

JAYANTA BHATTA'S

NYĀYAMAÑJARĪ

[TRTĪYA ĀHNIKA]

WITH GUJARATI TRANSLATION

L. D. SERIES 97

Edited and Translated By

NAGIN J. SHAH

GENERAL EDITORS

READER IN SANSKRIT

DALSUKH MALVANIA

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY

NAGIN J. SHAH

AHMEDABAD 9

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD 9

Indian International

For Personal & Private Use Only

www.jainelibrary.org

JAYANTA BHATTÀ'S

NYĀYAMANJARĪ

(TRTĪYA ĀHNIKA)

WITH GUJARATI TRANSLATION

L. D. SERIES 97

GENERAL EDITORS

DALSUKH MALVANIA

NAGIN J. SHAH

Edited and Translated By

NAGIN J. SHAH

READER IN SANSKRIT

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY

AHMEDABAD 9

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD 9

Printed by ;
Mahanth Tribhuvandasji Shastri
Shree Ramanand Printing Press
Kankarja Road,
Ahmedabad-22,
and Published by
Nagin J. Shah
Acting Director
L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9

FIRST EDITION
Feb. 1984
PRICE RUPEES 21/-

जयन्तभट्टविरचिता
न्यायमञ्जरी

[तृतीयम् आह्निकम्]
गूर्जरभाषानुवादसहिता

संपादक-अनुवादक
नगीन जी. झाह

प्रकाशक

काळभाई दळपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर अहमदाबाद-९

પ્રાસ્તાવિક

નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નૈયાયિક જયંત લઢ્ઢની ન્યાયમંજરી ન્યાયચત્ર ઉપરની વૃત્તિ ગણુાની હોવા છતાં સ્વતંત્ર રચનાનું સ્વરૂપ ધરાવે છે. ન્યાયમંજરી અત્યંત મહત્વનો દાર્શનિક ગ્રંથ છે. તેના બાર આદિકો છે. પ્રથમ બે આદિકો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત અમે પ્રકાશિત કર્યાં છે. અહીં ત્રીજા આદિકને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

પ્રથમ આદિકમાં પ્રમાણનું લક્ષણ, પ્રમાણની સંખ્યા, અર્થાપત્તિ અને અભાવની ચર્ચા પ્રધાનપણે છે. દ્વિતીય આદિકમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમાન એ ત્રણ પ્રમાણોનું નિરૂપણ છે. ત્રીજી આદિકમાં શબ્દપ્રમાણ, ખ્યાતિવાદ, ઈશ્વર અને શબ્દનિત્યત્વની વિચારણા છે. ચોથા આ ચર્ચાઓમાં નૈયાયિકોને માટે પ્રધાન મદલ છે મીમાંસક.

અનુવાદ કરવામાં મૂળ ગ્રંથનો અર્થ બરાબર જાતરી આવે અને અનુવાદ કિલ્લ ન બની જાય એનું ધ્યાન રાખ્યું છે. અનુવાદ સ્વતંત્રપણે વાંચી શકાય એવો સ્વાભાવિક અને સુવાચ્ય બને એ લક્ષ્ય છે. આમાં હું કેટલો સફળ રહ્યો છું એનો નિર્ણય સહૃદય વિદ્વાનો કરે. મારા પ્રસ્તુત અનુવાદને વાંચી યોગ્ય સૂચનો કરવા બદલ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાનો આભાર માનું છું.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ગુજરાતીભાષી અભ્યાસીઓને આ અનુવાદ ઉપયોગી બની રહેશે એમ માનું છું.

લા. દ. ભા. સં. વિદ્યામંદિર
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬
૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪

નગીન જી. શાહ
કાર્યકારી અધ્યક્ષ

વિષયનિર્દેશ

શબ્દપ્રમાણપરીક્ષા (બ્રાન્તજ્ઞાનમીમાંસા સહિત)

૧-૮૮

શબ્દલક્ષણ	૧
અભિધાનક્રિયા	૩
કરણ અને ફળ	૫
આપ્ત કોણ ?	૬
શબ્દ અનુમાનથી જુદું પ્રમાણ નથી એ બૌદ્ધ પક્ષ	૭
શબ્દ અને અનુમાનનો વિષયભેદ	૯
શબ્દ અને અનુમાનની કારણસામગ્રીનો ભેદ	૧૨
શબ્દપ્રમાણનો વિષય વિવક્ષા નથી	૧૫
શબ્દ પ્રમાણ નથી એ પક્ષ	૧૭
શબ્દો અર્થાસંરૂપશી છે	૧૮
પુરુષદોષના લીધે શબ્દ અર્થાસંરૂપશી	૧૯
શબ્દ બોધના યથાર્થત્વ-અયથાર્થત્વનું કારણ	૨૧
પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ પરતઃ વિચાર	૨૩
બધાં જ્ઞાનો અબાધ છે એ પ્રામાણ્ય મત	૫૫
બાધ અસંભવ છે	૫૬
વિપરીત જ્ઞાનો સંભવતાં નથી	૫૮
પ્રામાણ્યની અખ્યાતિ	૫૯
વિપરીતખ્યાતિનો નીરાસ	૬૦
અસત્ખ્યાતિનો નીરાસ	૬૨
બધી ખ્યાતિઓમાં અખ્યાતિનો સ્વીકાર	૬૪
ભેદાગ્રહણ પછી અભેદાગ્રહણ અસ્વીકાર્ય	૬૫
સ્મૃતિમાં ભેદાગ્રહણ કેવી રીતે ઘટશે ?	૬૬
બ્રાન્ત જ્ઞાનોમાં અગ્રહણ હોય છે	૬૭
અખ્યાતિવાદખંડન	૬૮
અખ્યાતિવાદીએ પણ પરતઃપ્રામાણ્ય સ્વીકારવું પડે	૭૫
અખ્યાતિવાદથી શૂન્યવાદનો પ્રતિકાર અશક્ય	૭૬
બ્રાન્ત જ્ઞાનનો વિષય	૭૭
બાધ એટલે વિષયાપહાર	૮૦
બાધ એટલે ફલાપહાર	૮૧
બ્રાન્તિવિષયક મીમાંસક મત	૮૨
બ્રાન્તિવિષયક મીમાંસક મતનું ખંડન	૮૩
વિપરીતખ્યાતિવાદ જ નિર્દોષ છે	૮૫
શબ્દનું પ્રામાણ્ય પરતઃ જ છે	૮૬

શબ્દનું પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્ય વકતાના ગુણ-દોષ પર આધારિત
બાધાનુત્પત્તિમાત્ર પ્રામાણ્યનિશ્ચાયક નથી

૮૭

૮૮

ઈશ્વરશ્રીમાંસા

૮૯-૧૨૦

ઈશ્વર વેદકર્તા	૮૯
ઈશ્વરસાધક કોઈ પ્રમાણ્ય નથી	૯૦
ઈશ્વર સશરીર છે કે અશરીર?	૯૧
ઈશ્વર શરીરવ્યાપારથી સર્જન કરે છે કે છત્રામાત્રથી	૯૨
ઈશ્વર સર્જનમાં કર્મ પર આધાર રાખે છે ?	૯૩
ઈશ્વર ક્રીડાર્થે સર્જન કરે છે ?	૯૪
છત્રામાત્રથી સર્જન માનવામાં દોષ	૯૫
ઈશ્વરસાધક સામાન્યતાદષ્ટ અનુમાન	૯૬
કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ નથી	૯૭
સન્નિવેશહેતુ પરીક્ષા	૯૮
સેશ્વર સાંખ્યકારોનું ઈશ્વરસાધક અનુમાન	૧૦૮
વિશિષ્ટ કર્તાનું જ્ઞાન આગમ દ્વારા	૧૦૯
ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે	૧૧૧
ઈશ્વરના જ્ઞાન અને આનંદ ગુણો નિત્ય	૧૧૨
ઈશ્વરમાં પાંચ જ આત્મવિશેષગુણો છે	૧૧૩
ઈશ્વરને શરીર નથી	૧૧૪
ઈશ્વરને જગતસર્જનનું પ્રયોજન	૧૧૫
જીવો કર્મોના અધિષ્ઠાતા ન હોઈ શકે	૧૧૬
ઈશ્વર એક જ કેમ ?	૧૧૭
ઈશ્વર ન માનતાં સર્વ બ્યવહારલોપ	૧૧૮
કર્મની પણ આવશ્યકતા છે	૧૧૯
ઈશ્વર વેદકર્તા નથી એ મીમાંસક મત	૧૨૦

શબ્દ નિત્ય કે અનિત્ય ?

૧૨૧-૧૮૦

શબ્દાનિત્યત્વસાધક હેતુઓ	૧૨૧
શબ્દાનિત્યત્વસાધક હેતુઓનું અપ્રયોજકત્વ	૧૨૨
વૃદ્ધબ્યવહાર દ્વારા થતું શબ્દાર્થજ્ઞાન શબ્દાનિત્યત્વસાધક	૧૨૪
અનિત્ય શબ્દોના સાદૃશ્ય દ્વારા અર્થજ્ઞાન અસંભવ	૧૨૫
શબ્દત્વ સામાન્ય દ્વારા પણ અર્થજ્ઞાન અસંભવ	૧૨૭
ગત્વ સામાન્યનું અસ્તિત્વ નથી એ મીમાંસક મત	૧૨૮

અત્વ સામાન્ય નથી એ મીમાંસક મત	૧૨૯
શબ્દ નિત્ય છે એ મીમાંસક મત	૧૩૦
શબ્દાભિવ્યક્તિપક્ષની દુર્ઘટતા	૧૩૪
શબ્દાભિવ્યક્તિપક્ષની તર્કસંબતતા	૧૩૭
વૈશેષિકાનો શબ્દોત્પત્તિપક્ષ	૧૪૦
સાંખ્યની શબ્દશ્રવણપ્રક્રિયા	૧૪૨
શબ્દ વિશેષના જ્ઞેન મતની સમીક્ષા	૧૪૩
શબ્દ ભિવ્યક્તિપક્ષની સમર્થક દલીલો	૧૪૪
શબ્દાભિવ્યક્તિપક્ષમાં લાઘવગુણ	૧૪૫
શબ્દનિત્યતાસાધક પ્રમાણ	૧૪૬
શબ્દ ક્ષણિક નથી	૧૪૭
ગકારના ભેદના યાનનું કારણ	૧૪૮
ભેદશ્રુત્તિ અને વિશેષણુદ્ધિનો અભેદ	૧૫૧
મીમાંસક મત અદ્વૈતમાં પરિણમવાની આપત્તિ	૧૫૨
ગવણની ભેદશ્રુતિનું કારણ સ્વરસંયોગ નથી	૧૫૩
પિંડભેદજ્ઞાન અને ગવણભેદજ્ઞાન	૧૫૪
અત્વસામાન્ય	૧૫૫
શબ્દત્વસામાન્ય	૧૫૬
સાંખ્ય અને સામાન્ય	૧૫૭
ધ્વાનિશ્રુત્વ ભતિ	૧૫૮
શબ્દની પ્રત્યભિજ્ઞાની વિશેષતા	૧૫૯
શબ્દપ્રત્યભિજ્ઞાની દીર્ઘ પ્રક્રિયા	૧૬૦
પ્રત્યભિજ્ઞાનું સ્વરૂપ	૧૬૧
નિત્યત્વગ્રાહી પ્રત્યભિજ્ઞા ને વિનાશગ્રાહી પ્રત્યક્ષનો બાહ્યઆધકભાવ	૧૬૨
જ્ઞાન—ક્રિયામાં નિત્યત્વસમર્થન અનુચિત	૧૬૩
શબ્દોત્તુ બિન્નદેશત્વ શક્ય નથી	૧૬૪
શ્રોત્રમંસ્કાર	૧૬૫
શ્રોત્રેન્દ્રિય	૧૬૬
અભિવ્યક્તિનિયમ અદ્વૈતને આધારે માનવો અયોગ્ય	૧૬૭
અભિવ્યક્તિપક્ષમાં વર્ણની તીવ્રતા-મંદતા ધટતી નથી	૧૬૮
વર્ણરૂપ ન હોય તેવા શબ્દોત્તુ પ્રત્યક્ષ	૧૬૯
કાષ્ઠ્ય વાયુનું શબ્દાભિવ્યક્તત્વ અસંભવ	૧૭૦
શબ્દ સભ્જતીય શબ્દોના સંતાનને ઉત્પન્ન કરે છે	૧૭૧
શબ્દના ગુણત્વની સિદ્ધિમાં આશ્રિતત્વ હેતુ અપ્રયોજ્ય	૧૭૨
શબ્દ ગુણ છે એનો સિદ્ધિ	૧૭૩
નૈયાયિકે આપેલ તર્ક ઇતરેતરાશ્રયદોષશુદ્ધત	૧૭૪

મહત્વ આદિ ગ્રંથ શબ્દગ્રંથમાં છે છે	૧૭૫
શબ્દ કાર્ય જ છે,	૧૭૬
શબ્દની અનિત્યતા પુરવાર કરતા હેતુઓ	૧૭૭
ઉચ્ચોત્તરે આપેલ હેતુ વિશે	૧૭૮
શબ્દાનિત્યતા	૧૭૯
શબ્દ ઇશ્વરકૃત	૧૮૦

ન્યાય મંજરી

જયન્તભટ્ટવિરચિતા

ન્યાયમંજરી

તૃતીયમાહિકમ્

૧. ઉપમાનાનન્તરં શબ્દસ્ય વિભાગસૂત્રે નિર્દેશાત્ તસ્ય લક્ષણં પ્રતિપાદયિ-
તુમાહ—આતોપદેશઃ શબ્દઃ [ન્યાયસૂત્રા ૧.૧.૭] । ઉપદેશઃ શબ્દ ઇત્યુચ્યમાને પર્યાય-
માત્રોચ્ચારણાદકારકે શબ્દમાત્રે પ્રામાણ્યપ્રસક્તિરિતિ તદ્વિનિવૃત્તયે પૂર્વસૂત્રાત્ સાધ્ય-
સાધનપદમાકૃષ્યતે । તથાપિ શબ્દાન્તરજનકે પ્રસક્તિરિતિ પ્રત્યક્ષસૂત્રાત્ જ્ઞાનપદસ્ય,
સ્મૃતિજનકસ્ય વ્યવચ્છેદાર્થં ચાર્થપ્રહણસ્ય, સંશયવિપર્યયજનકનિરાકરણાય ચ વ્ય-
વસાયાત્માકાવ્યભિચારિપદયોરનુવૃત્તિરિત્યેવમવ્યભિચારાદિવિશેષણાર્થપ્રતીતિજનક ઉપ-
દેશઃ શબ્દ ઇત્યુક્તં ભવતિ । તદેવં પર્યાયમેવોપદેશશબ્દં શબ્દલક્ષણમપેક્ષિતપૂર્વસૂત્રોપાત્તવિ-
શેષણપદં કેચિદ્ વ્યાચક્ષતે । આતપ્રહ્ણં ચ લક્ષણનિરૂચ્યાર્થમાહુઃ । ‘પ્રાણરસનત્વકચક્ષુઃ
શ્રોત્રાણીન્દ્રિયાણિ ભૂતેભ્યઃ’ [ન્યાયસૂત્રા ૧.૧.૧૨] ઇત્યત્ર ભૂતપ્રહ્ણં વક્ષ્યતે । एवं
હિ ऐतिहास्यं न प्रमाणान्तरता भविष्यति, उपदेशरूपत्वाविशेषादिति ।

જયન્તભટ્ટવિરચિત

ન્યાયમંજરી

તૃતીય આહિક

૧. વિભાગસૂત્રમાં ઉપમાન પછી તરત શબ્દનો નિર્દેશ હોઈ, તેનું લક્ષણ જણાવવા
માટે ગૌતમ કહે છે, ‘આતોપદેશ [અર્થાત્ શબ્દ] શબ્દપ્રમાણ્ય છે.’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૭].
‘ઉપદેશ શબ્દ છે’ એમ કહેતાં કૃત્રણ પર્યાયોને જણાવ્યા કહેવાય અને પરિણામે અજનક શબ્દ-
માત્રને પ્રમાણ્ય માનવાની આપતિ આવે. આ આપતિને દૂર કરવા પૂર્વસૂત્રમાંથી ‘સાધ્યસાધન’
પદ [આ સૂત્રમાં] ખેંચી લાવવામાં આવે છે. [પરિણામે કાર્યજનક ઉપદેશ અર્થાત્ શબ્દ
પ્રમાણ્ય છે એવું શબ્દપ્રમાણ્યનું લક્ષણ બનશે. તેમ કરો] તો પણ શબ્દજનક શબ્દ પ્રમાણ્ય
બની જવાની આપતિ તો રહેશે જ. આ દોષ ન આવે એ ખાતર ‘જ્ઞાન’ પદની, સ્મૃતિ-
જનક શબ્દની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે ‘અર્થગ્રહણ’ પદની અને સંશયજનક તેમ જ વિપર્યય-
જનક શબ્દની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે ‘વ્યવસાયાત્મક’ તથા ‘અવ્યભિચારી’ પદોની અનુવૃત્તિ
પ્રત્યક્ષસૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં સમજવી. આમ અવ્યભિચારી વગેરે વિશેષણો ધરાવતા અર્થ-
જ્ઞાનનો જનક ઉપદેશ અર્થાત્ શબ્દ શબ્દપ્રમાણ્ય છે એવો અર્થ નીકળશે. તેથી, આ

પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રોમાંથી લીધેલા વિશેષણપદોની જે અપેક્ષા રાખે છે અને જે ‘શબ્દ’ના પર્યાયરૂપ છે તે ‘ઉપદેશ’શબ્દ શબ્દનું (=શબ્દપ્રમાણનું) લક્ષણ છે, એમ કેટલાક કહે છે. [જેમ દ્રાણ્ય વગેરે ઇન્દ્રિયો નિયતપણે ગંધ વગેરેનું જ યથાક્રમ ગ્રહણ કરે છે એનો નિશ્ચય કરાવવા સૂત્રકારે ઇન્દ્રિયોને ગણાવતા સૂત્રમાં]—‘દ્રાણ્ય, રસન, ત્વક્, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર ભૂતોમાંથી [ઉત્પન્ન થયેલી છે]’ આ સૂત્રમાં [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૨]—‘ભૂતોમાંથી [ઉત્પન્ન થયેલી છે]’ એ પદ મૂક્યું છે તેમ શબ્દની આપતમાં તેના પ્રમાણ હોવારૂપ ધર્મનો નિશ્ચય કરાવવા માટે તેમણે આ સૂત્રમાં ‘આપત’પદ મૂક્યું છે. [દષ્ટ વિષયો યા ઇન્દ્રિયગમ્ય વિષયોની આપતમાં તો ખીજ પ્રમાણ સાથેના સંવાદને આધારે શબ્દના પ્રમાણ હોવાનો નિશ્ચય થઈ શકે પરંતુ અદષ્ટ વિષયો યા અતીન્દ્રિય વિષયોની આપતમાં તો આ રીતે તેના પ્રમાણ હોવાનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. એટલે આવા વિષયોની આપતમાં તેના પ્રમાણ હોવાનો નિશ્ચય કરવા માટે ‘આપત’ પદ મૂક્યું છે. દષ્ટ વિષયોમાં આપતનો ઉપદેશ અવ્યભિચારી વગેરે વિશેષણો ધરાવતા જ્ઞાનનો જનક જણાય છે, એટલે અદષ્ટ વિષયોમાં પણ આપતનો ઉપદેશ તેવો જ હોય કારણ કે તે આપતનો ઉપદેશ છે.] શબ્દપ્રમાણ ઉપદેશાત્મક હોઈ એટલે એ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નહિ રહે કારણ કે તે પણ ઉપદેશરૂપ જ છે.

2. અન્યે તુ ઋત્વેતે યુક્તમુપદેશપદમેવ શબ્દલક્ષણમ્ । યુક્તં ચ તન્નિરચયાર્થ- માત્રપ્રહણમ્ । પૂર્વસૂત્રોપાત્તવિશેષણપદાનુવૃત્તિસ્તુ નોપયુજ્યતે, સામાન્યલક્ષણાનન્તરં વિશેષલક્ષણપ્રક્રમાત્ । સામાન્યલક્ષણેન ચ સ્મૃત્યાદિજનકસકલપ્રમાણાભાસવ્યુદાસે કૃતે સજાતીયપ્રત્યક્ષાદિવ્યવચ્છેદ એવ કેવલમિદાનીં વક્તવ્યઃ । તત્ર ચ પર્યાયતથા પર્યાપ્તમુપદેશપદમેવ બુદ્ધ્યાદિપદવદિતિ કિં વિશેષણાનુવૃત્તિકલેશેનેતિ ।

2. ખીજ કહે છે - શબ્દનું લક્ષણ ‘ઉપદેશ’ પદ જ છે એ ફીક વાત છે. તેના [પ્રમાણ હોવારૂપ] ધર્મનો નિશ્ચય કરવા માટે ‘આપત’પદ મૂકવામાં આવ્યું છે એ વાત પણ બરાબર છે. પરંતુ પૂર્વસૂત્રોમાંથી લીધેલાં વિશેષણપદોની અનુવૃત્તિ માનવી યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રમાણસામાન્યલક્ષણ પછી તરત જ પ્રમાણવિશેષલક્ષણો આપવાનું શરૂ કર્યું છે. સ્મૃતિ વગેરેના જનક જેટલા પ્રમાણભાસો છે તે બધાની વ્યાવૃત્તિ પ્રમાણસામાન્ય-લક્ષણથી થઈ જતાં હવે તો કેવળ સંજાતીય પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી શબ્દપ્રમાણની વ્યાવૃત્તિને જ જણાવવી જોઈએ. અને એમ કરવામાં તો શબ્દનો પર્યાય હોવાને કારણે ‘ઉપદેશ’પદ પર્યાપ્ત છે. ઉદાહરણાર્થ, બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ જ્ઞાનના પર્યાયો હોવાને કારણે જ્ઞાનના લક્ષણ તરીકે આપવામાં આવ્યા છે—‘બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાન એ પર્યાયો છે.’ તો પછી વિશેષણપદોની અનુવૃત્તિ માનવાનો શ્રમ શા માટે લેા છો ?

3. અપર આહ—અનવલમ્બિતસામાન્યલક્ષણાનુસરણદૈન્યમનધ્યાહતપ્રાક્તનવિ- શેષણપદમાન્તોપદેશઃ શબ્દલક્ષણમ્ । ન ચાકારકેણ શબ્દાન્તરકારિણા વા સ્મૃતિ- જનકેન વા સંશયાધાયિના વા શબ્દેન કિઞ્ચિદુપદિશ્યતે इति નિર્વચનસવ્યવેક્ષા- દુપદેશપ્રણહાદેવ તન્નિવૃત્તિઃ સિદ્ધા । મિથ્યોપદેશે તુ રથ્યાપુરુષાદિવચસિ વિપરીત-

પ્રતીતિકારિણિ પ્રસજ્ઞો ન નિવર્તતે इति તત્પ્રતિક્ષેપાર્થમાપ્તગ્રહણમ્ । એતિહ્યે
યથાર્થપ્રતીતિહેતાવાપ્તાનુમાનાન્ન પ્રમાણાન્તરત્વમિતિ । તસ્માદ્વથાશ્રુતમેવ સૂત્રં શબ્દ-
લક્ષણાર્થં યુક્તમ્ ।

૩. વળી કોઈ ત્રીજે કહે છે- સામાન્યલક્ષણને અનુસરવાના દૈન્યનું અવલંબન ન
લેતું અને પૂર્વસૂત્રોમાં આવેલાં વિશેષણપદોને અધ્યાહત ન કરતું ‘આપ્તોપદેશ શબ્દ
[-પ્રમાણ] છે’ એવું શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ છે. અબ્જનક શબ્દ, શબ્દાન્તરબ્જનક શબ્દ,
સ્મૃતિબ્જનક શબ્દ, સંશયબ્જનક શબ્દ વડે કંઈ ઉપદેશાતું નથી એ વ્યાખ્યાની અપેક્ષા
રાખતું ‘ઉપદેશ’પદ લક્ષણમાં મૂકવાથી જ તે બધાની વ્યાવૃત્તિ થઈ બંધ છે. પરંતુ રસ્તે
બનારમાં અયથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં વચનોરૂપ મિથ્યા ઉપદેશ શબ્દપ્રમાણ બની જવાની
આપત્તિ તો રહે છે જ, તેને દૂર કરવા ‘આપ્ત’પદ મૂક્યું છે. યથાર્થ જ્ઞાનના બ્જનક
ઐતિહ્યમાં તો આપ્તનું અનુમાન થતું હોય ઐતિહ્ય સ્વતંત્ર પ્રમાણ રહેતું નથી [પરંતુ
શબ્દપ્રમાણમાં જ તેનો અન્તર્ભાવ થઈ બંધ છે.] તેથી, સૂત્રકારે જેવું લખ્યું છે તેવું જ
સૂત્ર શબ્દપ્રમાણના લક્ષણ માટે યોગ્ય છે.

૪. ભવત્ત્વેવમ્ । ઉપદિશ્યતે इति કોડર્થઃ ? અભિધાનક્રિયા ક્રિયતે । કેયમભિ-
ધાનક્રિયા નામ ? પ્રતીતિરિતિ ચેચ્ચક્ષુરાદેરપિ તત્કરણત્વાદુપદેશત્વપ્રસજ્ઞઃ । સ્વાવગ-
તિપૂર્વિકા પ્રતીતિરિતિ ચેત્, ધૂમાદેરપિ ઉપદેશતાપ્રસજ્ઞઃ । સ્વસાદૃશ્યેન પ્રતીતિરિતિ
ચેદ્ વિમ્બસ્યાપિ પાદાદ્બનુમિતાવુપદેશત્વપ્રસજ્ઞઃ, શબ્દે ચ તદ્ભાવાદનુપદેશત્વં
સ્યાત્ । શબ્દાવચ્છિન્ના પ્રતીતિરિતિ ચેત્ શ્રોત્રસ્ય તજ્જનકત્વાદુપદેશત્વપ્રસજ્ઞઃ,
શબ્દસ્ય ચ સ્વાવચ્છેદેન પ્રતીતિજનકત્વનિષેધાદનુપદેશત્વં ભવેત્ । નાપિ શબ્દકરણિકા
પ્રતીતિઃ, અભિધાનક્રિયાવિવક્ષાયાં આકાશાનુમાને વા તસ્યોપદેશત્વપ્રસજ્ઞાદિત્યભિધા-
નક્રિયાસ્વરૂપાનિશ્ચયાન્ન તસ્યાઃ કરણમુપદેશઃ ।

૪. ભલે એમ હો. ‘ઉપદેશાય છે’ એનો શા અર્થ ? એનો અર્થ છે ‘કથનક્રિયા કરવામાં
આવે છે’. કથનક્રિયા એ શું છે ? જો કહેા કે તે જ્ઞાન છે તો ચક્ષુ વગેરે ઉપદેશ બની જવાની
આપત્તિ આવે, કારણ કે તેઓ પણ જ્ઞાનના કરણ છે. [પ્રમા અર્થાત્ જ્ઞાન અને તેના
પ્રમાણને એક નામ આપવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે અને
તેના પ્રમાણને પણ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપદેશ એ જ્ઞાન હોય તો તેના
પ્રમાણને પણ ઉપદેશ કહી શકાય. જ્ઞાનના પ્રમાણ તરીકે ચક્ષુ વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ છે;
એટલે ઉપદેશ જ્ઞાન હોય તો જ્ઞાનના પ્રમાણ તરીકે ચક્ષુ વગેરે પ્રસિદ્ધ હોય, ચક્ષુ વગેરેને
પણ ઉપદેશ ગણવા પડે.] [કરણનું] પોતાનું જ્ઞાન જે જ્ઞાનનું કારણ છે તે જ્ઞાન કથનક્રિયા
છે એમ જો કહેા તો ધૂમ વગેરે પણ ઉપદેશ બની જવાની આપત્તિ આવે. કરણના
પોતાના (અન્ય વસ્તુ સાથેના) સાદૃશ્ય દ્વારા થતું જ્ઞાન તે કથનક્રિયા છે એમ જો કહેા તો
[જ્યારે બિંબનું પ્રતિબિંબ દેખાય ત્યારે તે પ્રતિબિંબ ઉપરથી દેવદત્તનો પગ (બિંબ)
છે વગેરે જે અનુમિતિજ્ઞાનો થાય છે તે બધામાં પ્રતિબિંબ પોતાના સદૃશ બિંબનું જ્ઞાન

કરાવતું હોઈ,] પ્રતિબિંબ ઉપરથી કરવામાં આવતા મૂળ પત્ર વગેરેના અનુમિતિ-
જ્ઞાનોમાં કરણ પ્રતિબિંબ પણ ઉપદેશ બની જાય, જ્યારે શબ્દ પોતે પોતાના (અન્ય વસ્તુ
સાથેના) સાદૃશ્ય દ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતો ન હોઈ ઉપદેશ ન રહે. શબ્દવિશિષ્ટ કે શબ્દ-
વચ્ચિન્ન જ્ઞાન કથનક્રિયા છે એમ માનીએ તો શ્રોત્ર તેનો જનક હોઈ તે પોતે ઉપદેશ
બની જાય, અને શબ્દ પોતે પોતાનાથી અવચ્ચિન્ન જ્ઞાનનો જનક નથી એમ કહેવામાં
આવ્યું હોઈ શબ્દ ઉપદેશ ન રહે. શબ્દ જેનું કરણ છે તે જ્ઞાન કથનક્રિયા છે એમ પણ
ન કહી શકાય કારણ કે એમ માનતાં કથનક્રિયાની વિવક્ષામાં અને આકાશના અનુમાનમાં
શબ્દ ઉપદેશ બની જવાની આપત્તિ આવે. આમ કથનક્રિયાના સ્વરૂપનો જ નિશ્ચય થતો
ન હોઈ તેનું કરણ ઉપદેશ નથી.

5. ઉચ્યતે । શ્રોત્રગ્રાહ્યવસ્તુકરણિકા તદર્થપ્રતીતિરભિધાનક્રિયા, इत्थं लोके
व्यवहारात् । उक्तः, अभिहितश्च स एवार्थो लोके व्यपदिश्यते, यस्तु तथाविधप्र-
तीतिविषयतां प्रतिपन्नः, श्रोत्रग्राह्यस्य वर्णराशेरवार्थप्रतीतिकरणत्वात्; न तु श्रोत्र-
प्रत्ययविषयः स्फोटोऽस्मा शब्दः । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे शब्दशब्दः प्रसिद्धः । वर्णा
एव च श्रोत्रग्रहणाः । यतोऽर्थप्रतीतिः स शब्द इति तुच्यमाने धूमादिरपि शब्दः
स्यात्, अगृहीतसम्बन्धश्च शब्दः शब्दत्वं जह्यादर्थप्रतिपत्तेरकरणात् ।

5. નૈયાયિક - [જ્ઞાનો!] ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. શ્રોત્રગ્રાહ્ય વસ્તુ જેનું કરણ
છે અને તે શ્રોત્રગ્રાહ્ય વસ્તુનો અર્થ જેનો વિષય છે તે જ્ઞાન અભિધાનક્રિયા અર્થાત્
કથનક્રિયા છે કારણ કે જગતમાં એને જ અભિધાનક્રિયા કહેવામાં આવે છે. અને વળી
શ્રોત્રગ્રાહ્ય વર્ણરાશિ (વર્ણરાશિરૂપ શબ્દ) જ અર્થજ્ઞાનનું કરણ છે. માટે જે આવા
જ્ઞાનનો વિષય બને છે તેને જ જગતમાં અભિહિત ગણવામાં આવે છે. [વર્ણરાશિરૂપ
શબ્દ શ્રોત્રજ્ઞાનનો વિષય છે] પરંતુ સ્ફોટાત્મા શબ્દ શ્રોત્રજ્ઞાનનો વિષય નથી. શ્રોત્રગ્રાહ્ય
વસ્તુમાં જ 'શબ્દ'શબ્દનો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે. વર્ણો (વર્ણરાશિરૂપ શબ્દ) જ શ્રોત્રગ્રાહ્ય
છે. જેના દ્વારા અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે શબ્દ છે એમ કહેતાં ધૂમ વગેરે પણ શબ્દ
બની જાય, અને વળી જે શબ્દનો (અર્થની સાથે) સંબંધ ગૃહીત ન થયો હોય તે
શબ્દ શબ્દપણું છોડી દે, કારણ કે અર્થના જ્ઞાનનું કારણ તે બનતો નથી.

6. નનુ પ્રતીતે: સંવિદાત્મકત્વાન્નાભિધાનક્રિયા નામ કાચિદપૂર્વા સંવિદન્યા
વિષયતે । તત્કરણસ્ય ચોપદેશતાયામતિપ્રસજ્ઞ इत्युक्तम् । सत्यम्, संविदात्मैव सर्वत्र
प्रतीतिः । सा चक्षुरादिकरणिका प्रत्यक्षफलम्, लिङ्गकरणिकाऽनुमानफलम्, श्रोत्र-
ग्राह्यकरणिका शब्दफलम् । न हि दृश्यते अनुमीयतेऽभिधीयते इति पर्यायशब्दाः ।
तत्प्रतीतिविशेषजनने च शब्दस्योपदेशत्वमुच्यते । आकाशानुमानविवक्षादौ तु तस्य
लिङ्गत्वमेवेत्यलं प्रसङ्गेन ।

6. શંકા - જ્ઞાન પોતે જ્ઞાનાત્મક હોઈ, અભિધાનક્રિયા (જે જ્ઞાનરૂપ છે તે) કોઈ અપૂર્વ (અર્થાત્ ખીજ) જ્ઞાનોથી તદ્દન ભિન્ન કોટિનું) જ્ઞાન તો છે નહિ; એટલે અભિધાન-ક્રિયાના કરણને ઉપદેશ ગણતાં અતિપ્રસંગદોષ આવે એમ અને કહીએ છીએ.

નૈયાયિકનો ઉત્તર - તમારી વાત સાચી છે. જ્ઞાન સર્વત્ર જ્ઞાનાત્મક જ છે. પરંતુ તેનું કરણ જ્યારે ચક્ષુ વગેરે હોય ત્યારે તે પ્રત્યક્ષનું ફળ ગણાય છે, જ્યારે તેનું કરણ દિગ્ગ હોય ત્યારે તે અનુમાનનું ફળ ગણાય છે, જ્યારે તેનું કરણ શ્રોત્રગ્રાહી (શબ્દ) હોય ત્યારે તે શબ્દનું ફળ ગણાય છે. 'દેખાય છે', 'અનુમાય છે', 'કહેવાય છે' આ પર્યાય શબ્દો નથી. તે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં શબ્દનું ઉપદેશત્વ જણાવાયું છે પરંતુ આકાશનું અને વિવક્ષા વગેરેનું અનુમાન કરવામાં તો તે દિગ્ગ જ છે. વધુ વિસ્તાર રહેવા દઈએ.

7. આપ્તો માધ્યકૃતા વ્યાખ્યાતઃ—આપ્તઃ સ્વલુ સાક્ષાત્કૃતધર્મા યથાદૃષ્ટ-
સ્યાર્થસ્ય ચિહ્વાપયિષયા પ્રયુક્તઃ ઉપદેષ્ટા ઇતિ [ન્યાયમાધ્ય ૧. ૧.૭] ।

ધર્મ ઇત્યુપદેષ્ટવ્યઃ કશ્ચિદર્થો વિવક્ષિતઃ ।

સાક્ષાત્કરણમેતસ્ય યથાર્થમુપલભ્મનમ્ ॥

ન તુ પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રહણમિતિ નિયમઃ, અનુમાનાદિનિશ્ચિતાર્થોપદેશિનોઽપ્યા-
પ્તત્વાનપાયાત્ ।

ચિહ્વાપયિષયા યુક્ત ઇત્યુક્તા વીતરાગતા ।

ઉપદેષ્ટેયેનેનોક્તં પ્રતિપાદનકૌશલમ્ ॥

વીતરાગોઽપિ મૂકાદિરુપદેષ્ટુમશક્તઃ કિં કુર્યાત્ ? વક્તું શક્તોઽપિ સાક્ષા-
ત્કૃતધર્માપ્યવીતરાગો ન વક્તિ, તૂષ્ણીમાસ્તે ઇતિ ।

તસ્ય ચ પ્રતિપાદ્યેઽર્થે વીતરાગત્વમિષ્યતે ।

સર્વથા વીતરાગસ્તુ પુરુષઃ કુત્ર લભ્યતે ? ॥

ઋણ્યાર્યમ્લેછસામાન્યં વક્તવ્યં ચાપ્તલક્ષણમ્ ।

एवं हि लोकेऽप्याप्तोक्त्या व्यवहारो न नङ्क्ष्यति ॥

येऽप्याप्तिं दोषक्षयमाचक्षते तैरपि दोषक्षयः प्रतिपाद्यार्थेष्वेव वर्णनीयः
अन्यथा लोके दृश्यमानस्याप्तोक्तिनिबन्धनस्य व्यवहारस्य निहवः स्यात् । अथवा
वेदप्रामाण्यसिद्धचर्चार्थव्याख्यास्य तत्प्रणेतुराप्युक्तस्येश्वरस्य यथाश्रुतमेवेदं लक्षणम्, स
साक्षात्कृतधर्मैव, धर्मस्येश्वरप्रत्यक्षगोचरत्वात् । चिह्वापयिषया प्रयुक्त इति कारुणिक
एव भगवानिति वक्ष्यते । उपदेष्टा च वेदाद्यागमानां तत्प्रणीतत्वस्य समर्थयिष्य-
माणत्वादिति ।

7. આપ્તની સમજૂતી લાબકારે [આ પ્રમાણે] આપી છે - “જે ઉપદેશકે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે અને સાથે સાથે જે પોતે અર્થને જેવો દેખ્યો હોય તેવો જ કહેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તે આપ્ત છે.” ધર્મ એટલે ઉપદેશ કરવા યોગ્ય જે કોઈ અર્થ વિવક્ષિત હોય તે. એનો સાક્ષાત્કાર એટલે યથાર્થ જ્ઞાન. [તે અર્થનું] પ્રત્યક્ષ વડે જ ગ્રહણ થયું હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી, કારણ કે અનુમાન વગેરે દ્વારા નિશ્ચિત જ્ઞાત અર્થનો ઉપદેશ કરનારાનું આપ્તત્વ ચાલ્યું જતું નથી. [અર્થને જેવો દેખ્યો હોય તેવો જ] કહેવાની ઇચ્છાથી યુક્ત એમ કહીને લાબકારે વીતરાગપણું જણાવ્યું છે. ‘ઉપદેશ’ એ શબ્દ દ્વારા પ્રતિપાદનકૌશલ કહેવાયું છે. મૂંગાપણું વગેરેને લીધે ઉપદેશ કરવા અશક્ત પુરુષ વીતરાગ હોય તો પણ શું કરી શકે ? [ખીજ આજુ.] વસ્તુને યથાર્થ જાણનારો બોલવાને સમર્થ હોય પરંતુ વીતરાગ ન હોય તો તે [વસ્તુને જેવી જાણી હોય તેવી] કહેતો નથી, મૂંગો રહે છે. ઉપદેશકની વીતરાગતા પ્રતિપાદ્ય વિષયમાં ઇચ્છવામાં આવે છે, સર્વથા વીતરાગ પુરુષ તો ક્યાં મળે ? આપ્તનું લક્ષણ ઋષિ, આર્ય અને મ્લેચ્છ ત્રણેયને લાગુ પડે એવું કહેવું જોઈએ. આપ્તનું લક્ષણ એવું હોય તો જગતમાં આપ્તવચન દ્વારા ચાલતા ભવહારનો નાશ ન થાય. જેઓ આપ્તતાને દોષક્ષયરૂપ ગણાવે છે તેઓએ પણ આ દોષક્ષયને પ્રતિપાદ્ય વિષયને અનુલક્ષીને જ વર્ણવેલો જોઈએ. [અર્થાત્, પ્રતિપાદ્ય વિષય પ્રતિ રાગ-દ્વેષરૂપ દોષનો અભાવ જ તેમણે ઉપદેશમાં કહેલો જોઈએ.] અન્યથા, આપ્તવચનને આધારે જગતમાં ચાલતા દેખાતા ભવહારનો નિરોધ આવી પડશે. અથવા ન્યાયશાસ્ત્રનું પ્રયોજન વેદનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોઈ [નૈયાયિકા માને છે કે] વેદના પ્રભુતા આપ્ત ઈશ્વર જેવું કહેવામાં આવ્યું છે તેવું જ [આપ્તનું] આ લક્ષણ ધરાવે છે. તે સાક્ષાત્કૃતધર્મ છે જ, કારણ કે ઈશ્વરને ધર્મ પ્રત્યક્ષગમ્ય છે. [વસ્તુ જેવી જાણી હોય છે તેવી જ] કહેવાની ઇચ્છાથી યુક્ત ઈશ્વર છે કારણ કે ઈશ્વર કારુણિક છે એમ અમે કહીએ છીએ. અને ઈશ્વર ઉપદેશ છે, કારણ કે વેદ વગેરે આગમોના તે પ્રભુતા છે એનું સમર્થન અમે આગળ ઉપર કરવાના છીએ.

8. આહ—આસ્તાં તાવદેતત્ । इदं तु चिन्त्यतां किमर्थमिदं पुनः शब्दस्य पृथग्लक्षणमुपवर्ण्यते—

शब्दस्य खलु पश्यामो नानुमानाद्विभिन्नताम् ।

अतस्तल्लक्षणाक्षेपान्न वाच्यं लक्षणान्तरम् ॥

परोक्षविषयत्वं हि तुल्यं तावद् द्वयोरपि ।

सामान्यविषयत्वं च सम्बन्धापेक्षणाद् द्वयोः ॥

अगृहीतेऽपि सम्बन्धे नैकस्यापि प्रवर्त्तनम् ।

सम्बन्धश्च विशेषाणामानन्त्यादतिदुर्गमः ॥

यथा प्रत्यક્ષતો धૂમं दृष्ट्वाऽग्निरनुमीयते ।

तथैव शब्दमाकर्ण्य तदर्थोऽप्यवगम्यते ॥

અન્વયવ્યતિરેકો ચ ભવતોઽત્રાપિ લિङ्ગવત્ ।
 યો યત્ર દૃશ્યતે શબ્દઃ સ તસ્યાર્થસ્ય વાચકઃ ॥
 પક્ષધર્મત્વમપ્યસ્તિ શબ્દઃ એવ યતોઽર્થવાન્ ।
 પ્રકલ્પયિષ્યતે પક્ષો ધૂમો દહનવાનિવ ॥
 તત્ર ધૂમત્વસામાન્યં યથા વહતિ હેતુતામ્ ।
 ગોઽશ્વાદિશબ્દસામાન્યં તદ્વદત્રાપિ લક્ષ્યતે ॥
 એવં વિષયસામગ્રીસામ્યાદેકત્વનિશ્ચયે ।
 ન વિલક્ષણતામાત્રાં કિઞ્ચિદન્યત્વકારણમ્ ॥
 પૂર્વવર્ણક્રમોદ્ભૂતસંસ્કારસહકારિતા ।
 પુરુષાપેક્ષવૃત્તિત્વં વિવક્ષાનુસૃતિક્રમઃ ॥
 હત્યાદિના વિશેષેણ ન પ્રમાણાન્તરં ભવેત્ ।
 કાર્યકારણધર્માદિવિશેષોઽત્રાપિ નાસ્તિ કિમ્ ॥
 યથેષ્ટવિનિયોજ્યત્વમપિ નાન્યત્વકારણમ્ ।
 હસ્તસંજ્ઞાદિલિङ્ગેઽપિ તથાભાવસ્ય દર્શનાત્ ॥
 દૃષ્ટાન્તનિરપેક્ષત્વમભ્યસ્તે વિષયે સમમ્ ।
 અનભ્યસ્તે તુ સમ્બન્ધસ્મૃતિસાપેક્ષતા દ્વયોઃ ॥
 અનેકપ્રતિભોત્પત્તિહેતુત્વમપિ વિઘટે ।
 અસ્પષ્ટલિङ્ગે કસ્મિંશ્ચિદશ્વ હત્યાદિશબ્દવત્ ॥
 સ્ફુટાર્થાનવસાયશ્ચ પ્રમાણાભાસતો યથા ।
 લિङ્ગે તથૈવ શબ્દેઽપિ નાનાર્થભ્રમકારિણિ ॥
 અપિ ચ પ્રતિભામાત્રે શબ્દાજ્ઞાતેઽપિ કુત્રચિત્ ।
 આત્મવાદત્વલિङ્ગેન જન્યતે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥
 અત એવ હિ મન્યન્તે શબ્દસ્યાપિ વિપશ્ચિતઃ ।
 આત્મવાદાવિસંવાદસામાન્યાદનુમાનતામ્ ॥
 કિઞ્ચ શબ્દો વિવક્ષાયામેવ પ્રામાણ્યમશ્નુતે ।
 ન બાહ્યે વ્યભિચારિત્વાત્ તસ્યાં ચૈતસ્ય લિङ્ગતા ॥

8. વિરોધી (પૌંદ્ર) કહે છે - આ ચર્ચા રહેલો દો, પરંતુ એ વિચારો કે શા માટે
 શબ્દનું અલગ લક્ષણ તમે કહેો છો. અનુમાનથી શબ્દની સિન્નતા અમને દેખાતી નથી.

તેથી, અનુમાનના લક્ષણ વડે શબ્દનો આશ્રય થતો હોઈ, શબ્દ માટે અન્ય લક્ષણ કહેવું ન જોઈએ. પરાક્ષવિષયગ્રાહીતા જ'નેમાં સમાન છે. સામાન્યવિષયગ્રાહીતા પણ જ'નેમાં છે કારણ કે જ'ને સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે. સંબંધ અજ્ઞાત હોય ત્યારે બેમાંથી એક પણ પ્રવૃત્ત થતું નથી. અને વિશેષો અનંત હોઈ, સંબંધ અત્યંત દુર્ગ્રેય છે. જેમ પ્રત્યક્ષ વડે ધૂમને દેખીને અગ્નિનું અનુમાન થાય છે તે જ રીતે શબ્દને સાંભળીને તેના અર્થ, જ્ઞાન થાય છે. અનુમાનની જેમ અહીં પણ અન્વય-વ્યતિરેક બને છે. જે શબ્દ જે અર્થમાં [પ્રયોજ્યતા] દેખાય છે તે શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે. જેમ અગ્નિમાન હોવાને કારણે ધૂમને પક્ષ ગણવામાં આવે છે તેમ શબ્દને જ પક્ષ કલ્પવામાં આવશે કારણ કે તે અર્થવાન છે. અનુમાનમાં ધૂમત્વસામાન્ય જેમ હેતુ બને છે તેમ અહીં પણ જો, અશ્વ, આદિ શબ્દ-સામાન્યો હેતુ બનતા દેખાય છે. આમ વિષય અને કારણસામગ્રીની સમાનતાને આધારે તેમના એકત્વનો નિશ્ચય થતો હોય તો કોઈક [તુચ્છ] વિલક્ષણતા તેમના અન્યત્વનું કારણ ન બની શકે. ક્યમથી જાણેલા પૂર્વવર્ણોના સંસ્કારોની સહકારિતા, પુરુષાપેક્ષ અસ્તિત્વ, વિવક્ષાને અનુસરવાનો નિયમ વગેરે વિશેષોને લીધે શબ્દ અનુમાનથી જુદું પ્રમાણ બની જતો નથી. કાર્ય, કારણ, ધર્મ, વગેરે વિશેષો શું અનુમાનોમાં નથી ? [કોઈ અનુમાનમાં હેતુ કાર્ય છે, કોઈ અનુમાનમાં હેતુ કારણ છે, ઈત્યાદિ. એથી શું એ બધાં અનુમાનો સ્વતંત્ર પ્રમાણો બની જાય છે ?] શબ્દનો ઇચ્છા પ્રમાણે વિનિયોગ શક્ય છે એ પણ કંઈ તેના અનુમાનથી ભિન્ન હોવાનું કારણ નથી, કારણ કે હસ્તસંજ્ઞા વગેરે લિંગોની બાબતમાં પણ ઇચ્છા પ્રમાણે વિનિયોગ દેખાય છે. [જ્યારે આંગળાઓ આ પ્રમાણે હોય ત્યારે આ અર્થ સમજવો] - આ ઉદાહરણમાં હસ્તસંજ્ઞા રૂપ લિંગોના ઇચ્છા પ્રમાણે વિનિયોગ છે જ.] વિષય અભ્યસ્ત હોય ત્યારે દષ્ટાન્તનિરપેક્ષતા [યા સંબંધસ્મરણનિરપેક્ષતા] તે જ'નેમાં સમાનપણે હોય છે, જ્યારે વિષય અભ્યસ્ત હોય ત્યારે સંબંધસ્મરણપેક્ષા જ'નેને હોય છે. જેમ 'અશ્વ' વગેરે શબ્દો જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ અસ્પષ્ટ લિંગ પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનો ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ પ્રમાણભાસતાને કારણે અનેક અર્થોનો ભ્રમ કરાવનાર લિંગ સ્ફુટ અર્થનો નિશ્ચય નથી કરાવતું તેમ પ્રમાણભાસતાને કારણે અનેક અર્થોનો ભ્રમ કરાવનાર શબ્દ પણ સ્ફુટ અર્થનો નિશ્ચય નથી કરાવતો. વળી, શબ્દથી જ્યારે પણ કોઈ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે 'તે શબ્દ આપ્ત પુરુષનો છે તેથી' એ લિંગ દ્વારા [વિષયનું] નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે. એટલે જ બુદ્ધિમાનો 'આપ્તવચન બાહ્ય વિષય સાથે અવિસંવાદી હોય છે' એ વ્યાપ્તિને આધારે શબ્દને પણ અનુમાન જ માને છે. વળી, શબ્દનું પ્રામાણ્ય કેવળ વક્તાની વિવક્ષામાં જ છે, બાહ્ય અર્થમાં નથી કારણકે શબ્દ જ્ઞાનનો બાહ્ય અર્થ સાથે વિસંવાદ - વ્યભિચાર જણાય છે. એટલે, શબ્દ વિવક્ષાનું લિંગ છે, [બાહ્ય અર્થનું નથી].

9. તત્રાભિધીયતે—દ્વિવિધ: શબ્દ: , પદાત્મા વાક્યાત્મા ચેતિ । તત્ર

વાક્યમનવગતસમ્બન્ધમેવ વાક્યાર્થમવગમયિતુમલમ્, અભિનવવિરચિતશ્લોકશ્રવણે સતિ પદસંસ્કૃતમતીનાં તદર્થાવગમદર્શનાત્ । અતઃ સમ્બન્ધાધિગમમૂલપ્રવૃત્તિનાઽનુમા-

નેન તસ્ય કથં સામ્યસમ્ભાવના । પદસ્ય તુ સમ્બન્ધાધિગમસાપેક્ષત્વે સત્યપિ સામગ્રીભેદાદ્ વિષયભેદાચ્છાનુમાનાદિન્નત્વમ્ । વિષયસ્તાવદ્વિસદૃશ એવ પદલિક્ષ્ણોઃ । તદ્વન્માત્રં પદસ્યાર્થઃ ઇતિ ચ સ્થાપયિષ્યતે । અનુમાનં તુ વાક્યાર્થવિષયમ્—‘અત્રાગ્નિઃ,’ ‘અગ્નિમાન પર્વતઃ’ ઇતિ તતઃ પ્રતિપત્તેઃ । ઉક્તં ચ તત્ર ધર્મેવિશિષ્ટો ધર્મો સાધ્ય ઇતિ ।

9. નૈયાયિક — આ બાબતમાં અમે [આમ] કહીએ છીએ. શબ્દના બે પ્રકાર છે— પદાત્મક શબ્દ અને વાક્યાત્મક શબ્દ. એ બેમાં વાક્ય, [વાક્ય અને વાક્યાર્થનો] સંબંધ જોણે જાણ્યો નથી તેને જ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ છે, કારણ કે નવા રચેલા શ્લોકને સાંભળતાં જ પદોનો અર્થ જાણનારાઓને વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થતું દેખાય છે. તેથી, સંબંધનું જ્ઞાન જેના વ્યાપારના મૂળમાં છે એવા અનુમાનની સાથે શબ્દની (=વાક્યાત્મક શબ્દની) સમાનતા કયાંથી સંભવે. ?

પદ [પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં] પદ અને પદાર્થના સંબંધના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું હોવા છતાં અનુમાનની કારણસામગ્રીથી અને અનુમાનના વિષયથી તેની કારણસામગ્રી અને તેનો વિષય ભિન્ન હોઈ, તે અનુમાનથી ભિન્ન છે. પદ અને અનુમાનનો વિષય વિસદૃશ છે. પદનો અર્થ કેવળ તદ્દવત્ (=જાતિતત્વ) છે એની સ્થાપના [પાંચમા આદિકમાં] કરવાના છીએ. પરંતુ અનુમાનનો વિષય વાક્યાર્થ છે—‘અહીં અગ્નિ છે’, ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એવા આકારનું જ્ઞાન અનુમાન દ્વારા થાય છે; કહ્યું પણ છે કે અનુમાનમાં સાધ્ય છે ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મો.

10. નનુ પદાન્યપિ વાક્યાર્થવૃત્તીનિ સન્તિ — ગોમાનૌપગવઃ કુમ્ભકાર ઇતિ । સત્યમ્, કિન્તુ તેષ્વપિ સાકાઙ્ક્ષતાઽસ્ત્યેવ, પદાન્તરમન્તરેણ નિરાકાઙ્ક્ષપ્રત્યયા-નુત્પાદાત્, ગોમાન કઃ ઇત્યાકાઙ્ક્ષાયા અનિવૃત્તેઃ । અપિ ચ પર્વતાદિવિશેષ્યપ્રતિ-પત્તિપૂર્વિકા પાવકાદિવિશેષણાવગતિર્લિઙ્ગાદુદેતિ । પદાત્તુ વિશેષણાવગતિપૂર્વિકા વિશેષ્યાવગતિરિતિ વિષયભેદઃ ।

10. શંકાકાર (બૌદ્ધ) — પદો પણ વાક્યાર્થ ધરાવતા હોય છે. [એવાં પદોનાં ઉદાહરણો છે—] ગોમાન (ગાયવાળો), ઔપગવ (ઉપગ્રુનો પુત્ર), કુંભકાર (કુંભ બનાવનાર).

નૈયાયિક — તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ આવાં પદોમાં પણ સાકાંક્ષતા હોય છે જ, કારણ કે ખીજ પદ વિના તેઓ નિરાકાંક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા નથી. [ખીજ પદ વિના] ‘ગોમાન કોણ ?’ એ આકાંક્ષા દૂર થતી નથી. લિંગ દ્વારા પર્વતાદિ વિશેષ્યનું જ્ઞાન થાય પછી અગ્નિ આદિ વિશેષણનું જ્ઞાન થાય છે; જ્યારે પદ દ્વારા, વિશેષણનું જ્ઞાન થાય પછી વિશેષ્યનું જ્ઞાન થાય છે. આ છે તેમનો વિષયભેદ.

11. નનૂત્તં યથાઽનુમાને ધર્મવિશિષ્ટો ધર્મી સાધ્ય એવમિહાર્થવિશિષ્ટઃ
શબ્દઃ સાધ્યો ભવતુ । મૈવમ્, શબ્દસ્ય હેતુત્વાત્ । ન ચ હેતુરેવ પક્ષો ભવિતુમર્હતિ ।

11. શંકાકાર (બૌદ્ધ) - કહ્યું છે કે જેમ અનુમાનમાં ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય છે તેમ અહીં અર્થવિશિષ્ટ શબ્દ સાધ્ય બનેા.

નૈયાયિક - એવું ન બને, કારણ કે શબ્દ તો હેતુ છે અને હેતુ પોતે જ પક્ષ (=સાધ્ય) બનવાને લાયક નથી.

12. નનુ યથા અગ્નિમાનયં ધૂમઃ, ધૂમવત્ત્વાત્ મહાનસધૂમવદિતિ । ઉત્તં ચ
'સા દેશસ્યાગ્નિયુક્તસ્ય, ધૂમસ્યાન્યૈશ્ચ કલ્પિતા' इति [શ્લો. વા. અનુ. ૪૮] । एवं
ગોશબ્દ એવાર્થવત્ત્વેન સાધ્યતાં, ગોશબ્દત્વાદિતિ સામાન્યં ચ હેતૂક્રિયતામિતિ ।

12. શંકાકાર (બૌદ્ધ) - [હેતુ પોતે જ સાધ્ય બની શકે.] ઉદાહરણાર્થ, આ અગ્નિયુક્ત ધુમાડો છે કારણ કે તે ધુમાડો છે, રસોડાના ધુમાડાની જેમ. અને કહ્યું પણ છે કે 'સાધ્યપણું' અગ્નિયુક્ત દેશમાં છે; કેટલાકે ધુમાડામાં સાધ્યપણું માન્યું છે.' એ જ પ્રમાણે, અર્થવાન 'ગો' શબ્દને સાધ્ય માનો અને 'ગોશબ્દત્વને કારણે' એમ (ગોશબ્દત્વ) સામાન્યને હેતુ બનાવેા.

13. एतदपि दुर्घटम् । शब्दस्य धर्मिणः किमर्थविशिष्टत्वं वा साध्यते
प्रत्यायनशक्तिविशिष्टत्वं वा अर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं वा ? न तावदर्थविशिष्टत्वं साध्यम्,
शैलज्वलनयोरिव शब्दार्थयोः धर्मधर्मिभावाभावात् । अथार्थविषयत्वाच्छब्दस्यार्थवि-
शिष्टतेत्युच्यते तदप्ययुक्तम्, तत्प्रतीतिजननमन्तरेण तद्विषयत्वानुपपत्तेः । प्रतीतौ
तु सिद्धायां किं तद्विषयत्वद्वारकेण तद्धर्मत्वेन । यदि तु तद्विषयत्वमूला तद्धर्मित्व-
पूर्विकाऽर्थप्रतीतिः, अर्थप्रतीतिमूलं तद्विषयत्वम्, तदितरेतराश्रयम् । तस्मान्नार्थ-
विशिष्टः शब्दः साध्यः ।

13. નૈયાયિક-આ પણ દુર્ઘટ છે. ધર્મી શબ્દનું અર્થથી વિશિષ્ટ હોવું સાધ્ય છે કે (અર્થ) જણાવવાની શક્તિથી વિશિષ્ટ હોવું સાધ્ય છે કે અર્થના જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ હોવું સાધ્ય છે ? ધર્મી શબ્દનું અર્થથી વિશિષ્ટ હોવું સાધ્ય નથી કારણ કે જેમ પર્વત અને અગ્નિ વચ્ચે ધર્મધર્મીભાવ છે તેમ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે ધર્મધર્મીભાવ નથી. અર્થ શબ્દનો વિષય હોવાને કારણે શબ્દ અર્થથી વિશિષ્ટ છે એમ જો કહો તો તે પણ ચોખ્ખું નથી કારણ કે અર્થના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા વિના અર્થ શબ્દનો વિષય છે એ ઘટી શકે નહિ, અને અર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય પછી એ અર્થજ્ઞાન દ્વારા અર્થનું શબ્દના ધર્મ હોવાનું શું પ્રયોજન ? જો કહો કે અર્થ પોતાનો વિષય હોવાને કારણે અર્થવિશિષ્ટ બનેલો શબ્દ અર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને અર્થજ્ઞાનને કારણે અર્થ શબ્દનો વિષય હોય છે, તો ઈતરેતરાશ્રયદ્વેષ આવે છે. તેથી, અર્થવિશિષ્ટ શબ્દ સાધ્ય નથી.

14. નાપ્યર્થપ્રત્યાયનશક્તિવિશિષ્ટઃ, તદર્થિતયા શબ્દપ્રયોગાભાવાત્ ।

ન શક્તિસિદ્ધયે શબ્દઃ કથ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા ।

અર્થગત્યર્થમેવાસુ શ્રુવન્તિ ચ વદન્તિ ચ ॥

14. અર્થ જણાવવાની શક્તિથી વિશિષ્ટ શબ્દ પણ સાધ્ય નથી, કારણ કે આવી શક્તિથી વિશિષ્ટ શબ્દની ધ્વજાથી તો શબ્દનો પ્રયોગ જ થાય નહિ. શક્તિની સિદ્ધિ કરવા માટે શબ્દ કહેવામાં કે સાંભળવામાં આવતો નથી. અર્થના જ્ઞાન માટે જ લોકો શબ્દને બોલે છે કે સાંભળે છે.

15. નાપ્યર્થપ્રતીતિવિશિષ્ટઃ શબ્દઃ પક્ષતામનુભવિતુમર્હતિ, સિદ્ધચસિદ્ધિ-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ ।

અસિદ્ધયાઽપિ તદ્વત્ત્વં શબ્દસ્યાર્થધિયા કથમ્ ? ।

સિદ્ધાયાં તત્પ્રતીતૌ વા કિમન્યદનુમીયતે ॥

જ્વલનાદાવપિ તુલ્યો વિકલ્પ इति चेत्, ન હિ તત્રાગ્નિધૂમેન જન્યતે અપિ તુ ગમ્યતે, इयं त्वर्थप्रतीतिर्जन्यते શબ્દેનેત્યસ્યામેવ સિદ્ધાસિદ્ધત્વવિકલ્પાવસરઃ । તસ્માત્ ત્રિધ્વાઽપિ ન શબ્દસ્ય પક્ષત્વમ્ ।

15. અર્થજ્ઞાનથી વિશિષ્ટ શબ્દ સાધ્ય અનવાને લાયક નથી, કારણ કે તેની આપ-તમાં સિદ્ધિ-અસિદ્ધિના વિકલ્પો ઘટતા નથી. અસિદ્ધ અર્થજ્ઞાનથી શબ્દ અર્થજ્ઞાનવિશિષ્ટ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થજ્ઞાન સિદ્ધ હોય તો પછી બીજા શબ્દો અનુમાન કરવાનું રહ્યું ? અગ્નિ વગેરેની આપતમાં પણ આ વિકલ્પો જાહેર એમ કહેતા હો તો અમારે કહેવાનું કે અગ્નિ વગેરેની આપતમાં અગ્નિ ધૂમથી ઉત્પન્ન થતો નથી પણ જ્ઞાત થાય છે, પરંતુ આ અર્થજ્ઞાન તો શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે આ અર્થજ્ઞાનની આપતમાં જ સિદ્ધ-અસિદ્ધ વિકલ્પોને અવકાશ છે. નિષ્કર્ષ એ કે ત્રણેય રીતે શબ્દનું સાધ્ય હોવું ઘટતું નથી.

16. અપિ ચ ગોશબ્દે ધર્મિણિ ગત્વાદિસામાન્યાત્મકસ્ય હેતોર્ગ્રહણમ્, તતો વ્યાસિસ્મરણમ્, તતઃ પરામર્શઃ, તતોઽર્થપ્રતિપત્તિરિતિ કાલદ્રાઘીયસ્વાદ્ધર્મી તિરોહિતો ભવેત્ । ન પર્વતવદસ્થિતિસ્તસ્ય અપિ તૂચ્ચરિતપ્રધ્વંસિત્ત્વં શબ્દસ્ય । ન ચ શબ્દ-મર્થવત્ત્વેન લોકઃ પ્રતિપચતે, કિન્તુ શબ્દાત્ પૃથગેવાર્થમિતિ ન સર્વથા શબ્દઃ પક્ષઃ । અતો ધર્મવિશિષ્ટસ્ય ધર્મિણઃ સાધ્યસ્યેહાસમ્ભવાચ્છબ્દલિજ્જયોર્મહાન્ વિષયમેદઃ ।

16. વળી, 'ગો'શબ્દરૂપ ધર્મીમાં ગતવ વગેરે સામાન્યોરૂપ હેતુનું ગ્રહણ, પછી ['જ્યાં જ્યાં ગતવ વગેરે સામાન્યો હોય છે ત્યાં ત્યાં ગોઅર્થ' હોય છે એવી] વ્યાપ્તિનું સ્મરણ, ત્યાર બાદ ['આ ગોશબ્દમાં ગતવ વગેરે સામાન્યો છે' એવું] પરામર્શજ્ઞાન, ત્યાર પછી ['તેથી આ ગોશબ્દમાં ગોઅર્થ' છે' એવું] અર્થનું જ્ઞાન થાય છે- આમ લાંબો કાળ વ્યતીત થવાથી ધર્મી શબ્દ તિરોહિત બની જાય, [કારણ કે] તે પર્વત જેવો સ્થાયી નથી, તે તો ઉચ્ચરિત થતાં જ નાશ પામે છે.

ઉપરાંત, શબ્દ અર્થવાન હોય એ રીતે લોકો શબ્દને જણાવતા નથી પરંતુ તેઓ તો શબ્દથી અર્થને પૃથક્ જ જણાવે છે. એટલે કોઈ પણ રીતે શબ્દ સાધ્ય નથી. તેથી, ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મારૂપ સાધ્યનો અહીં સંભવ ન હોવાને લીધે શબ્દ અને અનુમાનના વિષયોનો ભેદ ધણો મોટો છે.

17. સામગ્રીભેદ: સ્વત્વપિ — પક્ષધર્માન્વયાદિરૂપસાપેક્ષમનુમાનં વ્યાख्याતમ્, શબ્દે તુ ન તાનિ સન્તિ રૂપાણિ । તથા ચ શબ્દસ્ય પક્ષત્વપ્રતિક્ષેપાન્ન તદ્ધર્મતયા ગત્વાદિસામાન્યસ્ય લિङ્ગતા । ન ચાર્થસ્ય ધર્મિત્વમ્, સિદ્ધિચસિદ્ધિવિકલ્પાનુપપત્તે: । ન ચ તદ્ધર્મત્વં શબ્દસ્ય શક્યતે વક્તુમ્, તત્ર વૃત્યભાવાત્ । પ્રતોતિજનકત્વેન તદ્ધર્મતાયામુચ્યમાનાયાં પૂર્વવદિતરેતરાશ્રયઃ, પક્ષધર્માદિબલેન પ્રતીતિઃ, પ્રતીતૌ ચ સત્યાં પક્ષધર્માદિરૂપલાભઃ । અપિ ચ યદ્યર્થધર્મતયા શબ્દસ્ય પક્ષધર્મત્વં ભવેત્, તદાડનવગતધૂમાગ્નિસમ્બન્ધોડપિ યથા ધૂમસ્ય પર્વતધર્મતાં ગૃહ્ણાત્યેવ તથાડનવગતશબ્દાર્થસમ્બન્ધોડપિ અર્થધર્મતાં શબ્દસ્ય ગૃહ્ણીયાત્, ન ચ ગૃહ્ણાતીત્યતો નાસ્તિ પક્ષધર્મત્વં શબ્દસ્યેતિ ।

17. કારણસામગ્રીનો ભેદ પણ [અનુમાન અને શબ્દ વચ્ચે] છે. પક્ષધર્મ, અન્વય, વગેરે ધર્મોની અપેક્ષા રાખનારું અનુમાન છે એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે, જ્યારે શબ્દમાં તો એ ધર્મો નથી. વળી, શબ્દના પક્ષ હોવાનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો હોઈ પક્ષધર્મારૂપે ગત વગેરે સામાન્ય લિંગ ન બની શકે. અર્થને પક્ષ તરીકે સ્વીકારી ન શકાય કારણ કે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ વિકલ્પો દ્વારા અર્થનું પક્ષ હોવું ઘટતું નથી. [માનો કે અર્થને પક્ષ તરીકે સ્વીકારી લઈએ તો પણ] શબ્દ પક્ષનો (=અર્થનો) ધર્મ છે એમ કહી શકાશે નહિ કારણ કે તેનો પક્ષમાં (=અર્થમાં) અભાવ છે. અર્થજ્ઞાન જન્માવીને શબ્દ અર્થનો (=પક્ષનો) ધર્મ બને છે એમ કહેતાં પહેલાંની જેમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે — પક્ષધર્મ વગેરેના બધે અર્થજ્ઞાન જન્મે અને અર્થજ્ઞાન જન્મતાં પક્ષધર્મ વગેરે ધર્મો સ્વરૂપલાભ પામે. વળી, જો અર્થનો ધર્મ હોવાને કારણે શબ્દનું પક્ષધર્મત્વ સંભવતું હોય તો ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેના સંબંધના જ્ઞાન વિના પણ ધૂમ પર્વતનો ધર્મ છે એવું જ્ઞાન જેમ થાય છે જ તેમ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના સંબંધના જ્ઞાન વિના શબ્દ અર્થનો ધર્મ છે એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ થતું નથી. તેથી, શબ્દ પક્ષનો ધર્મ નથી.

18. અન્વયવ્યતિરેકાવપિ તસ્ય દુરુપપાદૌ, દેશે કાલે ચ શબ્દાર્થયોરનુગમાભાવાત્ । ન હિ યત્ર દેશે શબ્દઃ તત્રાર્થઃ । યથોક્તં શ્રોત્રિવૈ: — ‘મુલે હિ શબ્દમુપલભામહે ભૂમાવર્થમ્’ इति । वयं तु कर्णाकाशे शब्दमुपलभामहे इत्यास्तामेतत् । नापि यत्र काले शब्दः तत्रार्थः, इदानीं युधिष्ठिरार्थाभावेऽपि युधिष्ठिरशब्दसम्भवात् । शब्दार्थयोः अन्वयाभावेऽपि तद्बुद्ध्योरन्वयो ग्रहीष्यते इत्युच्यते । तर्हि वक्तव्यं — किमर्थ-बुद्धावुत्पन्नयामन्वयो गृह्यते अनुत्पन्नायां वा ? अनुत्पन्नायां तावत् स्वरूपासत्वात्

કુત્તોડન્વયગ્રહણમ્ ? ઉત્પન્નાયાં ત્વથંબુદ્ધૌ કિમન્વયગ્રહણેનેતિ નૈષ્ફલ્યમ્ । તત્પૂર્વકત્વે તુ પૂર્વવદિતરેતરાશ્રયમ્ । ઇતેન વ્યતિરેકગ્રહણમપિ વ્યાસ્યાતમ્ ।

18. અન્વય અને વ્યતિરેક એ બંને પણ ઘટાવવા મુશ્કેલ છે, કારણ કે દેશમાં અને કાળમાં શબ્દ અને અર્થનો અન્વય છે જ નહિ. જે દેશમાં શબ્દ હોય છે ત્યાં અર્થ હોતો નથી; જેમકે ઓરિયાએ કહ્યું છે કે મુખમાં શબ્દ જણાય છે અને ભૂમિ ઉપર અર્થ. અમને નૈયાયિકાને તો કહ્યાકાશરૂપ ઓરમાં શબ્દ જણાય છે - પણ એની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. વળી જે વખતે શબ્દ હોય છે તે વખતે અર્થ હોતો નથી. અત્યારે સુધિષ્ટિર ન હોવા છતાં 'સુધિષ્ટિર'શબ્દ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. શબ્દ અને અર્થના અન્વયનો અભાવ હોવા છતાં તેમનાં જ્ઞાનો વચ્ચેના અન્વયનું ગ્રહણ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે. તેની સામે કહેવું જોઈએ કે શું અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં અન્વયનું ગ્રહણ થાય છે કે અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય ત્યારે ? અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય ત્યારે તો અર્થજ્ઞાનના જ અભાવ હોઈ શબ્દજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના અન્વયનું ગ્રહણ ક્યાંથી થાય ? અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી તો શબ્દજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના અન્વયના ગ્રહણની જરૂર જ રહેતી નથી. અર્થજ્ઞાનપૂર્વક, શબ્દજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના અન્વયનું ગ્રહણ માનતાં પહેલાંની જેમ ઇતરેતરા-શ્રદ્ધદોષ આવે. આ નિરૂપણ દ્વારા વ્યતિરેકના ગ્રહણનું વિવેચન પણ થઈ ગયું.

19. નન્વાવાપોદ્વાપદ્વારેણ શબ્દાર્થસમ્બન્ધે નિશ્ચીયમાને ઉપયુજ્યેતે ઇવાન્વયવ્યતિરેકૌ, યથોક્તમ્ 'યત્ર યોડન્વેતિ યં શબ્દમર્થસ્તસ્ય ભવેદસૌ' ઇતિ [શ્લો. વા. ૭. ૧૬૦]. સત્યમેતત્ । કિન્તુ સમયવલેન સિદ્ધાયામર્થબુદ્ધૌ સમયનિયમાર્થાન્વયવ્યતિરેકૌ શબ્દે, નાન્વયવ્યતિરેકકૃતા ચ ધૂમાદેરિવાગ્નેઃ તતોડર્થબુદ્ધિઃ । અપિ ચ—

ધૂમાદિમ્બ્યઃ પ્રતીતિશ્ચ નૈવાવગતિપૂર્વિકા ।

દ્વાવાવગતિપૂર્વેવ શબ્દાદુત્પદ્યતે મતિઃ ॥

સ્થવિરવ્યવહારે હિ બાલઃ શબ્દાત્ કુતશ્ચન ।

દ્વૈષ્ટાડર્થમવગચ્છન્ તં સ્વયમપ્યવગચ્છતિ ॥

યત્રાપ્યેવં સમયઃ ક્રિયતે 'ઇતસ્માચ્છબ્દાદયમર્થઃ ત્વયા પ્રતિપત્તવ્યઃ' ઇતિ તત્રાપિ પ્રતીતિરેવ કારણત્વેન નિર્દિષ્ટા દ્રષ્ટવ્યા । તસ્માદન્યો લિઙ્ગલિઙ્ગિનૌરવિનાભાવો નામ સમ્બન્ધઃ, અન્યશ્ચ શબ્દાર્થયોઃ સમયાપરનામા વાચ્યવાચકભાવઃ સમ્બન્ધઃ પ્રતીત્યજ્ઞમ્ । ઇવંવિધવિષયભેદાત્ સામગ્રીભેદાચ પ્રત્યક્ષવદનુમાનાદન્યઃ શબ્દ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

19. શંકાકાર - તેના (શબ્દના) હોતાં તે (અર્થ) હોય છે અને તેને (શબ્દને) દૂર કરતાં તે (અર્થ) દૂર થાય છે એ હકીકતને આધારે શબ્દ-અર્થના સંબંધનો નિશ્ચય થતો હોઈ અન્વય-વ્યતિરેક ઘટે છે, જેમકે કહ્યું પણ છે કે જ્યાં જે અર્થ શબ્દને અનુસરે છે ત્યાં તે અર્થ તે શબ્દનો અર્થ બનશે જ.

નૈયાયિક - તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ [એક વાર] સંકેતના બળે [આ શબ્દનો આ અર્થ છે એવું શબ્દનો] અર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય પછી જ સંકેતનિયમના અર્થમાં [-ખરા અર્થમાં નહિ -] અન્વયવ્યતિરેકસંબંધ શબ્દ અર્થ સાથે ધરાવે છે. તેથી જેમ ધૂમ દ્વારા થતું અગ્નિનું જ્ઞાન અન્વયવ્યતિરેકજન્ય છે તેમ શબ્દ દ્વારા થતું અર્થનું જ્ઞાન અન્વયવ્યતિરેકજન્ય નથી. ધૂમ દ્વારા થતું અગ્નિનું જ્ઞાન સંકેતસંબંધજ્ઞાનપૂર્વક નથી જ્યારે અહીં શબ્દ દ્વારા થતું અર્થનું જ્ઞાન તે સંકેતસંબંધજ્ઞાનપૂર્વક છે. એક વડીલ વ્યક્તિ ખીજી વડીલ વ્યક્તિને અમુક શબ્દ કહે તો તે ખીજી વડીલ વ્યક્તિ અમુક વસ્તુને લાવે છે ત્યારે શબ્દનો અર્થ ન જાણનાર ત્યાં ઊભેલી વ્યક્તિ અર્થને જોઈ તે અર્થને તે શબ્દનો વાચ્ય જાણીને સંકેતનિયમને સ્વયં જાણે છે. જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ સંકેત કરે છે કે 'આ શબ્દનો આ અર્થ તમારે સમજવો' ત્યાં પણ તે અર્થનું તે શબ્દના વાચ્ય તરીકેનું જો જ્ઞાન છે તેને [સંકેતનિયમજ્ઞાનનું] કારણ ગણવામાં આવ્યું છે. તેથી, લિંગ અને લિંગી એ બેના અવિનાશાવ નામનો સંબંધ જુદી વસ્તુ છે, અને શબ્દ અને અર્થનો સંકેતસંબંધ અપરનામ વાચ્યવાચકભાવસંબંધ - જે અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે - જુદી વસ્તુ છે. આમ વિષયભેદ અને કારણસામગ્રીભેદને લીધે શબ્દ જેમ પ્રત્યક્ષથી જુદું પ્રમાણ છે તેમ અનુમાનથી પણ જુદું પ્રમાણ છે, એ સિદ્ધ થયું.

20. યત્તુ પૂર્વવર્ણક્રમાપેક્ષણાદિવૈલક્ષણ્યમારાઙ્કચ દૂષિતં કસ્તત્ર ફલ્ગુપ્રાયે નિર્બન્ધઃ । યત્પુનરભિહિતમ્ 'આત્મવાદાવિસમ્વાદસામાન્યાદનુમાનતા' ઇતિ [શ્લો. વા. શબ્દ. ૨૩] તદતીવ સુભાષિતમ્, વિષયમેદાત્ । આત્મવાદત્વહેતુના હિ શબ્દાર્થબુદ્ધેઃ પ્રામાણ્યં સાધ્યતે, ન તુ સૈવ જન્યતે । યદાહ—

અન્યદેવ હિ સત્યત્વમાત્મવાદત્વહેતુકમ્ ।

વાક્યાર્થશ્ચાન્ય એવેહ જ્ઞાતઃ પૂર્વતરં ચ સઃ ॥

તત્તથ્ચેદાત્મવાદેન સત્યત્વમનુમીયતે ।

વાક્યાર્થપ્રત્યયસ્યાત્ર કથં સ્યાદનુમાનતા ॥

જન્મ તુલ્યં હિ બુદ્ધીનામાત્માનામગિરાં શ્રુતૌ ।

જન્માધિકોપયોગી ચ નાનુમાયાં ત્રિલક્ષણઃ ॥ ઇતિ [શ્લો. વા. વાક્યા.

૨૪૫-૨૪૬]

ન ચ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાદિના પ્રતિભામાત્રં તદિતિ વક્તવ્યમ્; શબ્દાર્થસમ્પ્રત્યય-
સ્યાનુભવસિદ્ધત્વાત્ ।

20. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના ક્રમે જાણેલા સંસ્કારોની સહકારિતા વગેરે વિલક્ષણતાઓ જાણવી વિરોધીઓએ એવો જે દોષ આપ્યો કે એ વિલક્ષણતાઓ શબ્દને પ્રમાણ્યુત્તર નથી બનાવતી તે દોષ તુચ્છ હોઈ તેના તરફ ધ્યાન થું આપવું ? વળી, એમણે જે કહ્યું કે જ્યાં જ્યાં આપતવચન છે ત્યાં ત્યાં અવિસંવાદ છે એ વ્યાપ્તિ ઉપરથી શબ્દનું

અનુમાનપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે એ અર્થ વગરની વાત છે, કારણ કે શબ્દ અને [પ્રસ્તુત] અનુમાનના વિષયો ભિન્ન છે. આપ્ત વચનરૂપ હેતુ દ્વારા શબ્દાર્થબુદ્ધિનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાય છે અને નહિ કે શબ્દાર્થબુદ્ધિ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કહ્યું છે કે ‘આપ્ત વચનરૂપ હેતુ દ્વારા જણાતું પ્રામાણ્ય એ જુદી જ વસ્તુ છે અને પ્રામાણ્ય પહેલાં જ જ્ઞાત થઈ ગયેલો વાક્યાર્થ એ જુદી જ વસ્તુ છે. તેથી, આપ્તવચનરૂપ હેતુ વડે પ્રામાણ્યનું જો અનુમાન થતું હોય તો તેનાથી અહીં વાક્યાર્થજ્ઞાનની અનુમાનતા કેમ કરીને થઈ જાય ? જેમ ત્રિલક્ષણ ધરાવતો હેતુ અનુભિતિજ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ ઉપયોગી છે, તેથી વધુ ઉપયોગ અનુભિતિજ્ઞાનને તેનો નથી, તેમ શબ્દ, આપ્તનો હોય અનાપ્તનો, સંભળાતાં શબ્દબોધને ઉત્પન્ન કરે છે, શબ્દબોધને શબ્દનો તેથી વધુ કોઈ ઉપયોગ નથી.’ [અર્થાત્, જેમ અનુભિતિજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુનો કોઈ ઉપયોગ નથી તેમ શબ્દબોધના પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં શબ્દનો પણ કોઈ ઉપયોગ નથી]. પ્રામાણ્યના નિશ્ચય વિનાનો શબ્દબોધ કેવળ ભાનમાત્ર છે એમ ન કહેવું જોઈએ કારણ કે શબ્દાર્થના નિશ્ચયનો અનુભવ તો તે વખતે પણ હોય છે જ.

21. एतेन विवक्षाविषयत्वमपि प्रत्युक्तम्, न हि विवक्षा नाम शब्दस्य वाच्यो विषयः, किन्त्वर्थ एव तथा ।

વિવક્ષાયાં हि शब्दस्य लिङ्गत्वमिह दृश्यते ।

आकाश इव कार्यत्वाच्च वाचकतया पुनः ॥

शब्दादुच्चरिताच्च वाच्यविषया तावत्समुत्पद्यते

सवित्तस्तदनन्तरं तु गमयेत् कामं विवक्षामसौ ।

अर्थोपग्रहवर्जिता तु नियमात्सिद्धैवमाजीविता

तद्वाच्यार्थविशेषता त्वविदिते नैषा तदर्थे भवेत् ॥

21. આ જે અમે કહ્યું તેનાથી શબ્દપ્રમાણનો વિષય વિવક્ષા છે એવા વિરોધીઓના મતનો પણ નિરાસ થઈ ગયો. વિવક્ષા શબ્દનો વાચ્ય વિષય નથી પરંતુ અર્થ જ શબ્દનો વાચ્ય વિષય છે. વિવક્ષાનું અનુમાન કરાવવામાં જ શબ્દ હેતુ જણાય છે કારણ કે તે જેમ કાર્ય હોવાને લીધે આકાશનું લિંગ છે તેમ કાર્ય હોવાને લીધે જ વિવક્ષાનું લિંગ છે અને નહિ કે વાચક હોવાને લીધે. [શબ્દ વિવક્ષાનો વાચક નથી પણ વિવક્ષાનું કાર્ય છે.] ઉચ્ચારાયેલ શબ્દમાંથી વાચ્યાર્થવિષયક જ્ઞાન જન્મે છે, તે પછી એ શબ્દ વિવક્ષાને ભલે જણાવે. આમ વિવક્ષા નિયમથી અર્થોત્ અવશ્યપણે વાચ્યાર્થ સાથે સંબંધ નથી, એ સિદ્ધ થયું. જ્યાં સુધી વાચ્ય અર્થ જ્ઞાત થયો હોતો નથી ત્યાં સુધી વિવક્ષા વાચ્ય અર્થ સાથે સંબંધ થતી નથી.

22. ननु सिद्धे प्रमाणत्वे भेदाभेदपरीक्षणम् ।

क्रियते न तु शब्दस्य प्रामाण्यमवकल्पते ॥

अर्थप्रतीतिजनकं प्रमाणमिति वर्णितम् ।
 विकल्पमात्रमूलत्वान्नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥
 अर्थो निरूप्यमाणश्च को वा शब्दस्य शक्यते ।
 वक्तुं न जातिर्न व्यक्तिर्न तद्वाङ्नाम कश्चन ॥
 सम्बन्धोऽप्यस्य नार्थेन नित्योऽस्ति समयोऽथ वा ।
 शक्यः सन्नपि वा बोद्धुमर्थे कथमतीन्द्रिये ॥
 वाक्यार्थोऽपि न निर्णेतुं पार्यते पारमार्थिकः ।
 नियोगभावनाभेदसंसर्गादिस्वभावकः ॥
 तत्प्रतीत्यभ्युपायश्च किं पदार्थः पदानि वा ।
 वाक्यं वा व्यतिषक्तार्थं स्फोटो वेति न लक्ष्यते ॥
 सिद्धायामपि तद्बुद्धौ तस्या द्रढिमकारणम् ।
 नित्यत्वमाप्तोक्तत्वं वा न सम्यगवतिष्ठते ॥
 पदे नित्येऽपि वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः ।
 नित्या वा कृतकत्वेऽपि कृताः केनेति दुर्गमम् ॥
 कर्ताऽस्ति स च निर्द्वन्द्वः स चैकः स च सर्ववित् ।
 स च कारुणिको वेति प्रतिपत्तुं न शक्यते ॥
 परस्परविरुद्धाश्च सन्ति भूयांस आगमाः ।
 तेषां कस्येश्वरः कर्ता कस्य नेति न मन्महे ॥
 वेदे दोषाश्च विद्यन्ते व्याघातः पुनरुक्तता ।
 फलस्यानुपलम्भश्च तथा फलविपर्ययः ॥
 कीदृशश्चार्थवादानां विरुद्धार्थाभिधायिनाम् ।
 मन्त्राणां नामधेयादिपदानां वा समन्वयः ॥
 सिद्धकार्योपदेशाच्च वेदे संशेरते जनाः ।
 किमस्य कार्ये प्रमाण्यं सिद्धेऽर्थे बोभयत्र वा ॥
 तेन वेदप्रमाणत्वं विषमे पथि वर्तते ।
 जीविकोपायबुद्ध्या वा श्रद्धया वाऽभ्युपेयताम् ॥

22. શંકા- એકવાર એ સિદ્ધ થઈ જાય કે શબ્દ પ્રમાણ છે પછી શબ્દનો ખીજ પ્રમાણથી ભેદ છે કે અભેદ એની પરીક્ષા થઈ શકે. પરંતુ શબ્દ તો પ્રમાણ સંભવતું જ નથી. અર્થજ્ઞાનનું જનક જે હોય તે પ્રમાણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ શબ્દો કેવળ વિકલ્પમૂલક હોઈ અર્થને સ્પર્શતા જ નથી. શબ્દ વડે નિરૂપાતો [જણાતો] અર્થ કોને કહી શકાય ? તે અર્થ જાતિ પણ નથી, વ્યક્તિ પણ નથી કે જાતિમત્ વ્યક્તિ પણ નથી. શબ્દનો અર્થ સાથે નિત્ય સંકેતસંબંધ શક્ય નથી. અથવા શક્ય હોય તો પણ શબ્દનો અતીન્દ્રિય અર્થ સાથે તે સંબંધ જાણવો કેમ કરીને શક્ય બને ? નિયોગ, ભાવના, ભેદ કે સંસર્ગ ઈત્યાદિ સ્વભાવવાળા વાક્યાર્થને પણ ખરેખર નિશ્ચિતપણે જાણવો શક્ય નથી. તેના જ્ઞાનનો ઉપાય શું પદાર્થો છે, પદો છે, વ્યતિષ્કતાર્થ વાક્ય છે કે સ્ફોટ છે ?- એ પણ સમજાતું નથી. એકવાર વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય પછી તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેનું સાધન વાક્યનું નિત્યત્વ છે કે આપ્તોક્તત્વ છે એનો પણ સમ્યક્ નિર્ણય નથી થઈ શકતો. પદ નિત્ય હોય તો પણ એ પ્રશ્ન તો રહે છે કે વૈદિકી રચનાઓ કર્તૃપૂર્વક છે કે નિત્ય છે ? જો તે કર્તૃપૂર્વક હોય તો તેમનો કર્તા કોણ છે એ જાણવું મુશ્કેલ છે. તેમનો કર્તા છે અને તે નિર્દેશ છે, એક છે, સર્વજ્ઞ છે તેમ જ કારુણિક છે એ જાણવું શક્ય નથી. વળી, [નાથવાદ આદિ] ધણા આગમે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેમાંના કોઈનો કર્તા ઈશ્વર છે અને કોઈનો કર્તા ઈશ્વર નથી એ અમે માનતા નથી. વેદમાં પણ વ્યાધાત, પુનરુક્તિ, ફલાનુપલંભ, ફલવિપર્યય દોષો છે. વિરુદ્ધાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા અર્થવાદો વચ્ચે, મંત્રો વચ્ચે અને નામધેયાદિ પદો વચ્ચે સમન્વય કેવો ? વેદ સિદ્ધનો (=સિદ્ધ વસ્તુનો) અને કાર્યનો ઉપદેશ આપે છે. [અર્થાત્, વેદ સિદ્ધાર્થસ્વરૂપવસ્તુ ન કરે છે અને કર્તૃવ્યનો ઉપદેશ આપે છે.] એટલે લોકોને વેદમાં સંશય બને છે કે શું આનું પ્રામાણ્ય કાર્યમાં છે કે સિદ્ધ અર્થમાં છે કે બંનેમાં ? તેને પરિણામે વેદનું પ્રામાણ્ય વિષમ માર્ગમાં આવી પડે છે, [અર્થાત્ વેદના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય મુશ્કેલ બની જાય છે.] જીવિકાનું સાડું સાધન છે એવી બુદ્ધિથી કે શ્રદ્ધાથી વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરો; [ખીજ કોઈ રીતે વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી]

23. અત્રાભિધીયતે । સર્વ એવૈતે દોષા યથાક્રમં પરિહરિષ્યન્તે હ્યલમસમા-
શ્વાસેન । સુપ્રતિષ્ઠમેવ વેદપ્રામાણ્યમવગચ્છત્વાયુષ્માન ।

23. નૈયાયિક—અહીં આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આ બધા જ દોષોનો યથાક્રમે અમે પરિહાર કરીશું; માટે અવિશ્વાસ વ્યક્ત કરવો બંધ કરો. વેદપ્રામાણ્યની સ્થાપના બરાબર થયેલી જ છે એમ આપ જાણો.

24. નવ્વર્થાસંસ્પર્શિત્વમેવ તાવત્કથં પરિહીયતે ? ન હિ બાહ્યેડર્થે શબ્દાઃ પ્રતી-
તિમાદધતિ । તે હિ દુર્લભવસ્તુસંપર્કવિકલ્પમાત્રાધીનજન્માનઃ સ્વમહિમાનમનુવર્તમા-
નાસ્તિરસ્કૃતબાહ્યાર્થસમન્વયાન્ વિકલ્પપ્રાયાન્ પ્રત્યયાનુપાદયન્તો દશ્યન્તે ‘અઙ્ગુલ્યમે-
હસ્તિયૂથશતમાસ્તે’ इति स्वभाव एव शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वम् ।

24 શંકા— શબ્દો અર્થને સ્પર્શતા નથી એ દોષનો પરિહાર તમે નૈયાયિકા કેવી રીતે કરશો ? બાહ્ય અર્થના (≡વસ્તુના) જ્ઞાનને શબ્દો ઉત્પન્ન કરતા નથી. જેમને વસ્તુનો સંપર્ક દુર્લભ છે એવા કેવળ વિકલ્પરૂપ જ્ઞાનને આધારે જ ઉત્પન્ન થનારા [શબ્દો] પોતાના મહિમા પ્રમાણે બાહ્ય અર્થ સાથેના સમન્વયને અવગણીને મોટા ભાગે વિકલ્પરૂપ જ્ઞાનને જ ઉત્પન્ન કરતા જણાય છે. આતું ઉદાહરણ છે—‘આંગળીના ટેરવે હાથાઓના સો જૂથો હતા.’ શબ્દોનો આવા સ્વભાવ જ તેમનું અર્થાસંસ્પર્શીત્વ છે.

25. ચક્ષુરાદીનામપ્યલીકચકૂર્ચકાદિપ્રતીતિકારણત્વમસ્તિ, ન ચ તેષામર્થા-સંસ્પર્શિત્વમિતિ चेत्, न, तेषां हि तिमिरादिदोषकलुषितवपुषां तथाविधविभ्रमकारणत्वम्, न तु स्वमहिम्नैव ।

25. નૈયાયિક—ચક્ષુ વગેરે પણ મિથ્યા વાળના ચૂંચળા વગેરેનું જ્ઞાન જન્માવે છે, છતાં તેઓ અર્થાસંસ્પર્શી નથી.

શંકાકાર—ના. ચક્ષુ વગેરે પોતાના જ મહિમાથી તેવા ભ્રમજ્ઞાનો જન્માવતા નથી પરંતુ તિમિર વગેરે દોષોથી દૂષિત તેઓ તેવાં ભ્રમજ્ઞાનો જન્માવે છે.

26. इहापि पुरुषदोषाणामेष महिमा, न शब्दानामिति चेत्; मैवम्, दोष-वतोऽपि पुरुषस्य मूकादेरनुच्चारितशब्दस्येदृशविप्लवोत्पादनपाटवाभावात् । अस-त्यपि च पुरुषहृदयकालुष्ये यथाप्रयुज्यमानान्यङ्गुल्यग्रादिवाक्यानि विप्लवमावह-न्येवेति शब्दानामेवैष स्वभावः, न वक्तृदोषाणाम् । अपि च न चक्षुरादिबाधकज्ञा-नोदये सति न विरमति, विपरीतवेदनजन्मनः शुक्तिकारजतादिबुद्धिषु विभ्रमस्यापाय-दर्शनात् । शब्दस्तु शतकृत्वोऽपि बाध्यमानो यथैवोच्चरितः ‘करशास्त्राशिखरे करेणुशतमास्ते’ इति तथैव तथाभूतं भूयोऽपि विकल्पमयथार्थमुत्पादयत्येवेति विक-ल्पाधीनजन्मत्वाच्छब्दानामेवेदं रूपं यदर्थासंસ્पर्शित्वं नामेति । तदुक्तम्—

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।

तेषामन्योन्यसम्बन्धे नार्थ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યમી ॥ इति ॥

26. નૈયાયિક— અહીં પણ શબ્દોનો એ મહિમા નથી પરંતુ પુરુષના દોષોના મહિમા છે.

શંકાકાર—એવું નથી, કારણ કે મૂક વગેરે જે દોષવાળા પુરુષો છે તેમના અનુચ્ચારિત શબ્દમાં આવા ભ્રમે ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી. પુરુષના હૃદયમાં કોઈ કલુષિતતા (દોષ) ન હોય અને છતાં તેણે ઉચ્ચારેલ ‘આંગળીના ટેરવે હાથોનાં સો કડો જૂથ હતા’ જેવાં વાક્યો બ્રાન્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે જ; એટલે આ શબ્દોનો જ સ્વભાવ છે, વક્તાના દોષોનો સ્વભાવ નથી. વળી, બાધક જ્ઞાન જન્મતાં ચક્ષુ વગેરે બ્રાન્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાંથી અટકતા

નથી એમ નહિ. છીપને રજત તરીકે ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન અને એવાં બીજાં બ્રાન્ત જ્ઞાનોની બાબતમાં તો બ્રાન્તિ બાધક જ્ઞાન જન્મવાથી દૂર થઈ જતી દેખાય છે. પરંતુ શબ્દ તો સેંકડો વાર બાધા પામતો હોવા છતાં ફરીથી એ જ રીતે ઉચ્ચારાતાં અર્થાત્ ‘હાથના અગ્રભાગે સો હાથી હતા’ એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાતાં પહેલાંની જેમ જ તેવું જ અપયથાર્થ વિકલ્પજ્ઞાન તે ફરીથી ઉત્પન્ન કરે છે. વિકલ્પને અર્ધીન શબ્દોની ઉત્પત્તિ હોવાથી શબ્દોનો આવો અર્થાસંસ્પર્શી સ્વભાવ છે. એટલે જ કહ્યું છે કે ‘વિકલ્પો શબ્દોને ઉત્પન્ન કરે છે અને શબ્દો વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે. [આ પ્રમાણે] તેમનો અન્યોન્યસંબંધ હોવાથી આ શબ્દો અર્થને સ્પર્શતા નથી.’

27. અત્રાભિધીયતે—ભવેદેતદેવં यदि न कदाचिदपि यथार्थं शब्दः प्रत्ययमुपजनयेत्, अर्थासंस्पर्शित्वमेवास्य स्वभाव इति गम्येत । भवति तु गुणवत्पुरुष-भाषितात् ‘नद्यास्तीर फलानि सन्ति’ इति वाक्यादतिरस्कृतवाह्यार्थो यथार्थः प्रत्ययः, ततः प्रवृत्तस्य तदर्थप्राप्तेः । न चेयमर्थप्राप्तिरर्थસ્पर्शशून्यादपि शब्दविकल्पात् पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धिवदवकल्पते इत्युपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ।

27. નૈયાયિક—અહીં આનો જવાબ આપીએ છીએ. આમ બને; એ કદી પણ શબ્દ યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન કરતો હોય તો અર્થાસંસ્પર્શિત્વ એના સ્વભાવ છે એ સમજી શકાય. પરંતુ ગુણવાન પુરુષના કહેલા વાક્ય ‘નદીકાંઠે ફળો છે’ દ્વારા બાહ્ય અર્થને ન અવગણતું યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે તેના આધારે પ્રવૃત્તિ કરતાં તે અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ મણિપ્રભાને મણિ તરીકે ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન [બ્રાન્ત હોવા છતાં] પરંપરાથી અર્થપ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમ અર્થસ્પર્શશૂન્ય શબ્દજન્ય વિકલ્પ [બ્રાન્ત હોવા છતાં] પરંપરાથી આ અર્થપ્રાપ્તિ કરાવે છે એવું નથી એ અમે આગળ બહુવીશું.

28. ननु गुणवद्वक्तृकादङ्गुल्यादिवाक्याद् दृष्ट एवासमीचीनः प्रत्ययः । मैवम्, गुणवतामेवंविधवाक्योच्चारणचापलमावात् । यत् आसीदपि कञ्चिदनु-शास्ति ‘मा भवानभूतार्थं वाक्यं वादीः अङ्गुलिकोटौ करिघटाशतमास्ते इति’ इति, तत्रे-तिकरणावच्छिन्नस्य दृष्टान्ततया शब्दपरत्वेनोपादानात् प्रतिषेधैकवाक्यतया यथार्थ-त्वमेव । अर्थपरत्वे तु निषेधैकवाक्यतैव न स्यादिति । तस्मादाप्तवाक्यानामयथा र्थत्वाभावान्न स्वतोऽर्थासंस्पर्शिनः शब्दाः । पुरुषदोषानुषङ्गकृत एवायं विप्लवः ।

28. શંકાકાર—ગુણવાન વક્તાએ કહેલા ‘આંગળીના ટેરવે હાથીનાં સો જૂથ હતાં’ વાક્ય દ્વારા અપયથાર્થ જ્ઞાન થતું દેખ્યું છે.

નૈયાયિક—ના, એવું નથી, કારણ કે ગુણવાન વક્તાએ આવાં વાક્યો બોલવા માટે જરૂરી અવિચારિતા ધારાવતા નથી. ‘આંગળીના ટેરવે હાથીઓનાં સેંકડો જૂથ હતાં’ એવું બોલું વાક્ય આપ ન બોલશો એમ જ્યારે પણ આપ પુરુષ આદેશ આપે છે ત્યારે ત્યાં ‘એવું’ શબ્દથી વિશિષ્ટ વાક્ય ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવ્યું હોઈ શબ્દ પરત્વે જ

(-અર્થ પરત્વે નહિ-) તેનો સ્વીકાર હોવાને લીધે પ્રતિષેધ સાથે તેની એકવાક્યતા બને છે અને પ્રતિષેધ સાથે તેની એકવાક્યતાને કારણે તે યથાર્થ જ છે. અર્થ પરત્વે તો નિષેધ સાથે તેની એકવાક્યતા જ ન થાય. તેથી, આપ્ત પુરુષના વાક્યો અયથાર્થ ન હોઈ, શબ્દો સ્વતઃ અર્થાસંસ્પર્શી નથી. પુરુષના દોષને લીધે જ આ અર્થાસંસ્પર્શિતા યા અયથાર્થતા ઉદ્ભવે છે.

29. નન્વાપ્તૈરેવંધિવાક્યાપ્રયોગેડપિ સન્દિગ્ધો વ્યતિરેકઃ — કિં શબ્દાનાં તાદૃશસ્વભાવાભાવાદયથાર્થપ્રત્યયાનુત્પાદઃ ઉત વક્તૃદોષાભાવાદિતિ । નૈતદેવમ્—

અનુચ્ચરિતશબ્દોડપિ પુરુષો વિપ્રલમ્ભકઃ ।

હસ્તસંજ્ઞાદ્યુપાયેન જનયત્યેવ વિપ્લવમ્ ॥

ન ચ હસ્તસંજ્ઞાદિના શબ્દાનુમાનમ્ તત્કૃતશ્ચ વિપ્લવ ઇતિ વક્તવ્યમ્, इत्थमप्रतीतेः । ઉત્પન્ને ચ કચિન્નદ્યાદિવાક્યાદિજ્ઞાને તરક્ષિણીતીરમનુસરન્નનાસાદિતફલઃ પ્રવૃત્ત-
બાધકપ્રત્યયઃ પુરુષમેવાધિક્ષિપતિ ‘ધિક્ ! હા તેન દુરાત્મના વિપ્રલમ્બોડસિમ્’ ઇતિ, ન શબ્દમ્ । પ્રાપ્તફલશ્ચ પુમાંસમેવશ્ચાધતે ‘સાધુ સાધુના તેનોપદિષ્ટમ્’ ઇતિ । અતઃ પુરુષ-
દોષાન્વયાનુવિધાનાત્ પુરુષદોષકૃત એવ શબ્દાદ્વિપ્લવઃ, ન સ્વરૂપનિવન્ધનઃ । તદ-
ભાવકૃત એવ આપ્તેષુ તૂળ્ણીમાસીનેષુ વિશ્રમાનુત્પાદં ઇતિ ન સન્દિગ્ધો વ્યતિરેકઃ ।

29. શંકાકાર—આપ્ત પુરુષો આ પ્રકારનો વાક્યપ્રયોગ ન કરતા હોય તો પણ વ્યતિરેક તો સંદિગ્ધ જ રહે છે—‘યુ’ શબ્દોનો તેવો સ્વભાવ ન હોવાથી અયથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી કે વક્તામાં દોષ ન હોવાથી ?

નૈયામિક—ના, એવું નથી. પુરુષ શબ્દ બોલતો ન હોય તો પણ તે વિપ્રલમ્ભક હોય છે. હાથની સંજ્ઞા વગેરે ઉપાય વડે તે બ્રાન્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. હાથની સંજ્ઞા વગેરે દ્વારા શબ્દનું અનુમાન કરવામાં આવે છે અને તે અનુમિત શબ્દ બ્રાન્ત ઉત્પન્ન કરે છે એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે એવું જણાતું નથી. કોઈક વાર, ‘નદીતીરે ફળો છે’ એ વાક્યથી જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે નદીતીરે જઈ ફળ ન પ્રાપ્ત કરનાર, બાધક જ્ઞાન જન્મે થયું છે એવો માણસ વાક્ય કહેનાર પુરુષને જ ભાડે છે કે ધિક્કાર છે તે દુષ્ટ પુરુષને જણે મને છેતર્યો; તે શબ્દને ભાડતો નથી. ફળ પ્રાપ્ત કરનારો વાક્ય કહેનાર પુરુષની પ્રશંસા કરે છે—‘તે સજ્જન પુરુષે મને સાચું જ કહેલું.’ તેથી, પુરુષદોષ સાથે અન્વય-સંબંધ હોઈને પુરુષદોષને લીધે જ શબ્દ દ્વારા મિથ્યાજ્ઞાન જન્મે છે, શબ્દસ્વરૂપને લીધે શબ્દ દ્વારા મિથ્યાજ્ઞાન જન્મતું નથી. આપ્તો જ્યારે શાંત—ચૂપ—હોય છે ત્યારે દોષા-ભાવને લીધે બ્રાન્ત જ્ઞાનનો અનુત્પાદ હોય છે, એટલે વ્યતિરેક સંદિગ્ધ નથી.

30. નનુ પુરુષદોષાસ્તત્ર કિં કુર્યુઃ ? પુરુષસ્ય હિ ગુણવતો દોષવતો વા શબ્દોચ્ચારણમાત્રે એવ વ્યાપારઃ । તતઃ પરં તુ કાર્યં શબ્દાયત્તમેવેતિ તત્સ્વરૂપ

કૃત એવાયં વિભ્રમઃ । હન્ત ! તર્હિ વક્તરિ ગુણવતિ સતિ 'સરિતસ્તીરે ફલાનિ સન્તિ' इति सम्भक्प्रत्ययेऽपि शब्दस्यैव व्यापारात् पुरुषस्य चोच्चारणमात्रे चरितार्थत्वा-
नैकान्ततः शब्दस्यार्थासंपर्शित्वमेव स्वभावः । युक्तं चैतदेव यदीपवत् प्रकाशत्वमात्र-
मेव शब्दस्य स्वरूपम्, न यथार्थत्वमयथार्थत्वं वा, विपरीतेऽप्यर्थे दीपस्येव प्रकाश-
त्वानतिवृत्तेः । अयं तु विशेषः — प्रदीपे व्युत्पत्तिनिरपेक्षमेव प्रकाशत्वम्, शब्दे तु
व्युत्पत्त्यपेक्षमिति । प्रकाशात्मनस्तु शब्दस्य वक्तृगुणदोषाधीने यथार्थेतरत्वे । अत
एवाङ्गुलिशिखराधिकरणकरेणुशतवचसि बाधितेऽपि पुनः पुनरुच्चार्यमाणे भवति
विभ्रमः, प्रकाशत्वरूपानपायात् । न त्वेष शब्दस्य दोषः ।

પદાર્થાનાં તુ સંસર્ગમસમીક્ષ્ય પ્રજલ્પતઃ ।

વક્ત્રેવ પ્રમાદોઽયં ન શબ્દોઽત્રાપરાધ્યતિ ॥

તદુક્તમ્—પ્રમાણાન્તરદર્શનમત્ર બાધ્યતે, ન પુનર્હેસ્તિયૂથશતમિતિ શાબ્દોઽન્વયઃ । પુરુષો
હિ સ્વદર્શનં શબ્દેન પરેષાં પ્રકાશયતિ । તત્ર તદર્શનં ચેદ્ દુષ્ટં, દુષ્ટઃ શાબ્દ-
પ્રત્યયઃ, અદુષ્ટં ચેદ્દુષ્ટં इति गुणवतः पुरुषस्यादुष्टं दर्शनं भवति, दोषवतो
दुष्टमिति । અટ્ટપ્રાઽપિ વસ્તુ યદુપદિશ્યતે સોઽપિ બુદ્ધિદોષ એવ । તસ્માત્ પુરુષ-
ગતગુણદોષાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાત્ તત્કૃતે એવ શાબ્દયથાર્થત્વાયથાર્થત્વે ।
તદુક્તમ્—‘તત્તથ્યમપિ ભવતિ વિતથ્યમપિ ભવતિ’ इति [बृहती. १.१.२] ।

તેનાભિધાતૃદૌરાત્મ્યકૃતેયમયથાર્થતા ।

પ્રત્યયસ્યેતિ શબ્દાનાં નાર્થાસંસ્પર્શિતા સ્વતઃ ॥

યા તુ જાત્યાદિશબ્દાર્થપરાકરણવર્ત્મના ।

અર્થાસંસ્પર્શિતા પ્રોક્તા સા પુરસ્તાન્નિષેત્સ્યતે ॥

30. શંકાકાર—પુરુષદોષો ત્યાં શું કરે ? પુરુષ શુણ્ણવાન હોય કે હોષવાળો હોય
તેનો વ્યાપાર તો કેવળ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનો જ હોય છે. તે પછીનું કાર્ય તો શબ્દ
ઉપર જ નિર્ભર છે. એટલે શબ્દસ્વરૂપજન્ય જ આ વિભ્રમ છે.

નૈયાયિક—અરે ! [એમ હોય] તો શુણ્ણવાન વક્તા હોતાં ‘નદીતીરે ફળો છે’ એવા
સમ્યક્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ કેવળ શબ્દનો જ વ્યાપાર હોવાને લીધે અને પુરુષનો
વ્યાપાર તો શબ્દહોવાચાર કરવામાત્રમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયો હોવાને લીધે, એકાન્તપણે અર્થને
ન સ્પર્શવાનો જ શબ્દોનો સ્વભાવ નહિ રહે. અને આ જ બરાબર છે કે દીપની જેમ
શબ્દનું સ્વરૂપ પ્રકાશત્વ જ છે, યથાર્થત્વ કે અયથાર્થત્વ નથી. [અર્થાત્, દીપ અર્થને
પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રકાશસ્વરૂપ છે, તેનું સ્વરૂપ યથાર્થતા કે અયથાર્થતા નથી. તેની જ

રીતે શબ્દ અર્થને પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રકાશસ્વરૂપ છે, તેનું સ્વરૂપ યથાર્થતા કે અયથાર્થતા નથી.] આનું છે કારણ કે જ્યારે વિપરીત અર્થનું ગ્રહણ થાય છે ત્યારે પણ દીપની જેમ શબ્દનો પ્રકાશત્વસ્વભાવ દૂર થઈ ગયો નથી હોતો, [અર્થાત્ ત્યારે પણ તે અર્થને પ્રકાશિત કરવાનો સ્વભાવ ધરાવે જ છે.] છતાં દીપ અને શબ્દ વચ્ચે આ ભેદ છે— દીપનું પ્રકાશત્વ વ્યુત્પત્તિની (=સંકેતજ્ઞાનની) અપેક્ષા રાખતું નથી જ્યારે શબ્દનું પ્રકાશત્વ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખે છે. [અર્થાત્ દીપ અર્થને પ્રકાશિત કરવામાં વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી જ્યારે શબ્દ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખે છે.] શબ્દ કેવળ પ્રકાશસ્વરૂપ હોઈ, યથાર્થત્વ અને અયથાર્થત્વ તેનું સ્વરૂપ નથી પણ વક્તાના ગુણ અને દોષ ઉપર અવલંબતા તેના ધર્મે છે. એટલે જ ‘આંગળીના ટેરવે હાથીઓનાં સંકેતો જૂથો છે’ એ વાક્ય બાધિત થવા છતાં ફરી ફરી ઉચ્ચારાતાં બ્રાન્ત જ્ઞાન જન્મે છે કારણ કે શબ્દનો પ્રકાશસ્વભાવ ચાલ્યો ગયો હોતો નથી. આ કઈ શબ્દનો દોષ નથી પદોના અર્થોના સંસર્ગની બરાબર વિચારણા કર્યા વિના ભોલનાર વક્તાનો જ આ પ્રમાદ છે, અહીં શબ્દનો કોઈ અપરાધ નથી. એટલે જ કહ્યું છે કે અહીં [વક્તાનું] દર્શનરૂપ યા અનુભવરૂપ અન્ય પ્રમાણ બાધિત થાય છે, અને નહિ કે ‘[આંગળીના ટેરવે] હાથીનાં સંકેતો જૂથો છે’ એ વાક્યગત પદોનો અનવય, કારણ કે પુરુષ પોતાના દર્શનને (=અનુભવને) શબ્દ દ્વારા ખીબ્બો આગળ રજૂ કરે છે. ત્યાં જો તેનું દર્શન દૂષિત હોય તો ખીબ્બને શબ્દ દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે પણ દૂષિત જ થાય. જો તેનું દર્શન અદૂષિત હોય તો ખીબ્બને શબ્દ દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે પણ અદૂષિત થાય. ગુણવાળા પુરુષને અદૂષિત દર્શન થાય છે, જ્યારે દોષવાળા પુરુષને દૂષિત દર્શન થાય છે. વસ્તુને દેખ્યા [અર્થાત્ અનુભવ્યા] વિના ઉપદેશવામાં આવે છે તે પણ ભુદ્ધિદોષ જ છે. તેથી, પુરુષગત ગુણદોષ સાથે શબ્દ જ્ઞાનના યથાર્થત્વ-અયથાર્થત્વનો અનવય-વ્યનિરેકસંગ હોવાથી શાબ્દજ્ઞાનનું યથાર્થત્વ-અયથાર્થત્વ પુરુષગત ગુણ દોષજન્ય જ છે. એટલે કહ્યું છે કે [પૌરુષેય વચન] યથાર્થ પણ હોય છે અને અયથાર્થ પણ હોય છે. ઉપસંહારમાં જણાવવાનું કે વક્તાના દોષને કારણે શાબ્દ જ્ઞાનમાં અયથાર્થતા આવે છે, અર્થાસંસ્પર્શિતા એ કઈ શબ્દોમાં સ્વતઃ નથી. શબ્દોના ભતિ વગેરે [અર્થાત્ ભતિ, ગુણ, ક્રિયા, નામ અને દ્રવ્ય] અર્થોના નિરાકરણ દ્વારા શબ્દોની અર્થાસંસ્પર્શિતા કહેવામાં આવી છે, એનો પ્રતિષેધ અમે આગળ કરીશું.

31. પ્રમાણત્વં તુ શબ્દસ્ય કથમિત્યત્ર વસ્તુનિ ।

જૈમિનીયૈરયં તાવત્પીઠવન્ધો વિધીયતે ॥

પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં વા સર્વવિજ્ઞાનગોચરઃ ।

સ્વતો વા પરતો વેતિ પ્રથમં પ્રવિધિચ્ચિતામ્ ॥

31. વસ્તુની બાબતમાં શબ્દનું પ્રામાણ્ય કેવી રીતે છે એ પ્રશ્ન મીમાંસકો આ ભુમિકા રચે છેઃ અર્થા જ જ્ઞાનેનું પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે કે પરતઃ એ સૌપ્રથમ વિચારો.

32. નનુ શબ્દપ્રામાણ્યચિન્તાવસરે સકલપ્રમાણપ્રામાણ્યવિચારસ્ય કઃ પ્રસક્તઃ ? ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ પરીક્ષણમૂ, અપિ તુ તદર્થમેવ, સમાનમાર્ગત્વાત્ । અથાન્યેષાં

સ્વતઃ પરતો વા પ્રામાણ્ય તથા શબ્દસ્યાપિ ભવિષ્યતીતિ । ન હિ તસ્ય સ્વરૂપમિવ પ્રામાણ્યમપિ તદ્વિસદશમિતિ । તદુચ્યતે-કિં વિજ્ઞાનાનાં પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચેતિ દ્વયમપિ સ્વતઃ, ઉત ઉભયમપિ પરતઃ, આહો સ્વિદપ્રામાણ્યં સ્વતઃ પ્રામાણ્યં તુ પરતઃ, ઉત સ્વિત્ પ્રામાણ્યં સ્વતઃ અપ્રામાણ્યં તુ પરત ઇતિ ।

32. શંકાકાર--શબ્દના પ્રામાણ્યની વિચારણા કરતી વખતે અર્થાં પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ ક્યાં પ્રાપ્ત થાય છે ?

ભીમાંસકનો ઉત્તર--અર્થાં પ્રમાણના પ્રામાણ્યની પરીક્ષા સ્વતઃપણે નથી કરતા પરંતુ શબ્દના પ્રામાણ્યની પરીક્ષા માટે [જરૂરી હોય] તે કરીએ છીએ, કારણ કે પ્રામાણ્યનિર્ણયની રીત અર્થાં પ્રમાણમાં સમાન છે. જે બીજાં પ્રમાણોનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે કે પરતઃ એ નિર્ણયિત થાય તો તે જ પ્રમાણે શબ્દનું પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ છે કે પરતઃ એ નિર્ણયિત થશે, કારણ કે જેમ શબ્દનું સ્વરૂપ બીજાં પ્રમાણના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેમ તેનું પ્રામાણ્ય બીજાં પ્રમાણના પ્રામાણ્યથી ભિન્ન નથી. એટલે અમે પૂછીએ છીએ કે શું જ્ઞાતાનું પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય બંને સ્વતઃ છે કે પરતઃ છે, કે અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ પણ પ્રામાણ્ય પરતઃ છે, કે પ્રામાણ્ય સ્વતઃ પણ અપ્રામાણ્ય પરતઃ છે ?

33. તત્ર દ્વયમપિ સ્વત ઇતિ તાવદસાંપ્રતમ્, પ્રવૃત્તસ્ય વિસંવાદદર્શનાત્ । યદિ હિ પ્રામાણ્યમિતરદ્વા સ્વત એવ જ્ઞાનસ્ય ગમ્યેત તર્હિ શુકૌ રજનજ્ઞાનં પ્રમાણ-તયા વા પ્રતિપન્નમન્યથા વા ।

પ્રમાણત્વપરિચ્છિન્નૌ વિસંવદતિ તત્કથમ્ ।

અપ્રામાણ્યગૃહીતૌ વા તસ્મિન્ કસ્માત્ પ્રવર્તતે ॥

એતેન તૃતીયોડપિ પક્ષઃ પ્રત્યુક્તઃ યદપ્રામાણ્યં સ્વતઃ પ્રામાણ્યં તુ પરત ઇતિ । સ્વતો હ્યપ્રામાણ્યે નિશ્ચિતે પ્રવૃત્તિર્ન પ્રાપ્નોતીતિ । કિંચ અપ્રામાણ્યમુત્પત્તૌ કારણ-દોષાપેક્ષમ્, નિશ્ચયે ચ બાધકજ્ઞાનાપેક્ષમ્ । તત્કથં સ્વતો ભવિતુમર્હતિ ? યચ્ચ 'અપ્રામાણ્યમવસ્તુત્વાન સ્યાત્ કરણદોષતઃ' [શ્લો. વા. ૧.૧.૨.૩૯] ઇતિ કૈશ્ચિ-દુચ્યતે તદપિ યત્કિચ્ચત્, સંશયવિપર્યયાત્મનઃ અપ્રામાણ્યસ્ય વસ્તુવાત્તદ્ગતમપ્રા-માણ્યમપિ વસ્તુવેતિ । પરતસ્તુ પ્રામાણ્યં યથા નાવકલ્પતે તથા વિસ્તરેણોચ્યતે । एवं चायं द्वयमपि परत इति द्वितीयपक्षप्रतिक्षेपोऽपि भविष्यति ।

33. બંને સ્વતઃ છે એ મત અપોગ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાનને આધારે પ્રવૃત્તિ કરનારની પ્રવૃત્તિ [ક્રેટલીક વાર] સફળ થતી દેખાતી નથી. જે જ્ઞાનનાં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય બંને સ્વતઃ જ જ્ઞાત થતા હોય તો છીપને રજતરૂપે પ્રહણ કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ તરીકે ગૃહીત થાય છે કે અપ્રમાણ તરીકે ? જ્ઞાનની પ્રમાણ્યતાનું જ્ઞાન હોય તો જ્ઞાન અર્થપ્રાપ્તિ કેમ ન કરાવે ? જ્ઞાનની અપ્રમાણ્યતાનું જ્ઞાન હોય તો જ્ઞાતા તેવા જ્ઞાનને આધારે પ્રવૃત્તિ

કેમ કરે ? આના દ્વારા તો અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ પણ પ્રામાણ્ય પરતઃ એ ત્રીજો પક્ષ પણ નિરસ્ત થઈ ગયો. અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ જ નિશ્ચિત થઈ જતાં પ્રવૃત્તિ થવી સંભવે નહિ. વળી, અપ્રામાણ્ય પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કરજીના દોષોની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે (અપ્રામાણ્ય) પોતાનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે. તો પછી અપ્રામાણ્યનું સ્વતઃ હોવું કેવી રીતે ઘટે ? વળી, “અપ્રામાણ્ય કરજીના દોષને ક્ષીણે નથી ઉત્પન્ન થતું કારણ કે અપ્રામાણ્ય અવસ્તુ છે” એમ જે કેટલાક કહે છે તે તુચ્છ છે. સંશય-વિપર્યયરૂપ અપ્રમાણ્ય વસ્તુરૂપ હોઈ તદ્દગત અપ્રામાણ્ય પણ વસ્તુ જ છે. પ્રામાણ્યનું પરતઃ હોવું કેવી રીતે નથી ઘટતું એ [પછી] વિસ્તારથી જણાવીશું. અને આમ બંને પરતઃ છે એ બીજા પક્ષનો પણ પ્રતિક્ષેપ થઈ જાય છે.

34 અર્થતથાત્વપ્રકાશકં हि प्रमाणमित्युक्तम् । तस्य स्वप्रमेयाव्यभिचारिखं नाम प्रामाण्यम् । अस्य च परापेक्षायां सत्यां परत इति कथयितुमुचितम् । न चास्य परापेक्षा कचिद्विद्यते । सा हि भवन्ती उत्पत्तौ वा स्यात् स्वकार्यकरणे वा प्रामाण्यनिश्चये वा । उत्पत्तौ कारकस्वरूपमात्रापेक्षा तदतिरिक्तदगतगुणापेक्षा वा ? कारकस्वरूपमात्रापेक्षायां सिद्धसाध्यत्वम् । असत्सु कारकेषु कार्यस्य ज्ञानस्यात्मलाभाभावात् कस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा चिन्त्यते ?

34. અર્થ જેવો હોય તેવો જ તેને જે જણાવે તે પ્રમાણ એમ કહ્યું છે. પોતાના જેવે વિષય સાથેનો તેનો અવ્યભિચાર (=સંવાદ) એ પ્રામાણ્ય છે. બીજાની અપેક્ષા એને હોય તો જ એને (=પ્રામાણ્ય?) પરતઃ કહેવું ઉચિત છે અને એને બીજાની અપેક્ષા તો કંઈ છે નહિ. એને પરાપેક્ષા ને હોય તો કાં તો પોતાની ઉત્પત્તિમાં હોય કાં તો પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં હોય કાં તો પોતાના નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં હોય. પોતાની ઉત્પત્તિમાં પ્રામાણ્યને કારકસ્વરૂપમાત્રની અપેક્ષા છે કે તેનાથી (=કારકથી) અતિરિક્ત તેના ગુણની અપેક્ષા છે ? જો કહેા કે કારકસ્વરૂપમાત્રની અપેક્ષા છે તો સિદ્ધસાધ્યતા થશે [કારણ કે એ જ મીમાંસકસમ્મત પ્રામાણ્યના સ્વતસ્ત્વરૂપ છે.] કારકો જ ન હોય તો કાર્યરૂપ [જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને] જ્ઞાનના અભાવમાં કોના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યની ચર્ચા કરવામાં આવે ?

35, कारकातिरिक्ततदधिकरणगुणापेक्षणं तु दुर्घटम्, अप्रामाणिकत्वेन कारकगुणानामाकाशकुशेशयसदृशवपुषामपेक्षणीयत्वाभावात् ।

ન કારકગુણગ્રાહિ પત્યક્ષમુપપદ્યતે ।

चक्षुरादेः परोक्षत्वात् प्रत्यक्षास्तदगुणाः कथम् ॥

लिङ्गं चादृष्टसम्बन्धं न तेषामनुमापकम् ।

यथाऽर्थबुद्धिसिद्धिस्तु निर्दोषादेव कारकात् ॥

યદિ હિ યથાર્થત્વાયથાર્થત્વરૂપદ્વયરહિતં કિઞ્ચિત્ ઉપલબ્ધ્યાસ્થં કાર્યં ભવેત્, તતઃ કાર્યત્રૈવિધ્યાત્ કારકત્રૈવિધ્યમવસીયેત—યથાર્થોપલબ્ધેર્ગુણવત્કારકં કારકમ્, અયથાર્થોપલબ્ધેર્દોષકલુષં કારકં કારકમ્, ઉભયરૂપરહિતાયાસ્તુ તસ્યાઃ સ્વરૂપાવસ્થિતમેવ કારકં કારકમિતિ । ન ત્વેવમસ્તિ । દ્વિવિધૈવ સ્વલ્વિયમુપલબ્ધિઃ — યથાર્થત્વાયથાર્થત્વભેદેન । તત્રાયથાર્થોપલબ્ધિસ્તાવદ્ દુષ્ટકારકકાર્યૈવ દૃષ્ટા ।

દૃષ્ટઃ કુટિલકુમ્ભાદિસમ્ભવો દુષ્ટકારણાત્ ।

તથા માનાન્તરમિતાત્તિમિરાદેદ્વિચન્દ્રધીઃ ।

અયથાર્થોપલબ્ધૌ ચ દુષ્ટકારકકાર્યત્વેન સિદ્ધાયામિદાનીં તૃતીયકાર્યાભાવાત્ યથાર્થોપલબ્ધિઃ સ્વરૂપાવસ્થિતેભ્ય એવ કારકેભ્યોડવકલ્પતે इति ન ગુણકલ્પનાયૈ પ્રભવતિ । અનુમાને ચ યૈવ પક્ષધર્માન્વયાદિસામગ્રી જ્ઞાનસ્ય જનિકા સૈવ પ્રામાણ્યકારણત્વેન દૃષ્ટા । ન ચ સ્વરૂપસ્થિતાનિ કારણાનિ કાર્યજન્મન્યુદાસતે એવ, યેન યથાર્થોપલબ્ધિજનનેન તેષાં ગુણસહકારિતા કલ્પ્યેતેત્યતો ન સન્તિ કારણગુણાઃ । નૈર્મલ્યવ્યપદેશસ્તુ લોચનાદેઃ કાચકામલાદિદોષાપાયનિબન્ધન એવ, ન સ્વરૂપાતિરિક્તગુણકૃતઃ । અજ્ઞનાદુપયોગોડાપ દોષનિર્હરણાયૈવ, ન ગુણજન્મને ।

તસ્માદવિતથા સંવિત્ સ્વરૂપસ્થિતહેતુજા ।

દોષાધિકૈસ્તુ તૈરેવ જન્યતે વિપરીતધીઃ ॥

અત એવાપ્રમાણત્વં પરતોડમ્યુપગમ્યતે ।

જન્મન્યપેક્ષતે દોષાન્ બાધકં ચ સ્વનિશ્ચયે ॥

તસ્માન્નોત્પત્તૌ ગુણાપેક્ષં પ્રામાણ્યમ્ ।

35. કારકથી અતિરિક્ત તેની અંદર રહેનાર ગુણની અપેક્ષા [પ્રામાણ્યને પોતાની ઉત્પત્તિમાં છે] એ તો ઘટી શકતું નથી. કારકગુણો અપ્રામાણિક [એટલે પણ પ્રમાણનો વિષય ન] હોઈ આકાશકુસુમસદૃશ છે અને તેથી કોઈને તેમની અપેક્ષા હોય એ સંભવે જ નહિ. કારકના ગુણોને પ્રલબ્ધ કરનારું કોઈ પ્રત્યક્ષ ઘટતું નથી. ચક્ષુ વગેરે પરોક્ષ હોઈ, તેમના ગુણો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને જોનો વ્યાપ્તિસંબંધ અદૃષ્ટ (અગૃહીત) છે એવું સિંગ એમનું અનુમાપક ન બની શકે. યથાર્થ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો નિર્દોષ (દોષાભાવયુક્ત) કારકથી જ થાય છે. [અર્થાત્ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ નિર્દોષ કારકથી જ થાય છે.] જો યથાર્થત્વ અને અયથાર્થત્વ બંને સ્વરૂપથી રહિત ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) નામનું કોઈક કાર્ય હોય તો કાર્યના (જ્ઞાનના) ત્રૈવિધ્યના આધારે કારકનું ત્રૈવિધ્ય અવશ્ય નિશ્ચિત

36. नापि स्वकार्यकरणे किञ्चिदपेक्षते, अर्थप्रकाशनस्वभावस्यैव तस्य स्वहेतोरुत्पादात् । अर्थप्रकाशनमेव च प्रमाणकार्यं, प्रवृत्त्यादेः पुरुषेच्छानिबन्धनत्वात् ।

अर्थप्रकाशने किञ्चिन्न तूत्पन्नमपेक्षते ॥

उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥ इति । [तत्त्वसं पृ. ७५७]

અથવા—

સાપેક્ષત્વં ઘટસ્યાપિ સલિલાહરણં પ્રતિ ।
યત્કિઞ્ચિદસ્તિ ન ત્વેવં પ્રમાણસ્યોપપદતે ॥
ન ચ સ્વગ્રહણાપેક્ષં જ્ઞાનમર્થપ્રકાશકમ્ ।
તસ્મિન્નવબુદ્ધેડપિ તત્સિદ્ધેશ્ચકુરાદિવત્ ॥

ઉત્તં ચ ‘ન હજ્ઞાતેડર્થે કરિચદ્ બુદ્ધિમુપલભતે, જ્ઞાતે ત્વનુમાનાદવગચ્છતિ’ इति [શાવરમા. ૧.૧૫] । તસ્માત્ સ્વકાર્યકરણેડપિ ન સ્વગ્રહણાપેક્ષં પ્રમાણમ્ ।

36. પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રમાણ કશાની અપેક્ષા રાખતું નથી, કારણ કે પોતાના કારણમાંથી તેની ઉત્પત્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે તે અર્થપ્રકાશનસ્વભાવવાળું જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અર્થને પ્રકાશિત કરવો એ જ તે પ્રમાણનું કાર્ય છે (ખીજું કોઈ પ્રમાણનું કાર્ય નથી), કારણ કે પ્રવૃત્તિ વગેરે તો પુરુષની ઇચ્છાનું કાર્ય છે. કાં તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું જ નથી અને જો ઉત્પન્ન થાય છે તો અર્થપ્રકાશક જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અર્થને પ્રકાશિત કરવામાં કશાની અપેક્ષા રાખતું નથી. એટલે જ કહ્યું છે કે ‘માટી, દંડ, ચક્ર, દોરી વગેરેની અપેક્ષા ઘટને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે છે પરંતુ પાણી ભરી લાવવાના પોતાના કાર્ય માટે ઘટને તેમની અપેક્ષા નથી’. અથવા, પાણી ભરી લાવવાના પોતાના કાર્ય માટે ઘટને પણ જે કંઈ (પુરુષ વગેરેની) અપેક્ષા રહે છે એવી કોઈ અપેક્ષા પ્રમાણને પોતાના કાર્ય માટે હોય એ ઘટનું નથી. વળી જ્ઞાન અર્થને પ્રકાશિત કરવા માટે સ્વગ્રહણની અપેક્ષા રાખતું નથી, [અર્થાત્ જ્યાં સુધી જ્ઞાનનું જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન અર્થને ગ્રહણ કરી શકતું નથી, એવું નથી,] કારણ કે ચક્ષુ વગેરેની જેમ જ્ઞાન પોતે અજ્ઞાત હોય ત્યારે પણ અર્થને પ્રકાશિત કરે જ છે. કહ્યું પણ છે કે ‘જ્યારે અર્થ અજ્ઞાત હોય છે ત્યારે કોઈને જ્ઞાનનું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ જ્યારે અર્થ જ્ઞાત થાય છે ત્યારે તો [અર્થગત જ્ઞાતતા દ્વારા] અનુમાનથી જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે.’ તેથી પોતાના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં [અર્થાત્ અર્થપ્રકાશનમાં] પણ પ્રમાણ પોતાના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી.

37. નાપિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયે કિઞ્ચિદપેક્ષતે, અપેક્ષણીયામાવાત્ । તથા હિ—અસ્ય કારણગુણજ્ઞાનાદ્વા પ્રામાણ્યનિશ્ચયો ભવેદ્ બાધકામાવજ્ઞાનાદ્ વા સંવાદાદ્વા ? ન તાવત્કાર-ગુણગુણજ્ઞાનાત્, કારણગુણાનામિદાનીમેવ નિરસ્તવાત્ । અપિ ચ ન કારકગુણજ્ઞાનમિન્દ્રિયકરણકમ્, અતીન્દ્રિયકારકાધિકરણત્વેન પરોક્ષત્વાદ્ ગુણાનામ્ । અપિ તૂપલબ્ધ્યાહ્ય-કાર્યપરિશુદ્ધિસમધિગમ્યં ગુણસ્વરૂપમપ્રવૃત્તસ્ય ચ પ્રમાતુર્ન કાર્યપરિશુદ્ધિબુદ્ધિર્ભવતિ । તન્ન । इदानीं પ્રામાણ્યનિશ્ચયપૂર્વિકા પ્રવૃત્તિર્ભવેત્, અન્યથા વા ? અનિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદેવ જ્ઞાનાત્ પ્રવૃત્તિસિદ્ધૌ કિં પશ્ચાત્તત્તિશ્ચયેન પ્રયોજનમ્ ? નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાત્ પ્રવૃત્તૌ દુરતિક્રમઃ

ચક્રક્રકચપાતઃ—પ્રવૃત્તૌ સત્યાં કાર્યપરિશુદ્ધિગ્રહણં, કાર્યપરિશુદ્ધિગ્રહણાત્ કારણગુણા-
વગતિઃ, કારણગુણાવગતેઃ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ પ્રવૃત્તિરિતિ ।

37. જ્ઞાન પોતાના પ્રામાણ્યના નિશ્ચયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી, કારણ કે અપેક્ષણીયનો જ અસંભવ છે. તે અસંભવ આ પ્રમાણે છે—જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનના કારણના ગુણના જ્ઞાનને લીધે થાય છે કે જ્ઞાનનું કોઈ બાધક નથી એવા જ્ઞાનને લીધે થાય છે કે [બાહ્ય અર્થ સાથે જ્ઞાનના] સંવાદને લીધે થાય છે ? જ્ઞાનના કારણના ગુણના જ્ઞાનને લીધે તો નહિ, કારણ કે કારણના ગુણોનો નિરાસ તો હમણા જ અમે કરી ગયા. વળી, જ્ઞાનના કારણના ગુણોનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયરૂપ કરણ દ્વારા ન થાય કારણ કે ગુણો અતીન્દ્રિય કારકમાં રહેતા હોઈ પરોક્ષ છે. [અહીં કોઈ કહી શકે કે] ઉપલબ્ધિ (=જ્ઞાન) નામના કાર્યની યથાર્થતા ઉપરથી ઉપલબ્ધિના કારણના ગુણનું અનુમાન થાય છે; અને પ્રમાતા પ્રવૃત્તિ ન કરે તો તેને જ્ઞાનની યથાર્થતાનું જ્ઞાન થતું નથી. પરંતુ એને અમારે જણાવવું જોઈએ કે તમારી વાત બરાબર નથી. અમે તમને પછીએ છીએ કે જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયા પછી તે નિશ્ચયને પરિણામે પ્રવૃત્તિ થાય છે કે અન્યથા ? જો જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયા વિના જ જ્ઞાનને લીધે પ્રવૃત્તિ ઘટી હોય તો પ્રવૃત્તિ પછી જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના નિશ્ચયની જરૂર જ ક્યાં રહી ? જો જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયા પછી તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ માનશો તો ચક્રક્રકચપાત્ આવી પડવું બાળી શકાશે નહિ—પ્રવૃત્તિને પરિણામે જ્ઞાનની યથાર્થતાનું પ્રહય, જ્ઞાનની યથાર્થતાના પ્રહયને કારણે જ્ઞાનના જનક કારણના ગુણનું જ્ઞાન, કારણગુણના જ્ઞાનના કારણે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અને પ્રામાણ્યનિશ્ચયને લીધે પ્રવૃત્તિ.

38. નાપિ બાધકાભાવપરિચ્છેદાત્ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ । સ હિ તાત્કાલિકો વા સ્યાત્ કાલાન્તરભાવી વા ? તાત્કાલિકો ન પર્યાપ્તઃ પ્રામાણ્યપરિનિશ્ચયે । કૂટકાર્ષાપણાદૌ કિઞ્ચિત્કાલમનુત્પન્નબાધકેઽપિ કાલાન્તરે તદુત્પાદદર્શનાત્ । સર્વદા તદભાવસ્તુ નાસર્વ-
જસ્ય ગોચરઃ ॥

38. જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ એ જ્ઞાનનું કોઈ બાધક જ્ઞાન નથી એવા જ્ઞાનને લીધે પણ થતી નથી. બાધક જ્ઞાન નથી એવું જો જ્ઞાન પ્રામાણ્યના નિશ્ચયનું જનક છે તે કેવળ તાત્કાલિક (=વર્તમાનવિષયક) છે કે કાલાન્તરભાવી (=ભૂત-ભવિષ્યત્વિષયક) પણ છે ? [અર્થાત્, વર્તમાનમાં તેનું બાધક જ્ઞાન નથી એ જ્ઞાન પ્રામાણ્યના નિશ્ચયનું જનક છે કે ત્રણેય કાળમાં તેનું બાધક જ્ઞાન નથી એ જ્ઞાન પ્રામાણ્યના નિશ્ચયનું જનક છે ?] બાધક જ્ઞાન નથી એવું જો તાત્કાલિક (=વર્તમાનવિષયક) જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય જન્માવવામાં પર્યાપ્ત નથી કારણ કે ખોટા સિકંકા વગેરેની બાબતમાં કેટલોક વખત બાધક જ્ઞાન જન્મતું ન હોવા છતાં કાલાન્તરે (=ભવિષ્યમાં) તો તેની ઉત્પત્તિ થતી જણાય છે. [અમુક જ્ઞાનનું] બાધક જ્ઞાન સર્વદા નથી એવું જ્ઞાન તો અસર્વજને થતું નથી.

39. અથ સંવાદાત્ પ્રામાણ્યનિશ્ચય ઉચ્યતે તદ્વ્યુચ્યતાં કોડયં સંવાદો નામ ? કિમુત્તરં તદ્વિષયં જ્ઞાનમાત્રમ્, ઉતાર્થાન્તરજ્ઞાનમ્, આહો સ્વિદર્થક્રિયાજ્ઞાનમિતિ ? આથે પક્ષે કઃ પૂર્વોત્તરજ્ઞાનયોર્વિશેષો, યદુત્તરજ્ઞાનસમ્વાદાત્ પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનં પ્રામાણ્યમશ્નુવીત ।

અપિ ચોત્તરસંવાદાત્પૂર્વપ્રમાણતામ્ ।

વદન્તો નાધિગચ્છેયુરન્તં યુગશ્તૈરપિ ॥

સુદૂરમપિ ગત્વા તુ પ્રામાણ્યં યદિ કસ્યચિત્ ।

સ્વતઃ એવામિધીયેત કો દ્વેષઃ પ્રથમં પ્રતિ ॥

યદાહ—

કસ્યચિત્ત યદીષ્યેત સ્વતઃ એવ પ્રમાણતા ।

પ્રથમસ્ય તથાભાવે વિદ્વેષઃ કિંનિવન્ધનઃ ॥ ૬૬ [શ્લો. વા. ચોદ. ૭૬]

39. હવે જે સંવાદ દ્વારા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે એમ કહેતા હો તો કહો કે આ સંવાદ શું છે ? સંવાદ એ શું ઉત્તરકાળે તે જ વિષયનું જ્ઞાન છે કે અન્ય વિષયનું જ્ઞાન છે કે પછી અર્થક્રિયાજ્ઞાન છે ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે પ્રથમ જ્ઞાનથી પછીના જ્ઞાનમાં વિશેષતા શી છે કે જેથી પછીના જ્ઞાન સાથેના સંવાદને લીધે પ્રથમ જ્ઞાન પ્રામાણ્ય પ્રાપ્ત કરે ? વળી, પછી પછીના જ્ઞાન સાથે પૂર્વ પૂર્વના જ્ઞાનના સંવાદને લીધે પૂર્વ પૂર્વનું જ્ઞાન પ્રમાણ્ય બને છે એમ કહેનારાઓ સંકોચ યુગેએ પણ [પ્રસ્તુત જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય નક્કી કરવાની પ્રક્રિયાના] અંતે પહોંચશે નહિ. ઘણું દૂર ગયા પછી પણ જે કોઈક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ જ છે એમ કહેવું પડતું હોય તો પછી પ્રથમ જ્ઞાન પ્રતિ દ્વેષ શા માટે ધરાવે છે ? [પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યને પણ સ્વતઃ જ માનોને.] કહ્યું પણ છે કે કોઈક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જે સ્વતઃ ઇચ્છતા હો તો પછી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સ્વતઃ હોવામાં વિદ્વેષ રાખવાનું કારણ શું છે ?

40. અથાન્યવિષયજ્ઞાનમપ્યસ્ય સંવાદ ઉચ્યતે, તદયુક્તમ્, અદર્શનાત્ । ન હિ સ્તમ્ભજ્ઞાનં કુમ્ભજ્ઞાનસ્ય સંવાદઃ ।

40. જે અન્ય વિષયના જ્ઞાનને અન્ય વિષયના જ્ઞાનનો સંવાદ ગણતા હો તો એ બરાબર નથી કારણ કે આવું કયાંય દેખ્યું નથી. સ્તંભજ્ઞાન એ કુંભજ્ઞાનનો સંવાદ નથી. [અર્થાત્ સ્તંભજ્ઞાન સાથે કુંભજ્ઞાનનો સંવાદ નથી. જેમના વિષયો ભિન્ન હોય એવા જ્ઞાનો વચ્ચે સંવાદ ન સંભવે.]

41. અર્થક્રિયાજ્ઞાનસંવાદાત્ પ્રથમસ્ય પ્રવર્ત્તકસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યમિચ્છતે, તદપિ જ્ઞાનવસિતપ્રામાણ્યં કથમ્નાદિમસ્ય પ્રામાણ્યમવગમયેત ? કશ્ચાર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય પૂર્વસ્માદ્વિશેષો યદેતદાયત્તસ્તસ્ય પ્રામાણ્યાધિગમઃ ? અર્થક્રિયાજ્ઞાનત્વમેવ વિશેષ इति चेत्, કિલ સલિલ-

જ્ઞાનમાદ્યમવિદ્યમાનેડપિ પયસિ પૂષદીધિતિષુ પ્રવર્તકં દૃષ્ટમિતિ ન ભવતિ વિસમ્ભૂમિઃ । इदं पुनरर्थक्रियासंवेदनमम्बुमध्यवर्त्तिनः पानावगाहनादिविषयमुदेतीत्यनवधारितव्यभिचारितया तत्प्रामाण्यनिश्चयाय कल्पते इति । तदसत्, स्वप्ने पानावगाहनस्यापि व्यभिचारोपलब्धेः । किञ्च चरमधातुविसर्गोऽपि स्वप्ने सीमन्तिनीमन्तरेण भवतीति महानेष व्यभिचारः । अथ रागोद्रेकनिमित्तत्वेन पितादिधातुविकृतिनिबन्धनत्वेन वा तद्विसर्गस्य न स्वसाधनव्यभिचार इत्युच्यते, तदसमञ्जसम्, असकृदनुभूतयुवतिपरिरम्भाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्कार्यत्वावधारणात् ।

તસ્માદર્થક્રિયાજ્ઞાનવ્યભિચારાવધારણાત્ ।

તત્પ્રામાણ્યપરીક્ષાયામનવસ્થા ન શામ્યતિ ॥

અથવાડસફલત્વેન કિં તત્પ્રામાણ્યચિન્તયા ।

પ્રથમેડપિ પ્રવૃત્તત્વાત્ કિં તત્પ્રામાણ્યચિન્તયા ? ॥

41. જે અર્થક્રિયાજ્ઞાન સાથેના સંવાદને કારણે પ્રથમ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય ઇચ્છતા હો તો [એ પ્રશ્ન ઊભો થાય કે] જેના પોતાના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયો નથી એ અર્થક્રિયાજ્ઞાન પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરાવે ? વળી, પ્રથમ જ્ઞાનથી અર્થક્રિયાજ્ઞાનની વિશેષતા શી છે કે જેથી એને આધારે પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ? અર્થક્રિયાજ્ઞાનત્વ જ એની વિશેષતા છે એમ જે કહેા તો—અર્થાત્ કેટલીય વાર પાણી ન હોય ત્યારે થતું પ્રથમ જલજ્ઞાન સૂર્યકિરણોમાં પ્રવર્તક બનતું દેખાય છે એટલે તેના ઉપર વિશ્વાસ ઝૂકી ન શકાય, જ્યારે આ અર્થક્રિયાજ્ઞાન તો છે પાણીમાં પડેલા માણસને પાન, સ્નાન, વગેરે વિશેષનું જે જ્ઞાન થાય છે તે, પરિણામે આ અર્થક્રિયાજ્ઞાન નિશ્ચિતપણે વ્યભિચારરહિત હોવાને કારણે પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવવા સમર્થ છે એમ જે કહેા તો—તે ખોટું છે કારણ કે સ્વપ્નમાં પણ પાન, સ્નાનનું જે અર્થક્રિયાજ્ઞાન થાય છે તેમાંય વ્યભિચાર સંભવે છે, વળી, સુંદરી વિના સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થાય છે એ હકીકત પણ અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં મોટા વ્યભિચારદોષ સંભવે છે એનો નિર્દેશ કરે છે. જે કહેા કે અત્યંત કામરાગને લીધે કે પિત્ત વગેરે ધાતુત્રી વિકૃતિને લીધે વીર્યોત્સર્ગ થતો હોઈ, [સ્વપ્નમાં] વીર્યોત્સર્ગ પોતાના હેતુ વિના થતો નથી [અર્થાત્ સ્વપ્નમાં થતું વીર્યોત્સર્ગનું અર્થક્રિયાજ્ઞાન વ્યભિચારી નથી] તો એ બરાબર નથી કારણ કે અનેક વાર અનુભવેલા યુવતી સાથેના આશ્લેષ વગેરેની સાથે વીર્યોત્સર્ગનો અનવય-વ્યતિરેક હોઈને વીર્યોત્સર્ગ તેનું કાર્ય છે એવો નિશ્ચય [આપણને સૌને] છે. તેથી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં પણ વ્યભિચારદોષ આવતો નિશ્ચિતપણે જાણ્યો હોઈ, તેના પ્રામાણ્યની પરીક્ષા પણ કરવી જોઈએ અને તેના પ્રામાણ્યની પરીક્ષા કરવા જતાં અનવસ્થાદોષ દૂર થતો નથી. [અર્થાત્ જે અનવસ્થાદોષ સંવાદના પ્રથમ વિકલ્પની ચર્ચા વખતે દર્શાવ્યા હતા તે અવસ્થાદોષ એમનો એમ રહેશે, દૂર નહિ થાય.] અર્થક્રિયાની (=પાન, સ્નાન, વગેરે ક્રિયાની) પ્રાપ્તિ પછી અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યની વિચારણાની શી જરૂર છે ? [—આવો પ્રશ્ન જે પૂછશે તો અમે સામે પૂછીશું કે] પ્રથમ જ્ઞાન પણ પ્રવર્તક બનતું હોઈ [પ્રવૃત્તિ પછી] તેના પ્રામાણ્યનો વિચાર કરવાની શી જરૂર છે ?

42. ન ચેદમર્થક્રિયાજ્ઞાનમપ્રવૃત્તસ્ય પુંસઃ સમુદ્ભવતિ । તત્ર પ્રામાણ્યાવધારણપૂર્વિ-
કાર્યાં પ્રવૃત્તૌ કારણગુણનિરિચેયપ્રામાણ્યચર્ચાવદ્ધચક્રકકચચોદ્યપ્રસજ્જસ્તદવસ્થ એવ ।
અનિશ્ચિતપ્રામાણ્યસ્ય તુ પ્રવૃત્તૌ પરિચાત્તન્નિર્ણયો ભવન્નપિ કૃતશૌરસ્ય નક્ષત્રપરીક્ષાવદ-
ફલ એવેત્યુક્તમ્ ।

42. વળી, આ અર્થક્રિયાજ્ઞાન જેણે [પ્રથમ જ્ઞાનને આધારે] પ્રવૃત્તિ કરી નથી
એવા પુરુષને થતું નથી. પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના અવધારણને કારણે પ્રવૃત્તિ માનતાં
પ્રથમ જ્ઞાનના કારણના શુભ દ્વારા તે પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રમાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે એ મતની
ચર્ચા જે ચક્રકદોષથી ઘેરાયેલી છે તે ચક્રકદોષની આપત્તિ એમ ને એમ જ રહેશે—ફર
થશે નહિ. જે અનિશ્ચિત પ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ માનશે તો [પ્રવૃત્તિ]
પછીથી તેના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય તો પણ તે મુંડનક્રિયા કરાવ્યા પછી નક્ષત્ર જેવા
જેવા નિષ્પ્રયોજન જ ગણ્યા એમ વિદ્વાનો કહે છે.

43. તત્રૈતત્સ્યાદ્ દ્વિવિધા હિ પ્રવૃત્તિઃ—આદ્યા ચામ્યાસિકી ચ । તત્રાદ્યા યથા--
વિનિહિતસલિલાવસિક્તમસૃગમૃદિ શરાવે શાલ્યાદિબીજશક્તિપરીક્ષણાય કતિપયવીજક-
ળાવાપરૂપા । તતસ્તત્ર તેષામહુકુરકરણકૌશલમવિકલમવલોકયન્તઃ કોનાશા નિઃશઙ્કં
કેદારેષુ તાનિ બીજાન્યાવપન્તીતિ સેયમામ્યાસિકી પ્રવૃત્તિઃ । એવમિહાપિ પ્રથમાપરીક્ષિત-
પ્રમાણભાવાદેવ જ્ઞાનાત્કુતરિચ્ચક્રિચ્ચિદ્વિપરિચદપિ વ્યવહરંસ્તદ્યવહારપરસ્તત્તત્કલજ્ઞાને તસ્ય
પ્રામાણ્યમવગચ્છન્ પુનસ્તથાવિધે જાતે સતિ સુખમેવ પ્રવૃત્ત્યાદિકં વ્યવહારમશક્તિકાલુ-
પ્યઃ કરિષ્યતીતિ ન સર્વાત્મના વૈયર્થ્યમિતિ ।

43. નૈયાયિક—આનું નિરાકરણ આમ છે. પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારની છે—આદ્ય પ્રવૃત્તિ
અને અભ્યસ્ત પ્રવૃત્તિ. એમાં આદ્ય પ્રવૃત્તિનું દૃષ્ટાંત આ છે—શાલિખીજેની શક્તિની
પરીક્ષા કરવા માટે [દયલો શાલિખીજેમાંથી] કેટલાંક શાલિખીજેને પાણી સિંચેલ મૃદુ માટી
ભરેલા શકેરામાં વાવવારૂપ પ્રવૃત્તિ. ત્યાર બાદ તે કેટલાંક ખીજોના અંકુરણનું કૌશલ ધ્યાન-
પૂર્વક જેવા પછી ખેડૂતો દ્વારા નિઃશંકપણે થતી બધાં જ શાલિખીજેને કયારાઓમાં વાવવારૂપ
પ્રવૃત્તિ એ આભ્યાસિકી યા અભ્યસ્ત પ્રવૃત્તિ છે. એ જ રીતે અહીં પણ કોઈક વિચાર-
શીલ વ્યક્તિ અપરીક્ષિત પ્રામાણ્યવાળા જ્ઞાનના આધારે પ્રવૃત્તિ કરી, પ્રવૃત્તિ પછી પ્રવૃત્તિના
ફળના જ્ઞાનમાં [=અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં] પ્રથમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય છે એમ જાણે છે. પછી એવું
જ્ઞાન જ્યારે જ્યારે એને થાય છે ત્યારે એ પ્રવૃત્તિ વગેરે વ્યવહાર અપ્રામાણ્યદોષની શંકા
રાખ્યા વિના સહેલાઈથી કરે છે; એટલે પ્રવૃત્તિ પછી જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સર્વથા
વ્યર્થ નથી.

44. ઉચ્યતે વિષમોડયં દૃષ્ટાન્તઃ —

તજ્ઞાતીયતયા બોજં શક્યતે યદિ વેદિતુમ્ ।

તત્ર તન્નિશ્ચયાદ્યુક્તં નિર્વિશઙ્કં પ્રવર્ત્તનમ્ ॥

જ્ઞાને તથાવિધત્વં તુ बोधरूपाविशेषतः ।

कार्याद्वा कारणाद्वाऽपि ज्ञातव्यं न स्वरूपतः ॥ इति ।

कारणानां परोक्षत्वान्न तद्द्वारा तदा गतिः ।

कार्यं तु नाप्रवृत्तस्य भवतीत्युपवर्णितम् ॥

तस्माद्वैयर्थ्यचोद्यस्य नायं परिहृतિક्रમः ।

एवं चार्थक्रियाज्ञानात्કોદકૂ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ॥

44. મીમાંસકો—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આ દષ્ટાન્ત વિષમ છે અર્થાત્ અંધ ખેસતું નથી. તે ભતિરૂપે ખીજને બળુવું જે શક્ય છે તેા તેનો તે ભતિરૂપે નિશ્ચય થતાં આકાનાં અધાં ખીજને વાવવારૂપ પ્રવૃત્તિ નિઃશંકપણે થાય એ યોગ્ય જ છે. જ્ઞાનની આપ્તમાં તેા અધાં જ્ઞાને જ્ઞાનરૂપ સમાનપણે હોવાને કારણે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તે જ્ઞાનના કાર્ય કે કારણ દ્વારા બળુવું જોઈએ, સ્વરૂપતઃ નહિ. જ્ઞાનનાં કારણો પરોક્ષ હોઈ કારણો દ્વારા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય નહિ અને જ્ઞાનનું કાર્ય તેા પ્રવૃત્તિ વિના અને નહિ એ અમે જણાવી ગયા છીએ. તેથી, પ્રવૃત્તિ પછી જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સર્વથા વ્યર્થ છે એ આપત્તિ દૂર કરવાની આ રીત નથી. અને અર્થક્રિયાના જ્ઞાન દ્વારા પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય વળી કેવો ?

45. સમર્થકારણજ્ઞાનાદ્યોઽપિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયમ્ ।

ब्रूते सोऽपि कृतोद्वाहस्तत्र लग्नं परीक्षते ॥

કિલાતિવિકસિતકુસુમમકરન્દપાનમુદિતમધુકરકુલે કર્મિન્શ્ચિદુદ્યાને વાદ્યમાનાયાં વીણાયાં નિરન્તરલતાસન્તાનાન્તરિતવપુષિ વિદૂરાદનવલોક્યમાને વાદકે વીણાધ્વનિસંવિદિ રોલમ્બનાદસંદેહદૂષિતાયાં તદભિમુખમેવ પ્રતિષ્ઠમાનઃ શ્રોતા પરિવાદકે દર્શનપથમવતીર્ણે સ્વરાનુકૂલકારણનિશ્ચયાત્ તત્પ્રતીતૌ સંશયનિવૃત્તેઃ પ્રામાણ્યં નિશ્ચિનોતીત્યેષં સમર્થકારણજ્ઞાનકૃતઃ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ।

45. જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાનના જનક સમર્થ કારણના જ્ઞાન દ્વારા નિશ્ચિતપણે બળી શકાય છે એમ જ કહે છે તે પણ વિવાદ કર્યા પછી અલગજનની પરીક્ષા કરવા જેવું કરે છે. [આ મતવાદીઓ પોતાનો મત આ પ્રમાણે દષ્ટાન્તથી સમબલે છે.] પૂર્ણ ખીલેલાં ફુલોનો રસ ચૂસવાને પરિણામે આનંદિત થયેલા ભમરાઓ કોઈક યાગમાં યુજન કરે છે. તે જ વખતે તે યાગમાં ગાઢ લતાઓમાં છૂપાયેલો વાદક વીણા વગાડી રહ્યો છે. તે દૂરથી દેખી શકાતો નથી. તે વખતે દૂરથી કોઈ શ્રોતાને વીણાધ્વનિના જ્ઞાનની આપ્તમાં સંદેહ બજે છે કે શું આ ભમરાઓનું યુજન તેા નહિ હોય ! આ સંદેહથી ટ્રેસારેલો એ પેલા ધ્વનિની દિશામાં ચાલવા માંડે છે. [નજીક પહોંચતાં] એ વાદકને દેખે છે. વીણાના ધ્વનિના અનુકૂળ યા સમર્થ કારણનો (=વાદકનો) નિશ્ચય થતાં વીણાધ્વનિની આપ્તમાં

તેનો જે સંશય હતો તે દૂર થાય છે અને વીણાધ્વનિના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તેને થાય છે. સમર્થ કારણના જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના નિશ્ચયનું આ દેશાન્ત છે.

46. તત્રાપિ નાપ્રવૃત્તસ્ય હેતુસામર્થ્યદર્શનમ્ ।

एवमेव प्रवृत्तौ तु निश्चितेनापि तेन किम् ॥

तन्निश्चयात्प्रवृत्तौ वा पुनरन्योन्यसंश्रयम् ।

तन्निश्चयात्प्रवृत्तिः स्यात्प्रवृत्तेस्तद्विनिश्चयः ॥

46. આ મતની બાબતમાં પણ પ્રવૃત્તિ કયા વિના કારણના સામર્થ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. એમ જ ને પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો (અર્થાત્ પ્રામાણ્યના નિશ્ચય વિના જ ને પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો) પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવાની શી જરૂર ? પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાને પરિણામે પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ માનતાં તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે—પ્રામાણ્યના નિશ્ચયને કારણે પ્રવૃત્તિ થાય અને પ્રવૃત્તિના કારણે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય.

47. તદેવં ન કુતશ્ચિદપિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ચક્રકેતરેતરાશ્રયાનવસ્થાવૈયથ્યાદિ-
દૂષણાતીતસ્થિતિરસ્તીતિ, અતઃ પ્રામાણ્યનિશ્ચયેઽપિ ન કિંચિદપેક્ષતે પ્રમાણમ્, તતસ્ત્વો-
ત્પત્તૌ સ્વકાર્યકરણે સ્વપ્રામાણ્યનિશ્ચયે ચ નિરપેક્ષત્વાદપેક્ષાત્રયરહિતત્વાત્ સ્વતઃપ્રામાણ્ય-
મિતિ સિદ્ધમ્ । તદુક્તમ્—

સ્વતઃ સર્વપ્રમાણાનાં પ્રામાણ્યમિતિ ગૃહ્યતામ્ ।

ન हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥ [શ્લો. વા. ચોદ. ૪૭]

અપ્રામાણ્ય તૂટપત્તૌ દોષાપેક્ષત્વાત્ સ્વનિશ્ચયે બાધકપ્રત્યયાદિસાપેક્ષત્વાત્ ઉભયત્રાપિ પરત્વમ્ । તસ્માત્ પક્ષત્રયસ્યાનુપપત્તેશ્વતુર્થ એવાયં પક્ષઃ શ્રેયાન્—પ્રામાણ્યં સ્વતઃ, અપ્રા-
માણ્યં પરત્વમ્ ।

47. ઉપસંહારમાં જણાવવાનું કે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય (સ્વતઃ નહિ પણ) ખીબ કશા દ્વારા માનતાં એ પ્રમાણ્યનિશ્ચય ચક્રકદોષ, ઇતરેતરાશ્રયદોષ, અનવસ્થાદોષ, વૈયથ્ય-
દોષ વગેરે દોષોથી રહિત બનેલો નથી; તેથી માનવું જોઈએ કે પોતાના પ્રામાણ્યના નિશ્ચય માટે પ્રમાણ ખીબ કશાની અપેક્ષા રાખતું નથી. પોતાના પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં, પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં કે પોતાના પ્રામાણ્યના નિશ્ચયમાં પ્રમાણ કશાની અપેક્ષા રાખતું ન હોઈ, પ્રમાણ ત્રણેય અપેક્ષાઓથી રહિત છે અને એટલે પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે એ સિદ્ધ થાય છે. એટલે જ કહ્યું છે કે ‘અર્થાં પ્રમાણાનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે એમ માને, કારણ કે જેનામાં શક્તિ સ્વતઃ ન હોય તેનામાં તે શક્તિ ખીબ કદાચ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી.’ અપ્રામાણ્ય તો ઉત્પત્તિમાં દોષોની અપેક્ષા રાખતું હોઈ અને પોતાના નિશ્ચયમાં બાધક જ્ઞાન વગેરેની અપેક્ષા રાખતું હોઈ બીજે રીતે પરતઃ છે એમ દર્શાવી

હૈવામાં આવ્યું છે. તેથી ત્રણ પક્ષો ઘટતાં ન હોઈ, આ ચોથો પક્ષ જ સૌથી સારો છે—
પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે અને અપ્રામાણ્ય પરતઃ છે.

48. નનુ ચોત્પત્તિવેલાયાં ન વિશેષોઽવધાર્યતે ।

પ્રમાણેતરયોસ્તેન બલાદ્ભવતિ સંશયઃ ॥

પરિચ્છિત્તિમાત્રં પ્રમાણકાર્યમ્ । તત્ત્વ યથાર્થેતરપ્રમિતિસાધારણં રૂપમ્ । સાધારણધર્મે-
પ્રવર્ણં ચ સંશયકારણમિતિ પ્રસિદ્ધઃ પન્થાઃ । एवं च स्थिते—

પ્રમાણાન્તરસંવાદવિસંવાદૌ વિના કથમ્ ।

પ્રમાણેતરનિર્ણીતિઃ અતરચ પરતો દ્વયમ્ ॥

48. નૈયાયિક શંકા કરે છે—પ્રમાણ અને અપ્રમાણની ઉત્પત્તિ વખતે એમને વિશેષ ધર્મ [પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય] નિશ્ચિતપણે જ્ઞાત થતો નથી. તેથી સંશય જન્મે જ છે [કે આ જ્ઞાન] પ્રમાણ હશે કે અપ્રમાણ. પ્રમાણનું કાર્ય જેયપરિચ્છિત્તિમાત્ર (=વિષયગ્રહણમાત્ર=વિષયજ્ઞાનમાત્ર) છે. તે જ્ઞાનરૂપતા તો યથાર્થ (=પ્રમાણ) અને અયથાર્થ (=અપ્રમાણ) જ્ઞાનોનું સાધારણ રૂપ (=ધર્મ) છે અને સાધારણ ધર્મનું ગ્રહણ સંશયનું કારણ છે એ સર્વસ્વીકૃત બાબત છે. અને જો આમ છે, તો ખીજા પ્રમાણ સાથેના સંવાદ કે વિસંવાદ વિના પ્રસ્તુત જ્ઞાનના પ્રમાણ કે અપ્રમાણ હોવાનો નિર્ણય કેમ થાય ? તેથી પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય બંને પરતઃ છે.

49. તદેતદચતુરસમ્ । સત્યં પરિચ્છિત્તિરેવ પ્રમાણકાર્યમ્ । સા પુનરુપજાયમા-
નૈવ ન સંદેહાદિદૂષિતતનુરુપલભ્યતે દૃઢ્યૌત્સર્ગિકં પ્રામાણ્યમેવ સા ભજતે । અર્થપરિચ્છેદાદ્ધ-
પ્રવર્ત્તમાનઃ પ્રમાતા પ્રમાણેનૈવ પ્રવર્ત્તિતો ભવતિ ન સંશયાત્પ્રવૃત્તઃ । સ્થિતે ચૈવમૌત્સર્ગિકે
પ્રામાણ્યે યત્ર તસ્યાપવાદઃ કચિદ્ભવતિ તત્રાપ્રામાણ્યમ્ । અપ્રામાણ્યે ચાવશ્યંભાવી અપવાદઃ ।
દ્વિવિધ એવાપવાદઃ — વાધકપ્રત્યયઃ કારણદોષજ્ઞાનં ચ । તદુક્તં માપ્યકૃતા 'યત્ર ચ દુષ્ટં
કારણં, યત્ર ચ મિથ્યેતિ પ્રત્યયઃ, સ એવાસમીચીનઃ પ્રત્યયઃ; નાન્યઃ' इति [શાબરમા.
૧.૧.૫] । વાર્ત્તિકકકારોઽપ્યાહ—

તસ્માદ્વોધાત્મકત્વેન પ્રાપ્તા બુદ્ધેઃ પ્રમાણતા ।

અર્થાન્યથાત્વહેતુત્થદોષજ્ઞાનાદપોદ્યતે ॥ इति [શ્લો. વા. ચોદ. ૫૩]

તત્ર વાધકજ્ઞાનં પૂર્વજ્ઞાનોપમર્દદ્વરેણૈવ તસ્મિન્વિષયે જાયતે इति સમાનવિષયત્વાત્ સ્પ-
ષ્ટમેવ વાધકમ્ । કારણદોષજ્ઞાનં તુ મિન્નવિષયમપિ કાર્યૈકયાદવાધકતાં પ્રતિપદ્યતે, યથા
'ચમસેનાપઃ પ્રણયન્તિ' इति દર્શપૂર્ણમાસાન્નત્વાત્ ક્ત્વર્થસ્વચમસઃ । 'ગોદોહનેન પશુકામસ્ય
પ્રણયેત્' इति કામ્યમાનપશુનિર્દેશાત્ પુરુષાર્થો ગોદોહનમિત્યેવં ક્ત્વર્થપુરુષાર્થતયા મિન્ન-

વિષયત્વેડપિ ચમસગોદોહનયોઃ પ્રણયનાસ્વકાર્યમેકમિતિ ગોદોહનેન નિર્વૃત્તે ત્વસ્મિન્ન-
મસો નિવર્તતે । એવમિહ કારણદોષજ્ઞાનં દોષવિષયમપિ દોષાણામયથાર્થજ્ઞાનજનનસ્વભા-
વત્વાત્તસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યં વાધતે । તદુક્તમ્—

દુષ્ટકારણવોધે તુ જાતેડપિ વિષયાન્તરે ।

અર્થાત્તુલ્યાર્થતાં પ્રાપ્ય વાધો ગોદોહનાદિવત્ ॥ ઇતિ [શ્લો. વા. જ્ઞોદ. ૫૮]

યત્ર પુનરિદમપવાદદ્વયમપિ ન દૃશ્યતે તત્ર તદૌત્સર્ગિકં પ્રામાણ્યમનપોદિતમાસ્તે ઇતિ જ
મિથ્યાત્વાશઙ્કાયાં નિમિત્તં કિન્ચિત્ ।

49. મીમાંસકનો ઉત્તર—આ બરાબર નથી. એ સાચું કે વિષયનું જ્ઞાનમાત્ર જ પ્રમાણનું કાર્ય છે. તે જ્ઞાનમાત્ર ઉત્પન્ન થતાં જ સંદેહ વગેરેથી દૂષિત હોય એમ દેખાતું નથી. એટલે તે નિયમથી જ પ્રામાણ્યધર્મ ધરાવે છે. તે જ્ઞાનમાત્રને લીધે પ્રવૃત્ત થનારા પ્રમાતા પ્રમાણ દ્વારા જ પ્રવૃત્ત થાય છે, સંશય દ્વારા પ્રવૃત્ત થતા નથી. આમ જ્ઞાનમાત્રનું નિયમથી પ્રામાણ્ય પ્રસ્થાપિત થયું હોઈ જ્યાં એ નિયમમાં ક્યારેક અપવાદ જોવા થાય ત્યાં તે જ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય છે [એમ જાણવું.] અપ્રામાણ્ય હોય ત્યારે અપવાદ અવશ્ય જોવા થાય છે. અપવાદ બે પ્રકારનો છે—બાધક જ્ઞાન અને કારણદોષજ્ઞાન. તેથી જ શાબર-ભાષ્યના કર્તાએ કહ્યું છે કે જે જ્ઞાનનું કરણ દૂષિત હોય કે જે જ્ઞાનની બાબતમાં [આ જ્ઞાન] મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થતું હોય તે જ જ્ઞાન અપ્રમાણ્ય છે, બીજું નહિ. વાર્તિકકાર કુમારિલે પણ કહ્યું છે કે ‘તેથી બોધાત્મક હોવા માત્રથી જ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલી પ્રમાણતા, વિષય અન્યથા છે એવા જ્ઞાનને કારણે કે કરણદોષજ્ઞાનને કારણે [પછીથી] દૂર થાય છે.’ બાધક જ્ઞાન પહેલા જ્ઞાનનું ઉપમર્દન કરીને જ તે વિષયમાં જન્મે છે એટલે તેમનો વિષય સમાન હોઈ તે સ્પષ્ટપણે જ બાધક છે પરંતુ કરણદોષજ્ઞાનનો વિષય [બાધ્ય જ્ઞાનના વિષયથી] ભિન્ન હોવા છતાં કાર્યક્રમે લીધે કરણદોષજ્ઞાન તેવું બાધક બને છે. ઉદાહરણાર્થ, ‘યમસ્યા વડે પાણી લઈ જાય.’ અહીં દર્શપૂર્ણિમાસયજ્ઞના અંગ-ભૂત હોઈ, યમસ્યો ક્તવર્થ છે. ‘જે પશુકામ હોય તે ગાયને દોહવા માટે વપરાતા પાત્ર વડે [ગોદોહનેન] પાણી લઈ જાય.’ અહીં કામ્યમાન પશુનો નિર્દેશ હોઈ, ગાયનેદોહવા માટે વપરાતું પાત્ર [ક્તવર્થ નથી પણ] પુરુષાર્થ છે. આમ ક્તવર્થ અને પુરુષાર્થરૂપે તે બંનેના વિષયો ભિન્ન હોવા છતાં યમસ્યા અને ગોદોહનપાત્રનું કાર્ય એક હોઈ ગોદોહનપાત્રથી કાર્ય પાર પડતાં યમસ્યો તે કાર્ય કરવામાંથી અટકે છે. એ જ પ્રમાણે કરણદોષજ્ઞાનનો વિષય દોષ હોવા છતાં દોષોનો સ્વભાવ અન્યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો હોઈ, કરણદોષ-જ્ઞાન પેલા જ્ઞાનના પ્રામણ્યનું બાધક બને છે. તેથી કહ્યું છે કે ‘દૂષિત કારણનું જ્ઞાન અન્ય વિષયમાં ઉત્પન્ન થયું હોવા છતાં પરંપરાથી તુલ્યવિષયતા પામીને ગોદોહન વગેરેની જેમ બાધક બને છે.’ [‘મારી આંખ દોષવાળી છે’ એવું જ્ઞાન કરણદોષજ્ઞાન છે. આમ કરણ-દોષજ્ઞાનનો વિષય દોષ છે. દોષો અન્યથાર્થ જ્ઞાન જન્માવે છે. એટલે આંખ દ્વિચંદ્રને દેખતી હોય તો દ્વિચંદ્ર વિષય અન્યથાર્થ છે એવું જ્ઞાન આપણને કરણદોષજ્ઞાન કરાવે છે.

દ્વિયંદ્રજ્ઞાન તો પોતાનો વિષય યથાર્થ છે એવું જણાવે છે. પરંતુ એકનો એક વિષય યથાર્થ પણ હોય અને અયથાર્થ પણ હોય એ સંભવે નહિ. એટલે આમ પરંપરાથી (= અર્થાત) દ્વિયંદ્રજ્ઞાનનો બાધ થાય છે.] જ્યાં આ બે અપવાદ ન જણાય ત્યાં નિયમથી રહેલું પ્રામાણ્ય દૂર થયા વિના એમ ને એમ રહે છે, એટલે એની બાબતમાં અપ્રામાણ્યની શંકાનું કોઈ નિમિત્ત નથી.

50. યદાહ-દોષજ્ઞાને ત્વનુત્પન્ને નાશક્ર્વચા નિષ્પ્રમાણતા ઇતિ [શ્લો. વા. ચોદ. ૬૦] । તથા હિ-

કશ્ચિદુત્પન્ન એવેહ સ્વસંવેદ્યોઽસ્તિ સંશયઃ ।

સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ કો નામાપહ્નુવીત તમ્ ॥

હઠાદુત્પદમાનસ્તુ હિનસ્તિ સકલાઃ ક્રિયાઃ ।

સ્વમાર્યાપરિરમ્ભેઽપિ ભવેન્માતરિ સંશયઃ ॥

વિનાશી સંશયાત્મેતિ પારાશર્યોઽપ્યમાષત ।

નાયં લોકોઽસ્તિ કૌન્તેય ! ન પરઃ સંશયાત્મનઃ ॥ ઇતિ । તત્ત્વસં. પૃ. ૭૬૦

યત્રાપિ ક્વચિદ્વાધકપ્રત્યયે સંશયો જાયતે તત્રાપિ તૃતીયજ્ઞાનાપેક્ષાણાન્નાનવસ્થા । ન ચ તાવતા સ્વતઃપ્રામાણ્યહાનિઃ । યત્ર પ્રથમવિજ્ઞાનસંવાદિ તૃતીયજ્ઞાનમુત્પદ્યતે તત્ર પ્રથમસ્ય પ્રામાણ્યમૌત્સર્ગિકં સ્થિતમેવ । દ્વિતીયવિજ્ઞાનારોપિતાલીકકાલુષ્યશક્યાનિરાકરણં ત્વસ્ય તૃતીયેન ક્રિયતે, ન ત્વસ્ય સંવાદાત્ પ્રામાણ્યમ્ । યદિ તુ દ્વિતીયજ્ઞાનસંવાદિ તૃતીયં જ્ઞાનં તદા પ્રથમસ્યાપ્રામાણ્યમ્ । તત્ત્વ પરત્વ ઇદમેવ । દ્વિતીયસ્ય તુ જ્ઞાનસ્ય ન તૃતીય-સંવાદકૃતં પ્રામાણ્યમ્, અપિ તુ સદ્ગૃહ્યમાનકુશક્યાઽઽચમનમાત્રે તસ્ય વ્યાપારઃ । ઉક્તં ચ-

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।

પ્રાર્થ્યતે તાવતૈવૈકં સ્વતઃપ્રામાણ્યમશ્નુતે ॥ ઇતિ [શ્લો. વા. ચોદ. ૬૧] ।

50 એટલે જ કહ્યું છે કે ‘જ્યાં સુધી દોષજ્ઞાન જન્મે નહિ ત્યાં સુધી અપ્રામાણ્યની શંકા કરવી જોઈએ નહિ.’ ‘આ સ્થાણુ હશે કે પુરુષ’ એવો કોઈક સંશય તો [સ્વાભાવિકપણે] ઉત્પન્ન થતાં જ સ્વસંવેદ્ય જની જાય છે, એટલે તેને તો કોણ નકારી શકે ? પરંતુ પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્પન્ન થતો સંશય તો બધી ક્રિયાઓનો નાશ કરે છે; આ પ્રકારના સંશયો કરનારને પત્નીને આશ્રયેષમાં લેતી વખતે પણ તે પોતાની માતા તો નહિ હોય એવો સંશય થાય. વ્યાસે પણ કહ્યું છે કે સંશયાત્મા નાશ પામે છે. ‘હે અર્જુન ! સંશયાત્માને આ લોક પણ નથી અને પરલોક પણ નથી.’ અને જે જ્ઞાનની બાબતમાં ક્યારેય પણ બાધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં સંશય જાગે ત્યારે તે જ્ઞાન [પોતાના ઉપર આરોપાયેલ સંશયને દૂર કરવા] ત્રીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તો તેથી અનવસ્થાદોષ

આવતો નથી અને જ્ઞાનના સ્વતઃપ્રામાણ્યને કંઈ હાનિ થતી નથી. જ્યાં પ્રથમ જ્ઞાનને સંવાદી ત્રીજું જ્ઞાન જન્મે ત્યાં પ્રથમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય નિયમથી પહેલેથી છે જ; બીજા જ્ઞાને તેના ઉપર આરોપેલ અપ્રામાણ્યની મિથ્યા શંકાને દૂર કરવાનું જ કામ આ ત્રીજું જ્ઞાન તો કરે છે, અને નહિ કે પ્રથમ જ્ઞાન સાથેના પોતાના સંવાદને કારણે પ્રથમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તે સ્થાપિત કરે છે. જો ત્રીજું જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનને (= પહેલા જ્ઞાનના બાધક જ્ઞાનને) સંવાદી હોય તો પ્રથમ જ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય તે ત્રીજું જ્ઞાન સ્થાપિત કરે છે અને તે અપ્રામાણ્ય તો પરતઃ ઇષ્ટ છે. પરંતુ દ્વિતીય જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય કંઈ તેના ત્રીજા જ્ઞાન સાથેના સંવાદને લીધે નથી. ત્રીજું જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની સ્થાપના કરતું નથી પરંતુ પ્રથમ જ્ઞાનની બાબતમાં કલ્પવામાં આવેલ શંકાને દૂર કરે છે. કહ્યું પણ છે કે આમ [જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની શંકાને દૂર કરવા કે તેના અપ્રામાણ્યની સ્થાપના કરવા] ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનોથી વધુ જ્ઞાનો ઇચ્છવામાં આવતા નથી; આટલાથી જ [અર્થાત્ આટલું સ્વીકારતાં જ] કાઈ પણ જ્ઞાન સ્વતઃ પ્રામાણ્ય ધરાવે છે [એ મતને સમર્થન મળે છે.]

51. તદેવં સર્વપ્રમાણાનાં સ્વતઃપ્રામાણ્યે સિદ્ધે સમાનન્યાયતયા શબ્દસ્યાપિ તથૈવ પ્રામાણ્યં ભવતિ । ન ચ નૈસર્ગિકમર્થાસંસ્પર્શિત્વમેવ શબ્દસ્ય સ્વરૂપમિતિ પરીક્ષિતમેતત્ । કિન્ત્વર્થબોધજનકત્વાત્તસ્ય નૈસર્ગિકે પ્રામાણ્યે સતિ પુરુષદોષાનુપ્રવેશકારિતઃ ક્વચિદ્ધિ વિપ્લવઃ । તદુક્તમ્, ‘શબ્દે દોષોદ્ભવસ્તાવદ્વક્ત્રધીન ઇતિ સ્થિતમ્’ ઇતિ [શ્લો. વા. ૧-૧-૨-૬૨] । તત્ર પૌરુષેયં વચસિ ગુણવતિ વક્તરિ તદગુણાપસારિતદોષતયા તત્પ્રામાણ્યમૈત્સર્ગિકમનપોદિતં ભવતિ । ન તુ ગુણકૃતં તત્પ્રામાણ્યમ્, અનજ્ઞત્વાત્પ્રામાણ્યે ગુણાનામ્ । બોધાત્મકત્વનિબન્ધનમેવ તદિત્યુક્તમ્ । વેદે તુ પ્રણેતુઃ પુરુષસ્યાભાવાત્ દોષાશક્તૈવ ન પ્રવર્તતે, વક્ત્રધીનત્વાદોષાનામ્ । ન ચ બાધકપ્રત્યયોઽથ યાવદ્વેદાર્થે કસ્યચિદુત્પન્ન ઇતિ નિરપવાદં વેદપ્રામાણ્યમ્ । આહ ચ—

તત્રાપવાદનિર્મુક્તિર્વક્ત્રમાવાલ્લધીયસી ।

વેદે તેનાપ્રમાણત્વં ન શક્કામધિગચ્છતિ ॥ ઇતિ [શ્લો. વા. ચોદ. ૬૮]

તદિદમુક્તમ્ ‘તત્પ્રમાણં વાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્’ ઇતિ [જૈ. સૂ. ૧-૧-૫] ।

ગિરાં મિથ્યાત્વહેતુનાં દોષાણાં પુરુષાશ્રયાત્ ।

અપૌરુષેયં સત્યાર્થમિત્યુક્તં પ્રચક્ષતે ॥

ગિરાં સત્યત્વહેતુનાં ગુણાનાં પુરુષાશ્રયાત્ ।

પૌરુષેયં સત્યાર્થમિત્યુક્તં તુ મન્વતે ॥

ન હિ પુરુષગુણાનાં સત્યતાસાધનત્વં

વચસિ સ્વલુ નિસર્ગાદિવ સત્યત્વસિદ્ધિઃ ।

ગુણમપિ નરવાચાં વિપ્લવાધાયિદોષ-

પ્રશમનચરિતાર્થ સક્ષિરન્તે ગુણજ્ઞાઃ ॥

51. આમ બધાં પ્રામાણ્યનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે એ સિદ્ધ થતાં સમાનન્યાયે શબ્દનું પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ જ છે [એમ સ્વીકારવું જોઈએ.] શબ્દનું સ્વરૂપ કુદરતી રીતે અર્થને ન સ્પર્શવાનું જ છે એ મત બરાબર નથી; એ મતની પરીક્ષા અમે કરી ગયા છીએ. પરંતુ શબ્દ અર્થનું જ્ઞાન જન્માવતો હોઈ તેનું પ્રામાણ્ય નૈસર્ગિક છે, છતાં પુરુષતા (= વક્તાના) દોષનો શબ્દમાં પ્રવેશ થવાને લીધે કોષ્ટક વાર શબ્દ દ્વારા મિથ્યા જ્ઞાન જન્મે છે. એટલે જ કહ્યું છે કે ‘શબ્દમાં દોષનો (= મિથ્યાત્વનો) ઉદ્ભવ વક્તાના દોષને અધીન છે એ સ્થાપિત થયું’ [સ્લોકવર્તિક]. જે વ્યવન પુરુષોક્ત હોય તો વક્તા પુરુષ ગુણવાન (= અર્થનું) યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનાર અને અવગ્રહ) હોતાં શબ્દ ઉપર અન્યથા આવતા દોષ પુરુષતા ગુણ દ્વારા દૂર થઈ જાય છે અને શબ્દનું નૈસર્ગિક પ્રામાણ્ય જળવાઈ રહે છે. પરંતુ વક્તાના ગુણને કારણે શબ્દનું પ્રામાણ્ય નથી, કારણ કે પ્રામાણ્યમાં ગુણો નિમિત્ત નથી. પ્રામાણ્ય તો યોધાત્મકતાને કારણે જ છે, એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. વેદની બાબતમાં તો તેના પ્રણેતા પુરુષનો જ અભાવ હોવાને કારણે વેદમાં દોષની શંકા જ ઊઠતી નથી, કારણ કે દોષો તો વક્તા પુરુષમાં હોય છે [અને વક્તા પુરુષના દોષો શબ્દમાં સંક્રાન્ત થાય છે.] વળી, આજ સુધી વેદાર્થના બાબતમાં કોઈને બાધક જ્ઞાન થયું નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વેદપ્રામાણ્ય નિરપવાદ છે. [અર્થાત વેદની બાબતમાં બાધકજ્ઞાન અને કરણદોષજ્ઞાન એ બે અપવાદોમાંથી એક પણ અપવાદ સંભવતો નથી.] કુમારલે કહ્યું પણ છે કે વેદની બાબતમાં વક્તાનો (= કર્તાનો) અભાવ હોવાને લીધે [બાધકજ્ઞાન અને કરણદોષજ્ઞાન એ બે] અપવાદોમાંથી વેદની મુક્તિ સંભેલાઈથી સમજી શકાય છે; તેથી વેદની બાબતમાં કોઈને પણ અપ્રામાણ્યની શંકા ઊઠતી જ નથી. તેથી જ જૈગિનિએ મીમાંસાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘તે (= શબ્દ = વેદ) પ્રમાણ છે કારણ કે બાદરાયણને મતે તે (= વેદ) કોઈની અપેક્ષા રાખતા નથી.’ [વેદ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કોઈની અપેક્ષા રાખતા નથી. તેમનો કોઈ સ્વયંવિતા નથી. તે અપૌરુષેય છે. તેથી તે પ્રમાણ છે.] ‘શબ્દના મિથ્યાત્વના (= અપ્રામાણ્યના) કારણભૂત દોષો પુરુષમાં હોઈ, જે અપૌરુષેય છે ‘સત્યાર્થ છે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. ‘શબ્દના સત્યત્વના (= પ્રામાણ્યના) કારણભૂત ગુણો પુરુષમાં હોઈ, જે પૌરુષેય છે તે સત્યાર્થ છે’ એમ જ માનવામાં આવે છે તે અયોગ્ય છે. એનું કારણ એ છે કે પુરુષના ગુણો શબ્દના પ્રામાણ્યનું કારણ નથી, શબ્દનું પ્રામાણ્ય તો નિસર્ગીય જ સિદ્ધ છે. ગુણ તો પુરુષના શબ્દમાં મિથ્યાત્વ (= અપ્રામાણ્ય) લાવનાર દોષને શમાવવા માટે છે એમ વિચારકો કહે છે.

52. અત્રાભિધીયતે । પ્રત્યક્ષાદિષુ દૃષ્ટાર્થેષુ પ્રમાણેષુ પ્રામાણ્યનિશ્ચયમન્તરેણૈવ વ્યવહારસિદ્ધેસ્તત્ર કિં સ્વતઃપ્રામાણ્યમુત પરત્વેતિ વિચારેણ ન નઃ પ્રયોજનમ્; અનિર્ણય એવં તત્ર શ્રેયાન્ । અદૃષ્ટે તુ વિષયે વૈદિકેષ્વગણિતદ્રવિણવિતરણાદિકલ્પેશસાધ્યેષુ કર્મસુ તત્પ્રામાણ્યવધારણમન્તરેણ પ્રેક્ષાવતાં પ્રવર્તનમનુચિતમિતિ તસ્ય પ્રામાણ્યનિશ્ચયોઽવશ્ય-કર્તવ્યઃ । તત્ર પરત્વે એવં વેદસ્ય પ્રામાણ્યમિતિ વક્ત્ર્યામઃ ।

52. નૈયાયિક—અમે આનો ઉત્તર આપીએ છીએ. ઇન્દ્રિયગમ્ય વિષયને ગ્રહણ કરનાર પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણની બાબતમાં પ્રામાણ્યનિશ્ચય વિના જ વ્યવહાર ઘટતો હોઈ, એમની બાબતમાં પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે કે પરતઃ એ વિચારવાનું આપણને કોઈ પ્રયોજન નથી; અનિર્ણય જ એમની બાબતમાં વધારે સારો છે. પરંતુ અગણિત ધનના વ્યય અને અનેક કષ્ટોથી પાર પાડી શકાય એવાં અતીન્દ્રિય વિષયને અનુલક્ષી કરતાં વૈદિક કર્મોની બાબતમાં તેમના (વૈદિક કર્મો કરવાનો આદેશ આપતાં વેદવાક્યોના) પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કર્યા વિના બુદ્ધિમાનો પ્રવૃત્ત થાય એ અનુચિત છે, એટલે વેદના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અવશ્ય કરવો જોઈએ. વેદનું પ્રામાણ્ય પરતઃ છે એ અમે હવે પછી પુરવાર કરીશું.

53. ચચ્चेदमित्यता विस्तरेण स्वतः प्रामाण्यमुपपादितं तद् व्याख्येयम् । स्वतः प्रामाण्यमिति कोऽर्थः ? किं स्वत एव प्रमाणस्य प्रामाण्यं भवति उत स्वयमेव तत्प्रमाण-मात्मनः प्रामाण्यं गृह्णातीति ।

53. મીમાંસકોએ આટલા વિસ્તારથી જે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પુરવાર કર્યું તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ‘સ્વતઃ પ્રામાણ્ય’નો શો અર્થ છે ? શું એનો અર્થ ‘પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ અર્થાત્ કારણ વિના જ ઉદ્ભવે છે’ એ છે કે પછી ‘તે પ્રમાણ પોતે જ પોતાનું પ્રામાણ્ય ગ્રહણ કરે છે’ એ છે ?

54. न तावत्स्वयमेव प्रामाण्यग्रहणमुपपन्नम्, अप्रामाणिकत्वात् । तथा हि यदे-तन्नीलप्रकाशने प्रवृत्तं प्रत्यक्षं तन्नीलं प्रति तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षो-त्पन्नमिति जानीम एवैतत्; किमत्र विचार्यते ।

54. પ્રમાણ પોતે જ પોતાનું પ્રામાણ્ય ગ્રહણ કરે છે એ મત ઘટતો નથી કારણ કે તે તર્ક આગળ ટકી શકે તેમ નથી. આને કંઈક વિસ્તારથી સમજાવીએ છીએ. જે પ્રત્યક્ષ નીલવસ્તુને જાણવામાં, પ્રકાશિત કરવામાં પ્રવૃત્ત છે તે પ્રત્યક્ષ તે નીલવસ્તુને અનુલક્ષી પ્રમાણ છે, [ખીજ કોઈ વસ્તુને અનુલક્ષીને પ્રમાણ નથી. પોતાના પ્રામાણ્યને અનુલક્ષી તે પ્રમાણ નથી. તેથી પોતાના પ્રામાણ્યને પ્રકાશિત કરવામાં તે પ્રવૃત્ત નથી.] તેટલા પૂરંતું અર્થાત્ નીલ વસ્તુ પૂરંતું જ તે પ્રમાણ છે કારણ કે આપણે એ જાણીએ જ છીએ કે તે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન છે. [અર્થાત્ જે વિષય સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ હોય તે વિષયને જ તે ગ્રહણ કરે છે.] તેથી હવે અહીં શું વિચારવાનું રહ્યું ?

55. प्रामाण्यपरिच्छेदे तु किं तत्प्रमाणमिति चिन्त्यताम् । प्रत्यक्षमनुमानं वा ? प्रामा-णान्तेराणामनाशङ्कनीयत्वात् ।

55. [પોતાના] પ્રામાણ્યને જાણવા માટે કયું પ્રમાણ સમર્થ છે એ વિચારવું જોઈએ. શું પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે કે અનુમાન ? કારણ કે [આ બે સિવાય] ખીજાં પ્રમાણો આવું સામર્થ્ય ધરાવતા હોવાની શંકા પણ બીડી શકતી નથી.

56. ન તાવત્સ્વપ્રામાણ્યપરિચ્છેદે તત્પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં, તદ્વિ જ્ઞાનસ્ય વા પ્રામાણ્યં ગૃહી-
યાત્ તત્ફલસ્ય વા ? તત્ર જ્ઞાતૃવ્યાપારાત્મનો જ્ઞાનસ્ય ભવન્મતે નિત્યપરોક્ષવાત્, પ્રત્યક્ષસ્ય
સ્વતઃ પરિચ્છેદાનુપપત્તૌ તત્પ્રામાણ્યસ્યાપિ કથં પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણમ્ ? ફલસ્યાપ્યર્થપ્રકાશના-
શ્ચસ્ય સંવેદનાત્મનો નેન્દ્રિયસંસર્ગયોગ્યતા વિઘટે, યેન તદ્ગતમપિ યથાર્થત્વલક્ષણં પ્રામાણ્ય-
મિન્દ્રિયવ્યાપારલઘ્વજન્મના પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છિયેત । ન ચ માનસમપિ પ્રત્યક્ષં ફલગત-
યથાર્થતાઽવસાયસમર્થમિતિ કથનીયં, તદાનીમનનુભૂયમાનત્વાત્ । ન હિ નીલસંવિત્પ્રસવ-
સમનન્તરં યથાર્થેયં નીલસંવિત્તિરિતિ સંવેદનાન્તરમુત્પદ્યમાનમનુભૂયતે । અનુભવે વા તતો
દ્વિતીયાત્પ્રથમોત્પન્નનીલજ્ઞાનયાથાર્થ્યગ્રહણાન્ન સ્વતઃપ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સ્યાત્ । તસ્માન્ન
પ્રત્યક્ષસ્યૈષ વિષયઃ ।

56. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય પોતે પોતાના પ્રામાણ્યને ગ્રહણ કરતું નથી. [આ બાબતે એ
વિકલ્પો સંભવે છે—] તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય ગ્રહણ કરે કે જ્ઞાનના અર્થપ્રકાશન-
રૂપ ફળનું. તેમાં તમારા મીમાંસકોના મતે જ્ઞાતાના વ્યાપારરૂપ જ્ઞાન તો નિત્યપરોક્ષ છે,
એટલે પ્રત્યક્ષ પોતે જ પોતાને જાણે એ ઘટતું ન હોઈ તે પોતાના પ્રામાણ્યને જાણે એ કેવી
રીતે ઘટે ? તેનું અર્થપ્રકાશનરૂપ ફળ સંવેદનાત્મક હોઈ તેમાં ઇન્દ્રિય સાથે સન્નિર્ગમ્ય
આવવાની યોગ્યતા જ નથી કે જોયી ઇન્દ્રિયવ્યાપારને લીધે જન્મતા પ્રત્યક્ષ વડે અર્થ-
પ્રકાશનરૂપ ફળગત યથાર્થતારૂપ પ્રામાણ્ય ગૃહીત થાય. માનસ પ્રત્યક્ષ ફળગત યથાર્થતાને
(=પ્રામાણ્યને) નિશ્ચય કરાવવા સમર્થ છે એમ પણ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે માનસ
પ્રત્યક્ષ વખતે અર્થપ્રકાશનરૂપ ફળની યથાર્થતાને નિશ્ચય અનુભવાતો નથી. નીલ વસ્તુના
પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પછી તરત ‘નીલવસ્તુનું’ આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન યથાર્થ છે’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું
અનુભવાતું નથી. અને ધારો કે આપણે સ્વીકારી લઈએ કે એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું
અનુભવાય છે તો આ બીજા જ્ઞાન વડે નીલ વસ્તુના પ્રથમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય ગૃહીત થવાથી
પ્રત્યક્ષ પોતે પોતાના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરે છે એમ નહિ કહેવાય. નિર્ગમ્ય એ કે પ્રત્યક્ષ
પોતે પોતાના પ્રામાણ્યને ગ્રહણ કરતું નથી.

57 અનુમાનેનાપિ કસ્ય પ્રામાણ્યં નિશ્ચીયતે જ્ઞાનસ્ય ફલસ્ય વેતિ પૂર્વેવદ્વાચ્યમ્ ।
ફલસ્ય તાવત્તિરિચયે લિંગત્વમેવ તાવન્ન કસ્યચિત્પશ્યામઃ । જ્ઞાતૃવ્યાપારાત્મનો જ્ઞાનસ્ય
તુ સ્વકાર્ય ભવેદપિ લિંગં, ફલસ્ય ક્રિયામાત્રગ્યામિગ્રહણાત્સ્વરૂપસત્તામાત્રમનુમાપયિતુમ્તસ-
હતે, ન યથાર્થત્વલક્ષણં પ્રામાણ્યમ્ । તદ્વિ ફલં નિર્વિશેષણં વા સ્વકારણસ્ય જ્ઞાતૃવ્યાપારસ્ય
પ્રામાણ્યમનુમાપયેદ્ યથાર્થત્વવિશિષ્ટં વા ? આથે પક્ષે યતઃ કુતશ્ચન ફલાત્તત્પ્રામાણ્યાનુમાને
નેદાનિ કિંચિદપ્રમાણં ભવેત્ । ઉત્તરોઽપિ નાસ્તિ પક્ષઃ, ફલગતયાથાર્થ્યપરિચ્છેદોપાયા-
ભાવાદિત્યુક્તમ્ ।

57. અગાઉની જેમ જ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે અનુમાન પણ શેનું પ્રામાણ્ય બળે છે ?—જ્ઞાનનું કે વિષયપ્રકાશનરૂપ તેના ફળનું ? ફળના પ્રામાણ્યના નિશ્ચય માટે કોઈ સિંગ જ અમને જણાવું નથી. પરંતુ જ્ઞાતાના વ્યાપારરૂપ જ્ઞાનનું સિંગ તો તે જ્ઞાનનું કાર્ય બને. કેવળ ક્રિયા સાથે ફળની વ્યાપ્તિ ગૃહીત થતી હોવાને લીધે ક્રિયાના અસ્તિત્વમાત્રનું અનુમાન કરાવવા કાર્યરૂપ ફળ પ્રવૃત્ત થાય પરંતુ ક્રિયાના (=જ્ઞાનરૂપ વ્યાપારના) યથાર્થતારૂપ પ્રામાણ્યનું અનુમાન કરાવવા તે પ્રવૃત્ત થઈ શકે નહિ. [માની લઈએ કે ફળ ક્રિયાના પ્રામાણ્યનું અનુમાન કરાવવા પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે, પણ તો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે] પોતાના કારણભૂત જ્ઞાતવ્યાપારના પ્રામાણ્યનું અનુમાન કરાવનાર ફળ નિર્વિશેષણ હોય છે કે યથાર્થતાવિશિષ્ટ (=પ્રામાણ્યયુક્ત) ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં ગમે તે ફળ ઉપરથી જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું અનુમાન થાય અને પરિણામે કોઈ જ્ઞાન અપ્રમાણ્ય રહે જ નહિ. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ફળગત યાથાર્થ્યને (=પ્રામાણ્યને) બળવાનો કોઈ ઉપાય નથી એ અમે કહી ગયા છીએ.

58 નનુ સ્વાનુભવ વ્વાત્રોપાયઃ । તદ્વિ નીલસંવેદનતયા ફલં સ્વત એવ પ્રકાશતે । નીલસંવેદનત્વમેવ ચાસ્ય યથાર્થત્વં, નાન્યત્ । યથેવં શુક્તિકાયામપિ રજતસંવેદને સમાનો ન્યાયઃ । ન હિ રજતસંવેદનાદન્યા યથાર્થત્વસંવિત્તિરિતિ ।

58. મીમાંસક-અર્થપ્રકાશનરૂપ ફળનો પોતાનો અનુભવ જ એનો ઉપાય છે. નીલ વસ્તુના સંવેદનરૂપે ફળ પોતે જ પ્રકાશે છે. બીજું કંઈ નહિ પણ નીલસંવેદનાત્મકતા જ ફળનું પ્રામાણ્ય છે.

નૈયાયિક-જે એમ હોય તો છીપમાં રજતનું સંવેદન થાય છે તેની આબતમાં પણ આ જ તર્ક લાગુ પડે. [અને તો કહેવું પડે કે] રજતસંવેદનથી અન્ય યાથાર્થ્યનું સંવેદન નથી અર્થાત્ રજતસંવેદન જ યાથાર્થ્યસંવેદન છે.

59 નનુ તત્ર વાધકપ્રત્યયોપનિપાતેનાયથાર્થત્વમુપનીયતે । નૃનં ચાસ્ય મિથ્યાદર્શનેષુ દેશાન્તરે વા શુક્તિકારજતાદિજ્ઞાને, કાલાન્તરે વા કૂટકાર્ષાપણાદિપ્રતીતૌ, પુરુશાન્તરે વા જાતતૈમિરિકે દ્વિચન્દ્રપ્રતીતૌ, અવસ્થાન્તરે પીતશક્લાદિપ્રતિભાસે ભવતિ વાધકપ્રત્યયઃ । તદસત્ત્વે ન તચ્છક્લા યુક્તિમતૈયુક્તમેવ ।

59. મીમાંસક-છીપમાં રજતનું જે સંવેદન થાય છે તેની આબતમાં તો આવી પડેલું બાધક જ્ઞાન તેનામાં અયથાર્થતા લાવે છે, અને ખરેખર બ્રાન્ત જ્ઞાનેમાં બાધક જ્ઞાન થાય છે, છીપમાં રજતના બ્રાન્ત જ્ઞાનનું બાધક જ્ઞાન દેશાન્તરમાં (અર્થાત્ નજીક જતાં) થાય છે, ખોટા સિક્કામાં સાચા સિક્કાના બ્રાન્ત જ્ઞાનનું બાધક જ્ઞાન કાલાન્તરે થાય છે, જન્મથી જ તૈમિરિક રોગવાળાને થતા બે ચન્દ્રના બ્રાન્ત જ્ઞાનનું બાધક જ્ઞાન બીજા પુરુષમાં થાય છે, પીળાવાના રોગીને થતા પીળા શંખના બ્રાન્ત જ્ઞાનનું બાધક જ્ઞાન અવસ્થા-

ન્તરે (અર્થાત્ પીળીયાના રોગથી મુક્ત બનેલ અવસ્થામાં) થાય છે. આધિક્ જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્યની શંકા કરવી મુક્ત નથી એ તો અમે કહી ગયા છીએ.

60 સત્યમુક્તમયુક્તં તુ । एवं हि वदता बाधकाभावज्ञानाधीनं प्रामाण्यमभिहितं भवति । तच्च तात्कालिकं कालान्तरभावि वेति कल्प्यमानं नोपपद्यते इति दर्शितम् । तस्मा-
दुत्पद्यमानमेव प्रमाणमात्मनः प्रामाण्यं निश्चिनोतीति न युक्तमेतत् । यदि तु प्रसवसमये
एव ज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चिनयामः, तर्हि ततः प्रवर्त्तमाना न कचिदपि विप्रलभ्येमहि,
विप्रलभ्यामहे तु । तेन मन्यामहे न निश्चितं तत्प्रामाण्यं, संशयादेव व्यवहराम इति ।

60. નૈયાયિક—તમે એમ કહ્યું છે એ સાચું, પરંતુ એ બરાબર નથી, કારણ કે એમ કહેતાં આધિક્ જ્ઞાનના અભાવના જ્ઞાનને અધીન પ્રામાણ્ય છે એમ કહ્યું કહેવાશે. વળી, તે આધિક્ જ્ઞાનના અભાવનું જ્ઞાન તાત્કાલિક (=વર્તમાનવિષયક) છે કે કાલાન્તરભાવી (=ભૂત-ભવિષ્યત્વિષયક) ? આ બે વિકલ્પો ઘટતા નથી એ અમે દર્શાવી દીધું છે. તેથી, ઉત્પન્ન થતાં જ પ્રમાણ પોતે પોતાના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરી લે છે એ મત બરાબર નથી. એ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વેળાએ જ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો આપણને નિશ્ચય થઈ જતો હોય તો તે જ્ઞાનને આધારે પ્રવૃત્તિ કરતાં આપણે કદી પણ ભ્રમમાં પડીએ નહિ, પરંતુ આપણે તો (ઘણી વાર) ભ્રમમાં પડીએ છીએ. તેથી અમે માનીએ છીએ કે જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો આપણને નિશ્ચય હોતો નથી, આપણે તો કેવળ સંશયને આધારે જ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.

61 ननु संशयोऽपि तदा नानुभूयते एव किमिदं रजतम् उत न रजतमिति; अपि तु रजतमित्येव प्रतीतिः । न हि संशयानाः प्रवर्त्तन्ते लौकिकाः, किन्तु निश्चिन्वन्त एव विषयमिति । किमननुभूयमान एवारोप्यते संशयः ।

61. મીમાંસક—જ્ઞાનોત્પત્તિ વખતે સંશય પણ અનુભવાતો નથી. તે વખતે ‘શુ’ આ રજત છે કે નહિ’ એવો સંશય નથી અનુભવાતો, પરંતુ ‘આ રજત જ છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. વિષયને વિશે સંશય કરતાં લોકો તે વિષયમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી, વિષયનું નિશ્ચયજ્ઞાન ધરાવતા લોકો જ તે વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તો શું ન અનુભવાતા સંશયનો આરોપ જ્ઞાન ઉપર કરો છો ?

62 एकतरप्राह्वय्यं प्रत्ययः तन्निश्चयोपायविरहात्संशयकोटिपतित एव बला-
द्भवति, यथाऽस्ति कूपे जलमिति भिक्षवो मन्यन्ते । एवं रजतमिदमित्येकपक्षप्राह्वयि
तदानीं प्रतिभासः वस्तुवृत्तेन संशय एव । यदि हि प्रमाणतयाऽसौ गृह्येत, कथं
क्वचिद्विसंबदेत्, अप्रमाणतया तु गृह्यमाणः कथं पुमांसं प्रवर्त्तयेत् ।

उभाभ्यामपि रूपाभ्यामथ तस्यानुपग्रहः ।

सोऽयं संशय एव स्यादिति किं नः प्रकुप्यसि ॥

62. નૈયાયિક—એમાંથી એક વિષયને જ આ જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તેમાં વિષયના નિશ્ચયનો વિરહ હોવાથી તે જ્ઞાન સંશયની કોટિમાં જ ન છૂટકે પડે છે. આવા સંશયનું આ રહું એક (ખીજું) ઉદાહરણ—[દ્વરથી કૂવા જોઈ] ભિક્ષુઓ માની લે છે કે ‘કૂવામાં પાણી છે.’ એ જ રીતે, ‘આ રજત છે’ એ જ્ઞાન પણ એક જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે છતાં પણ તે વખતે એ જ્ઞાન વસ્તુતઃ સંશય જ છે. જો તે જ્ઞાન પ્રમાણરૂપે તે વખતે ગૃહીત થયું હોય તો પછીથી તે યાપિત કેમ થાય ? જો તે જ્ઞાન અપ્રમાણરૂપે તે વખતે ગૃહીત થયું હોય તો પુરુષ તેને આધારે પ્રવૃત્તિ કેમ કરે ? હવે જો પ્રમાણ કે અપ્રમાણ એ એમાંથી એકેય રૂપ તે જ્ઞાનનું ગૃહીત ન થતું હોય તો તે જ્ઞાન સંશય જ બને. એમાં તમે આમારા ઉપર કુંઠ શા માટે થાઓ છો ?

63. યત્તુ નાનુભૂયતે સંશય ઇતિ સત્યમ્ । અનનુમૂયમાનોઽપિ ન્યાયાદમ્યસ્તે વિષયેઽવિનાભાવસ્મરણવત્ સ પરિકલ્પ્યતે, નિશ્ચયનિમિત્તસ્ય તદાનીમવિધમાનત્વાત્, સંશયજનનહેતોશ્ચ સામઞ્યાઃ સન્નિહિતત્વાત્ । તથા હિ—યથાર્થેતરાર્થસાધારણો ધર્મો બોધરૂપત્વમૂર્ધ્વવાદિવત્તદા પ્રકાશતે એવ । ન ચ પ્રામાણ્યાવિનાભાવી વિશેષઃ કશ્ચન તદાનીમવભાતિ । તદગ્રહણે ચ સમાનધર્માધિગમપ્રબોધ્યમાનવાસનાધીના તત્સહચરિતપર્યાયાનુભૂતવિશેષસ્મૃતિરપિ સંમત્યેવેતીયતોયં સા સંશયજનની સામગ્રી સન્નિહિતૈવૈતિ કથં તજ્જન્યઃ સંશયો ન સ્યાત્ ?

63. જ્ઞાનોત્પત્તિ વેળાએ સંશય અનુભવાતો નથી એ સાચું. પરંતુ જેમ અભ્યસ્ત વિષયમાં અવિનાભાવસ્મરણ અનુભવાતું ન હોવા છતાં તેનું અનુમાન તર્ક દ્વારા કરવામાં આવે છે તેમ જ્ઞાનોત્પત્તિ વેળા સંશય અનુભવાતો ન હોવા છતાં તેનું અનુમાન તર્ક દ્વારા કરવામાં આવે છે, કારણ કે તે વખતે નિશ્ચયનું નિમિત્તકારણ વિદ્યમાન નથી હોતું અને સંશયને ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરી કારણસામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે. આને સમજાવીએ છીએ. જેમ [‘આ સ્થાણુ હશે કે પુરુષ’ એ સંશયમાં] સ્થાણુ અને પુરુષ એ બે વસ્તુઓના સાધારણ ધર્મ ઊંચાઈ વગેરે ગૃહીત થાય છે તેમ [પ્રસ્તુત જ્ઞાનમાં] પ્રમાણ અને અપ્રમાણ એ બંને જ્ઞાનોનો સાધારણ ધર્મ જ્ઞાનરૂપતા ગૃહીત થાય છે; અને પ્રામાણ્ય સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતો કોઈ વિશેષ ધર્મ તે વખતે ગૃહીત થતો નથી; અને આ વિશેષધર્મના અગ્રહણને કારણે સમાનધર્મના ગ્રહણ દ્વારા જ્યોત થયેલ સંસ્કારોના આધારે તે સંસ્કારો સાથે સાહચર્યસંબંધ ધરાવતા જેટલા વિકલ્પો છે તે બધા વિકલ્પોના પૂર્વે અનુભવેલા વિશેષધર્મોની સ્મૃતિ પણ સંભવે છે જ. આટલી પેલી સંશયજનક કારણસામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે જ. તો પછી તેનાથી સંશય કેમ ન જન્મે ?

64 નનુ પ્રમાણભૂતે પ્રત્યયે જાયમાન એવ તદ્ગતો વિશેષઃ પરિસ્ફુરતીતિ કથં વિશેષાગ્રહણમુચ્યતે ? મો મહાત્મન્ ! કથ્યતાં સ વિશેષઃ । ન હિ તં વ્યમનુપદિષ્ટં કુશમતયો જાનીમઃ । યદિ તાવત્ સ્પષ્ટતા વિશેષઃ, શુક્તિકાયમપિ રજતાવભાસઃ સ્પષ્ટ એવ ।

ન હિ તત્રાનધ્યવસાયકાલુપ્યં કિञ્ચિદસ્તિ । અથ નિષ્કમ્પતા, શુક્તિકાયામપિ રજતાવમાસો નિષ્કમ્પ એવ । ન હ્યસૌ જાયમાન એવાહુલ્યગ્રાદિવાક્યકરણ-બોધવત્કમ્પમાનો જાયતે । અથ નિર્વિચિકિત્સતા, શુક્તિકાયામપિ રજતાવમાસો નિર્વિ-ચિકિત્સ એવ, કિં સ્વિદિતિ કોટિદ્રયાનવમશાત્ । અથ યસ્મિન્ સતિ બાધા ન દૃશ્યતે સોડસ્ય વિશેષ इति, નન્વેતદેવ પૃચ્છામિ કસ્મિન્ સતિ બાધા ન દૃશ્યતે इति, સર્વાવસ્થસ્ય બાધદર્શનાત્ । ન ચાસૌ ચિરમપિ ચિન્તયિત્વા વિશેષો દર્શયિતું શક્યઃ । અથ સ્વવિષયા-વ્યભિચાત્તિમેવ વિશેષઃ, સ તદાત્નીં નાવમાસતે इत्यુક્તમ્ । અપિ ચ યદિ તથાવિધોડપિ વિશેષઃ સમસ્તિ, તર્હિં યત્ર જ્ઞાનેડસૌ ન દૃશ્યતે તતઃ કિમિતિ પ્રવર્ત્તતે ? તદ્વિશેષદર્શીં વા પ્રવર્ત્તમાનઃ કથં વિપ્રલમ્બ્યેતેત્યુક્તમ્ । અમ્યસ્તે વિષયેડવિનામાવસ્મરણવદસંવેદ્યમાનેડપિ તદાત્નીમસ્યેવ બોધે યથાડર્થેતરત્વસંશયઃ ।

ન ચાસૌ કલ્પ્યમાનોડપિ વ્યવહારસ્ય લોપકઃ ।

તેનૈવ વ્યવહારસ્ય સિદ્ધત્વાત્ સર્વદેહિનામ્ ॥

અતરૂચ સંશયોદેવ વ્યવહારં વિતન્વતામ્ ।

લૌકિકાનાં પ્રયોક્તવ્યા નાભિશાપપરમ્પરાઃ ॥

64. મીમાંસક—પ્રમાણુભૂત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ તદ્વત વિશેષધર્મનું જ્ઞાન થાય છે જ, તો પછી એમ કેમ કહો છો કે તે વખતે વિશેષધર્મનું ગ્રહણ થતું નથી ?

નૈયાયિક—હે મહાત્મા ! તે વિશેષધર્મ જણાવો. આપના કહ્યા વિના મંદ બુદ્ધિવાળા અમે તેને જાણી શકીશું નહિ. જે એ વિશેષધર્મ સ્પષ્ટતા હોય તો, છીપમાં થતું રજતનું જ્ઞાન પણ સ્પષ્ટ જ હોમ છે, કારણ કે એ જ્ઞાનમાં અનધ્યવસાયનો દોષ જરા પણ હોતો નથી. જે વિશેષધર્મ નિષ્કંપતા (=તરત જ બીજા વિરુદ્ધજ્ઞાનથી બાધ ન પામવાનો સ્વભાવ) હોય તો છીપમાં થતું રજતનું જ્ઞાન પણ નિષ્કંપ જ હોય છે, કારણ કે ઉત્પન્ન થતાં જ આ રજતજ્ઞાન આવું હોય છે, ‘આંગળીના ટેરવે હાથાંગળીના સેંકડો જૂથો છે’ આ વાક્યરૂપ કરણથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન જેમ કમ્પમાન હોતું નથી. જે વિશેષધર્મ નિઃશંકતા હોય તો છીપમાં થતું રજતનું જ્ઞાન પણ નિઃશંક જ છે, કારણ કે ‘આ શું હશે [—‘રજત કે છીપ ?]’ એવા બે વિકલ્પોને સ્પર્શતી વિચારણા અહીં હોતી નથી. જેના હોવાથી બાધા જણાતી નથી એ એના વિશેષધર્મ છે એમ જે કહેવામાં આવે તો અમે તમને પૂછીશું કે શું હોતાં બાધા દેખાતી નથી ?, કારણ કે બાધા તો બધી જ અવસ્થાએ દેખાય છે. હાંબો વિચાર કર્યા પછી પણ એ વિશેષધર્મને દર્શાવવો શક્ય નથી. જે એ વિશેષધર્મ જ્ઞાનનો પોતાના વિષય સાથે સંવાદ (=સ્વવિષયાવ્યભિચારિતા) હોય તો તે સંવાદ જ્ઞાનોત્પત્તિ વખતે જ્ઞાનમાં દેખાતો હોતો નથી એ અમે અગાઉ કહ્યું જ છે. વળી, જે આવો વિશેષધર્મ જ્ઞાનોત્પત્તિ વખતે જ્ઞાનમાં દેખાતો હોય તો જે જ્ઞાનમાં તે ન દેખાતો

હોય તે જ્ઞાનને આધારે પુરુષ પ્રવૃત્તિ કેમ કરે ? અને જ્ઞાનોત્પત્તિ વખતે આ વિશેષધર્મને દેખનાર પુરુષ તે જ્ઞાનને આધારે પ્રવૃત્તિ કરતાં છેતરાય છે કેમ ? આ પ્રશ્નો અમે તમને પૂછીએ છીએ. અભ્યસ્ત વિષયમાં ન અનુભવાતા અવિનાભાવસ્મરણની જેમ જ્ઞાનોત્પત્તિ વખતે ન અનુભવાતા હોવા છતાં જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનો સંશય હોય છે જ. જ્ઞાનોત્પત્તિ વખતે જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનો સંશય કલ્પવામાં આવેલો હોવા છતાં તે વ્યવહારનો લોપ કરનારો નથી કારણ કે તેનાથી જ બધા પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ચાલે છે. તેથી, જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યવિષયક સંશયને આધારે જ વ્યવહાર ચલાવતા, પ્રવૃત્તિ કરતા લોકો ઉપર [‘સંશયોત્તમા નાશ પામે છે’ જેવા] અભિશાપો ન વરસાવવા જોઈએ.

65 ન ચ સર્વથા સંશયસમર્થનેઽસ્માકમમિનિવેશઃ । પ્રામાણ્યં તુ જ્ઞાનોત્પત્તિકાલે પ્રહીતુમશક્યમિતિ નઃ પક્ષઃ । પ્રામાણ્યાગ્રહણમેવાનધ્યવસાયસ્વભાવં સંશયશબ્દનેહ વ્યપદે-
શ્યામઃ । પ્રામાણ્યાગ્રહણં ચ પ્રદર્શિતમ્, પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન વા સત્તા પ્રમાણેનાત્મનઃ પ્રમા-
ણત્વપરિચ્છેદાયોગાત્ । તસ્માત્સ્વયં પ્રામાણ્યં ગૃહ્યતે હત્યેષ દુર્ધટઃ પક્ષઃ ।

65. સર્વથા સંશયનું સમર્થન કરવામાં જ અમારો પક્ષપાત નથી. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે જ્ઞાનના પ્રામાણ્યને ગ્રહણ કરવું શક્ય તથી એ અમારો પક્ષ છે. અનધ્યવસાયરૂપ સ્વભાવવાળા, પ્રામાણ્યના અગ્રહણને જ અમે અહીં સંશય નામ આપીએ છીએ. અને [જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે તેના] પ્રામાણ્યનું અગ્રહણ હોય છે એ અમે દર્શાવી ગયા છીએ, કારણ કે પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાન પ્રમાણ હોવા છતાં પોતાનું પ્રામાણ્ય ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી. તેથી પ્રમાણ પોતાના પ્રામાણ્યને પોતે જ ગ્રહણ કરે છે એ પક્ષ દુર્ધટ છે.

66 અથ સ્વતઃ પ્રામાણ્યં ભવતીત્યેષ પક્ષ આશ્રીયતે, સોઽપ્યયુક્તઃ, કાર્યાણાં કાર-
ણાધીનજન્મત્વાત્ પ્રામાણ્યસ્ય ચ કાર્યત્વાત્ । અસ્તિ ચ પ્રામાણ્યં, વસ્તુ ચ તત્, ન ચ
નિત્યમિતિ કાર્યમેવ તત્ । કાર્યં ચ કાર્યત્વાદેવ ન સ્વતો ભવિતુમર્હતિ ઇતિ ! અથો-
ત્પત્તૌ સ્વકારકાતિરિક્તગુણાનપેક્ષિત્વમેવ પ્રામાણ્યસ્ય સ્વતો ભવનમુચ્યતે ન પુનરકાર્યત્વ-
મેવેતિ તદપ્યસમ્યક્, સમ્યગ્રૂપસ્ય કાર્યસ્ય ગુણવત્કારકવ્યતિરેકેનાનિષ્પત્તેઃ । દ્વિવિધં
કાર્યં ભવતિ — સમ્યગસમ્યગ્વા । તત્ર ગુણવતા કારણેન સમ્યક્ કાર્યમુત્પદ્યતે, દોષવતા
ત્વસમ્યગિતિ ।

નિર્દોષં નિર્ગુણં વાપિ ન સમસ્ત્યેવ કારણમ્ ।

અતઃ એવ તૃતીયસ્ય ન કાર્યસ્યાસ્તિ સમ્ભવઃ ॥

66. જો પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ જ અર્થાત્ કારણ વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે એ પક્ષને સ્વીકારવામાં આવે તો તે પક્ષ પણ ખરાબર નથી, કારણ કે કાર્યોની ઉત્પત્તિ તેમનાં કારણોને અધીન છે અને પ્રામાણ્ય તો કાર્ય છે. પ્રામાણ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે

વસ્તુ છે અને તે નિત્ય નથી; એટલે તે કાર્ય જ છે. અને કાર્ય માટે કાર્ય હોવાને કારણે સ્વતઃ કારણ વિના જ ઉત્પન્ન થવું યોગ્ય નથી.

ઉત્પત્તિમાં પોતાના કારકોથી અતિરિક્ત ગુણોની અપેક્ષા ન હોવી એ જ પ્રામાણ્યની સ્વતઃ ઉત્પત્તિ છે અને નહિ કે અકાર્યત્વ જ એમ જો તમે મીમાંસકો કહેતા હો તો એ પણ યશસ્વર નથી કારણ કે સમ્યક્ રૂપ ધરાવતું કાર્ય ગુણવાળા કારકો વિના ઉત્પન્ન થતું નથી. કાર્ય એ પ્રકારનું હોય છે—સમ્યક્ અને અસમ્યક્. તેમાં ગુણવાળા કારણ વડે સમ્યક્ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને દોષવાળા કારણ વડે અસમ્યક્ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. દોષવાળું પણ ન હોય અને ગુણવાળું પણ ન હોય એવું કારણ સંભવતું જ તથી. તથી જ કાર્યના ત્રીજા પ્રકારનો સંભવ નથી.

67. સમ્યગ્જ્ઞાનોત્પાદકં કારકં ધર્મિ, સ્વરૂપાતિરિક્તસ્વગતધર્મસાપેક્ષં કાર્યનિર્વર્ત-કમિતિ સાધ્યો ધર્મઃ, કારકત્વાત્ મિથ્યાજ્ઞાનોત્પાદકકારકવત્ । સમ્યગ્જ્ઞાનં વા ધર્મિ, સ્વરૂપાતિરિક્તધર્મસમ્બદ્ધકારકનિષ્પાદમિતિ સાધ્યો ધર્મઃ, કાર્યત્વાત્, મિથ્યાજ્ઞાનવત્ ।

67. [અસમ્યક્ જ્ઞાનની જેમ સમ્યક્ જ્ઞાન પણ પોતાના ઉત્પાદક કારકના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત કારકગત ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે એના સમર્થનમાં નીચે પ્રમાણે બે અનુમાન-પ્રયોગો આપી શકાય.] સમ્યક્ જ્ઞાનનું ઉત્પાદક કારક ધર્મીં યા પક્ષ છે. પોતાના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત પોતામાં રહેલ ધર્મની સહાયથી કારકનું કાર્યોત્પાદક (સમ્યક્ જ્ઞાનોત્પાદક) હોવું એ સાધ્ય ધર્મ છે. ‘કારણ કે તે કારક છે’ એ હેતુ છે. ‘અસમ્યક્ જ્ઞાનના ઉત્પાદક કારકની જેમ’ એ ઉદાહરણ છે. અથવા, સમ્યક્ જ્ઞાન ધર્મીં યા પક્ષ છે. પોતાના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત ધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા કારકથી સમ્યક્ જ્ઞાનનું ઉત્પાદ હોવું એ સાધ્ય ધર્મ છે. ‘કારણ કે સમ્યક્ જ્ઞાન કાર્ય છે’ એ હેતુ છે. ‘અસમ્યક્ જ્ઞાનની જેમ’ એ ઉદાહરણ છે.

68. આયુર્વેદાચ્છેન્દ્રિયગુણાન્ પ્રતિપદ્યામહે । યદમી વૈદ્યાઃ સ્વસ્થવૃત્તેરૌષધોપયોગ-મુપદિશન્તિ, તત્ ગુણોપયોગાયૈવ, ન દોષશાન્તયે । દૃશ્યતે ચ તદુપદિદૃષ્ટૌષધોપયોગાદિ-ન્દ્રિયાતિશયઃ । તદ્વિષય એવ ચ લોકે નૈર્મલ્યવ્યપદેશે ન દોષાભાવમાત્રપ્રતિષ્ઠા ઇત્યલ્લં વિમર્દેન । તસ્માદુત્પત્તૌ ગુણાનપેક્ષત્વાત્ સ્વતઃ પ્રામાણ્યમિતિ યદુક્તં તદયુક્તમ્ ।

68. વળી, આયુર્વેદમાંથી આપણે ઇન્દ્રિયના ગુણો બાણીએ છીએ. આ વૈદ્યો સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ધરાવતી વ્યક્તિને ઔષધનો ઉપયોગ કરવાનો જે ઉપદેશ આપે છે તે ઇન્દ્રિયના ગુણોને ખીલવવા માટે જ છે, ઇન્દ્રિયના દોષોને દૂર કરવા માટે નથી. અને ઉપદેશવામાં આવેલા ઔષધના ઉપયોગથી ઇન્દ્રિયમાં અતિશય (=ગુણ) ઉત્પન્ન થતો આપણે જોઈએ પણ છીએ. લોકમાં ‘નૈર્મલ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ આ અતિશયને વિશે જ કરવામાં આવે છે, દોષના અભાવને વિશે કરવામાં આવતો નથી. આથી વિશેષ આ મતનું ખંડન જરૂરી નથી. નિષ્કર્ષ એ કે ‘પોતાની ઉત્પત્તિમાં કારકગુણોની અપેક્ષા રાખતું’ ન હોઈ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અર્થોક્ત છે.

69. યદપિ ચ સ્વકાર્યકરણે પ્રમાણસ્ય પરાનપેક્ષત્વમુચ્યતે, તદપિ વ્યાસ્યેયં — કિં પ્રમાણં સ્વકાર્યકરણે નિરપેક્ષં — સામગ્રી વા, તદેકદેશે વા, તજ્જન્યં વા જ્ઞાનમિતિ ? તત્ર સામગ્ર્યાઃ સત્યં સ્વકાર્યજન્મનિ નૈરપેક્ષ્યમસ્તિ । ન તુ તાવતા સ્વતઃ પ્રામાણ્યં, તત્પરિચ્છેદસ્ય પરાયત્તવાત્ । સામગ્ર્યન્તર્ગતકારકસ્ય સ્વકાર્યં પરાપેક્ષત્વમપરિહાર્યમ્, એકસ્માત્ કારકાત્ કાર્યનિવૃત્ત્યભાવાત્ । જ્ઞાનં ફલમેવ, ન પ્રમાણમિત્યુક્તમ્ । ન ચ ફલાત્મનસ્તસ્ય સ્વકાર્યં કિઞ્ચિદસ્તિ, યત્ર સાપેક્ષત્વમનપેક્ષત્વં વાડસ્ય ચિન્ત્યેત । પુરુષ-પ્રવૃત્ત્યાદૌ તુ તદિચ્છાદ્યપેક્ષત્વં વિદ્યતે એવેતિ યત્કિઞ્ચિદેતત્ ।

69. વળી, તમે મીમાંસકાએ જે કહ્યું કે પ્રમાણ પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી તે પણ તમારે સમજાવવું જોઈએ. પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં બીજાની અપેક્ષા ન રાખતું પ્રમાણ શું છે ?—સામગ્રી છે, સામગ્રીનો એક ભાગ છે કે તજ્જન્ય જ્ઞાન છે ? આમાં સામગ્રી પોતાના કાર્યને અર્થાત્ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં બીજાની અપેક્ષા નથી રાખતી એ સાચું છે. પરંતુ તેટલા માત્રથી (જ્ઞાનના) પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન સ્વતઃ જ ઉત્પન્ન થાય નહિ કારણ કે પ્રામાણ્યના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવા માટે બીજા પર આધાર રાખવો પડે છે. [સામગ્રીનો એક ભાગને અર્થાત્] સામગ્રીમાં સમાયેલા કારકને પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા બીજા પર આધાર રાખવો અનિવાર્ય છે, કારણ કે એક કારકથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. [હવે ત્રીજા વિકલ્પની વાત કરીએ.] જ્ઞાન ક્ષણ જ છે, પ્રમાણ નથી એ અમે જણાવી ગયા છીએ. ક્ષણરૂપ જ્ઞાનને પોતાનું કોઈ કાર્ય નથી કે જેને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે બીજાની અપેક્ષા રાખે છે કે નહિ એની વિચારણ કરવી પડે. એ ખરું કે પુરુષપ્રવૃત્તિ વગેરેમાં જ્ઞાન પુરુષેચ્છા વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે જ પરંતુ પ્રવૃત્તિમાં તેનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

70. યદપિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયે નૈરપેક્ષ્યમન્યથાયિ તદપિ ન સામ્પ્રતમ્ । પ્રામાણ્ય-નિશ્ચયસ્ય હિ દ્વયી ગતિર્નાસ્તિત્વં કારણાપેક્ષિતા વા । ન પુનરસ્તિ ચ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ કારણાનપેક્ષચેતિ શક્યતે વત્તુમ્ । તત્ર પ્રથમપ્રવર્તકપ્રતિભાસપ્રસવસમયે તાવન્નાસ્ત્યેવ પ્રામાણ્યનિશ્ચય इत्यુક્તમ્ । ન હિ નીલપ્રાહિણા પ્રમાણેન નીલસ્વરૂપમિવ સ્વપ્રામાણ્યમપિ તદાનીં નિરચેતું શક્યતે इति । કાલાન્તરે તત્પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સત્યમસ્તિ, ન તુ તત્ર નૈરપેક્ષ્યં, પ્રવૃત્તિસામર્થ્યાધીનત્વાત્તન્નિશ્ચયસ્ય ।

70. તમે મીમાંસકાએ જે કહ્યું કે પ્રામાણ્યના નિશ્ચયજ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવામાં કોઈની અપેક્ષા નથી અર્થાત્ પ્રામાણ્યનિશ્ચય સ્વતઃ છે તે પણ ખરાખર નથી. પ્રામાણ્યનિશ્ચયને માટે એ જ વિકલ્પો છે—કાં તો પોતાના અસ્તિત્વનો અભાવ કાં તો [પોતાની ઉત્પત્તિમાં] કારણોની અપેક્ષા. પરંતુ પ્રામાણ્યનિશ્ચય છે અને તેને [પોતાની ઉત્પત્તિ માટે] કારણોની અપેક્ષા નથી એમ તો કહી શકાય જ નહિ. પ્રવર્તક પ્રથમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે પ્રામાણ્યનિશ્ચય હોતો જ નથી એ તો અમે કહ્યું છે જ, કારણ કે નીલવસ્તુને પ્રહણ કરતું

પ્રમાણ્ય જેમ નીલસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી શકે છે તેમ તે વખતે પોતાના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરી શકતું નથી. પછી તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે એ વાત સાચી પરંતુ તે કારણ-નિરપેક્ષ નથી, કારણ કે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવૃત્તિસામર્થ્યને દીધે થાય છે, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ સફળ થતાં થાય છે.

71. નનુ ક્ષણિકત્વાકાલાન્તરે જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ, કસ્ય પ્રામાણ્યં નિશ્ચિનુમઃ ? શિશુચોદયમેતદ્ । અપ્રામાણ્યમપિ બાધકપ્રત્યયાદિના કાલાન્તરે કસ્ય નિશ્ચિનુમઃ, ક્ષણિકત્વેન જ્ઞાનસ્યાતીતત્વાત્ । અતિક્રાન્તસ્યાપિ સ્મર્યમાણસ્ય જ્ઞાનસ્ય, તદુત્પાદકસ્ય વા વર્તમાનસ્ય કારકચક્રસ્યેતિ ચેત્ પ્રામાણ્યનિશ્ચયેડપિ સમાનોડયં પન્થાઃ ।

71. મીમાંસક—જ્ઞાન ક્ષણિક હોઈ, પછીથી તેનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી, તો પછી આપણે કોના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરીએ છીએ ?

નૈયાયિક—આ પ્રશ્ન બાલિષ્ઠ છે. અમે તમને સામે પછીએ છીએ કે તો પછી આપણે કોના અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરીએ છીએ ? કારણ કે જ્ઞાન તો ક્ષણિક હોઈ અતીત થઈ ગયું છે. તે અતીત થઈ ગયું હોવા છતાં સ્મૃતિમાં આવતા જ્ઞાનના કે તે જ્ઞાનની જનક વર્તમાન કારણસામગ્રીના અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અમે કરીએ છીએ એમ જો તમે મીમાંસકો કહેશો તો અમ નૈયાયિકો પણ કહીશું કે પ્રામાણ્યનિશ્ચયની બાબતમાં આ જ માર્ગ (= પ્રક્રિયા) છે.

72. યત્પુનઃ કાલાન્તરે તન્નિશ્ચયકરણે દૂષણમિતરેતરાશ્રયત્વં વા મુળિહતશિરોન-ક્ષત્રાન્વેષણવદ્વૈયર્થ્યં વેતિ વર્ણિતં તત્રાદૃષ્ટે વિષયે પ્રામાણ્યનિશ્ચયપૂર્વિકાયાઃ પ્રવૃત્તેરમ્યુગ-માન્નેતરેતરાશ્રયઃ ચક્રકં વા । દૃષ્ટે વિષયે હ્યનિર્ણાતપ્રામાણ્ય એવાર્થસંશયાત્ પ્રવૃત્તિરૂપમ-નર્થસંશયાત્ નિવૃત્ત્યાત્મકં વ્યવહારમારમમાણો દૃશ્યતે લોકઃ । એતદેવ યુક્તમિત્યુક્તમ્ —ન પ્રામાણ્યનિશ્ચયપુરઃસરં પ્રવર્ત્તનમિતિ । કુત્તરેતરાશ્રયઃ ?

72. વળી, [પ્રવૃત્તિ] પછી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે એમ માનવામાં, ઇતરેતરાશ્રય કે મુન્નિક્ષિયા પછી નક્ષત્ર જેવા જેવું વૈયર્થ્ય આ બે દોષો મીમાંસકોએ બતાવ્યા છે તેને વિશે અમારે કહેવાનું કે વિષય અદૃષ્ટ હોય ત્યારે પ્રામાણ્યનિશ્ચય પછી પ્રવૃત્તિ અમે સ્વીકારી હોઈ ઇતરેતરાશ્રય કે ચક્રકદોષને કોઈ અવકાશ નથી. વિષય દૃષ્ટ હોય ત્યારે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કર્યા વિના જ અર્થવિષયક સંશયને કારણે પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનો અમે અનર્થવિષયક સંશયને કારણે નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનો આરંભ કરતા સામાન્ય જો જણાય છે. આ જ યોગ્ય છે. એટલે જ અમે કહ્યું છે કે પ્રામાણ્યનિશ્ચય પછી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તો પછી ઇતરેતરાશ્રય દોષ ક્યાં રહ્યો ?

73. વૈયર્થ્ય તુ દૃષ્ટે વિષયે સત્યમિષ્યતે, કિન્તુ તત્ર પ્રવૃત્તિસામર્થ્યેન પ્રામાણ્યં નિશ્ચિન્વન્નાતોક્ત્વસ્ય હેતોઃ પ્રામાણ્યેન વ્યાપ્તિમવગચ્છતીતિ અદૃષ્ટવિષયોપયોગિવેદાદિ-

પ્રમાણપ્રામાણ્યપરિચ્છેદે પારમ્પર્યેણોપાયત્વાત્સ્વવિષયે વ્યર્થોઽપ્યસૌ તત્ર સાર્થકતામવ-
લમ્બતે इत्यदोषः ।

73. પ્રવૃત્તિ પછી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય વ્યર્થ છે એ તમારી વાત દૃષ્ટ વિષય હોય ત્યારે સાચી છે એમ અમે પણ માનીએ છીએ, પરંતુ ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિસામર્થ્ય દ્વારા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરતો પ્રમાતા [એને પરિણામે] પ્રામાણ્ય (=સાધ્ય) સાથે આપોક્તત્વ-હેતુની વ્યા-
સિતું ગ્રહણ કરે છે. એટલે અદૃષ્ટ વિષયમાં ઉપયોગી વેદ વગેરે પ્રમાણના પ્રામાણ્યના જ્ઞાનમાં પરંપરાથી ઉપાયભૂત હોવાથી પોતાના વિષયમાં પછીથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય વ્યર્થ હોવા છતાં અદૃષ્ટ વિષયમાં ઉપયોગી પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવામાં તે સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરે છે. પરિણામે વૈયર્થ્યદોષ પણ ટકતો નથી.

74. किं पुनरिदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं नाम यतः प्रामाण्यनिश्चयमाचक्षते नैयायिकाः ।
उच्यते । पूर्वप्रत्ययापेक्षोत्तरा संवित् प्रवृत्तिसामर्थ्यं विशेषदर्शनं वेति पूर्वाचार्यैस्तत्स्वरूप-
मुक्तम् । तत्पुनर्नातीव हृदयङ्गमम् इति भाष्यकृतैव 'समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते, सामर्थ्यं
पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः' इति [न्या. भा. प्रारम्भ] वदताऽर्थक्रियाख्यफलज्ञानमेव
प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति निर्णीतम् ।

74. મીમાંસક—આ પ્રવૃત્તિસામર્થ્ય એ વળી શું છે, જેના દ્વારા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે એમ નૈયાયિક કહે છે ?

નૈયાયિક —આનો ઉત્તર આપીએ છીએ. પહેલા જ્ઞાનથી જન્ય પછીનું [સંવાદી] જ્ઞાન પ્રવૃત્તિસામર્થ્ય છે અથવા વિશેષધર્મનું દર્શન પ્રવૃત્તિસામર્થ્ય છે એમ કહી પૂર્વાચાર્યોએ પ્રવૃત્તિસામર્થ્યનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. [પછીના જ્ઞાનનો વિષય પણ અસત હોઈ શકે છે એટલે અસત જ્ઞાન સાથેનો સંવાદ પહેલા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન કરાવી શકે. અને વિશેષધર્મનું દર્શન થવા છતાંય કેટલીક વાર સંશય રહે છે જ. એટલે પ્રવૃત્તિસામર્થ્યનું પૂર્વાચાર્યોએ જણાવેલું] તે સ્વરૂપ મનને રુએ એવું નથી. તેથી 'સમીહા (=સમ્યક્ ઇચ્છા) પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે, અને [તેનું] સામર્થ્ય એટલે તેનું ફળ સાથે જોડાણ] એમ કહીને ભાષ્યકાર વાસ્તવાયને પોતે અર્થક્રિયા નામના ફળના જ્ઞાનને જ પ્રવૃત્તિસામર્થ્ય તરીકે નિશ્ચિત કર્યું છે.

75. यत्पुनरर्थक्रियाज्ञानस्यापि पूर्वस्मात्કો विशेषः ? तस्यापि चान्यतः प्रामाण्य-
निश्चयापेक्षायामनवस्थेत्युक्तं तदपि सकलप्राणभृत्प्रतीतिसાક્ષિકવ્યવહારવિરોધિત્વાદસम्ब-
द्धाभिधानम्, अपरीक्षणीयप्रामाण्यत्वादर्थक्रियाज्ञानस्य । प्रवर्तकं तु सर्वज्ञानं प्रवृत्ति-
सिद्धये परीक्षणीयप्रामाण्यं वर्तते । फलज्ञाने तु सिद्धप्रयोजनत्वात् प्रामाण्यपरीक्षापेक्षैव
नास्तीति कुतोऽनवस्था । संशयाभावाद्वा तत्प्रामाण्यविचाराभावः । प्रवर्तकं हि प्रथम-

મુદકજ્ઞાનમવિદ્યમાનેઽપિ નીરે મિહિરમરીચિષુ દૃષ્ટમિતિ તત્ર સંશેરતે જનાઃ । અર્થક્રિયા-જ્ઞાનં તુ સલિલમધ્યવર્તિનાં ભવત્તદવિનામૂતમેવ ભવતીતિ ન તત્ર સંશયઃ । તદમા-વાન્ન તત્ર પ્રામાણ્યવિચારઃ, વિચારસ્ય સંશયપૂર્વકત્વાત્ । વિશેષદર્શનાદ્વા ફલજ્ઞાને પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ।

75. ‘અર્થક્રિયાના જ્ઞાનની પહેલા જ્ઞાનથી શી વિશેષતા છે ? અર્થક્રિયાના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના નિશ્ચય માટે ણીજ્ઞ જ્ઞાનની અપેક્ષા માનતાં તો અનવસ્થા થાય’ એમ જે તમે મીમાંસકાએ કહ્યું તે તો અસંબદ્ધ વાત છે કારણ કે એ તમારી વાત સફળ પ્રાણીઓના અનુભવની સાક્ષીએ ચાલતા વ્યવહારની વિરોધી છે અને અર્થક્રિયાના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની પરીક્ષાની આવશ્યકતા જરા પણ નથી. બધાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની પરીક્ષા પ્રવૃત્તિની સફળતા માટે કરવી જોઈએ. પરંતુ ફળજ્ઞાનની (=અર્થક્રિયાના જ્ઞાનની) આખતમાં તો તેના પ્રામાણ્યની પરીક્ષાની અપેક્ષા જ રહેતી નથી કારણ કે પ્રયોજન (=ફળ) સિદ્ધ થઈ ગયું હોય છે; તો પછી અનવસ્થા ક્યાંથી થાય ? વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો આખતમાં સંશયનો અભાવ હોઈ તેના પ્રામાણ્યની પરીક્ષાનો વિચાર પણ સંભવતો નથી. પ્રવર્તક પહેલું જલજ્ઞાન જલ ન હોય ત્યારે પણ સૂર્યાકિરણોમાં ઉત્પન્ન થતું દેખ્યું છે એટલે પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની આખતમાં લોકોને શંકા ઉદ્ભવે છે. [જલ-]અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાન તો જલમાં રહેલાને જ થતું હોઈ, તે જલ વિનઃ હોતું જ નથી; એટલે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યની આખતમાં સંશય ઉદ્ભવતો જ નથી. સંશયના અભાવને કારણે પ્રામાણ્યની પરીક્ષાનો વિચાર પણ ઉદ્ભવતો નથી કારણ કે પ્રામાણ્યની પરીક્ષાના વિચારનું કારણ પ્રામાણ્યવિષયક સંશય છે.

અથવા, અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં વિશેષનું દર્શન થવાથી અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

79. કઃ પુનર્યંવિશેષ ઇતિ चेद् योऽयं शौचाचमनज्जनामरपितृतर्पणपटक्षालनश्रम-तापनोदनविनोदनाद्यनेकप्रकारनीरपर्यालोचनप्रबन्धः । न ह्ययमियान्कार्यकलापो मिथ्या-ज्ञानात्प्रवृत्तस्य कचिदपि दृष्टः । स्वप्नेऽप्यस्य प्रबन्धस्य दर्शनमस्तीति चेत् न, स्वप्नदशाविसदृशविस्पष्टजाग्रदवस्थाप्रत्ययस्य संवेद्यत्वात् । एषोऽस्मि जागर्मि न स्वपिमीति स्वप्नविलक्षणमनिद्रायमाणमानसः प्रत्यक्षमेव जाग्रत्समयं सकलो जनश्चेतयते । न च तस्मिन्नवसरे सलिलमन्तरेणैताः क्रियाः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते इति तद्विशेषदर्शनात् सुज्ञानमर्थक्रियाज्ञानप्रामाण्यम् । कारणपरीक्षातौ वा तस्मिन् प्रामाण्यं निश्चेष्टव्यमः । यथोक्तं भवद्भिरेव ‘प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेदोषमवगच्छेम तत्प्रमाणाभावाददृष्टमिति मन्ये-महि’ इति [शा. भा. १.१.५] । तथा हि विषयस्य चलत्वसादृश्यादिदोषविरहः, आलोकस्य मलीमसत्वादिकारणवैकल्यम्, अन्तःकरणस्य निद्राद्यदूषितत्वम्, आत्मनः क्षुत्प्रकोपाद्यना-

કલત્વમ્, ઈક્ષણયુગલસ્ય તિમિરપટલાદિકલત્વમિત્યાદિ સ્વયં ચ કાર્યદ્વારેણ પરોપદેશેન ચ સર્વં સુજ્ઞાનમ્ । અતો નિરવધકારણજન્યત્વાત્ પ્રમાણમર્થક્રિયાજ્ઞાનમિતિ વિદ્યઃ ।

76. મીમાંસક—આ વળી કયો વિશેષ ?

નૈયાયિક—આ વિશેષ છે શરીરશૌચ, આચમન, નિમજ્જન, દેવ-પિતૃતર્પણ, વસ્ત્રપ્રક્ષાલન, શ્રમ-તાપહરણ, જલક્રીડા, વગેરે અનેક પ્રકારનાં જલકાર્યોની હારમાળા. આટલાં બધાં કાર્યો જલના મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થયેલ વ્યક્તિ કરતી હોય એ કહી દેખું નથી.

મીમાંસક—સ્વપ્નમાં પણ કાર્યોની આ હારમાળાનું દર્શન થાય છે.

નૈયાયિક—ના, એમ નથી. સ્વપ્નદશાથી લિન્ન અને સ્પષ્ટ અવસ્થાનો અનુભવ દરેકને છે. ‘આ હું છું, જાગું છું’, જીંધતો નથી’ આ પ્રમાણે સ્વપ્નથી લિન્ન જાગ્રત અવસ્થાને જાગ્રત માનસ ધરાવતા બધા જનો પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે; અને તે વખતે (=જાગ્રત અવસ્થામાં) પાણી વિના આ ક્રિયાઓ દેખાતી નથી, એટલે તે વિશેષના દર્શનને કારણે અર્થક્રિયાજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સહેલાઈથી જણાઈ જાય છે. અથવા, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અમે નૈયાયિકા અર્થક્રિયાજ્ઞાનના કારણની પરીક્ષા કરીને કરીએ છીએ. આપ મીમાંસકો જ કહો છો કે “પ્રયત્નપૂર્વક દોષને શોધવા છતાં દોષને સાબિત કરતું કંઈ પ્રમાણ ન મળે તો ‘આ દોષરહિત છે’ એમ અમે માનીએ છીએ.” [મરીચિકા, શુક્તિ વગેરે] વિષયમાં [ક્રમથી] ચલત્વ, સાદૃશ્ય વગેરે દોષોનો અભાવ, પ્રકાશમાં મલીમસત્ત્વ (=મલીનતા, ઝાંખપ) વગેરે દોષોનો અભાવ, અંતઃકરણમાં નિદ્રા આદિ દોષોનો અભાવ, આત્મામાં ભૂખ વગેરે દોષોનો અભાવ, બે નેત્રમાં તિમિરપટલ વગેરે દોષોનો અભાવ—આ બધું મનુષ્ય પોતે જ કાર્ય દ્વારા જાણી લે છે અથવા ખીજના ઉપદેશથી જાણી લે છે. તેથી દોષરહિત કારણોથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન પ્રમાણ્ય છે એ અમે જાણીએ છીએ.

77. યદેવં પ્રથમે પ્રવર્તકે એવ પ્રત્યયે કસ્માત્કારણપરીક્ષેવ્યં ન ક્રિયતે ? કિમર્થ ક્રિયાજ્ઞાને ? ન, આયુષ્માન્ ! આદ્યેઽપિ જ્ઞાને કારણપરોક્ષાયાં ક્રિયમાણાયાં કઃ પ્રમાદઃ ? કિમેવં સતિ સ્વતઃ પ્રામાણ્યં સિદ્ધચતિ તવ, મમ વા પરતઃ પ્રામાણ્યમપહીયતે ? કિન્તુ લોકઃ પ્રવર્તકજ્ઞાનનન્તરં ફલપ્રાપ્તિં પ્રતિ યથા સોદ્યમો દૃશ્યતે ન તથા તત્કારણપરીક્ષાં પ્રતિ । ફલજ્ઞાનમેવેત્થં પરીક્ષ્યતે । આદ્યસ્ય હિ જ્ઞાનસ્ય ફલજ્ઞાનાદેવ પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ । કશ્ચ નામ નિકટમુપાયસુપેક્ષ્ય દૂરં ગચ્છેદિતિ ?

77. મીમાંસક—જો આમ હોય તો પ્રથમ પ્રવર્તક જ્ઞાનની બાબતમાં જ શા માટે આ કારણપરીક્ષા નથી કરતા ? શા માટે અર્થક્રિયાજ્ઞાનની [આ કારણપરીક્ષા] કરો છો ?

નૈયાયિક—હું આયુષ્માન્ ! પ્રથમ પ્રવર્તક જ્ઞાનની બાબતમાં કારણપરીક્ષા કરવામાં પ્રમાદ કેવો ? શું એમ કરતાં તમારું સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પુરવાર થશે અને અમારું પરતઃ

પ્રામાણ્ય નહિ ટકે ? પરંતુ લોકો તો પ્રવૃત્તક જ્ઞાન પછી તરત જ ફળને પામવા બેઠેલા ઉદ્ધમો જણાય છે તેટલા ઉદ્ધમો તેઓ પ્રવૃત્તક જ્ઞાનના કારણની પરીક્ષા કરવામાં જણાતા નથી. આ કારણે અર્થક્રિયાજ્ઞાનની જ આ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રવૃત્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ અર્થક્રિયાજ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે. નજીક રહેલા ઉપાયની ઉપેક્ષા કરી દૂરના ઉપાયને ગ્રહવા] દૂર કોણુ જાય ? [પ્રથમ પ્રવૃત્તક જ્ઞાનના કારણની પરીક્ષા કરી તેના પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા કરતાં અર્થક્રિયાજ્ઞાન દ્વારા તેના પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવો સહેલો છે. સહેલો ઉપાય છોડી કઠિન ઉપાયને કોણુ ગ્રહે ?]

78. અથવા સંશયોત્પત્તિસામર્થ્યાદિવ યથાર્થેતરત્વનિશ્ચયઃ ફલજ્ઞાને ન લપ્સ્યતે । સંશયો હિ નામ દ્વૈવિધ્યદર્શનાદ્ વિના ન ભવત્યેવ । ન હિ સ્થાણુપુરુષસાહચર્યમૂર્ધ્વતાહ્ય-સ્ય ધર્મસ્ય યો ન જાનાતિ સ તં દૃષ્ટ્વા ‘સ્થાણુર્વા સ્યાત્પુરુષો વા’ ઇતિ સંશેતે । એવમૂર્ધ્વત્વવત્ત્વોધરૂપત્વસ્ય વ્યભિચારિત્વાવ્યભિચારિત્વામ્યાં સહદર્શનમવશ્યમાશ્રયણીયમ્, અન્યથા તદ્વિષયસંશયાનુત્પાદાત્ । અતઃ પૂર્વમવ્યભિચારિત્વદર્શને સિદ્ધે યસ્તદા તત્પરિચ્છેદોપાયઃ સ પશ્ચાદપિ ભવિષ્યતીતિ સર્વથા સિદ્ધચત્યવ્યભિચારિત્વનિશ્ચયઃ ।

78. અથવા, સંશયોત્પત્તિસામર્થ્ય દ્વારા જ થતો યથાર્થતા કે અયથાર્થતાનો નિશ્ચય ફળજ્ઞાનમાં (= અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં) પ્રાપ્ત થતો નથી. એ જાતની વસ્તુઓના દર્શન વિના સંશય ઉદ્ભવતો નથી. ઊર્ધ્વતા નામના ધર્મને સ્થાણુ તેમ જ પુરુષ સાથે સાહચર્યસંબંધ ધરાવતો એ જણાતો નથી તે તે ધર્મને દેખીને ‘આ સ્થાણુ’ હશે કે પુરુષ’ એવો સંશય કરતો નથી. [આ અર્થક્રિયાજ્ઞાન વ્યભિચારી હશે કે અવ્યભિચારી એવા સંશયની ઉત્પત્તિ માટે પણ] આ જ રીતે ઊર્ધ્વત્વધર્મની જેમ અર્થક્રિયાજ્ઞાનત્વ ધર્મનો વ્યભિચારિત્વ તેમ જ અવ્યભિચારિત્વ સાથે સાહચર્યસંબંધ સ્વીકારવો જોઈએ કારણ કે અન્યથા [અર્થક્રિયા-જ્ઞાનત્વ ધરાવતું જ્ઞાન] વ્યભિચારી હશે કે અવ્યભિચારી એવો સંશય ઉત્પન્ન નહિ થાય. નિષ્કર્ષ એ કે પહેલાં [હમેશા] અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં એકલા અવ્યભિચારિત્વનું દર્શન થયું હોઈ, તે વખતે એ ઉપાયથી અર્થક્રિયાજ્ઞાનની અવ્યભિચારિતાનું ગ્રહણ થયેલું તે જ ઉપાયથી પછી પણ તેની અવ્યભિચારિતાનું ગ્રહણ થશે અને આમ તેના અવ્યભિચારિત્વનો નિશ્ચય સર્વથા સિદ્ધ થશે. [ઊર્ધ્વતા ધર્મ સ્થાણુત્વ સાથે પણ દેખ્યો છે અને પુરુષત્વ સાથે પણ દેખ્યો છે, એટલે હાલ ઊર્ધ્વતા ધર્મને દેખતાં તેનો સહચારી ‘સ્થાણુ હશે કે પુરુષ’ એ સંશય જન્મે છે. તેવી જ રીતે પહેલાં જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનને વ્યભિચારિત્વ સાથે પણ દેખ્યું હોય અને અવ્યભિચારિત્વ સાથે પણ દેખ્યું હોય તો હાલ અર્થક્રિયાજ્ઞાનને દેખતાં સંશય જન્મે કે તેની સાથે અત્યારે વ્યભિચારિતા હશે કે અવ્યભિચારિતા. પરંતુ અર્થક્રિયાજ્ઞાનને પહેલાં કદી વ્યભિચારિતા સાથે દેખ્યું નથી, કેવળ અવ્યભિચારિતા સાથે દેખ્યું છે. એટલે હાલ પણ અર્થક્રિયાજ્ઞાનને દેખતાં અવ્યભિચારિતાનું જ ગ્રહણ પહેલાંની જેમ થાય છે.]

79. અનિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદપિ વા ફલજ્ઞાનાત્ પ્રવર્તકસ્ય પ્રામાણ્યનિશ્ચયો યુક્તઃ, ન તુ સ્વતઃ; ઉપત્તૌ પ્રમાણતદાભાસયોર્વિશેષાપ્રહણાત્ ફલજ્ઞાને ચ તદ્વિશેષપ્રતિભાસાત્ । યત્તુ વિશેષજ્ઞાનં નિશ્ચિતપ્રામાણ્યમનિશ્ચિતપ્રામાણ્યં વેતિ વિકલ્પ્યાનવસ્થાપાદનમપ્રતિપત્તિ-પ્રહતતાકથનં વા તત્ દૃષ્ટવિરુદ્ધત્વાત્પ્રલાપમાત્રમિત્યલમલીકોક્તવિકલ્પકલાપનિર્મથનોદિતદુ-રામોદાસ્વાદનેન ।

79. અથવા, અનિશ્ચિત પ્રામાણ્યવાળા અર્થક્રિયાજ્ઞાન દ્વારાય પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય માનવો ઉચિત છે પરંતુ તે પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો સ્વતઃ નિશ્ચય માનવો ઉચિત નથી, કારણ કે પ્રમાણરૂપ અને પ્રમાણભાસરૂપ પ્રવર્તકજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ વખતે તેમનો વિશેષધર્મ ગૃહીત થતો નથી જ્યારે અર્થક્રિયાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે જ તેના વિશેષધર્મનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ‘આ વિશેષધર્મનું જ્ઞાન નિશ્ચિતપ્રામાણ્ય છે કે અનિશ્ચિતપ્રામાણ્ય?’ એવા બે વિકલ્પો ઊભા કરી અનવસ્થાદોષની આપત્તિ આપવી કે અપ્રતિપત્તિપ્રતિહતતાદોષ જાણાવવો એ દૃષ્ટવિરુદ્ધ હોઈ પ્રલાપમાત્ર છે, એટલે ખોટા ઊભા કરેલા ઉપયુક્ત વિકલ્પોનું ખંડન કરવાના દુરાનંદના આસ્વાદથી બસ કરું છું.

80. સ્થિતમેતદર્થક્રિયાજ્ઞાનાત્ પ્રામાણ્યનિશ્ચય इति । तदिदमुक्तम्, ‘प्रमाणतोऽर्थ-प्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्’ [न्या. मा. १. १. १.] इति । तस्मादप्रामाण्यवत् प्रामाण्यमपि परापेक्षमित्यतो द्वयमपि परत इत्येष एव पक्षः श्रेयान् ।

80. એ સ્થિર થયું કે અર્થક્રિયાજ્ઞાન દ્વારા પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘પ્રમાણ દ્વારા અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી પ્રવૃત્તિ સફળ થવાને કારણે પ્રમાણ અર્થવત્ અર્થાત્ અર્થસંવાદી (યથાર્થ) બને છે.’ નિષ્કર્ષ એ કે અપ્રામાણ્યની જેમ પ્રામાણ્ય પણ ખીજની અપેક્ષા રાખે છે એટલે બંને પરતઃ છે એ જ પક્ષ વધુ સારો છે.

81. यत्तु कश्चित्प्राज्ञमानी वदति—‘अभ्यस्ते विषये स्वतःप्रामाण्यमनभ्यस्ते तु परतः’ इति सोऽयमभ्यस्ते विषये इति च ब्रवीति स्वतश्च प्रामाण्यं मन्यते इति स्वयमेवात्मानं वञ्च्य-मानं न चेतयते । अभ्यासो हि नाम पुनः पुनः प्रयोगः क्रियायाः अभ्यावृत्तिः । विषयस्य चाभ्यस्तता भूयो भूयः प्रवृत्तिः । अतश्च स्वशरीरग्रहे निजगृहकुञ्चस्तम्भादिप्रतिभासे वा सहस्रकृत्वः प्रवृत्तिसंवादाज्ञानजन्मना प्रामाण्यनिश्चय उक्तो भवति, [न] स्वतः । अभ्यस्तत्वं चान्यथा न भवेदिति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् परतः प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

81. પોતાને પ્રાણ માનનાર કોઈ (=જૈન-બૌદ્ધ વિચારક) કહે છે કે જ્યારે જ્ઞાનનો વિષય અભ્યસ્ત હોય ત્યારે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનનો વિષય અભ્યસ્ત ન હોય ત્યારે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પરતઃ. તે એક બાજુ ‘વિષય અભ્યસ્ત હોય ત્યારે’ એમ કહે છે

અને ખીજી બાજુ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ માને છે. આમ તે પોતાને જ છેતરે છે એનું તેને જ્ઞાન નથી. અભ્યાસનો અર્થ છે એકની એક ક્રિયાને વારંવાર કરવી તે. વિષયની અભ્યસ્તતા એટલે એકના એક વિષયને પ્રાપ્ત કરવા માટે વારંવાર કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ. અને તેથી જ પોતાના શરીરના જ્ઞાનની બાબતમાં, પોતાના ઘરનાં ભીંત, થાંભલા વગેરેના જ્ઞાનની બાબતમાં પ્રવૃત્તિ સાથે તે જ્ઞાનોના સંવાદનું જ્ઞાન હજાર વાર જન્મવાને લીધે તે જ્ઞાનોના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયો કહેવાય, સ્વતઃ નહિ. વિષયની અભ્યસ્તતા ખીજી ટાઈ રીતે ન બને. [અર્થાત્ જે વિષયની બાબતમાં વારંવાર કરવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિ સફળ જ બની છે તે વિષય અભ્યસ્ત ગણાય છે.] આમ આ મત તુચ્છ છે. તેથી જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પરતઃ છે એ પુરવાર થયું.

82. યત્પુનઃ કૈશ્ચિચ્છોદયતે પ્રમાણાનાં ન પરીક્ષણમુપપદ્યતે ! તદ્વિ પ્રમાણૈઃ ક્રિયેતા-પ્રમાણૈર્વા ? પ્રમાણૈરપિ પરીક્ષિતૈરપરીક્ષિતૈર્વા ? તત્ર ન નામ અપ્રમાણૈઃ પ્રમાણપરીક્ષણં શક્યક્રિયમ્ । પ્રમાણૈરપ્યપરીક્ષિતૈઃ તત્કરણે વરં વ્યવહાર એવ તાદૃશૈઃ ક્રિયતાં, કિં પરીક્ષણેન ? પરીક્ષિતૈસ્તુ તત્પરીક્ષાકરણમપર્યવસિતમનવસ્થાપ્રસજ્ઞાદિત્યાદિ ।

82. વળી કેટલાક શંકા કરે છે—પ્રમાણોની પરીક્ષા ઘટતી નથી. તે પરીક્ષા પ્રમાણોથી કરવામાં આવે છે કે અપ્રમાણોથી કરવામાં આવે છે ? [જો પ્રમાણોથી કરવામાં આવતી હોય તો] પરીક્ષિત પ્રમાણોથી કરવામાં આવે છે કે અપરીક્ષિત પ્રમાણોથી ? આમાં અપ્રમાણોથી પ્રમાણોની પરીક્ષા કરવી તો શક્ય જ નથી. વળી, અપરીક્ષિત પ્રમાણોથી પ્રમાણોની પરીક્ષા કરવાનો પક્ષ સ્વીકારતા હો તો [કહેવું પડે કે] તેવા (=અપરીક્ષિત) પ્રમાણોથી જ વ્યવહાર ચલાવેલા વધુ સારો, પછી પ્રમાણોની પરીક્ષાની શી જરૂર છે ? પરીક્ષિત પ્રમાણોથી પ્રમાણોની પરીક્ષા કરતાં પરીક્ષા કયાંય અટકશે નહિ, કારણ કે અનવસ્થાદોષની આપત્તિ આવશે.

83. તદ્વ્યુક્તેન ન્યાયેન પરિહૃતં ભવતિ । દૃષ્ટે વિષયે પ્રમાણપરીક્ષાં વિનૈવ વ્યવહારાત્, અદૃષ્ટે તુ પરીક્ષાયા અવશ્યકર્ત્તવ્યત્વાદુપપત્તેર્ર્ચેતિ ।

તસ્માદદૃષ્ટપુરુષાર્થપદોપદેશિ

માનં મનીષિભિરવશ્યપરીક્ષણીયમ્ ।

પ્રામાણ્યમસ્ય પરતો નિરણાયિ ચેતિ

ચેતઃપ્રમાથિભિરલં કુવિકલ્પજાલૈઃ ॥

83. નૈયાયિક—આ શંકાનો પરિહાર ઉક્ત ન્યાયે થઈ ગયો સમજવો, કારણ કે વિષય દૃષ્ટ હોય ત્યારે પ્રમાણોની પરીક્ષા કયાં વિના જ વહેવાર થાય છે પરંતુ વિષય અદૃષ્ટ હોય ત્યારે પ્રમાણોની પરીક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ અને ત્યારે પ્રમાણોની પરીક્ષા તાકિંક રીતે ઘટે પણ છે. નિઃકર્ષ એ કે અદૃષ્ટ પુરુષાર્થનો ઉપદેશ દેનાર (શબ્દ-પ્રમાણોની પરીક્ષા હુક્ષિમાન માણસોએ કરવી જ જોઈએ, અને એનું (=શબ્દપ્રમાણનું) પ્રામાણ્ય પરતઃ

છે એવા નિર્ણય ઉપર અમે અગ્રાહ્ય છીએ માટે, ચિત્તને ફલેશ કરનાર ખોટા વિકલ્પોની ચર્ચા કરવાની જગ્યાએ જરૂર નથી.

84. સુશિક્ષિતાસ્ત્વાચક્ષતે—યુક્તં યદમી મીમાંસકપાશાઃ કાશકુસુમરાશય ઇવ શરદિ મરુદ્ધિરતિદુરાત્સમુત્સાર્યન્તે દુષ્ટતાર્કિકૈઃ । યે હિ કિલામ્યુપયન્તિ ચ વિપરીતહ્યાતિવાદ-મક્રુતાસ્ત્રાઃ પ્રામાણ્યં ચ સ્વત્ ઇતિ ચ વદન્તિ, તેષાં કુતઃ કૌશલમ્ ? વિપરીતહ્યાતાવ-મ્યુપગમ્યમાનાયાં બાધ્યબોધસંદર્ભસુભિક્ષે સતિ તત્સાધર્મ્યાદનુત્પન્નબાધકેઽપિ બોધે દુષ્પ-રિહરઃ સંશયઃ, સંશયે ચ સંવાદાદ્યન્વેષણમપિ ધ્રુવમવતરતીતિ પરતઃ પ્રામાણ્યમનિવાર્યમ્ । યદા તુ ન બાધ્યો નામ જગતિ કશ્ચિદપિ બોધઃ, તદા કિં સાધર્મ્યાત્ સંશેરતાં પ્રમાતારઃ ? અસંશયાનાશ્ચ કિમિતિ પરમપેક્ષતામ્ ? અનપેક્ષમાણાઃ કથં પરતઃ પ્રામાણ્યં પ્રતિપષ્-ન્તામિતિ નિશ્ચલં સ્વત્ એવ પ્રામાણ્યમવતિષ્ઠતે ।

84. સુશિક્ષિતો (=પ્રાભાકર મીમાંસકો) કહે છે—સારું થયું કે જેમ શરદઋતુમાં પવન કાશકુસુમોને હડસેલી દૂર કરે તેમ દુષ્ટ તાર્કિકોએ આ દુષ્ટ મીમાંસકોને (=ભાદ્ર મીમાંસકોને) હરાવી દૂર કર્યાં. અજ્ઞાનો ઉપયોગ કરવાનું ન બાળુનાર તેઓ (=ભાદ્ર મીમાંસકો) એક બાળુ વિપરીતખ્યાતિવાદનો સ્વીકાર કરે છે અને ખીજી બાળુ સ્વતઃ પ્રામાણ્યની વાત કરે છે, એમાં તેમનું બુદ્ધિકૌશલ કયાં ? [વિપરીતખ્યાતિને અન્યથાખ્યાતિ પણુ કહેવામાં આવે છે, એક વસ્તુની ખીજી વસ્તુના રૂપે પ્રતીતિને અન્યથાખ્યાતિ કહેવામાં આવે છે. શુક્તિ રજતરૂપે બ્રાન્ત રજતજ્ઞાનમાં ભાસે છે. શુક્તિ પણુ સત્ છે અને રજત પણુ સત્ છે. બ્રમમાં આ દેશ-કાળની સત્ (શુક્તિ) વસ્તુની જગ્યાએ અન્ય દેશ-કાળની અન્ય સત્ વસ્તુનું (રજતનું) પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમ થવાનું કારણ શું ? બે વસ્તુઓ વચ્ચેનું સાદૃશ્ય. રજતસદૃશ શુક્તિનું દર્શન થતાં રજત સ્મૃતિમાં ઉપસ્થિત થાય છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. રજતસ્મૃતિસહકૃત ચક્ષુ-શુક્તિસન્નિકર્ષથી શુક્તિમાં રજતનું પ્રત્યક્ષ થાય છે ઉત્તરકાલીન નૈયાયિકો કહે છે કે ચક્ષુ-શુક્તિનો સન્નિકર્ષ થતાં જ્ઞાનલક્ષણુ અલૌકિક સન્નિકર્ષથી પૂર્વાનુભૂત રજતનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિપરીતખ્યાતિમાં એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુરૂપે પ્રતીત થતી હોવાથી આ પ્રતીતિ (જ્ઞાન) અન્ય જ્ઞાનથી બાધ પામે છે. અર્થાત્ વિપરીતખ્યાતિમાં બ્રાન્તજ્ઞાનને બાધ્ય માનવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે.] વિપરીતખ્યાતિનો સ્વીકાર કરો એટલે બાધ્ય જ્ઞાનની વાત સહેલાઈથી આવી પડે છે અને પરિણામે જે જ્ઞાનની બાબતમાં બાધક ઉપસ્થિત નથી થયું તે જ્ઞાનની બાબતમાં પણુ બાધ્ય જ્ઞાન સાથેના તેના સાધર્મ્યને કારણે સંશય—પ્રમાણુ હશે કે અપ્રમાણુ—બળવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. અને એક વાર જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય બાબતે સંશય બજે એટલે સંવાદ વગેરેનું અન્વેષણુ પણુ અનિવાર્યપણુ આવી પડે છે, પરિણામે પરતઃ પ્રામાણ્ય અનિવાર્ય બની જાય છે. જે જગતમાં કોઈ બાધ્ય જ્ઞાન જ ના હોય [તો સાધર્મ્ય જ અસંભવ બની જાય અને] તો કયા સાધર્મ્યને આધારે પ્રમાતા સંશય કરે ? [જો અપ્રમાણુ (=બાધ્ય) અને પ્રમાણુ (=અબાધ્ય) બે જ્ઞાનો હોય તો તેમની

વચ્ચે સાધારણ ધર્મ સંભવે પરંતુ કેવળ પ્રમાણ્ય જ્ઞાન જ હોય તો સાધારણ ધર્મ ક્યાંથી સંભવે ? અને જો સાધારણ ધર્મ જ ન સંભવતો હોય તો તજજન્ય સંશય પણ ક્યાંથી સંભવે ?] અને જેમને સંશય નથી તેઓ શા માટે પરતી (= સંવાદ વગેરેની) અપેક્ષા રાખે ? જેમને પરતી અપેક્ષા નથી તેઓ શા માટે પરતઃ પ્રામાણ્યનું પ્રતિપાદન કરે. આમ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ જ છે એ દૃઢપણે ટકી રહે છે. [મીમાંસકોનો જ્ઞાન વિશે મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ છે. પ્રભાકર માને છે કે જો કોઈ પણ જ્ઞાન અયથાર્થ, મિથ્યા વિપરીત સંભવતું હોય તો યથાર્થ જ્ઞાનમાં પણ તેના અયથાર્થ હોવાની શંકાને અવકાશ રહે જ; એ શંકાને દૂર કરવા માટે યથાર્થ જ્ઞાનને અયાધિન પુરવાર કરવા બાધકાભાવનો નિર્ણય કરવો પડે, અર્થાત્ બાધકાભાવનિશ્ચય સાપેક્ષ જ પ્રામાણ્યનિશ્ચય થવાને કારણે યથાર્થ જ્ઞાનની યથાર્થતા (=પ્રામાણ્ય) સ્વતઃ જ્ઞાત ન રહેતા પરતઃ જ્ઞાત બનશે. તેથી પ્રભાકર બધાં જ જ્ઞાનોને યથાર્થ જ ગણે છે. કોઈ બાધ્ય જ્ઞાન છે જ નહિ.]

85. કથં પુનર્બાધ્યો નામ નાસ્તિ બોધઃ ? શુક્તિકાદૌ રજતાદિપ્રત્યયાઃ પ્રાચુર્યેણ બાધ્યમાના દૃશ્યન્તે । અનભિજ્ઞો ભવાન્ બાધસ્ય, નહિ તે બાધ્યાઃ પ્રત્યયાઃ । इदं हि निरूप्यताम् क इवोत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य बाधः । बाधार्थमेव न विद्यः । यदि तावन्नाश एव बाधः, स न तेषामेव; बुद्धेरुद्धचन्तरादિरोध इति सकलबोधमाधारणत्वात् । अथ सहानवस्थानं तदपि समानम्, अबाधितानामपि ज्ञानानां सहावस्थानासंभवात् । अथ संस्कारोच्छेदो बाधः, सोऽपि तादृगेव, सम्यक्प्रत्ययोपजनितसंस्कारस्याप्युच्छेददर्शनात् । कश्चिद्भवदभिमत-बाध्यबोधाहितोऽपि संस्कारः सत्यपि बाधकप्रत्यये नोच्छेदमुपगच्छति, कालान्तरे तत्कारणकतद्विषयस्मरणदर्शनात् । अथ विषयस्यापहारो बाधः, सोऽपि दुर्धटः, प्रतिभातत्वेन विषयस्यापहर्तुमशक्यत्वात् । न हि बाधकं ज्ञानमित्यमुत्तिष्ठति—यत् प्रतिभातं तन्न प्रतिभात-मिति । अथ तदभावग्रहो बाधः, स तात्કालિકઃ કાલાન્તરમાવો વા ? કાલાન્તરમાવિતદ્ભાવ-ગ્રહણસ્ય બાધકત્વે પ્રાગવગતમુદ્ગરદલિતઘટાભાવગ્રાહિણોઽપિ વિજ્ઞાનસ્ય તદ્બાધકત્વપ્રસન્નઃ । તદૈવ તુ તદ્ભાવગ્રહણે પ્રત્યયદ્વયસમર્પિતરૂપદિત્યયોગાદુભયાત્મકમેવ તદસ્તુ વસ્તુ કિં કસ્ય બાધ્યં બાધકં વા । અથ ફલાપહારો બાધઃ, સોઽપિ ન સમ્ભવતિ, સંવિદઃ પ્રમાણ-ફલસ્ય ઉત્પન્નત્વેનાનપહરણીયત્વાત્ । ન હિ યદુત્પન્નં તદનુત્પન્નમિતિ વદતિ બાધકઃ । અથ હાનાદિફલાપહારો બાધઃ, ન, તસ્ય પ્રમાણફલત્વાભાવાત્ ।

હાનાદિવ્યવહારો હિ પુરુષેછાનિબન્ધનઃ ।

ન તેનાપહત્તેનાપિ પ્રમાણં બાધિતં ભવેત્ ॥

તસ્માન્ન બાધો નામ કશ્ચિત્ ।

85. નૈયાયિક—કોષ જ્ઞાન બાધ્ય ન હોય એ કેમ બને ?, કારણ કે છીપમાં રજતનું જ્ઞાન અને એવાં ખીબાં ધણાં જ્ઞાનો બાધ પામતાં જણાય છે.

પ્રમાકર—બાધ શું છે એ આપ જાણતા હાગતા નથી. [તમે બાધ્ય જ્ઞાનનાં જે દર્શાવો આપ્યો] તે બાધ્ય જ્ઞાનો નથી. આપ એ જણાવો કે ઉત્તર જ્ઞાન વડે પૂર્વ જ્ઞાનનો બાધ એ શું છે ? અમે બાધનો અર્થ સમજતા નથી, [એટલે તમે અમને સમજાવો.] એ [ઉત્તરજ્ઞાન વડે પૂર્વજ્ઞાનનો] નાશ જ બાધ હોય તો [છીપમાં રજતનું જ્ઞાન જેવાં] તે જ્ઞાનોનો જ બાધ થાય એમ ન બને કારણ કે અન્ય જ્ઞાન (ઉત્તર જ્ઞાન) વડે જ્ઞાનનો (પૂર્વજ્ઞાનનો) વિરોધ (= નાશ) એ તો બધાં જ જ્ઞાનોમાં સમાનપણે રહેલો છે. જે સાથે ન રહેવું એ બાધ હોય તો એ પણ બધાં જ્ઞાનોમાં સમાનપણે છે કારણ કે અબાધિત જ્ઞાનો પણ સાથે રહે એ સંભવતું નથી. જે સંસ્કારનો ઉચ્છેદ બાધ હોય તો એ પણ બધાં જ્ઞાનોમાં સમાનપણે રહેલો છે, કારણ કે યથાર્થ જ્ઞાને પાડેલાં સંસ્કારોનો પણ ઉચ્છેદ થતો (કેટલીક વાર) દેખાય છે. વળી, આપે માનેલા બાધ્ય જ્ઞાને પાડેલો કોષ સંસ્કાર, બાધક જ્ઞાન થવા છતાં, (કેટલીક વાર) ઉચ્છેદ પામતો નથી કારણ કે કારણભૂત તેના વિષયનું સ્મરણ કાલાન્તરે થતું દેખાય છે. જે જ્ઞાને ગ્રહણ કરેલો વિષય ખરેખર તેના વિષય ન હતો એમ દર્શાવવું અર્થાત્ તે જ્ઞાનના વિષયનું અપહરણ કરવું એ બાધ હોય તો એ પણ દુર્ઘટ છે, કારણ કે જે વિષય જ્ઞાનમાં ભાસ્યો હોય તેનું અપહરણ કરવું શક્ય જ નથી. [કેમ ?] કારણ કે ‘જે વિષય ભાસ્યો હતો તે વિષય ભાસ્યો ન હતો’ એ આકારનું બાધક જ્ઞાન જગતું નથી. જે તે વિષયના અભાવનું ગ્રહણ બાધ હોય તો [અમે પૂછીએ છીએ કે ક્યારે થયેલું તે વિષયના અભાવનું ગ્રહણ ? —] તે કાળે (= તે વિષયના ભાવગ્રહણકાળે) કે ઉત્તરકાળે ? તે વિષયના અભાવના ઉત્તરકાળે થતા ગ્રહણને બાધક જ્ઞાનશું તો પહેલાં જાણેલા પણ પછી સાંભળેલા કુટેલા ઘડાના અભાવને ગ્રહણ કરનારું વિજ્ઞાન (પૂર્વકાલીન) ઘટજ્ઞાનનું બાધક બની જવાની આપત્તિ આવે. તે વિષયના અભાવનું તે જ કાળે થતું ગ્રહણ બાધક છે એમ માનતાં બે જ્ઞાનોએ આપેલાં બે રૂપના થોડે વસ્તુ ઉભયાત્મક (= ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક) બની રહે; અને તો પછી [બેમાંથી] કોને બાધ્ય ગણવું અને કોને બાધક ગણવું ? જે પ્રમાણુના ફળનું દૂરીકરણ [એ જ પ્રમાણુનો] બાધ હોય તો એવો બાધ પણ સંભવતો નથી. પ્રમાણુફળરૂપ જ્ઞાન એકવાર ઉત્પન્ન થયા પછી તેની ઉત્પત્તિ જ થઈ ન હતી એ રીતનું તેનું દૂરીકરણ શક્ય નથી, કારણ કે ‘જે ઉત્પન્ન છે તે ઉત્પન્ન થતું નથી’ એમ બાધક જણાવતું નથી. જે હાનાદિરૂપ ફળનું દૂરીકરણ બાધ હોય તો તેવો બાધ પણ શક્ય નથી કારણ કે હાનાદિ પ્રમાણુનું ફળ નથી. હાનાદિ વ્યવહારનું કારણ [પ્રમાણુ નથી પરંતુ] પુરુષેચ્છા છે. તેથી હાનાદિના દૂરીકરણથી પણ પ્રમાણુ બાધિત ન થાય. નિઃકર્ષ એ કે બાધ નામની કોષ વસ્તુ જ નથી.

86. इतश्च नास्ति । स हि समानविषययोर्वा ज्ञानयोरिष्यते भिन्नविषययोर्वा ? न समानविषययोर्घावाहिज्ञानेष्वदृष्टत्वात् । नापि भिन्नविषययोः, स्तम्भकुम्भोपलम्भयोस्तदनुपलम्भात् । यदि चोत्तरेण ज्ञानेन पूर्वज्ञानगृहीतादर्थार्थोऽन्य इदानीं गृहीतः, तत्पूर्व-

જ્ઞાનં કિમિતિ બાધિતમુચ્યતે । અપિ ચ પૂર્વસ્મિન્પ્રત્યયે પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠે સતિ આગન્તુરુત્તરઃ પ્રત્યયો બાધિતું યુક્તઃ, ન પૂર્વો, ન ચૈવં દૃશ્યતે । તસ્માન્ન બાધ્યં નામ વિજ્ઞાનમસ્તિ । તદભાવાન્ન તત્સાધર્મ્યનિબન્ધનઃ સંશયઃ । તદભાવાત્સંવાદાદ્યનન્વેષણાન્ન પરતઃ પ્રામાણ્યમ્ ।

86. આ રીતે વિચારતાં પણ આધ સંભવતો નથી. આધ સમાનવિષયક બે જ્ઞાનો વચ્ચે સંભવે છે કે અસમાનવિષયક બે જ્ઞાનો વચ્ચે ? સમાનવિષયક બે જ્ઞાનો વચ્ચે આધ ન સંભવી શકે કારણ કે ધારાવાહી જ્ઞાનોમાં આધ દેખ્યો નથી. અસમાનવિષયક બે જ્ઞાનો વચ્ચે પણ આધ સંભવતો નથી કારણ કે સ્તંભના જ્ઞાન અને કુંભના જ્ઞાન વચ્ચે આધ જણાતો નથી. પૂર્વજ્ઞાને ગ્રહણ કરેલા વિષયથી અન્ય વિષયનું ગ્રહણ અત્યારે ઉત્તર જ્ઞાન કરતું હોય તો તેથી કંઈ પૂર્વજ્ઞાન આધિત કહેવાય ? વળી, પૂર્વજ્ઞાને તો પ્રતિષ્ઠા (= દેહના) પ્રાપ્ત કરી લીધી હોવાથી નવું આવનાર ઉત્તરજ્ઞાન આધિત થવાને યોગ્ય છે (કારણ કે હજુ તેણે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નથી), પૂર્વજ્ઞાન આધિત થવાને યોગ્ય નથી; પરંતુ એવું તો દેખાતું નથી. તેથી, આધ્ય જ્ઞાન છે જ નહિ. આધ્ય જ્ઞાન જ અસંભવિત હોઈ સાધર્મ્યજન્ય સંશય જાગતો નથી. સાધર્મ્યજન્ય સંશયના અભાવે સંવાદ વજેરેના અન્વેષણનો અભાવ થતાં પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી એ ફલિત થાય છે.

87. નન્વેવં બાધે નિરાક્રિયમાણે કિમમી શુક્તિકારજતાદિગ્રાહિણો વિપરીતપ્રત્યયા અવાધિતા એવાસતામ્ ? આઃ કુમતે ! નામી વિપરીતપ્રત્યયાઃ । ન હીદૃશાનાં વિષય્યાનામુત્પત્તૌ કિમપિ કારણમુત્પદશમઃ । ન તાવદિન્દ્રિયમેવંવિધવોધવિધાયિ ભવિતુમર્હતિ, સર્વદા તદુત્પાદપ્રસજ્ઞાત્ । નાપિ દોષકલુષિતં, દુષ્ટં હિ કારણં સ્વકાર્યકરણે એવ કુઠિતશક્તિ જાતમિતિ તદેવ મા જોજનત્, વિપરીતકાર્યકરણસ્ય કિં વર્તતે ? ન હિ દુષ્ટાનિ શાલિભીજાનિ યવાઙ્કુરકરણકૌશલમવલ્ભવેરન્ । તસ્માત્ કારણાભાવાદપિ ન વિપરીતપ્રત્યયાસ્તે ।

87. ભાટ્ટ મીમાંસક— આ પ્રમાણે આધનો નિરાસ કરાતાં, શુક્તિમાં રજતનું ગ્રહણ કરનાર જેવાં આ વિપરીત જ્ઞાનો શું અઆધિત જ રહેશે ?

પ્રાભાકર મીમાંસક— ઓ દુર્બુદ્ધિ ! આ વિપરીત જ્ઞાનો નથી કારણ કે, એવાં વિપરીત જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનું કોઈ કારણ અમને દેખાતું નથી. ઇન્દ્રિય આવાં વિપરીત જ્ઞાનોનું કારણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે ઇન્દ્રિયને આવાં વિપરીત જ્ઞાનોનું કારણ માનતાં સદા આવાં વિપરીત જ્ઞાનોની જ ઉત્પત્તિ થતી રહેવાની આપતિ આવે. દોષથી કલુષિત ઇન્દ્રિય પણ આવાં વિપરીત જ્ઞાનોનું કારણ નથી, કારણ કે દુષ્ટ કારણ પોતાનું કાર્ય કરવાની જ શક્તિ ધરાવતું હોતું નથી, એટલે તે પોતાના કાર્યને જ પેદા નહિ કરે અને તો પછી વિપરીત કાર્યને પેદા કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? દુષ્ટ શાલિખીએ યવાંકુરને પેદા કરવાનું કૌશલ ધરાવતા નથી. નિષ્કર્ષ એ કે વિપરીત જ્ઞાનોનું કોઈ કારણ ન હોઈ, વિપરીત જ્ઞાનો સંભવતા જ નથી.

88. તત્કિં સત્યકૃપ્રત્યય એવ શુક્તિકાયાં રજતપ્રતિભાસઃ ? અયિ મૂઢ ! નાયમેકઃ પ્રત્યય ઇદં રજતમિતિ, કિન્તુ દ્વે એતે પ્રહ્ણસ્મરણે । ઇદમિતિ પુરોડવસ્થિતભાસ્વરાકાર-ધર્મિપ્રતિભાસઃ, રજતમિતિ તુ ભાસ્વરરૂપદર્શનપ્રબોધ્યમાનસંસ્કારકારણકં તત્સાહચર્યા-દવગતરજતસ્મરણમ્ । અતશ્ચેદં સ્મરણં યતઃ પ્રાગનવગતરજતસ્ય ન જાયતે, વિદિતરજ-તસ્યાપિ રજન્યામન્યદા વા સાદૃશ્યદર્શનાદ્વિના ન ભવતીતિ । સ્મરણમપિ ભવદિદમાત્માનં તથા ન પ્રકટયતીતિ પ્રમુષિતમુચ્યતે । સ્વરૂપેણ ચાપ્રતિભાસમાનાયાં સ્મૃતાવનુભવસ્મર-ણયોર્વિવેકો ન ગૃહીતો ભવતીત્યપ્રહ્ણમલ્યાતિરુચ્યતે ।

88. ભાટ્ટ મીમાંસક— તો શું છીપમાં થતું રજતજ્ઞાન યથાર્થ છે ?

પ્રાભાકર મીમાંસક—અરે મૂર્ખ ! (છીપમાં થતું) ‘આ રજત છે’ એવું આ એક જ્ઞાન નથી પરંતુ બે જ્ઞાનો છે— પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ. ‘આ’ એ સમક્ષ રહેલ ચળકાટ ધર્મવાળી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. પરંતુ ‘રજત’ એ ચળકાટ ધર્મના પ્રત્યક્ષ દ્વારા જાત થતા સંસ્કારથી જન્મેલું, ચળકાટ ધર્મ સાથેના સાહચર્યને કારણે ચિત્તમાં આવેલ રજતનું સ્મરણ છે. આ સ્મરણ છે કારણ કે પહેલાં જેણે રજતનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી કર્યું તેને તે નથી થતું, તેમ જ પહેલાં રજતનું પ્રત્યક્ષ કર્યું હોવા છતાં સાદૃશ્યના દર્શન વિના કોઈને રાતે કે અન્યદા, તે સ્મરણ થતું નથી. આ સ્મરણ હોવા છતાં તે પોતાને તે પ્રમાણે (અર્થાત્ સ્મરણરૂપે; ખીજી રીતે કહીએ તો, તે દેશ અને તે કાલ સાથે) પ્રગટ કરતું નથી એટલે તેને પ્રમુષિત સ્મરણ કહેવામાં આવે છે. [આ રજતસ્મરણમાં રજત તેના દેશ અને કાળ સાથે સ્મરણમાં આવતી નથી. તેથી સ્મરણનું સ્મરણરૂપ પ્રગટ થતું નથી. એટલે તેને પ્રમુષિત સ્મરણ કહેવામાં આવે છે.] સ્વરૂપે (= સ્મરણરૂપે) શૃહીત ન થતું આ સ્મરણ જ્યારે જન્મે છે ત્યારે અનુભવ અને સ્મરણનો ભેદ શૃહીત થતો નથી. (ભેદના આ) અગ્રહણને અખ્યાતિ કહેવામાં આવે છે.

89 તથા હિ આન્તવોષેષુ પ્રસ્ફુરદ્વસ્તુસંભવાત્ ।

ચતુષ્પ્રકારા વિમતિરુદ્પદ્યત વાદિનામ્ ॥

વિપરીતલ્યાતિઃ અસત્લ્યાતિઃ આત્મલ્યાતિરલ્યાતિરિતિ ।

89, આન્ત જ્ઞાનોમાં પ્રતીયમાન વસ્તુનો સંભવ હોઈ, ચાર પ્રકારના વિરોધી મતો વિચારકોમાં પ્રચલિત છે— વિપરીતખ્યાતિ, અસત્ખ્યાતિ, આત્મખ્યાતિ અને અખ્યાતિ. [અસત્ખ્યાતિવાદના પુરસ્કર્તા માધ્યમિકો છે. તેમના મતે અર્થ વસ્તુઓ અસત્ છે. તેથી તેમના અનુસાર શુક્તિમાં રજતનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેનું આલંબન અસત્ વસ્તુ છે, કોઈ સત્ વસ્તુ નથી. તેમની દૃષ્ટિએ શુક્તિ અને રજત બંને અસત્ છે. અનાદિ વાસનાને પણ જ અસત્ પદાર્થો જ્ઞાનમાં ભાસે છે. સ્વપ્નમાંય અસત્ પદાર્થો ભાસે છે, જાગ્રત અવસ્થામાંય અસત્ પદાર્થો ભાસે છે, અર્થાં જ્ઞાનોમાં અસત્ પદાર્થો જ ભાસે છે. આમ અર્થાં જ જ્ઞાનો આન્ત છે. જેને આન્ત જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેમાં અસત્ વસ્તુનો પ્રતિભાસ થતો હોઈ તેને અસત્ખ્યાતિ કહેવામાં આવે છે. હવે આત્મખ્યાતિનો વિચાર કરીએ. આ

ખ્યાતિના પુરસ્કર્તા વિજ્ઞાનવાદીઓ છે. અમજ્ઞાનમાં વિષય કાંઈ હોય છે અને પ્રતિભાસિત કંઈ ખીજું જ થાય છે એવું વસ્તુતઃ નથી. વિશ્વમાં તત્ત્વ તો એક જ છે અને તે છે વિજ્ઞાન. વસ્તુતઃ આંતર તત્ત્વ વિજ્ઞાનના આકારો જ બાહ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ બધાં બાહ્યવસ્તુવિષયક જ્ઞાનો બ્રાન્ત છે. વિજ્ઞાનવાદી દૃષ્ટિએ બધાં જ્ઞાનોમાં જ્ઞાનની પોતાની જ ખ્યાતિ (= જ્ઞાન) હોય છે. તેથી બધાં જ જ્ઞાનો આત્મખ્યાતિ છે. જ્ઞાન પોતે જ પોતાને પ્રકાશે છે, પોતાથી અન્ય ખીજને તે પ્રકાશતું નથી.]

90 તત્ર વિપરીતહ્યાતિસ્તાવત્કારણાભાવાદેવ નિરસ્તા । અપિ ચ વિપરીતહ્યાતૌ ત્રયી ગતિઃ—રજતં વાડન્યદેશકાલમત્રાલમ્બનં, શુક્તિકા વા નિગૂહિતનિજાકારા સતી પરિગૂહિતરજતાકારા ચ, અથ વા અન્યદાલમ્બનમન્યચ્ચ પ્રતિભાતિ । તત્ર યદિ રજતમાલમ્બનં, તદિયમસહ્યાતિરેવ, ન વિપરીતહ્યાતિઃ, અસતસ્તત્ર રજતસ્ય પ્રતિભાસાત્ ।

અથાન્યદેશકાલં તદસ્યેવેત્યભિધોયતે ।

દિહાસન્નિહિતસ્યાસ્ય તેન સત્ત્વેન કો ગુણઃ ? ॥

અપિ ચ, દેશકાલાવપિ કિં સન્તૌ પ્રતિભાસેતે ઉતાસન્તાવિતિ ? યદિ સન્તૌ તર્હિ સદેશ-કાલમેવેદં રજતમવભાતમિતિ ન આન્તિરેષા સ્યાત્ । અસન્તૌ તૂભાવપિ રજતવન્નાલમ્બનં મવિતુમર્હતઃ । અથ સ્મૃત્યારૂઢં રજતમસ્યાં પ્રતીતૌ પરિસ્ફુરતીત્યુચ્યતે, તર્હિ સ્મૃત્યુપારૂઢ-મિતિ કોડર્થઃ ? સ્મરણમપિ જ્ઞાનમેવ, તદપિ કથમસદર્શવિષયં સ્યાત્ ? સ્મૃતેરનર્થજત્વમેવ સ્વરૂપમિતિ ચેદ, અસ્તુ કામમ્ । તત્સામાન્યાદત્રાપ્યેવં પ્રયોગ ઇત્યેતદપિ તાવન્ન બ્રમઃ । તથા ત્વનર્થજન્યયા સ્મૃત્યા સોડર્થઃ કથમિહ સન્નિધાપયિતું પાર્યતે । સા હિ ન સ્પૃશત્યેવા-ડર્થમ્ । તસ્માદસન્નિહિતરજતાલમ્બના વિપરીતહ્યાતિરસહ્યાતેર્ન વિશિષ્યતે ઇવ ।

90. તેમાં વિપરીતખ્યાતિનો નિરાસ તો કારણભાવને કારણે જ થઈ ગયો. વળી, વિપરીતખ્યાતિની બાબતમાં ત્રણ વિકલ્પો સંભવે છે—અન્ય દેશ અને કાળની રજત અહીં વિષય છે કે પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંકી દઈ રજતનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારી શુક્તિ વિષય છે કે પછી વિષય અન્ય (= શુક્તિ) છે અને પ્રતીતિ અન્યની (રજતની) છે ? તેમાં રજતને વિષય માનવામાં આવે તો આ અસત્ખ્યાતિ જ બને, વિપરીતખ્યાતિ ન રહે, કારણ કે ત્યાં અસત્ રજતનું જ્ઞાન થાય છે. જો કહેવામાં આવે કે અન્ય દેશ-કાળમાં તો તે છે (= સત્) જ તો અમારું કહેવું છે કે ઇન્દ્રિયની પહોંચની બહાર તેના હોવાનો (= સત્ત્વનો) અહીં શો લાભ, શું પ્રયોજન ? વળી, દેશ અને કાળ પણ શું અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તો જ દેખાય છે કે અસ્તિત્વ ન ધરાવતા હોય તો પણ દેખાય છે ? જો અસ્તિત્વ ધરાવતા (= સત્) દેશકાળ દેખાતા હોય તો રજત અસ્તિત્વ ધરાવતા (=સત્) દેશકાળવળી જ દેખાઈ છે [એમ માનવું પડે] અને પરિણામે આ બ્રાન્ત ન બને. જો દેશ અને કાળ અસ્તિત્વ ન ધરાવતા હોય (અર્થાત્ અસત્ હોય) તો દેશ-કાળ બંનેય (અસત્) રજતની જેમ જ્ઞાનનો વિષય બનવા યોગ્ય નથી. જો કહો કે સ્મૃતિમાં આવેલ રજત એ મિથ્યા જ્ઞાનમાં દેખાય છે તો પ્રશ્ન બેઠે છે કે ‘સ્મૃતિમાં આવેલ’ નો અર્થ

શો છે ? સ્મરણ પણ જ્ઞાન જ છે. તેથી તે પણ કેવી રીતે અસત્ (= અતીત) અર્થને પોતાનો વિષય બનાવે ? જો કહેા કે અર્થજન્ય હોવું એ સ્મૃતિનું સ્વરૂપ નથી તો ભલે એમ હો. જ્ઞાનત્વસામાન્યને કારણે અહીં સ્મૃતિમાં પણ ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એમ પણ અમે કહેતા નથી. જે સ્મૃતિ અર્થજન્ય નથી તે પેલા (અતીત) અર્થને અહીં ઇન્દ્રિયના સંપર્કમાં કેવી રીતે લાવી શકે ?, કારણ કે તે સ્મૃતિ તો અર્થને સ્પર્શતી પણ નથી. તેથી, ઇન્દ્રિયના સંપર્કમાં જે નથી એવી રજતને પોતાનો વિષય બનાવનાર વિપરીતખ્યાતિની અસત્ખ્યાતિથી કોઈ વિશેષતા જ રહેતી નથી.

91. અથ સ્થગિતનિજવપુરુપ્રગ્રહીતરજતરૂપા શુક્તિકાઽત્ર પ્રકાશતે इति नेयम-
સત્ત્વાતિરુચ્યતે, તદિદમપૂર્વં કિમપિ નાટકમિયમસ્મિ કૃત્યા સીતા સંવૃત્તેતિ । તથાહિ
કિમત્ર શુક્તિરિતિ પ્રતીતિરુત રજતમિતિ ? શુક્તિકાપ્રતીતૌ તુ શુક્તૌ શુક્તિરેવ પ્રતીયતે,
ન રજતમિતિ ધ્રુમર્થઃ કઃ ? રજતપ્રતીતૌ તુ શુક્તિરસાવિત્યત્ર કિં પ્રમાણમ્ ? બાધક-
પ્રત્યયાદેવમધિગતમ્ इति चेन्मैवમ્, નહિ જ્ઞાનાન્તરેણાસ્યાઃ પ્રતીતેર્વિષયો વ્યવસ્થાપયિતું
યુક્તઃ । બાધકેન હિ જ્ઞાનેન પૂર્વજ્ઞાનગૃહીતસ્ય વસ્તુનોઽસત્ત્વં નામ રૂપાપ્યતાં, ન તુ તસ્ય
વિષયો નિરૂપ્યતે । અનર્થિત્વાદ્વા કદાચિદપ્રવૃત્તસ્ય પુંસો બાધકાનુલ્પત્તૌ વા કોઽસ્યાઃ
પ્રતીતેર્વિષયં વ્યવસ્થાપયિષ્યતિ । તસ્માદ્દેવાસ્યાં ચકાસ્તિ તદેવ રજતમસ્યા વિષય इति
યુક્તં વક્તુમ્, શુક્તિસ્તુ નિગૃહિતનિજવપુરિતિ દુર્વિદગ્ધવાચોયુક્તિરિયમ્ ।

91. ભાટ્ટ મીમાંસક—પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી રજતરૂપ ધારણ કરનાર શુક્તિ અહીં
દેખાય છે, એટલે આ અસત્ખ્યાતિ નથી એમ અમે કહીએ છીએ.

પ્રાભાકર મીમાંસક — ‘કૃત્યારાવણ્ય’ નાટકમાં રાવણનો વધ કરવા જતવેદસે પોતાનું
સ્વરૂપ ઢાંકી ‘આ હું કૃત્યા (= નકલી) સીતા બની ગયો’ એમ કહી સીતાનું સ્વરૂપ ધારણ
કરી લીધું હતું એમ આ પણ કોઈ અપૂર્વ અકળ નાટક જ લાગે છે. શું અહીં ‘શુક્તિ-
છે’ એવું જ્ઞાન થાય છે કે ‘રજત છે’ એવું ? જો શુક્તિનું જ્ઞાન માનવામાં આવે તો શુક્તિ-
માં શુક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, રજતનું જ્ઞાન થતું નથી માટે ભ્રમનો અર્થ જ ક્યાં રહ્યો ?
જો રજતનું જ્ઞાન માનવામાં આવે તો ‘આ શુક્તિ છે’ એ બાબતમાં શું પ્રમાણ ? બાધક
જ્ઞાનથી જ એમ જણાય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો અમે કહીએ છીએ કે ના, એમ
નથી. ખીચું જ્ઞાન ‘આ જ્ઞાનનો વિષય આ છે’ એ દર્શાવવાને યોગ્ય નથી. બહુ બહુ તો
બાધક જ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાને ગ્રહણ કરેલ વસ્તુનું અસત્ત્વ જણાવે છે, પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય શો છે
એ તે જણાવતું નથી. અર્થને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ન હોવાથી કદીક પુરુષ પ્રવૃત્તિ ન
કરે તો બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ ન થાય અને બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના અભાવમાં આ
જ્ઞાનનો વિષય કયો છે એ કોણ બતાવશે ? માટે, આ જ્ઞાનમાં જે પ્રતીત થાય છે તે
રજત જ તેનો વિષય છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. પોતાનું સ્વરૂપ છૂપાવનાર શુક્તિ આ
જ્ઞાનનો વિષય છે એ મત તો વિકૃત જ્ઞાન ધરાવનાર વિદ્વાનોનો છે.

92. ये त्वालम्बनतां शुक्तेः रजतस्यावभासनम् ।

वदन्त्यस्मिन् भ्रमज्ञाने तेषामतितरां भ्रमः ॥

ન હ્યાલમ્બનતા યુક્તા સન્નિધાનનિબંધના ।

તત્રૈવ ભ્રુપ્રદેશસ્ય તથાભાવપ્રસજ્જતઃ ॥

તદેવાલમ્બનં બુદ્ધેર્યદસ્યામવભાસતે ।

અન્યદાલમ્બનં ચાન્યદ્વાતીતિ મળિતિર્ન વા ॥

92. આ ભ્રમજ્ઞાનમાં વિષય શુદ્ધિ છે અને પ્રતીતિ રજતની છે એમ જેઓ કહે છે તેમનો એ મોટો ભ્રમ છે. ઇન્દ્રિય સાથે સંપર્ક ધરાવે છે એટલા જ કારણે કોઈ વસ્તુ જ્ઞાનનો વિષય બની બળ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. એમ હોય તો (શુદ્ધિ જેના ઉપર પડેલી છે તે) જમીન પણ તે ભ્રમજ્ઞાનનો વિષય બની બળ. જ્ઞાનનો વિષય તો તે જ છે જે તેમાં પ્રતીત થાય છે. વિષય એક છે અને પ્રતીતિ બીજીની છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

93. अतो रजतमेवैतद्बुद्धिप्राद्वयमसच्च तत् ।

एवं विपर्ययख्यातिरसत्ख्यातेर्न भिद्यते ॥

93 (ત્રણેય વિકલ્પોની ચર્ચાનો) નિષ્કર્ષ એ કે રજત જ એ જ્ઞાનનો વિષય છે અને તે અસત્ છે; આમ વિપરીતખ્યાતિ અસત્ખ્યાતિથી જુદી પડતી નથી.

94. तत्किमसत्ख्यातिरेव साधीयसी ? तामेवाभ्युपगच्छामः ? मैवम्, साऽपि नोप-
पद्यते एव । असत्ख्यातिरिति कोऽर्थः ? किमेकान्तासत् एवार्थस्य प्रथनम् अथ देशान्त-
रादौ विद्यमानस्येति ? उत्तरस्मिन् पक्षे विपरीतख्यातिरेवैषा, परैरपि तत्र रजतस्य सत्त्वा-
नभ्युपगमात्, देशान्तरादौ तु तत्सत्तायास्त्वयापि प्रतिपन्नत्वात् । एकान्तासत्स्वर्थस्य
ख्यातिरिति न पेशलम्, आकाशनलिनीपल्लवादेरप्रतिभासनात् । वासनाभ्यासादसतामपि
प्रतिभासा भविष्यन्तीति चेद् न, अर्थमन्तरेण वासनया अप्यनुपपत्तेः । अर्थानुभवसमा-
हितो हि संस्कारो वासना कथ्यते, सा कथमसदर्थप्रतिभासहेतुः स्यात् । भवत्वन्वा वा
भवदभिमतता काचन वासना, साऽपि त्वसत्त्वाविशेषे किमिति रजतमतिमुपजनयति, न
गगननलिनप्रतीतिमिति कुतस्त्यो नियमः ? तदलमनया ।

નાત્યન્તમસતોઽર્થસ્ય સામર્થ્યમવકલ્પતે ।

વ્યવહારધુરં વૉદુમિયતીમનુપપ્લુતામ્ ॥

અપિ ચ સત્ત્વેન પ્રતિભાતીતિ અસત્ખ્યાતિરપિ ન નિપરીતખ્યાતિમતિવર્તતે ।

94. ભાક્ર મીમાંસક—તો શું અસત્ખ્યાતિ વધુ સારી છે (=વધુ બુદ્ધિગમ્ય છે) ? શું તેને અમે સ્વીકારીએ ?

પ્રભાકર મીમાંસક—તે અસત્ખ્યાતિ પણ ઘટતી નથી. ‘અસત્ખ્યાતિ’નો અર્થ શો છે ? શું એનો અર્થ ‘એકાન્ત અસત્ અર્થ’નું જ્ઞાન’ છે કે પછી ‘અન્ય દેશ વગેરેમાં વિઘ્ન-માન અર્થ’નું જ્ઞાન’ છે ? ખીજે પક્ષ સ્વીકારે તો આ અસત્ખ્યાતિ વિપરીતખ્યાતિ જ બની રહે, કારણ કે નૈયાયિકો પણ (જે દેશમાં શુકિત છે) તે દેશમાં રજતનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી, વળી દેશાન્તરમાં રજતની સત્તા તમે (ભાટ્ટો) પણ સ્વીકારો જ છો. એકાન્ત અસત્ અર્થ’નું જ્ઞાન થાય છે એ પક્ષ સ્વીકર નથી, કારણ કે આકાશનલિની, આકાશપદ્ધતિ વગેરે એકાન્ત અસત્ અર્થ’નું જ્ઞાન થતું જ નથી. વાસનાના સાતત્યને કારણે અત્યંત અસત્ અર્થ’નું જ્ઞાન થાય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો એ ખરાબ નથી, કારણ કે અર્થ’ વિના વાસના પોતે જ ઘટતી નથી. અર્થ’ના અનુભવે પાડેલો સંસ્કાર જ વાસના કહેવાય છે. તે કવી રીતે અત્યંત અસત્ વસ્તુના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે ? અથવા તો આ વાસનાથી જુદી જ ખીજ કોઈ વાસના આપને માન્ય હોય તો ભલે તેવી વાસના હો; પરંતુ તે પણ, રજત અને ગગનનલિન બંને સમાનપણે અત્યંત અસત્ હોવા છતાં, રજતનું જ જ્ઞાન જન્માવે અને ગગનનલિનનું ન જન્માવે એવો નિયમ ક્યાંથી ? માટે, આવી વાસનાનું કોઈ પ્રયો-જન નથી. આટલી મોટી નક્કર વ્યવહારધુરાને વહેવા માટેનું સામર્થ્ય અત્યંત અસત્ અર્થ’માં ઘટતું નથી વળી, અસત્ અર્થો સત્રૂપે જ્ઞાનમાં પ્રકીત થાય છે એમ કહેવાથી તો અસત્ખ્યાતિ પણ વિપરીતખ્યાતિથી જુદી નહિ પડે.

95. તસ્માદ્વરમાત્મ્યાતિરસ્તુ ।

વિજ્ઞાનમેવ સ્વત્વેતદ્ગુહ્યાત્માત્માત્મના ।

બહિર્નિરૂપ્યમાણસ્ય ગ્રાહ્યસ્યાનુપપત્તિતઃ ॥

બુદ્ધિઃ પ્રકાશમાના ચ તેન તેનાત્મના બહિઃ ।

તદ્બ્રહ્મત્યર્થશૂન્યાડપિ લોકયાત્રામિદેદશીમ્ ॥

95. વિજ્ઞાનવાદી ઔદ્ધ- એટલે આત્મખ્યાતિ વધુ સારી છે એમ માનો. વિજ્ઞાન પોતે જ પોતાને ગ્રહણ કરે છે કારણ કે બહાર જણાતું ગ્રાહ્ય ઘટતું નથી. તે તે રૂપે બહાર પ્રકાશનું અર્થશૂન્ય વિજ્ઞાન અહીં આવા લોકવ્યવહારનું વહન કરે છે.

96. ઉચ્ચતે-નાત્મત્વાતિરપિ યુક્તિમતી ! વિજ્ઞાનાત્મનો હિ પ્રતિભાસેડહં રજતમિતિ પ્રતીતિઃ સ્યાદ્ નેદં રજતમિતિ । કિન્ન ‘યદન્તર્જ્ઞેયરૂપં હિ બહિર્વદવભાસતે’ [પ્રમાણસમુ-ચ્ચય] इत्यभ्युपगमादियमपि विपरीतख्यातिरेव स्यात् । असत्ख्यातिरपि चेयं भवत्येव, बहिर्बुद्धेरसत्त्वात् । बुद्धिरस्येवेति चेद् बहिर्द्रुं तर्हि चिन्त्यं सत् असत् वेति ? न तावत् सत्, बुद्धेर्बाह्यत्वाभावात् । असत्त्वे त्वसत्ख्यातिरित्युक्तम् ।

96. પ્રાભાકર મીમાંસક—આત્મખ્યાતિ પણ તર્કથી ઘટતી નથી. વિજ્ઞાનનું જ જ્ઞાન થતું હોય તો ‘હું રજત છું’ એવા આકારનું જ્ઞાન થાય, ‘આ રજત છે’ એવા આકારનું જ્ઞાન ન થાય. વળી, ‘જે રૂપરૂપ આંતર છે તે રૂપરૂપ બાહ્યે બાહ્ય હોય એમ ભાસે છે’ એમ સ્વીકારતાં આ આત્મખ્યાતિ પણ વિપરીતખ્યાતિ જ બની જાય, તે અસત્ખ્યાતિ

પણ અને છે જ કારણ કે વિદ્વાનનું ખંડાર અસ્તિત્વ નથી. જે કહેા કે વિદ્વાનનું ખંડાર અસ્તિત્વ તો છે જ, તો તેના ખાલપણાનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે ખાલત્વ સત્ છે કે અસત્ ? તે સત્ નથી કારણ કે બુદ્ધિનું (વિદ્વાનનું) ખાલત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. જે તે અસત્ છે એમ સ્વીકારો તો આત્મખ્યાતિ એ અસત્ખ્યાતિ છે એમ કહું ગણાય.

97. તસ્માત્ક્યાતિત્રયેડપ્યસ્મિન્નન્યોન્યાનુપ્રવેશિનિ ।

યુક્ત્યા વિરુદ્ધમાને ચ શ્રેયસ્યહ્યાતિરેવ સા ॥

હ્યાતિત્રયવાદિભિરપિ ચેયમપ્રત્યાહ્યેયા નૂનમહ્યાતિઃ ।

97. નિષ્કર્ષ એ કે પરસ્પર સાંકર્ષ ધરાવતી આ ત્રણ ખ્યાતિઓ તર્ક દ્વારા ઘટતી ન હોઈ પેલી [અમે માનેલી] અખ્યાતિ જ સારી છે. આ ત્રણ ખ્યાતિઓના પુરસ્કર્તાઓ પણ આ અખ્યાતિનો નિરાસ કરવા સમર્થ નથી.

98. આત્મહ્યાતૌ તાવદ્ આત્મતયા વિજ્ઞાનસ્ય હ્યાતિર્નાસ્તિ, વિચ્છેદપ્રતિભાસા-
દિત્યુક્તવાત્ । અસત્હ્યાતાવપિ અસત્ત્વમર્થસ્ય નૈવ પ્રતિભાસતે, પ્રવૃત્ત્યાદિવ્યવહારોચ્છેદ-
પ્રસજ્ઞાત્ । વિપરીતહ્યાતાવપિ રજતસ્યાસન્નિહિતસ્ય જ્ઞાનજનકત્વમ્, અજનકસ્ય ચ
પ્રતિભાસો નેષ્યતે એવ । અતઃ તત્ર રજતસ્મૃત્યુપસ્થાપિતં રજતમવગતિજનકમુપગતમ્ ।
અતશ્ચ રજતસ્મૃતિરપરિહાર્યા । સા ચ રજતસ્મૃતિર્ન તદા સ્વેન રૂપેણ પ્રકાશતે,
સ્મરામીતિ પ્રત્યયાભાવાત્ ।

તસ્માત્પ્રમુષિતામેનાં સ્મૃતિમિચ્છન્તિ તાર્કિકાઃ ।

અભ્યસ્તે વિષયે લિજ્ઞપ્રતિબન્ધસ્મૃતિં યથા ॥

સોડયં સ્મૃતિપ્રમોષસ્તત્વાગ્રહણમહ્યાતિરુચ્યતે ॥

એવં સતીયમહ્યાતિરિષ્યતે સર્વવાદિભિઃ ।

તથા પ્રકટયદ્વિસ્તુ પોતં પ્રામાકરૈર્યશઃ ॥

98. આત્મખ્યાતિમાં વિદ્વાનનું આત્મરૂપે (= સ્વરૂપે = અવિલક્ત વિદ્વાનરૂપે = આંતરરૂપે) જ્ઞાન હોતું નથી (અર્થાત્ અગ્રહણ હોય છે), કારણ કે આત્મખ્યાતિમાં અ-
વિભાગ વિદ્વાન ગ્રાહક વિલક્તરૂપે ગૃહીત થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અસત્ખ્યાતિમાં પણ અર્થનું અસત્ત્વ ગૃહીત થતું જ નથી (અર્થાત્ અસત્ત્વનું અગ્રહણ હોય છે) કારણ કે અસત્ખ્યાતિમાં અર્થનું અસત્ત્વ ગૃહીત થાય છે એમ માનતાં પ્રવૃત્તિ વચ્ચે વ્યવહારના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવે. વિપરીતખ્યાતિમાં પણ અસન્નિહિત રજતમાં જ્ઞાનની જનકતા તેમ જ જે અજનક હોય તેનું ગ્રહણ ઇચ્છવામાં આવતાં નથી જ. એથી વિપરીતખ્યાતિમાં સ્મૃતિમાં આવેલી રજત જ્ઞાનજનક છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, અને એટલે જ રજતની સ્મૃતિ અપરિહાર્ય છે. તે રજતની સ્મૃતિ તે વખતે પોતાના રૂપમાં (= સ્મૃતિરૂપે) ગૃહીત થતી નથી, કારણ કે ‘મને [રજતનું] રમરણ થાય છે’ એવા આકારનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી, જેમ તાર્કિકો અભ્યસ્ત વિષયમાં વ્યાપ્તિરમરણ

ન અનુભવાતું હોવાં છતાં સ્વીકારે છે તેમ અહીં પણ તેઓ રજતની સ્મૃતિ ન અનુભવાતી હોવા છતાં સ્વીકારે છે. સ્મૃતિનો આ અનુભવ સ્મૃતિનું સ્મૃતિરૂપે અગ્રહણ છે અને તેથી અખ્યાતિ કહેવાય છે. આમ હોઈને, બધા દાર્શનિકો આ અખ્યાતિને સ્વીકારે છે પરંતુ તેને એ રીતે રજૂ કરીને [અમે] પ્રાભાકરો યશ પામી ગયા.

99. નનુ રજતમિતિ સ્મૃતેઃ સ્વરૂપોલ્લેખો મા ભૂદ્ । હૃદમિત્યત્ર પુરોડવસ્થિતધ-મિપ્રતિભાસાત્ કથમહ્યાતિઃ ? ઉચ્યતે, ન પુરોડવસ્થિતો ધર્મી શુક્તિકેયમિતિ સ્પષ્ટતયા ગૃહ્યતે । તથા ચામ્યુપગમે શ્રમામાવપ્રસજ્ઞાત્ । કિન્તુ તેજસ્વિતાદિવિપરીતં ધર્મમાત્ર-મવભાસતે । ધર્મસારૂપ્યાચ્ચ તદાનીં રજતં સ્મર્યતે । તે એતે પ્રહણસ્મરણે વિવિક્તે અપિ વિવિક્તતયા ન ગૃહ્યેતે ઇતિ વિવેકાપ્રહણમહ્યાતિઃ, ન તુ સર્વેણ સર્વાત્માનાપ્રતિપત્તિરેવ ।

99. ભાઈ મીમાંસકો-જ્ઞાનમાં ‘[પેટી] રજત’ એવા આકારવાળી સ્મૃતિનો સ્મૃતિ-રૂપે ઉલ્લેખ ભલે ન હોય પરંતુ ‘આ છે’ એવું સમક્ષ રહેલ ધર્માનું જ્ઞાન તો થાય છે, તો પછી ‘અખ્યાતિ’ ક્યાંથી ?

પ્રાભાકર મીમાંસકો — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. સમક્ષ રહેલ ધર્મી ‘આ છીપ છે’ એમ સ્પષ્ટપણે ગૃહીત થતો નથી. તે સ્પષ્ટપણે ગૃહીત થાય છે એમ સ્વીકારતાં ભ્રમના અભાવની આપત્તિ આવશે. [સમક્ષ રહેલ ધર્માવિશેષ છીપ ગૃહીત થતો નથી] પરંતુ તેજસ્વિતા વગેરેથી [=સમાન ધર્મેથી] જેનું નિશેષરૂપ ઘેરાઈ ગયું છે-ઢંકાઈ ગયું છે એવો ધર્માત્ર, [ધર્માવિશેષ નહિ] ગૃહીત થાય છે. [તેજસ્વિતારૂપ] ધર્મસાક્ષરને લીધે ત્યારે રજતનું સ્મરણ થાય છે. આ બે ગ્રહણ અને સ્મરણ ભિન્ન હોવા છતાં તેમનું ભિન્નરૂપે ગ્રહણ થતું નથી. આમ અહીં વિવેક(=ભેદ)નું અગ્રહણ એ જ અખ્યાતિ છે, અને નહિ કે સર્વનું સર્વથા અગ્રહણ.

100. વ્યધિકરણયોશ્ચ પ્રહણસ્મરણયોર્વૈયધિકરણ્યં ચેન્ન ગૃહીતં, કિમન્યદસ્તુ સામાનાધિકરણ્યમ્ । ન તુ યદેવેદં તદેવ રજતમિતિ સામાનાધિકરણ્યેન પ્રહણમસ્તિ । સા હિ વિપરીતહ્યાતિરેવ સ્યાત્ । વૈયધિકરણ્યાનુપપ્રહાદેવ પ્રમાતુઃ પ્રવૃત્તિઃ । અવિવેકાત્ સાધારણ્યાભિમાનેન પ્રવૃત્તિરિતિ ફલત્ત્વં વાચોયુક્તિઃ —

સામાનાધિકરણ્યેન કેચિત્તત્પૃષ્ઠભાવિનમ્ ।

પરામર્શમપીચ્છન્તિ તન્ન શ્રદ્ધમ્હે વયમ્ ॥

અહ્યાતિપક્ષ एवं હિ હીયેતૈકત્વવેદનાત્ ।

વક્રૈશ્ચ વિતથાહ્યાતિરક્ષરૈઃ કથિતા મવેત્ ॥

100. કેટલાક પ્રાભાકર મીમાંસકો- ગ્રહણ અને સ્મરણ જે એકબીજાથી ભિન્ન છે તેમનો ભેદ જો ગૃહીત ન થયો તો તેથી શું ? ભેદથી અન્ય અભેદનું ગ્રહણ થાઓ.

મૂળ પ્રાભાકરો- પરંતુ ‘આ જે છે તે જ રજત છે’ એમ અભેદનું ગ્રહણ પણ અહીં થતું નથી. જે એમ [અભેદનું ગ્રહણ] માનીએ તો તે વિપરીતજ્યાતિ જ બની જાય. ભેદના અગ્રહણથી જ પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. [તમારી વાત માનીએ તો] ફક્ત: આ પ્રમાણે કહેવું પ્રાપ્ત થાય - ગ્રહણ અને સ્મરણના ભેદના અગ્રહણને પરિણામે તેમના અભેદનું જ્ઞાન થાય છે જે પ્રવૃત્તિનું કારણ બને છે. કેટલાક પ્રભાકરાનુયાયીઓ અનુભવ અને સ્મરણના ભેદના અગ્રહણ પછી તરત ઉત્પન્ન થતું અભેદાકારનું પરામર્શ-જ્ઞાન - ‘જે આ છે તે જ રજત છે’ પણ ઈચ્છે છે; તે પરામર્શજ્ઞાનને અમે માનતા નથી. આમ એકત્વનું જ્ઞાન માનતાં તો અજ્યાતિવાદ ટકી શકે નહિ અને આડકતરી રીતે વિપરીતજ્યાતિ જ કહી શકાય.

101. નન્વેવમહ્યાતિપક્ષે પ્રતિષ્ઠાપ્યમાને નેદં રજતમિતિ પૂર્વાવગતરજતપ્રતિષેધબોધી બાધકપ્રત્યયો દર્શ્યમાનઃ કથં સમર્થયિષ્યતે ? અપ્રતીતિજ્ઞો દેવાનાંપ્રિયઃ । ન હ્યનેન રજત-નિષેધો વિધીયતે કિન્તુ પ્રાગગૃહીતો વિવેકઃ પ્રહ્યાપ્યતે । ન इदं રજતં, યદેવેદં તદેવ રજતમિત્યેતન્ન, इदमिदं રજતં રજતમ્ इति । एतदुक्तं भवति इदमन्यद्रजतमन्यदिति, सोऽयं વિવેકઃ હ્યાપિતો ભવતિ ।

101. ભાટ્ટ મીમાંસક-આ પ્રમાણે અજ્યાતિપક્ષની સ્થાપના કરવામાં આવતાં, પહેલાં અગ્રેણ રજતનો પ્રતિષેધ કરનારું ‘આ રજત નથી’ એવું જે બાધક જ્ઞાન અનુભવાય છે તેનું સમર્થન તમે પ્રાભાકરો કેવી રીતે કરશો ?

પ્રાભાકર મીમાંસક- ઓ મૂર્ખ ! તું એ જ્ઞાનના સ્વરૂપથી અજાણ છે. એના વડે રજતનો નિષેધ કરતો નથી પરંતુ પહેલાં ન ગ્રહેલા વિવેકનું જ્ઞાન કરાવાય છે. ‘આ રજત નથી’ અર્થાત્ ‘જે આ છે તે જ રજત છે એવું નથી’ અર્થાત્ ‘આ આ છે, રજત રજત છે’. આનો અર્થ એ થયો કે ‘આ’ બીજી વસ્તુ છે અને ‘રજત’ બીજી વસ્તુ છે એવો જે આ વિવેક એ જણાવાય છે.

102. નન્વેવમ્ ‘इदं રજતમ્’ इत्यादौ स्मरणानुभवयोर्भवतु विवेकाग्रहणं, स्वप्ने तु कथमेतद्विष्यति ? भोरो ! किं जातं स्वप्ने ?

વિવેકેન ન ગૃહ્યતે સ્મરણાનુભવૌ ક્વચિત્ ।

સ્વપ્ને તુ સ્મૃતિરેવૈકા તથાત્વેન ન ગૃહ્યતે ॥

102. ભાટ્ટ મીમાંસક - આમ ‘આ રજત છે’ એ બ્રાન્તિના દૃષ્ટાન્તમાં સ્મરણ-અનુભવનું ભેદનું અગ્રહણ માની લઈએ, પરંતુ [બ્રાન્તિસ્વરૂપ] સ્વપ્નમાં આ સ્મરણ-અનુભવના ભેદનું અગ્રહણ કેવી રીતે બનશે ?

પ્રાભાકર મીમાંસક-અરે ભીરુ ! સ્વપ્નમાં શું થાય છે ? કેટલીક વાર (= શુક્તિમાં રજતના પ્રમદાન જેવાં પ્રમદાતોમાં) સ્મરણ અને અનુભવના ભેદનું અગ્રહણ હોય છે પરંતુ સ્વપ્નરૂપ પ્રમદાં તો કેવળ સ્મૃતિ જ હોય છે અને સ્મૃતિનું સ્મૃતિરૂપ અગ્રહણ હોય છે.

103. સદૃશદર્શનાદ્વિના સ્મૃતિરેવ કુતસ્ત્યેતિ चेद् न, नानाकारणकत्वात्स्मरणस्य । निद्राकषायितमप्यन्तःकरणं स्मरणकारणं भवत्येव । यथेवं द्विचन्द्रतित्तशर्करादिप्रत्ययेषु कथं स्मृतिप्रमोषः ?

103. ભાટ્ર મીમાંસક — સદૃશ વસ્તુના દર્શન વિના સ્મૃતિ કેવી ?

પ્રાભાકર મીમાંસક — તમારી શંકા બરાબર નથી કારણ કે સ્મૃતિનાં અનેક કારણો છે. નિદ્રાથી ઠણપિત થયેલું અન્તઃકરણ સ્મૃતિનું કારણ બને છે જ.

ભાટ્ર મીમાંસક— એ એમ હોય તો દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન, તિક્તશર્કરાજ્ઞાન, વગેરે આન્તજ્ઞાનોમાં સ્મૃતિનું સ્મૃતિરૂપે અગ્રહણ કેવી રીતે ઘટાવશે ?

104. આઃ કુण्डशेखर ! कथमसकृदभिहितमपि न बुध्यसे—

न सर्वत्र स्मृतेरेव प्रमोषोऽभ्युपगम्यते !

किन्त्वख्यातिरतश्चासौ कथञ्चित्कस्यचित्कचित् ॥

भवत्यनुभवस्मृत्योर्विवेकाग्रहणं कचित् ।

क्वचित् स्मर्यमाणस्य तथात्वेनानुપग्रहः ॥

द्विधा कृता कचिद् वृत्तिर्नेत्रस्य तिमिरादिना ।

न हि ग्रहीतुमैक्येन शक्नोति शिशिरविषम् ॥

कचिद्रसनसंपृक्ते पित્તે તિક્તત્વવેદનાત્ ।

परिच्छेतुं न शक्नोति माधुर्यं शर्करागतम् ॥

ગૃહ્ણાતિ યત્તુ તિક્તત્વં વસ્તુતઃ પિત્તવર્તિ તત્ ।

તથા તુ ન વિજાનાતિ નિગિરન્નેષ શર્કરામ્ ॥

एतेन पीतशङ्खादिख्यातयोऽपि व्याख्याताः ।

104. પ્રાભાકર મીમાંસક— અરે છુદ્ધુ ! વારંવાર કહેવા છતાં કેમ સમજતા નથી કે બધાં જ આન્તજ્ઞાનોમાં સ્મૃતિનું સ્મૃતિરૂપે અગ્રહણ સ્વીકાર્યું નથી પણ અગ્રહણ સ્વીકાર્યું છે. તેથી આ અગ્રહણ કાષ્ઠને ક્યારેક કાષ્ઠક રીતે તો હોય છે. ક્યારેક અનુભવ અને સ્મૃતિના ભેદનું અગ્રહણ હોય છે. ક્યારેક સ્મૃતિના વિષયનું સ્મૃતિના વિષય તરીકે અગ્રહણ હોય છે. ક્યારેક તિમિરાદિ દોષને ક્ષીધે આંખનું દર્શન દ્વિધા વિભક્ત થઈ જાય છે. તેથી આંખ ચંદ્રને એક તરીકે ગ્રહી શકતી નથી. પિત્તથી જીભ આવરિત હોવાને ક્ષીધે પિત્તની તિક્તતાનું જ્ઞાન થતું હોય સાકરના માધુર્યને અનુભવવા તે અસમર્થ બની જાય છે. જે તિક્તતાને તેને અનુભવ થાય છે તે તો પિત્તગત છે એનું સાકર ખાનારને અગ્રહણ હોય છે. આ દૃષ્ટાંત દ્વારા પીતશંખ વગેરે આન્તજ્ઞાનોની પણ સમજૂતી અપાઈ ગઈ.

105. તદેવં સતિ સર્વત્ર સમ્યગ્ગ્રહણં ભ્રમઃ ।

ન મિથ્યાપ્રત્યયઃ કશ્ચિદસ્તિ શઙ્કાનિવન્ધનઃ ॥

અજાતમિથ્યાશઙ્કશ્ચ ન સંવાદમપેક્ષતે ।

તસ્માન્ન કશ્ચિત્પરતઃ પ્રામાણ્યમધિગચ્છતિ ॥

एवं स्वतः प्रमाणत्वे सिद्धे वेदेऽपि सा गतिः ।

अपवादद्वयाभावो वक्तव्यश्चात्र पूर्ववत् ॥

105. આપું હોઇને સમ્યક્ ગ્રહણનો અભાવ એ ભ્રમ છે. મિથ્યા જ્ઞાન જેનું કોઈ જ્ઞાન નથી જેથી જ્ઞાનની આપતનાં શંકા જન્મે કે આ પ્રમા હશે કે અપ્રમા. [અર્થાં જ જ્ઞાનો યથાર્થ હોઇ, આવી શંકા જન્મી શકે જ નહિ.] જેને જ્ઞાનના મિથ્યા હોવા [કે અમિથ્યા હોવા] વિશે શંકા ન હોય તે (તેના નિર્ણાયક) સંવાદની અપેક્ષા કેમ રાખે? તેથી કોઈ પણ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પરતઃ હોય એમ જણાતું નથી. આમ જો જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ પુરવાર થયું તો વેદની આપતમાં પણ એમ જ (= સ્વતઃ જ) હોય. એ અપવાદનો અભાવ વેદની આપતમાં પહેલાંની જેમ નિરૂપણે જોઇએ.

106. અત્ર પ્રતિવિધીયતે । યદુક્તમ્ ‘ઈદં રજતમિતિ સ્મરણાનુભવસ્વભાવે વિવેકેના-
ગૃહ્યમાણે દ્વે એતે જ્ઞાને’ इति, तदसाम्प्रतम्, प्रत्यभिज्ञावदेकत्वेनैव संवेद्यमानत्वात् । यदेवेदं
पुरोऽवस्थितं भास्वरूपाधिकरणं धर्मिसामान्यं तदेव रजतमिति विशेषतः प्रतिपद्यते,
यदिदमग्रतः स्थितं तद्रजतमिति सत्यरजतप्रतीतिवत्, अनुभूततया हि न रजतमत्र
प्रकाशते किन्त्वनुभूयमानतया, अनुभूतताग्रहणं च स्मरणमुच्यते नानुभूयमानताग्रहणम् ।

106. નૈયાયિક — અહીં અમે અખ્યાતિવાદનો વિરોધ કરીએ છીએ. ‘આ રજત છે’ એમાં જેમનો ભેદ (હોવા છતાં) ગૃહીત નથી થયો એવાં અનુભવ અને સ્મરણ એ બે જ્ઞાનો છે — એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ અહીં પણ એક જ જ્ઞાનનું સંવેદન થાય છે. ‘જે સમક્ષ રહેલ છે તે રજત છે’ એવી સત્ય રજતની પ્રતીતિની જેમ [અહીં] ‘આ જે સમક્ષ રહેલો ભાસ્વર રૂપ વજ્રેના અધિકરણભૂત ધર્મોસામાન્ય છે તે રજત છે’ એમ વિશેષરૂપે તેનું [‘ધર્મોસામાન્યનું’] પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં અનુભવાયેલ વસ્તુરૂપે રજત અહીં જ્ઞાત થતી નથી પરંતુ વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુરૂપે જ તે જ્ઞાત થાય છે. ભૂતકાળમાં અનુભવ યેદનું ગ્રહણ સ્મરણ કહેવાય છે, વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુનું ગ્રહણ સ્મરણ કહેવાતું નથી.

107. स्वप्रकाशा च संवित्तिरिति भवतां दर्शनम् । तत्रैषा रजतसंवित्तिः केन रूपेण
प्रकाशतामिति चिन्त्यम् । यदि स्मरणात्मना, कः प्रमोषार्थः ? अथानुभवात्मना, तदियं
विपरीतरूप्यातिरिक्ता, स्मृतेरनुभवत्वेन शुक्तेरिव रजतत्वेन प्रतिभासात् ।

107. વળી, જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે એવા તમારા પ્રાણાકરોનો સિદ્ધાન્ત છે. તમારા દર્શનમાં (નિત્યજ્ઞાનમાં) આ રજતજ્ઞાન ક્યા રૂપે ગૃહીત થાય છે એ વિચારવું નોઈએ. જે તે સ્મરણરૂપે ગૃહીત થતું હોય તો પછી સ્મૃતિના પ્રમોષની તમે જે વાત કરો છો તેનો અર્થ શો ? જે અનુભવરૂપે ગૃહીત થતું હોય તો [‘આ રજત છે’ એવું આ ભ્રમ]જ્ઞાન વિપરીતખ્યાતિ જ બની રહે. કારણ કે [વિપરીતખ્યાતિમાં] જેમ શુક્તિ રજતરૂપે ગૃહીત થાય છે તેમ અહીં સ્મૃતિ અનુભવરૂપે ગૃહીત થાય છે.

108. અથ સંવિન્માત્રતયૈવ પ્રકાશતે તદપિ ન યુક્તમ્, રજતવિષયોલ્લેખાત્, સ્મરણા-નુભવવિશેષરહિતાયાદિ ચ વિષયસંવિતેરનુપપત્તે : ।

108. જે તમે પ્રાણાકરો કહો કે તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપે ગૃહીત થતું નથી કે અનુભવ-રૂપે ગૃહીત થતું નથી પરંતુ કેવળ જ્ઞાનરૂપે જ ગૃહીત થાય છે તો એ બરાબર નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનમાં વિષયનો ઉલ્લેખ છે અને સ્મરણ કે અનુભવનો વિશેષ ધર્મ ન ધરાવતું હોય એવું વિષયજ્ઞાન ઘટતું નથી.

109. ન ચેયમપ્રતિપત્તિરેવેતિ વક્તુમુચિતં, મદમૂર્છાદિદશાવિસદશસ્વપ્રકાશસંવેદ-નાનુભવાત્ । યથા હૃદમિત્યંશે સ્વપ્રકાશં સંવેદનં તથૈવ રજતમિત્યત્રાપિ ।

109. આ રજતજ્ઞાનનું અપ્રકાશ જ હોય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે મદ, મૂર્છા વગેરે દશાથી વિસદશ એવા આ સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. જેમ ‘આ’ અંશમાં જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે તેમ ‘રજત’અંશમાં પણ તે સ્વપ્રકાશ જ હોય.

110. અપિ ચ દ્વયોશ્ચાંશયોઃ સમાને સંવેદને તત એકં પ્રત્યક્ષલઘ્વમપરં સ્મરણ-ફલમિતિ કુતસ્થો વિભાગઃ ।

110. વળી [‘આ’અંશ અને ‘રજત’અંશ] બંને અંશોનું સંવેદન સમાન હોય છે, તો પછી એક અંશનું સંવેદન પ્રત્યક્ષ છે અને બીજા અંશનું સંવેદન સ્મરણ છે એવો વિભાગ ક્યાંથી થયે ?

111. હૃદમિત્યત્ર ચ કિમવભાસતે ઇતિ નિરૂપ્યતામ્ । યદિ શુક્તિકાશકલં સકલ-સ્વગતવિશેષચિત્તમવભાતિ તદા તદર્શને સતિ રજતસ્મરણસ્ય કોડવસરઃ ? । ભવ-દપિ વા સાદૃશ્યકૃતં સ્મરણં ન તદવિવેકાય કલ્પતે, દેવદત્તદર્શનાનન્તરોદ્ગતતત્સદ-શપુરુષાન્તરસ્મરણવત્ । અથ ધર્મિમાત્રમિદમિતિ પ્રત્યયે પ્રતિભાતિ, ન શુક્તિકાશકલં, તદ્વાદમિપ્યતે । તદેવ ચેદં સામાન્યધર્મપ્રહ્ણવશવિરુદ્ધસંસ્કારોપનિબન્ધનવિરુદ્ધવિશેષ-સ્મરણકારણકમિદં રજતમિતિ સામાન્યોપક્રમે વિશેષપર્યવસાનં જ્ઞાનં, યદિદં તદ્રજત-મિતિ સામાનાધિકરણ્યાવમર્શાત્ । રજતાનુભવાભિમાનેનૈવ ચ રજતાર્થી તત્ર પ્રવર્તતે ।

111. ‘આ’ એ જ્ઞાનમાં શું ગૃહીત થાય છે એ કહો. જે એમાં શુક્તિનો ટુકડો ગૃહીત થતો હોય તો તે પોતાના સઘળા વિશેષ ધર્મો સાથે જ ગૃહીત થાય, આમ તે વખતે શુક્તિનું

દર્શન હોય, અને તો પછી ત્યારે રજતતુ' સ્મરણ થવાનો કોઈ અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? અને શુક્તિના દર્શન પછી શુક્તિ સાથે રજતતુ' સાદૃશ્ય હોવાને કારણે રજતતુ' સ્મરણ થાય તો પણ તે રજતસ્મરણ શુક્તિદર્શનથી પોતાના ભેદતુ' અગ્રહણ જન્માવવા સમર્થ નથી - જેમ દેવદત્તાના દર્શન પછી દેવદત્ત સાથે સાદૃશ્ય ધરાવનાર પુરુષતુ' થતું સ્મરણ દેવદત્તદર્શનથી પોતાના ભેદતુ' અગ્રહણ જન્માવવા સમર્થનથી તેમ. જે કહો કે 'આ' એ જ્ઞાનમાં ધર્મિભાવતુ' ગ્રહણ થાય છે, શુક્તિના દુકકાતુ' ગ્રહણ થતું નથી, તો તે તો અમને ખરેખર ઇષ્ટ છે. સામાન્ય ધર્મના ગ્રહણને લીધે વિરોધી સંસ્કારોના જાગવાથી વિરોધી વિશેષ ધર્મેતુ' સ્મરણ થાય છે જેને કારણે 'આ રજત છે' એવું તે જ્ઞાન સામાન્ય ધર્મથી શરૂ થઈ વિશેષ ધર્મમાં પર્યાવસાન પામે છે, કારણ કે 'જે આ છે તે રજત છે' એવો અભેદનો પરામર્શ થાય છે. પોતાને રજતનો અનુભવ થયો છે એમ માનીને રજતાથી ત્યાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

112. નનુ સ્મરણાનુભવયોર્વિવેકમપ્રતિપચમાનઃ પ્રવર્તેતે इत्युक्तम् । શ્રુતમિદં યદત્ર-મવદ્વિધર્મેકાંતિગૃહાદાદત્તં 'દૃશ્યવિકલ્પ્યાવથર્વિકાકૃત્ય પ્રવર્તેતે' इति । કિંચ્ચ ચૌર્યમપોદં ન કથચ્છન સ્વાર્થં પુષ્પાતિ, યાવદ્દિ દૃશ્યં ગૃહીતમિતિ ન જાતઃ પ્રત્યયઃ તાવત્કથં દૃશ્યાર્થિનસ્તત્ર પ્રવૃત્તિઃ । એવમિહાપિ યાવદ્ રજતં ગૃહીતમિતિ ન જાતઃ પ્રત્યયઃ તાવત્ કુતસ્તદર્શિનાં પ્રવૃત્તિઃ ? તસ્માદસ્તિ રજતપ્રહણં, ન તુ તસ્મરણપ્રમોષમાત્રમ્ ।

112. પ્રાભાકર મીમાંસક - સ્મરણ અને અનુભવના ભેદતુ' ગ્રહણ ન થતાં [રજતાથી] પ્રવૃત્ત થાય છે એમ અમે તો કહ્યું છે.

નેયાયિક-અમે આ સાંભળ્યું છે કે 'દર્શનનો વિષય અને વિકલ્પનો વિષય એક ન હોવા છતાં તેમને એક કરીને પ્રમાતા પ્રવૃત્ત થાય છે' આ વિચાર આપે ધર્મકાર્તિના ધરેથી (= પૌદ્ધ દર્શનમાંથી) ઉછીનો લીધો છે. વળી, આ ચોરી પણ તમારો કોઈ સ્વાર્થ પોષતી નથી, કારણકે 'દર્શનનો વિષય ગૃહીત થયો છે' એવું જ્ઞાન જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી દર્શનના વિષયને ઇચ્છનાર ક્યાંથી પ્રવૃત્ત થાય ? એ જ રીતે અહીં પણ 'રજતતુ' ગ્રહણ (=દર્શન) થયું છે' એવું જ્ઞાન જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી રજતાથી કેમ પ્રવૃત્તિ કરે ? તેથી રજતતુ' ગ્રહણ (=દર્શન) છે અને નહિ કે રજતના સ્મરણનો પ્રમોષ માત્ર.

113. નનુ રજતસ્મરણં વિપરીતરૂપાતિવાદિભિરપ્યઙ્ગીકૃતમિત્યુક્તમ્ । સત્યં, રજતગત-વિશેષસ્મરણમન્યુપગતમ્ । યથા હિ પુરોડવસ્થિતે ધર્મિણ્યૂર્ધ્વત્વાદિસાધારણધર્મપ્રહણાત્ સ્થાણુ-પુરુષગતવિશેષાપ્રહણાદુભયવિશેષસ્મૃતેઃ સંશયો ભવતિ, એવમિહાપિ તેજસ્વિતાદિસામાન્યધર્મ-પ્રહણાદિશેષાપ્રહણાદ્ રજતગતવિશેષસ્મૃતેશ્ચ તસ્મિન્ ધર્મિણિ રજતપ્રત્યો ભવતિ વિપર્યયાત્મકઃ । સંશયે હુમયવિશેષસ્મરણં કારણમ્, इह त्वन्यतरविशेषस्मरणमिति विशेषः । અત એવ ચાગૃહીતરજતસ્યેદં જ્ઞાનં નોત્પલ્યતે, સદૃશાપ્રહણે વા નિશીથાદાવિતિ । ન ત્વેતાવતા સ્મ-રણમાત્રમેવેદમિતીયતિ વિરમ્ય સ્થાતવ્યમ્, સ્મરણજન્યસ્ય વિપર્યયપ્રત્યયસ્યાપિ સંવેદનાત્ । અત એવ તત્પૃષ્ઠભાવિપગમર્શવાદિનો વરં સત્યવાચઃ । તે હિ પ્રતિભાસં ન નિહનુવતે ।

છે દોષસહિત ઇન્દ્રિય. જેમ સંસ્કારસહિત ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું કારણ છે તેમ દોષસહિત ઇન્દ્રિય વિપર્યયજ્ઞાનનું કારણ છે. જે કે દુષ્ટ શાલિખીએ યવાંકુરને ઉત્પન્ન કરતા નથી છતાં તેણે દુષ્ટ શાલિકાથીને-અપૂર્ણ વગેરેને-તો ઉત્પન્ન કરે છે જ. તેથી, સામે રહેલ ધર્મોના ત્રિકોણસ્વ વગેરે વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ કરવા અસમર્થ, દોષવાળી ઇન્દ્રિય સામાન્ય ધર્મ ધરાવતી ખીજ વસ્તુના વિશેષ ધર્મોના સ્મરણની સહાયથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. યથાર્થ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે (=ઇન્દ્રિય કારણ) દુષ્ટ કહેવાય છે, પરંતુ પોતાના કાર્ય વિપર્યયજ્ઞાનની ખાતરતામાં તો તે કારણ દુષ્ટ નથી. આમ રજતનું આ જ્ઞાન [પોતાની ઉત્પત્તિમાં સ્મૃતિની અપેક્ષા રાખતું હોવા છતાં] તે ઇન્દ્રિયજન્ય હોઈ અનુભવ જ છે, પ્રમુષિત સ્મૃતિ નથી.

115. અપિ ચ, નેદં રજતમિતિ બાધકજ્ઞાનં પૂર્વાનુભવવિષયીકૃતરજતનિષેધમધિગમયદુ-
ત્પન્નતે। નેદં રજતમિતિ ‘યદહમદ્રાક્ષં તદ્રજતં ન ભવતિ’ इति प्रसक्तस्य चायं निषेधः। अन-
नुभूतं त्वप्रसक्तमपि प्रतिषिध्यमानं, रजतमिव कनकमपि किमिति न प्रतिषिध्यते।

115. વળી, ‘આ રજત નથી’ એ બાધક જ્ઞાન, પૂર્વાનુભવે જેને ગ્રહણ કરેલ છે તે રજતના નિષેધને જણાવતું ઉત્પન્ન થાય છે. ‘આ રજત નથી’ એમ કહેતાં કહેવા માગીએ છીએ કે ‘જે વસ્તુ મેં દેખી હતી તે રજત નથી.’ આમ આ પ્રાપ્તનો અર્થાત્ અનુભૂતનો પ્રતિષેધ છે. જેનો અનુભવ નથી અર્થાત્ જે અપ્રાપ્ત છે એવી વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતાં રજતની જેમ કનકનો પ્રતિષેધ પણ કેમ ન કરાય ?

116. યત્ વ્યાख्याતં પ્રાગનવગતસ્મરણાનુભવવિવેકપ્રતિપાદકં બાધકજ્ઞાનમિતિ તદ્-
ચાख्यानमात्रमेव, तथाऽननुभवात्। न ह्येवं बाधकमुत्पद्यते ‘यदविविक्तं तद्विविक्तम्’ इति।
अतो यत्किञ्चिदेतत्। तस्मान्न रजतस्मरणम्।

116. સ્મરણ અને અનુભવના પહેલાં ન જાણેલા વિવેક (=ભેદ)નું પ્રતિપાદક બાધક જ્ઞાન છે એવી જે સમજૂતી તમે પ્રાભાકરોએ આપી છે તે કેવળ સમજૂતી જ છે, કારણ કે એવા અનુભવ થતો નથી એમ અમે કહીએ છીએ કારણ કે ‘જે અભિન્ન હતું તે ભિન્ન છે’ એવા આકારનું બાધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી આ મત તુરંજ છે. નિઃકર્ષ એ કે [અહીં] રજતનું સ્મરણ નથી.

117. રજતે વા કદાચિદનુભવોઽમૂરિતિ સ્મરણમધિધીયમાનં નાત્યન્તમઔકિકમ્।
સ્વપ્ને તુ સ્વશિરસ્છેદાદેરવ્યન્તાનનુભૂતસ્ય સ્મૃતિરિતિ કથ્યમાનમેવ ત્રપાકરમ્। જન્માન્તરે
નિજમસ્તકલ્બનમનુભૂતમનેનેતિ चेद् इदमपि स्वभाषितमसारम् यज्जन्मान्तरानुभूतं स्म-
र्यते। तत्र च कुतस्त्य एष नियमो यत्कदाचिदेव स्मर्यते, न सर्वदा सर्वमिति।

117. ‘રજતનો કોઈક વાર અનુભવ થયો હતો’ એટલે રજતનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેતાં તો તે સ્મરણ અત્યંત અલૌકિક ન હોય [કારણ કે લોકો પૂર્વાનુભૂતનું સ્મરણ કરે છે.] પૂર્વે કહી ન અનુભવેલા પોતાના શિરસ્છેદની પણ સ્મૃતિ થાય છે એમ કહેવું

છે દોષસહિત ઇન્દ્રિય. જેમ સંસ્કારસહિત ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું કારણ છે તેમ દોષસહિત ઇન્દ્રિય વિપર્યયજ્ઞાનનું કારણ છે. જો કે દુષ્ટ શાલિખીએ યત્નાકરને ઉત્પન્ન કરતા નથી છતાં તેઓ દુષ્ટ શાલિકાર્યોને-અપૂર્ણ વગેરેને-તો ઉત્પન્ન કરે છે. જ. તેથી, સામે રહેલ ધર્મોના ત્રિકાણત્વ વગેરે વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ કરવા અસમર્થ, દોષવાળા ઇન્દ્રિય સામાન્ય ધર્મ ધરાવતી ખીજ વસ્તુના વિશેષ ધર્મોના સ્મરણની સહાયથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. યથાર્થ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે (=ઇન્દ્રિય કારણ) દુષ્ટ કહેવાય છે, પરંતુ પોતાના કાર્ય વિપર્યયજ્ઞાનની ખાતરમાં તો તે કારણ દુષ્ટ નથી. આમ રજતનું આ જ્ઞાન [પોતાની ઉત્પત્તિમાં સ્મૃતિની અપેક્ષા રાખતું હોવા છતાં] તે ઇન્દ્રિયજન્ય હોઈ અનુભવ જ છે, પ્રમુખિત સ્મૃતિ નથી.

115. અપિ ચ, નેદં રજતમિતિ બાધકજ્ઞાનં પૂર્વાનુભવવિષયીકૃતરજતનિષેધમધિગમયદુ-
ત્પન્નતે । નેદં રજતમિતિ 'યદહમદ્રાક્ષં તદ્રજતં ન ભવતિ' इति प्रसक्तस्य चायं निषेधः । अन-
नुभूतं त्वप्रसक्तमपि प्रतिषिध्यमानं, रजतमिव कनकमपि किमिति न प्रतिषिध्यते ।

115. વળી, 'આ રજત નથી' એ બાધક જ્ઞાન, પૂર્વાનુભવે જેને ગ્રહણ કરેલ છે તે રજતના નિષેધને જણાવતું ઉત્પન્ન થાય છે. 'આ રજત નથી' એમ કહેતાં કહેવા માગીએ છીએ કે 'જે વસ્તુ મેં દેખી હતી તે રજત નથી.' આમ આ પ્રાપ્તનો અર્થાત્ અનુભૂતનો પ્રતિષેધ છે. જેનો અનુભવ નથી અર્થાત્ જે અપ્રાપ્ત છે એવી વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતાં રજતની જેમ કનકનો પ્રતિષેધ પણ કેમ ન કરાય ?

116. યત્તુ વ્યાહ્યાતં પ્રાગનવગતસ્મરણાનુભવવિવેકપ્રતિપાદકં બાધકજ્ઞાનમિતિ તદ્-
ચાહ્યાનમાત્રમેવ, તથાનનુભવાત્ । ન હ્યેવં બાધકમુત્પદ્યતે 'યદવિવિક્તં તદ્વિવિક્તમ્' इति ।
अतो यत्किञ्चिदेतत् । तस्मान्न रजतस्मरणम् ।

116. સ્મરણ અને અનુભવના પહેલાં ન જાણેલા વિવેક (=ભેદ)નું પ્રતિપાદક બાધક જ્ઞાન છે એવી જે સમજૂતી તમે પ્રામાકરોએ આપી છે તે કેવળ સમજૂતી જ છે, કારણ કે એવો અનુભવ થતો નથી એમ અમે કહીએ છીએ કારણ કે 'જે અભિન્ન હતું તે ભિન્ન છે' એવા આકારનું બાધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી આ મત તુચ્છ છે. નિષ્કર્ષ એ કે [અહીં] રજતનું સ્મરણ નથી.

117. રજતે વા કદાચિદનુભવોઽમૂઢિતિ સ્મરણમભિધીયમાનં નાત્યન્તમલૌકિકમ્ ।
સ્વપ્ને તુ સ્વશિરશ્છેદાદેરત્યન્તાનનુભૂતસ્ય સ્મૃતિરિતિ કથ્યમાનમેવ ત્રપાકરમ્ । જન્માન્તરે
નિજમસ્તકલ્બનમનુભૂતમનેનેતિ ચેદ્ દ્વિદમપિ સ્વભાષિતમસારમ્ યજ્જન્માન્તરાનુભૂતં સ્મ-
ર્યતે । તત્ર ચ કુતસ્ય ણ નિયમો યત્કદાચિદેવ સ્મર્યતે, ન સર્વદા સર્વમિતિ ।

117. 'રજતનો કોઈક વાર અનુભવ થયો હતો' એટલે રજતનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેતાં તો તે સ્મરણ અત્યંત અલૌકિક ન હોય [કારણ કે લોકો પૂર્વાનુભૂતનું સ્મરણ કરે છે.] પૂર્વે કહી ન અનુભવેલા પોતાના શિરશ્છેદની પણ સ્મૃતિ થાય છે એમ કહેવું

શરમજનક છે. જો કહેવામાં આવે કે પૂર્વભવમાં પોતાના મસ્તકનું છેદન એણે અનુભવેલું, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે જન્માન્તરમાં અનુભવેલાનું તેને સ્મરણ થાય છે એમ કહેવું પણ અત્યંત અનુચિત છે. ત્યાં એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે [પૂર્વભવમાં અનુભવેલી અમુક જ ઘટનાનું] કોઈક વખત જ તે સ્મરણ કરે અને બધી ઘટનાઓનું સર્વદા સ્મરણ ન કરે એ નિયમનો આધાર શો ?

118. નનુ ભવતાડપ્યસત્હ્યાતિ નિરસ્યતા સ્વપ્નજ્ઞાનેષુ તાદૃશ્યુ કિં વક્તવ્યમ્ ? યદ્ વક્તવ્યં તત્ તત્રૈવ શ્રોધ્યસિ । અસન્ન પ્રતિભાતીત્યુચ્યતે, ન ત્વનનુભૂતમિતિ ।

118. પ્રાભાકર - અસત્પ્રતિભાતિનો (અર્થાત્ ભ્રાન્તજ્ઞાનમાં અસત્ અર્થનું) જ્ઞાન થાય છે એ મનનો) નિરાસ કરનાર આપે તેવા સ્વપ્નજ્ઞાનની બાબતમાં શું કહેવું છે ?

નૈયાયિક - અમારે જે કહેવું છે તે તમે ત્યાં જ (નવમા આદિકમાં વિસ્તારથી) સાંભળશો. અમારે કહેવું છે કે અસતત્ત્વ [કદી] જ્ઞાન ન થાય, અને નહિ કે અનનુભૂતત્ત્વ જ્ઞાન ન થાય. [અર્થાત્ અનનુભૂતત્ત્વ જ્ઞાન સંભવે છે પરંતુ અસતત્ત્વ જ્ઞાન સંભવત્ નથી.]

119. નન્વનનુભૂતં સત્ કથં જાનીષે ? સદિતિ ચેત્ જ્ઞાનં, તદનુભૂતમિતિ । મૈવમ્, મયા તન્નાનુભૂતમ્ અન્યેનાનુભવિષ્યતે । પરાનુભૂતં ચ સદિતિ શક્યતે વક્તુમ્ । પરાનુભૂતે તુ સ્મરણમઘટમાનમિતિ નાવયોરત્ર વસ્તુનિ સમાનયોગક્ષેમત્વમ્ । અપિ ચ ભવન્મતે સ્વપ્નસ્મૃતેઃ સ્મૃતિત્વેનાપ્રહણે કેન રૂપેણ પ્રહણમિતિ ચિન્ત્યમ્ । રૂપાન્તરેણ પ્રહણે વિપરીતહ્યાતિઃ । સર્વાત્મના ત્વપ્રહણે સ્વપ્રસુપ્ત્યોરવિશેષપ્રસક્તઃ । અનુભવપ્રત્યયસ્વ સ્વપ્ને સંવેદ્યતે ન સ્મરણાનુલ્લેખમાત્રમિતિ તુરભિનિવેશ એવં સ્મૃતિપ્રમોષસમર્થનં નામેતિ । દ્વિચન્દ્રાદિપ્રત્યયેષુ કથમહ્યાતિઃ ?

119. પ્રાભાકર - જેનો તમને અનુભવ થયો નથી તે સત્ છે એ તમે કેવી રીતે બળશો ? તે સત્ છે એવું જો તમને જ્ઞાન હોય તો તેનો તમને અનુભવ થયો જ હોય.

નૈયાયિક - ના, એવું નથી. મેં તેને ભલે અનુભવી ન હોય પરંતુ ખીજાએ તો તેને અનુભવી હશે. ખીજાએ અનુભવેલી વસ્તુ સત્ છે એમ કહી શકાય. પરંતુ ખીજાએ અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ ઘટતું નથી. તેથી આ વસ્તુમાં (=સ્વપ્ન જ્ઞાનની સમજૂતી બાબતમાં) આપણા જાનેનો સમાન યોગક્ષેમ નથી. [અર્થાત્ અમે નૈયાયિકા જે રીતે સ્વપ્નજ્ઞાનને સમજાવીએ છીએ તે રીતે તમે પ્રાભાકરો નહિ સમજાવી શકો. અમારી સમજૂતી યોગ્ય છે.] વળી, તમારા મતે તો સ્વપ્નસ્મૃતિનું સ્મૃતિરૂપે અગ્રહણ છે; તો કયા રૂપે તેનું ગ્રહણ છે એનો વિચાર કરવો જોઈએ. અન્ય રૂપે ગ્રહણ માનતાં વિપરીતપ્રતિભાતિ આવી પડે. સંપૂર્ણપણે સ્વપ્નસ્મૃતિનું અગ્રહણ માનતાં સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ વચ્ચે કોઈ ભેદ નહિ રહે. સ્વપ્નમાં (દરેકને) અનુભવજ્ઞાનનું સંવેદન થાય છે, સ્મૃતિના અગ્રહણનું

જ માત્ર સંવેદન થતું નથી. એટલે સ્મૃતિપ્રમેયનું સમર્થન કરવાનો તમારો પ્રાભાકરોનો આ ખોટો પક્ષપાત જ છે. વળી, દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનોમાં અધ્યાત્મિક (વિવેકાગ્રહણ) કેવી રીતે છે ?

120. નનૂક્તં સુષિરમિન્ના નયનવૃત્તિરેકત્વેન પ્રહીતું ન શક્નોતિ શશાઙ્કમિતિ ।
મોઃ શ્રોત્રિય ! તાદૃશો દૃશો વૃત્તિરેકત્વમિન્દોર્મા પ્રહીદ્ દ્વિત્વાનુભવં તુ માન્તં ક પ્રચ્છાદ-
યામઃ? નનુ ચક્ષુર્વૃત્તૌ તદ્ દ્વિત્વં, તદ્ગતત્વેન તુ યત્તસ્યાપ્રહર્ણં સ એવ ઞમઃ । નૈતદેવમ્,
નેત્રવૃત્તેઃ સર્વત્ર પરોક્ષત્વાત્ ।

કિમેકચન્દ્રબોધેઽપિ વૃત્ત્યેકત્વં પ્રતીયતે ।

ઇયં હ્યગૃહ્યમાણૈવ ચક્ષુર્વૃત્તિઃ પ્રકાશિકા ॥

એવમુચ્યમાને ચૈકચન્દ્રપ્રહર્ણેઽપિ વૃત્ત્યેકત્વાપ્રહર્ણાદહ્યાતિરેવ ભવેત્ । યદપિ તિક્તશર્કરાદિ-
પ્રત્યયેષ્વહ્યાતિસમર્થનકદાશયા પિત્તવૃત્તેસ્તિક્તત્વસ્ય સંવેદ્યમાનસ્ય તત્સ્થત્વેનાપ્રહર્ણમુપ-
વર્ણિતં તદપિ કુશકાશાવલમ્બનપ્રાયમ્ ।

મોહાત્ પિત્તગતત્વેન તિક્તતા ચેન્ન ગૃહ્યતે ।

મા ગ્રાહિ શર્કરાયાં તુ કિંકૃતા તિક્તતામતિઃ ॥

સામાનાધિકરણ્યેન હિ 'તિક્ત શર્કરા' इति तदधिकरणा तिक्ताप्रतीतिरुपजायते । पित्तं
त्विन्द्रियस्थं तिमिरवदगृह्यमाणमपि भ्रममुपजनयति शरीरस्थमिव ज्वरं शिरोऽर्त्यादि
रोगमित्यलं प्रसङ्गेन ।

120. પ્રાભાકર - અમે કહ્યું છે ને કે તિમિરરોગના દોષને કારણે દ્વિધા વિભક્ત થયેલો નેત્રવ્યાપાર ચંદ્રના એકત્વને ગ્રહણ કરવા સમર્થ નથી.

નૈયાયિક - અરે ઓ વેદવિદ્ ! ચક્ષુનો તેવો વ્યાપાર ચંદ્રના એકત્વને ભલે ન ગ્રહણ કરે, પરંતુ (ચંદ્રના) દ્વિત્વના અનુભવનું જે સંવેદન છે તેને અમે ક્યાં છુપાવીએ ?

પ્રાભાકર - તે દ્વિત્વ ચક્ષુવ્યાપારમાં છે, ચક્ષુવ્યાપારગત દ્વિત્વનું ચક્ષુવ્યાપારગતરૂપે અગ્રહણ એ જ ભ્રમ છે.

નૈયાયિક - ના, એવું નથી, કારણ કે ચક્ષુનો વ્યાપાર તો સર્વત્ર પરોક્ષ છે. શું એક ચંદ્રનું જ્ઞાન બ્યારે થાય છે ત્યારે પણ ચક્ષુવ્યાપારગત એકત્વ દેખાય છે ? આ ચક્ષુ-
વ્યાપાર તો અગૃહીત રહીને જ [પોતાના વિષયને] પ્રકાશિત કરે છે - ભણે છે. આમ કહેવામાં આવતાં તો એક ચંદ્રનું જ્ઞાન પણ અધ્યાત્મિક જ બની જાય કારણ કે તેમાં પણ ચક્ષુવ્યાપારગત એકત્વનું અગ્રહણ છે. વળી, સાકરની તિક્તતાના જ્ઞાન જેવાં જ્ઞાનોમાં અધ્યાત્મિક (અગ્રહણ)નું સમર્થન કરવાની ખોટી આશાથી પિત્તમાં રહેલી તિક્તતાનું સંવેદન થતું હોવા છતાં તે તિક્તતાનું પિત્તગતરૂપે ગ્રહણ થતું નથી એમ તમે કહ્યું છે,

એ પણ તુલને પકડી દૂરતો અચવાની આશા કરે એના જેવું છે. મોહને કારણે તિક્તતા પિત્તગતરૂપે ગૃહીત ન થતી હોય તો ભયે ન થાઓ, પરંતુ સાકરમાં તિક્તતાનું જ્ઞાન શા કારણે થામ છે? [પિત્ત અને સાકર બંનેનું] અધિકરણ એક હોવાને કારણે [પિત્તધર્મ તિક્તતા સાકરમાં જણાય છે અને પરિણામે] ‘તિક્ત સાકર’ એ જાતની, સાકરમાં તિક્તતાની પ્રતીતિ જન્મે છે. [પિત્ત અને સાકરનું અધિકરણ એક કેવી રીતે? પિત્ત જિહ્વેન્દ્રિય ઉપર છે અને સાકર પણ જિહ્વા ઉપર છે. આમ બંનેનું અધિકરણ એક કહેવાય.] જેમ શરીરસ્થ [દૂધો જીભો] તાવ તિમિર રોગની માફક અજ્ઞાત રહેતો હોવા છતાં શિરોવેદના ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ઈન્દ્રિયસ્થ પિત્ત પોતે અજ્ઞાત રહેતું હોવા છતાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વિશેષ ચર્ચાનું પ્રયોજન નથી.

121. एवं सर्वत्र नाख्यातिर्निर्वहन्तीव लक्ष्यते ।

न चैतयापि परतःप्रामाण्यमपहन्यते ॥

रजतेऽनुभवः किं स्यादुत प्रमुषिता स्मृतिः ।

द्वैविध्यदर्शनादेवं भवेत्तत्रापि संशयः ॥

સંશયાનરૂચ સંવાદં નૂનમન્વેષતે જનઃ ।

તદપેક્ષાકૃતં તસ્માદ્પ્રામાણ્યં પરતો દ્રુવમ્ ॥

121. આમ બધે અખ્યાતિ ઘટતી લાગતી નથી. વળી, આ અખ્યાતિ દ્વારા પણ પરતઃ પ્રામાણ્યને કંઈ હાનિ થતી નથી. [રજતાનુભવ કે રજતપ્રમુષિતસ્મૃતિ એમ] એ પ્રકારનું જ્ઞાન થતું હોઈ આ રજતવિષયક અનુભવ છે કે રજતવિષયક પ્રમુષિત સ્મૃતિ એવો સંશય તો અખ્યાતિવાદમાં પણ થશે. [પરિણામે] સંશયવાળો માણસ [પ્રસ્તુત જ્ઞાન પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ એ નક્કી કરવા] ખરેખર [જ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ વચ્ચેના] સંવાદને શોધશે. આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે સંવાદને આધારે નક્કી થતું જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય અવશ્યપણે પરતઃ જ છે.

122. न चैष शून्यवादस्य प्रतीकारक्रियाक्रमः ।

अनर्थजा हि निर्दग्धपित्रादौ भवति स्मृतिः ॥

दृष्टान्तीकृत्य तामेव शून्यवादी समुत्थितः ।

भ्रમાपह्नवमात्रेण प्रतिहन्तुं न शक्यते ॥

अथास्ति काचित्પરતઃ પ્રામાણ્યસ્ય નિષેધિકા ।

શૂન્યવાદસ્ય યા યુક્તિઃ સૈવ વાચ્યા કિમેતયા ॥

તસ્માદ્ધર્થમસ્યાઃ સંશ્રયણં તન્ન નિષિદ્ધમહ્યાતેઃ ।

સંવિદિરોધ એવ પ્રકટિત હતિ ધિક્ પ્રમાદિત્વમ્ ॥

તદુક્તમ્—

કૃતરંચ શીલવિધ્વંસો ન ચાનક્ષરંચ સક્ષતઃ ।

આત્મા ચ લાઘવં નીતસ્તત્ચ કાર્યં ન સાધિતમ્ ॥ इति []

122. વળી, શૂન્યવાદનો પ્રતિકાર કરવાની આ રીત નથી. [અર્થાત્ અખ્યાતિવાદનું પ્રતિપાદન કરીને શૂન્યવાદનો પ્રતિકાર કરી શકાશે નહિ.] ભસ્મીભૂત થઈ ગયેલા પિતા વજ્રેની સ્મૃતિ અર્થજન્ય નથી, તેને જ દષ્ટાન્ત તરીકે લઈને શૂન્યવાદી [ખાલ્લ વસ્તુનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી એ દર્શાવવા] ખડો થયો છે. કેવળ બ્રાન્ત જ્ઞાનોનો નકાર કરીને તેને હરાવવો શક્ય નથી. જો પરતઃ પ્રામાણ્યનો નિષેધ કરનારી અને શૂન્યવાદનો નિષેધ કરનારી કોઈ યુક્તિ હોય તો તે જ કહેવી જોઈએ, આ અખ્યાતિથી શું સંધાવાતું ? તેથી, તે યુક્તિનો આશરો લેવો એ જ યોગ્ય છે. તે યુક્તિનો આશરો લેવાની અમે તમને ના પાડતા નથી. અખ્યાતિ દ્વારા તો અનુભવનો જ વિરોધ તમે પ્રકટપણે કર્યો છે. તેથી ચિત્તકર હો તમારા પ્રમાદીપણાને ! કહ્યું છે ને કે : ‘શિયળનો નાશ કર્યો અને તેમ છતાં પ્રેમ અનુકૂળ ન થયો. આત્માને ડીણો કર્યો અને છતાં તે કામ પાર ન પાડ્યું.’ [તમારું પ્રાભાકરોનું આવું છે.]

123. યત્પુનર્વિપરીતઋયાતૌ પક્ષત્રયમાશઙ્ક્ય દૂષિતં તદપિ ન યુક્તમ્ । અસ્તુ તાવ-
દયમેવ પક્ષઃ ‘રજતમાલમ્બનં, તદેવ ચાસ્યાં પ્રતીતૌ પરિસ્ફુરતિ’ इति । नन्वत्र चोदितम्
‘असत्ख्यातिरेव सा भवेत्’ इति । नैतत्साधु, देशान्तरादौ रजतस्य विद्यमानत्वात् । अस-
त्ख्यातिपक्षे हि एकान्तासतोऽर्थस्य प्रतिमानमङ्गीक्रियते, इह तु देशान्तरादौ विद्यमानस्येति
महान् भेदः ।

123. ઉપરાંત, ત્રણ વિકલ્પોની આશંકા કરી વિપરીતખ્યાતિમાં જે દૂષણ બતાવ-
વામાં આવ્યાં તે પણ ખરાબ નથી. તો આ રહ્યો પ્રથમ વિકલ્પ – ‘રજત એ વિષય છે,
તે જ આ (બ્રાન્ત) પ્રતીતિમાં ગૃહીત થાય છે.’ આ વિકલ્પને અનુલક્ષી વિપરીતખ્યાતિમાં
આપતિ આપવામાં આવી છે કે એમ હોય તો વિપરીતખ્યાતિ અસત્ખ્યાતિ જ બની જાય.
વિપરીતખ્યાતિમાં આપવામાં આવેલી આ આપતિ યોગ્ય નથી, કારણ કે અન્ય દેશ કે
અન્ય કાળમાં રજત વિદ્યમાન છે, સત્ છે. અસત્ખ્યાતિના પક્ષમાં અત્યન્ત અસત્ વસ્તુનું
ગ્રહણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, જ્યારે અહીં (=વિપરીતખ્યાતિમાં) તો દેશાન્તર કે કાલા-
ન્તરમાં વિદ્યમાન (=સત્) વસ્તુનું ગ્રહણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આમ [વિપરીતખ્યાતિ
અને અસત્ખ્યાતિ વચ્ચે] મોટો ભેદ છે.

124. નનુ તત્રાસતોઽર્થસ્ય કિં देशान्तरचिन्तया ।

किं कुर्मस्तादृशस्यैव वस्तुनः ख्यातिदर्शनात् ॥

यस्तु देशान्तरेऽप्यर्थो नास्ति कालान्तरेऽपि वा ।

न तस्य ग्रहणं दृष्टं गगनेन्दीवरादिवत् ॥

અયમેવ ચ દ્વયોરસત્ત્વયોર્વિશેષઃ યદેકસ્ય ગ્રહણં દૃષ્ટમિતરસ્ય ન દૃષ્ટમિતિ ।

124. શંકાકાર પ્રાભાકર — વિપરીતખ્યાતિમાં ગૃહીત થતા અસત્ અર્થની ખ્યાતિમાં દેશાન્તર [કે કાલાન્તરનો] વિચાર કરવાથી શો લાભ ?

નૈયાયિક — એમાં અમે શું કરીએ ?, કારણ કે આન્તિમાં તેવી જ વસ્તુનું દર્શન થાય છે. જે વસ્તુ દેશાન્તર કે કાલાન્તરમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી તેનું અહીં થતું દેખાતું નથી, ઉદાહરણાર્થે આકાશકુસુમ. આ જ છે એ અસત્પણાનો ભેદ, એકનું અહીં દેખાય છે, બીજાનું અહીં દેખાતું નથી.

125. નનૂત્કં તત્રાસતોડર્થસ્ય કથં જ્ઞાનજનકત્વમજનકસ્ય વા કથં પ્રતિભાસઃ ? ઉક્તમથ સદશપદાર્થદર્શનોદ્ભૂતસ્મૃત્યુપસ્થાપિતસ્ય રજતસ્યાત્ર પ્રતિભાસનમિતિ । ન ચાસ્યોપસ્થાપનં પશોરિવ રજ્જ્વા સંયમ્ય ઢૌકનમ્, અપિ તુ હ્રદયે પરિસ્ફુરતોડર્થસ્ય બહિરવભાસનમ્ । ન ચૈતાવતેયમાત્મખ્યાતિરસત્ત્વ્યાતિર્વૈતિ વક્તવ્યં, વિજ્ઞાનાદ્વિચ્છેદપ્રતીતેઃ, અત્યન્તાસદર્થપ્રતિભાસામાભાવચ્चेति । અથવા પિહિતસ્વાકારા પરિગૃહીતપગાકારા શુક્તિકૈવાત્ર પ્રતિભાતીતિ ભવતુ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ ।

125. શંકાકાર પ્રાભાકર — ત્યાં અમે પૂછ્યું જ છે કે [વિપરીતખ્યાતિમાં] અસત્ અર્થ જ્ઞાનનો જનક કેવી રીતે ઘટે ? અને અસત્ અર્થ જ્ઞાનનો જનક ન હોય તો જ્ઞાનથી તેનું અહીં કેમ થાય ?

નૈયાયિક — ત્યાં અમે ઉત્તર આપેલો જ છે કે રજતસદશ પદાર્થના દર્શનથી જગેલ સ્મૃતિએ ઉપસ્થિત કરેલ રજતનું અહીં (=વિપરીતખ્યાતિમાં) જ્ઞાન થાય છે. વળી, પશુને જેમ દોરડે બાંધી નજીક લાવવામાં આવે છે તેમ આ અર્થને ઉપસ્થિત કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ હૃદયમાં (=મનમાં) સ્ફુરેલા અર્થનો બહાર ભાસ થાય છે. પરંતુ આટલા માત્રથી જ આ વિપરીતખ્યાતિ આત્મખ્યાતિ કે અસત્ખ્યાતિ છે એમ કહેવું ન જોઈએ. [તે આત્મખ્યાતિ નથી] કારણ કે વિજ્ઞાનથી [વસ્તુના] વિખુટાપણાની, અલગપણાની પ્રતીતિ થાય છે. [અર્થાત્ વિજ્ઞાનથી અલગ બાહ્ય વિષયની પ્રતીતિ થાય છે.] [તે અસત્ખ્યાતિ નથી કારણ કે] અત્યન્ત અસત્ અર્થનું જ્ઞાન થતું જ નથી.

અથવા, પોતાના આકારને ઢાંકી બીજાનો આકાર ધારણ કરનારી છીપ જ અહીં [વિપરીતખ્યાતિમાં] ગૃહીત થાય છે, [તે જ આન્તપ્રતીતિનો વિષય છે] એવો બીજો વિકલ્પ હો.

126. નનૂત્કં કૃત્યાસીતાવત્ કિમિદં વેશભાષાપરિવર્તનમ્ ? કથં ચ રજતજ્ઞાને શુક્તિકાસ્વભાસિતુમર્હતીતિ ? શ્રુતમિદં નાટકં, ન તુ વયમત્રોપહાસપાત્રમ્ । શુક્તિકેતિ વસ્તુસ્થિતિઃ, ણ્ણ કથ્યતે પુરોસ્વસ્થિતં ધર્મિમાત્રમ્ । માસ્વરૂપાદિસાદૃશ્યોપજનિતરજતવિશેષસ્મરણમત્ર પ્રતિભાતીતિ ભ્રૂમઃ, યદેતત્પુરઃ કિમપિ વર્તતે તદ્ રજતમિત્યનુભવાત્ । વસ્તુસ્થિત્યા તુ

શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષગ્રહણાભાવાચ્ચ નિગૂહિતનિજાકારેત્યુચ્યતે, રજતવિશેષસ્મર-
ણાચ્ચ પરિગૃહીતરજતાકારેતિ । એતચ્ચ વિષયેન્દ્રિયાદિદોષપ્રભવેષુ શુક્તિકારજતાવભાસમા-
સ્કરકિરણજલાવગમજલદગન્ધર્વનગરનિર્વર્ણનરજ્જુભુજગમ્પ્રહણરોહિણીરમણદ્વયદર્શનશશ્વશર્ક-
રાપીતતિકતાવસાયકેશકૂર્ચકાલોકનાદિવિભ્રમેષ્વન્યુપગમ્યતે । મનોદોષનિવન્ધનેષુ તુ
મિથ્યાપ્રત્યયેષુ નિરાલમ્બનેષુ સ્મૃત્યુલ્લિખિતે વ્વાડ્ડકારઃ પ્રકાશતે ઇતિ ।

126. શંકાકાર પ્રાભાકર - [આ વિકલ્પને અનુલક્ષી આપતિ આપતાં અમે]
જણાવ્યું છે કે 'નકલી સીતાની જેમ થું આ વેશભાષાનું પરિવર્તન છે ? કેવી રીતે રજત-
જ્ઞાનમાં છીપતું ભાસતું યોગ્ય છે ?'

નૈયાયિક - સાંભળ્યું છે કે આ નાટક છે પરંતુ એમાં અમે ઉપહાસપાત્ર નથી. 'છીપ' એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એને જ 'સમક્ષ રહેલ ધર્મિભાત્ર' કહેવામાં આવી છે. ભાસ્વરરૂપ વજેરે સાદૃશ્યને લીધે સ્મરણમાં ઉપસ્થિત થયેલ રજતવિશેષનું અહીં જ્ઞાન થાય છે એમ અમે કહ્યું છે, કારણ કે 'આ જે કંઈ સમક્ષ રહેલ છે તે રજત છે' એવો અનુભવ થાય છે. વાસ્તવમાં તો તે છીપ જ છે. (છીપના) ત્રિકાણુત્વ વજેરે વિશેષ ધર્મેનું પ્રહણ ન થવાને કારણે છીપને પોતાનો આકાર ઢાંકનારી વર્ણવવામાં આવી છે, રજતના વિશેષ ધર્મેનું સ્મરણ થવાને કારણે છીપને રજતાકાર ધારણ કરનારી વર્ણવવામાં આવી છે. વિષય કે ઇન્દ્રિયના દોષથી જન્મતા આન્ત જ્ઞાનોમાં આમ બને છે. વિષય કે ઇન્દ્રિયના દોષથી જન્મતાં આન્તજ્ઞાનો છે - છીપમાં રજતનું જ્ઞાન, સૂર્ષકિરણોમાં જળનું જ્ઞાન, વાદળોમાં અર્ધવર્તનગરનું જ્ઞાન, દોરડામાં સાપનું જ્ઞાન, [એક ચંદ્રમાં] દ્વિચંદ્રનું જ્ઞાન, [ધોળા] શંખમાં પીળા રંગનું જ્ઞાન, [ગળી] સાકરમાં તિક્તતાનું જ્ઞાન, વાળના ચુમ્બાનું જ્ઞાન, વજેરે. પરંતુ મનના દોષને કારણે જન્મતા વિષયરહિત આન્ત જ્ઞાનોમાં સ્મૃતિગત આકાર જ ભાસે છે.

127. યસ્તુ તૃતીયઃ પક્ષઃ 'અન્યદાલમ્બનમન્યચ્ચ પ્રતિભાતિ' ઇતિ કશ્ચિદાશ્રિતઃ, તત્રાપિ ન સન્નિહિતસ્યાલમ્બનત્વમુચ્યતે યેન ભૂપ્રદેશસ્યાપિ તથાત્વમાશઙ્કચેત । નાપિ જનકસ્યાલ-
મ્બનત્વમ્, યચ્ચક્ષુરાદાવપિ પ્રસંગ્યેત । કિન્તિવદમિત્યુલ્કુલ્યા નિર્દિશ્યમાનં કર્મતયા
યજ્ઞાનસ્ય જનકં તદાલમ્બનમિત્યુચ્યમાને ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

127. જે ત્રીજો વિકલ્પ છે તે આ છે - 'વિષય એક છે અને જ્ઞાન થાય છે બીજનું.' આ પક્ષ કુદલાકે સ્વીકાર્યો છે. આ વિકલ્પમાં સન્નિહિતને વિષય નથી ગણવામાં આવતો કે જેથી ભૂપ્રદેશને પણ વિષય માનવાની આપતિની કોઈ આશંકા કરે; જ્ઞાનજનક પણ વિષય નથી, જેથી ચક્ષુ વજેરેને વિષય માનવાની આપતિ આવે; પરંતુ આંગળી ચીંધી 'આ' એમ કર્મ તરીકે નિર્દેશાતું જે કંઈ જ્ઞાનનું જનક છે તે વિષય છે એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી.

128. નનુ [દ્વિચંદ્રજ્ઞાને] કેશોળકુક્ષ્ણાને [ચ] કિમાલમ્બનકારણમ્ । કિશ્ચિત્તુ
તિમિરં રોમરાજિરિવ નયનધામ્નો મધ્યે વ્વાસ્તે, તેન દ્વિધા કૃતા નયનવૃત્તિઃ દ્વિત્વેન ચન્દ્ર-

મસં ગૃહગાતિ [ઈતિ તદેવાલમ્બનમ્] । કિંચિત્તુ તિમિરં તત્ર તિતઽવિવરવદન્તરાડન્તરા
તિષ્ઠતિ ચક્ષુષઃ, તેન વિરલપ્રસૂતા નયનરમયઃ સૂક્ષ્માઃ સૂર્યાશુભિરમિહન્યમાનાઃ કેશકૂ-
ર્ચકાકારા ભવન્તીતિ તદેવાલમ્બનમ્, અનુદિતેડસ્તમિતે વા સવિતરિ કેશોળૂકપ્રત્ય-
યસ્યાનુત્પાદાત્ ।

ગન્ધર્વનગરજ્ઞાને જલદાઃ પાણ્ડુરત્વિષઃ ।

અ લમ્બવનં ગૃહાટ્ટાલપ્રાકારાકારધારિણઃ ॥

તસ્માદ્વિપરીતહયાતૌ પક્ષત્રયમપિ નિરવઘમ્ ।

128. પ્રામાકર - દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનમાં અને વાળના ગુચ્છાના જ્ઞાનમાં વિષય શો છે ?
નૈયાયિક - આંખના ડોળાના મધ્યમાં રોમરાજિ જેવું 'તિમિર' રહેલું હોય છે.
તેનાથી બે ભાગમાં વિભક્ત થઈ ગયેલો ચક્ષુવ્યાપર (=ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણો) એક
ચંદ્રને બે ચંદ્રરૂપે દેખે છે. [એટલે દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનમાં આલંબન અર્થાત્ વિષય છે આ તિમિર.]
કોઈક 'તિમિર' ચાળાણીના કાણાંઓની માફક આંખની (=આંખના કિરણોની) વચ્ચે વચ્ચે
રહેલ છે. તેના લીધે આંખનાં કિરણો છૂટાં છૂટાં ફેલાય છે અને જ્યારે સૂર્યકિરણો સાથે
અથડાય છે ત્યારે વાળના ગૂંચળાના આકારના બની જાય છે. તેથી [વાળના ગુચ્છાના
જ્ઞાનમાં] ને તિમિર જ વિષય છે, કારણ કે જ્યારે સૂર્ય ભગ્યો નથી હોતા કે અસ્ત પામી
ગયો હોય છે ત્યારે વાળના ગુચ્છાનું દર્શન ઉત્પન્ન થતું નથી. ગંધર્વનગરમાં ગ્રુહ, અટ્ટાલ,
પ્રાકારના આકારો ધારણ કરનાર સફેદ વાદળો વિષય છે નિષ્કર્ષ એ કે વિપરીતજ્ઞાતિમાં
ઉપર્યુક્ત ત્રણેય પક્ષો નિર્દોષ છે.

129. યઃ પુનરિતરંતરસક્કરઃ હયાતીનામુદાહારિ તત્રાત્મહયાત્યસત્હયાતૌ અપવર્ગા-
દ્વિકે વયમપિ વિજ્ઞાનાદૈતમપાકરિષ્યન્તઃ પરાકરિષ્યામ્ ઇતિ કિં તચ્ચિન્તયા ? વિપરીત-
હયાતૌ તુ તત્ત્વાદ્કર્યં પરિહતમ્ ।

129. વળી, [વિપરીતજ્ઞાતિ. આત્મજ્ઞાતિ અને અસત્જ્ઞાતિ એ ત્રણ] જ્ઞાતિ-
ઓના પરસ્પર સંકર જે તમે પ્રમાકરોએ કહ્યો તેની આગતમાં કહેવાનું કે આત્મજ્ઞાતિ
અને અસત્જ્ઞાતિનો નિરાસ તો અમે પણ અપવર્ગાદિકમાં વિજ્ઞાનાદૈતનો નિરાસ
કરતાં કરવાના છીએ એટલે અહીં તેની વિચારણા કરવાથી શો લાભ ? વિપરીતજ્ઞાતિમાં
તો તેમના સાંકર્ષના દેષને અમે પરિહાર કર્યો છે.

130 યત્પુનરવાદિ 'સર્વવાદિમિઃ સ્મૃતિપ્રમોષોડમ્યુપગત એવ, પ્રામાકરૈસ્તુ યશઃ
પીતમ્' ઇતિ, તત્ર વાયન્તરાણિ તાવથથા ભવન્તિ તથા ભવન્તુ, વયં તુ સ્મૃત્યુપારૂઢરજતા-
દ્યાકારપ્રતિભાસમભિવદન્તો બાદં સ્મૃતિપ્રમોષમમ્યુપગતવન્તઃ । કિન્તુ ન તાવત્યેવ વિશ્રા-
મ્યતિ મતિઃ, અપિ તુ રજતાદ્યુભવોડપિ સંવેચતે ઇતિ ન સ્મૃતિપ્રમોષમાત્ર એવ વિરન્ત-
ઃ વ્યમ્ । અતો વિપરીતહયાતિપક્ષ એવ નિરવઘ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

130. વળી, તમે પ્રાભાકરોએ જે કહ્યું કે ‘અધા દાર્શનિકો સ્મૃતિપ્રમેય સ્વીકારે છે જ, પરંતુ યશ તો પ્રાભાકરોને મળે છે’ એ બાબતમાં કહેવાનું કે બીજા દાર્શનિકોનું તો જે હો તે ખુરું પણ એમે તો સ્મૃતિમાં આવેલ રજતાકારના પ્રતિભાસની વાત કરતાં સ્મૃતિપ્રમેયને ખરેખર સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ બુદ્ધિ ત્યાં જ અટકી જતી નથી પણ રજતાદિના અનુભવ પણ સંવેદાય છે. એટલે, કેવળ સ્મૃતિપ્રમેયે જ અટકી ન જવું જોઈએ. નિષ્કર્ષ એ કે વિરીતખ્યાતિપક્ષ જ નિર્દોષ છે.

131. યસ્તુ વાધપ્રકારઃ પ્રાગ્વિકલ્પિતઃ તત્ત્વ સહાનવસ્થાનસંસ્કારોચ્છેદાદિપક્ષા અનમ્યુપગમેનૈવ નિરસ્તા ઇત્યસ્થાને કળ્પશોષ આયુષ્મતાઽનુભૂતઃ । વિષયાપહારસ્તાવદસ્તુ વાધઃ । વિષયસ્ય ચ ન પ્રતિભાતત્વમપહ્રિયતે કિન્તુ પ્રતિભાતસ્યાસત્ત્વં હ્યાપ્યતે ઇત્યપહારાર્થઃ । અસત્ત્વમપિ નેદાનોમુપનતસ્ય હ્યાપ્યતે યેન પૂર્વદૃષ્ટદુષ્ણમગ્નકુમ્ભાભાવપ્રતિભાસવદવાધઃ સ્યાત્ । ન ચ તદાનીમપ્યભાવગ્રહણે વસ્તુનો દ્વિચાત્મકત્વમાશङ્કનીયં, પૂર્વાવગતાકારોપમર્દશ્ચરેણ વાધકપ્રત્યયોત્પાદાત્, યન્મયા તદા રજતમિતિ ગૃહીતં તદ્રજતં ન ભવતિ, અન્યદેવ તદ્વસ્તિત્વિતિ ।

131. વિકલ્પો ગ્રાહ્ય કરી આધપ્રકારનો તમે પ્રાભાકરોએ વિચાર કર્યો છે. તેમાં સહાનવસ્થાન, સંસ્કારોચ્છેદ વગેરે વિકલ્પો અસ્વીકાર્ય હોવાને કારણે નિરસ્ત થઈ જ ગયા છે, એટલે આપે નકામું ગળું સૂકવ્યું. આધ એટલે વિષયાપહાર જ હો. વિષયની પ્રતિભાતતા દૂર થતી નથી પરંતુ જે વિષય પ્રતિભાત થયો હોય છે તેનું અસત્ત્વ જણાવાય છે—આ છે અપહારનો અર્થ. [પહેલાં બ્રાહ્મિકાળે ઉપસ્થિત થયેલ વસ્તુનું અત્યારે (=આધકાળે) અસત્ત્વ [છે એમ] જણાવાતું નથી, જેથી પૂર્વદૃષ્ટ દુષ્ણભગ્ન કુમ્ભના અસત્ત્વની જેમ તેનો આધ ન થાય. પહેલાં (=બ્રાહ્મિકાળે) અનુભવેલ વસ્તુનું તે જ કાળે (=બ્રાહ્મિકાળે) અસત્ત્વ [હતું] એમ] ગ્રહણ કરતાં એક વસ્તુમાં એક કાળે ભાવત્વ અને અભાવત્વ એ બે સ્વભાવો માનવા પડશે એવી આશંકા કરવી ન જોઈએ કારણ કે પૂર્વે જણાવેલા (=અનુભવેલા) આકારને દયાવીને આધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, [જેમ કે] ‘તે વખતે (=બ્રાહ્મિકાળે) જે વસ્તુને મેં રજત કહી ગૃહીત કરી હતી તે (તે વખતે) રજત ન હતી, કોઈ બીજું જ વસ્તુ હતી’.

132. નનુ સ્વકાલનિયતત્વાત્ જ્ઞાનાનાં કથમુત્તરસ્ય જ્ઞાનસ્ય પૂર્વજ્ઞાનોત્પાદકાલાવચ્છિન્નતદ્વિષયાભાવગ્રહણસામર્થ્યમ્ ? કિં કુર્મઃ ? તથા પ્રત્યયોત્પાદાત્ । ન મગ્નઘટવદિદાનીં તન્નાસ્તિતા ગૃહ્યતે, અપિ તુ તદૈવ તદસદિતિ પ્રતીતિઃ । યથા ચ ન વર્તમાનૈકનિષ્ઠા એવ વિષયપ્રતીતયસ્તથા ક્ષણમજ્જમજ્જે વક્ષ્યામઃ ।

132. પ્રાભાકરની શંકા - જ્ઞાનો તો પોતપોતાના કાળમાં જ નિયત છે, તો પછી પૂર્વજ્ઞાનોત્પત્તિકાળથી વિશિષ્ટ પૂર્વજ્ઞાનવિષયના અભાવને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય ઉત્તરજ્ઞાનમાં કયાંથી હોય ?

નૈયાયિક - અમે શું કરીએ ? કારણ કે એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ભગ્ન ઘટની જેમ તેજુ' (=રજતત્વ) અત્યારે (=આધજ્ઞાનકાળે) અસત્ત્વ યુક્ત થતું નથી પરંતુ તે વખતે જ (=બ્રાન્તિકાળે) તે અસત્ ઢતી એવી પ્રતીતિ થાય છે. વિષયપ્રતીતિઓ કેવળ વર્તમાન-નિઃ નથી એ વસ્તુ અમે ક્ષણમંગવાદનો નિરાસ કરતી વખતે કહીશું.

133. અથવા ફલાપહારો ભવતુ બાધઃ । પ્રમાણફલત્વં ચ હાગાદિબુદ્ધીનાં પ્રત્યક્ષ-લક્ષણે વર્ણિતમિતિ તદપહરણાત્ પ્રમાણં બાધિતં ભવત્યેવ । કિં કુર્વતા બાધકેન પ્રમાણ-ફલમપહતમિતિ ચેત્ -

ગાયતા નૃત્યતા વાડપિ જપતા જુહ્વતાડપિ વા ।

તત્ત્વેત્કાર્યં કૃતં તેન કિમવાન્તરકર્મણા ॥

તદભ્યુપગમે વાપિ તર્કિ વિદધતા કૃતમ્ ।

તત્ત્વ કિં કુર્વતેત્યેવમવધિઃ કો ભવિષ્યતિ ॥

તદલમમુનાડવાન્તરપ્રશ્નેન । સર્વથા બાધકપ્રત્યયોપજનને સતિ હાનાદિરૂપં પૂર્વપ્રમાણફલં નિવર્તતે ઇતિ તેન તદ્વાધિતમુચ્યતે ।

133. અથવા આધ એટલે ફલાપહાર હો. પ્રમાણુક્ષણ એ હાનાદિબુદ્ધિ છે એ વાત અમે પ્રત્યક્ષના બક્ષણ વખતે કહી છે. તેના અપહારથી પ્રમાણ આધિત થાય છે જ.

પ્રાભાકર - શું કરતું આધક જ્ઞાન પ્રમાણુક્ષણનો અપહાર કરે છે ? [અર્થાત્ આધક જ્ઞાન ક્ષણનો અપહાર કરવા માટે વચ્ચે ખીજું શું કરે છે ?]

નૈયાયિક - ગાતા કે નાયતાં પણ, જપ કરતા કે હોમ કરતા પણ તે આધક જ્ઞાન તે કાર્ય કરતું હોય તો પછી તે કાર્ય કરવા માટે અવાન્તર કાર્ય કરવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? જે અવાન્તર કાર્ય માનશો તો તે અવાન્તર કાર્ય કરવા માટે ખીજું કયું અવાન્તર કાર્ય તેણે કયું અને તે ખીજું અવાન્તર કાર્ય કરવા માટે વચ્ચે અન્ય કયું અવાન્તર કાર્ય કયું ? — એમ આ પ્રશ્નોની હારમાળાને કોઈ અન્ત આવશે ખરો ? માટે, આ અવાન્તર કાર્યના પ્રશ્નને રહેવા દો. જ્યારે આધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે હાનાદિરૂપ પૂર્વપ્રમાણુક્ષણ દૂર થાય છે, એટલે આધક જ્ઞાન વડે પૂર્વપ્રમાણુક્ષણ આધિત થાય છે એમ કહેવાય છે.

134. સમાનાસમાનવિષયવિકલ્પોડપિ ન પેશલઃ, ઇકસ્મિન્વિષયે વિરુદ્ધાકારગ્રાહિ-જોર્જાનયોર્વાધ્યબાધકભાવાભ્યુપગમાત્ । ચિત્રાદિપ્રત્યયે કથં ન બાધ ઇતિ ચેત્, પૂર્વજ્ઞાનો-પમર્દેનોત્તરવિજ્ઞાનાનુપાદાત્ । અત્ત ઇવૈકત્રાપિ ધર્મિણિ બહૂનાં ધર્માણામિતેરત્રાનુપમર્દેન વેદ્યમાનાનામસ્યેવ સમાવેશઃ ।

134. તે બે જ્ઞાનોનો વિષય એક જ છે કે જુદો જુદો એ વિકલ્પ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે એક જ વિષયમાં વિરુદ્ધ આકારોને પ્રકલ્પ કરનાર બે જ્ઞાનો વચ્ચે આધ્ય-આધકભાવ અમે સ્વીકાર્યો છે. ચિત્રરૂપના જ્ઞાનમાં આધ કેમ થતો નથી એમ જો પૂછશો તો અમારો જવાબ એ છે કે આધમાં તો પૂર્વજ્ઞાનને દબાવી દૂર કરી ઉત્તરજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે [જ્યારે ચિત્રજ્ઞાનની આગતમાં એવું થતું નથી.] તેથી જ એક ધર્મમાં એકખીજનો ન દબાવતા અનેક અનુભવતા ધર્મેનો સમાવેશ એક સ્થાને થાય છે જ.

135 પૂર્વોપમર્દેનોત્તરવિજ્ઞાનજન્મતૃચૈતદપિ પ્રત્યુક્તં ભવતિ યદુક્તં પૂર્વસ્મિન્ પ્રત્યયે પ્રાતપ્રતિષ્ઠે સત્યાગન્તુજ્ઞાનમુત્તરં બાધ્યતામ્' इति, यतः पूर्वोपमर्देनैव तदुत्तरं ज्ञानमुदेति । विषयसहायत्वात् प्रमाणान्तरागुल्यमाणत्वाच्च उत्तरमेव ज्ञानं बाधकमिति युक्तम् । तस्मा स्ति ज्ञानानां बाध्यबाधकभावः । स चायं बाधव्यवहारो विपरीतव्यातिपक्षे एव सामर्थ्यमस्खलितं दधातीति स एव ज्यायान् ।

135. પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરી ઉત્તરજ્ઞાન જન્મે છે એમ કહેવાથી પેલી તમે પ્રામાદરોએ કરેલી ફ્લીલેનો પણ પ્રતિષેધ થઈ જાય છે કે 'પૂર્વજ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા પ.મી ચૂક્યું હોય જો કોઈનો આધ થઈ શકે એમ હોય તો તે ઉત્તરજ્ઞાન છે, પૂર્વજ્ઞાન નથી,' કારણ કે પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને જ ઉત્તરજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયની સહાયને કારણે તેમ જ અન્ય પ્રમાણની સહાયને કારણે ઉત્તરજ્ઞાન જ આધક છે એમ માનવું ઉચિત છે. નિષ્કર્ષ એ કે જ્ઞાનોમાં આધ્યઆધકભાવ સંભવે છે અને આ આધવ્યવહાર વિપરીતખ્યાતિપક્ષમાં જ સ્ખલનારહિત સામર્થ્ય ધરાવે છે, એટલે તે વિપરીતખ્યાતિપક્ષ જ શ્રેષ્ઠ છે.

136. अज्ञः कोऽपि नाम मीमांसकस्त्वाह — येयं शुक्तिकायां रजतप्रतीतिर्विपरीतव्यातिरिति तद्वदिनामभिमतता सा तथा न भवतीति, सत्त्वरजतप्रतीतिवदत्राप्यवभास्य-रजतसदभावात् । लौकिकालौकिकत्वे तु विशेषः । रजतज्ञानावभास्यं हि रजतमुच्यते, तच्च किञ्चिद् व्यवहारप्रवर्तकं, किञ्चिन्नेति । तत्र व्यवहारप्रवर्तकं लौकिकमुच्यते, ततोऽन्यदलौकिकमिति । यच्च शुक्तिकाशकलमिति भवन्तो वदन्ति तदलौकिकं रजतम् । रजतज्ञानावभास्यत्वाद् रजतं, तद्व्यवहाराप्रवृत्तेरलौकिकमिति ।

136. કોઈક અજ્ઞાની મીમાંસક કહે છે — છીપમાં થતી રજતની જે પ્રતીતિને વાદી નૈયાયિશા વિપરીતખ્યાતિ કહે છે તે તેવી (અર્થાત્ વિપરીતખ્યાતિ) નથી, કારણ કે રજતની સાચી પ્રતીતિની જેમ અહીં પણ (==રજતની મિથ્યા પ્રતીતિમાં પણ) અવભાસ્ય રજતનો સદ્ભાવ છે. [રજતની સાચી પ્રતીતિમાં જેમ અવભાસ્ય રજતનો સદ્ભાવ છે તેમ આ આન્ત પ્રતીતિમાં પણ અવભાસ્ય રજતનો સદ્ભાવ છે]—એટ માત્ર એટલો જ કે રજતની સાચી પ્રતીતિમાં રજત લૌકિક છે જ્યારે અહીં રજત અલૌકિક છે. રજતજ્ઞાનમાં જે ભાસે છે તેને રજત કહેવામાં આવે છે, તે રજત કોઈ વાર વ્યવહારપ્રવર્તક હોય છે, કોઈ વાર વ્યવહારપ્રવર્તક નથી હોતી. જે વ્યવહારપ્રવર્તક રજત છે તેને લૌકિક કહેવામાં

આવે છે, તેનાથી બુદ્ધ પ્રકારની રજતને (અર્થાત્ જે વ્યવહારપ્રવર્તક નથી તે રજતને) અલૌકિક કહેવામાં આવે છે. જેને તમે નૈયાયિકા છીપનો દુકડો કહેો છો તે અલૌકિક રજત છે; તે રજતજ્ઞાનમાં આસે છે તેથી રજત છે, વ્યવહારપ્રવર્તક નથી તેથી અલૌકિક છે.

137. તદેતદપરામૃષ્ટસંવેદનેતિવૃત્તસ્યાશિનવપદાર્થસર્ગપ્રજાપતેરભિધાનમ્ । બાધક-પ્રત્યયેન તત્ર રજતાભાવસ્ય સ્થાપનાત્ । નેદં રજતમિતિ હિ રજતં પ્રતિષેધત્યેષ પ્રત્યયઃ, ન વિદ્યમાનરજતસ્યાલૌકિકત્વમવ્યોતયતિ ઇતિ ।

137. નૈયાયિક-આનો અર્થ તો એ કે અલૌકિક પદાર્થની સૃષ્ટિના સર્ગક આ મીમાંસકો આન્ત જ્ઞાનનો આધ થાય છે ત્યારે શું થાય છે એ સાવ જાણતા જ નથી. આન્ત જ્ઞાનમાં, આધક જ્ઞાનથી રજતનો અભાવ જણાવાય છે; ‘આ રજત નથી’ એમ રજતનો પ્રતિષેધ આ આધક જ્ઞાન કરે છે, અને નહિ કે વિદ્યમાન રજતના અલૌકિકત્વનું પ્રકાશન.

138. અથ નેદં લૌકિકમિતિ વ્યાખ્યાયતે । હન્ત ! વાક્યશેષઃ ક્રિયતાં ‘સંયજૈરજ્ઞાનિ’ [મૈ.સં. ૧.૨.૧૫] ઇતિવ્ત્ સોડયં શ્રોત્રિયઃ સ્વશાસ્ત્રવર્તનીમિહાપિ ન તાં વ્યજતિ, ન તુ તસ્યા અયમવસરઃ । અગૃહ્યમાણે તુ રજતાસ્યેડન્યધર્મિણિ કથં તદ્વર્મત્વેન લૌકિકત્વં ગૃહ્યતે ? રજતાભાવગ્રહણે ત્વેષ ન દોષઃ, ભાવતદભાવયોઃ ધર્મધર્મિભાવાભાવાત્ । સ્મર્યમાણ-પ્રતિયોગ્યવચ્છિન્ને હિ અભાવો ગૃહ્યતે એવ । તસ્માદત્ર નાસ્ત્યેવ રજતં, ન પુનર-લૌકિકં તદસ્તિ । ન ચ રજતજ્ઞાનાવમાસ્યત્વમાત્રં રજતલક્ષણમ્ અપિ ત્વવાધિતરજત-જ્ઞાનગમ્યત્વમ્ । અપિ ચ લૌકિકાલૌકિકપ્રવિભાગઃ પ્રતિભાસનિવન્ધનો વા સ્યાદ્વચ્ચહાર-સદસદ્ભાવનિવન્ધનો વા ? ન તાવત્ પ્રતિભાસનિવન્ધનઃ, તથાપ્રતીત્યભાવાત્, ક્વચિદ્ધિ રજતં, ક્વચિચ્ચ તદભાવઃ પ્રતીયતે, ન તુ લૌકિકત્વમલૌકિકત્વં વા ।

138. મીમાંસક-આધક જ્ઞાન જણાવે છે કે આ રજત લૌકિક નથી. ‘આ રજત નથી’ એ વાક્ય અધુરું છે અને તેથી ‘લૌકિક’ પદ ઉમેરી આ રીતે પૂર્ણ કરવાનું છે- ‘આ લૌકિક રજત નથી.’ ઉદાહરણાર્થ, [સં તે વાચુર્વાતેન ગચ્છતાં] સં યજૈરજ્ઞાનિ [સમાશિષા યજ્ઞપતિઃ]. [આ મંત્રમાં ‘યજૈરજ્ઞાનિ’ સાથે એકવચન ‘ગચ્છતામ્’ જઈ શકતું ન હોઈ જે અધુરાપણું વાક્યમાં છે તેને ‘ગચ્છતામ્’ પદ ઉમેરી દૂર કરવામાં આવે છે. આને વાક્યશેષ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ વાક્યમાં આક્રીના ખૂટતાં પદ-પદોનું ઉમેરણું.]

નૈયાયિક - આ વેદવિશારદ પોતાના શાસ્ત્રમાં પ્રયુક્ત પદ્ધતિને અહીં પણ છોડતા નથી, પરંતુ તેને માટે અહીં અવસર નથી. રજત નામનો અન્ય ધર્મી ગૃહીત જ ન થતો હોય તો તેના ધર્મ તરીકે લૌકિકત્વનું ગ્રહણ હોય જ ક્યાંથી? [કે જેથી કહી શકાય કે રજતના લૌકિકત્વનો પ્રતિષેધ આધક જ્ઞાન કરે છે.] રજતાભાવના ગ્રહણમાં આ દોષ નથી કારણ કે રજતના ભાવ અને અભાવ વચ્ચે ધર્મધર્મિભાવ સંબંધ નથી. સ્મરણમાં આવતા

પ્રતિયોગીથી અવચિન્ન અભાવ જ ગૃહીત થાય છે. [પ્રતિયોગી એટલે શું એ સમજાવે. રજતાભાવ હો. અભાવ કોનો? રજતનો. તેથી રજત એ પ્રતિયોગી છે અને તેનાથી અવચિન્ન પ્રસ્તુત અભાવ છે. ન્યાય-વૈશેષિક મતે અભાવ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે. પરંતુ અભાવનું પ્રત્યક્ષ થવામાં પ્રતિયોગીનું સ્મરણ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી પ્રતિયોગી રજતનું સ્મરણ ન થાય ત્યાં સુધી રજતાભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.] [ઉપર જે કહ્યું તેનો] નિષ્કર્ષ એ કે અહીં (= રજતના આન્ત જ્ઞાનની યાત્રામાં) ‘રજત નથી જ’ એવું બાધક જ્ઞાન થાય છે અને નહિ કે ‘રજત અલૌકિક છે’ એવું. વળી, રજતજ્ઞાનમાં ભાસવું તે રજતનું લક્ષણ નથી પરંતુ અબાધિત રજતજ્ઞાનનું જ્ઞેય હોવું તે રજતનું લક્ષણ છે. ઉપરાંત, અમે પૂછીએ છીએ કે વિષયોનો લૌકિક-અલૌકિક વિભાગ પ્રતિભાસને આધારે છે કે વ્યવહારના હોવા-ન હોવાને આધારે? તે પ્રતિભાસને આધારે ન હોઈ શકે કારણ કે તેવી પ્રતીતિ નથી, (અર્થાત્ ‘આ રજત લૌકિક છે અને આ રજત અલૌકિક છે’ એવી પ્રતીતિ નથી.) કોઈક વાર રજતની પ્રતીતિ થાય છે અને કોઈક વાર રજતાભાવની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ રજતના લૌકિકત્વ કે અલૌકિકત્વની પ્રતીતિ નો થતા જ નથી.

139. અથ વ્યવહારપ્રવૃત્ત્યપ્રવૃત્તિભ્યાં લૌકિકાલૌકિકત્વે વ્યવસ્થાપ્યેતે તદ્વત્કવ્યં ક્રોડયં વ્યવહારો નામેતિ । જ્ઞાનાભિધાનસ્વભાવો हि व्यवहारः । स तद्विषयो नास्तीत्युक्तम् । तदर्थक्रियानिर्वर्तनं व्यवहार इति चेत्, तर्हि स्वप्ने परिरम्यमाणाया योषितः कूटकार्षापणस्य च लौकिकत्वं प्राप्नोति, उत्पद्य नष्टे घटे अर्थक्रियाया निवृत्तेरलૌકિકત્વં સ્યાત્ । અપિ ચ યઃ શુક્તિકાયાં રજતવ્યવહારં ન કરોતિ સ રજતાભાવમેવ બુદ્ધ્વા, ન રજતસ્ય સતસ્તસ્યાલૌકિકતામ્ । યદિ ચેદમલૌકિકં રજતં તત્કિમર્થમિહ તદર્થક્રિયાર્થં પ્રવર્તેતે ? અલૌકિકં લૌકિકત્વેન ગૃહીત્વેતિ ચેત્, સૈવેયં તપસ્વિની વિપરીતહ્યાતિરાયાતા । તસ્માદ્ વિપરીતહ્યાતિદ્વેષેણ કૃતમીદૃશા । અત્રાપિ લોકસિદ્ધૈવ પ્રતીતિરનુગમ્યતામ્ ।

139. જે વ્યવહારપ્રવૃત્તિના હોવા-ન હોવાના આધારે લૌકિકત્વ-અલૌકિકત્વની વ્યવસ્થા હોય તો આ વ્યવહાર એ શું છે એ તમારે જણાવવું જોઈએ. જ્ઞાનને નામ આપવારૂપ વ્યવહાર પણ છે અને આ વ્યવહારનો વિષય લૌકિકત્વ-અલૌકિકત્વ નથી એ અમે કહ્યું છે. અર્થક્રિયા કરવારૂપ વ્યવહાર અચિન્ને છે એમ જે કહેતા હો તો સ્વપ્નમાં આલિંગન કરાતી યુવતી અને ખોટા સિદ્ધા પણ લૌકિક બની જશે; વળી ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામી ગયેલ ઘટમાંથી અર્થક્રિયા ચાલી જતી હોઈ તે અલૌકિકત્વ પ્રાપ્ત કરશે. ઉપરાંત, જે માણસ છીપમાં રજતનો વ્યવહાર કરતો નથી તે રજતાભાવ બાળીને જ તેમ કરે છે અને નહિ કે રજતના હોવા છતાં તેની અલૌકિકતાને બાળીને. અને જે આ અલૌકિક રજત હોય તો અહીં રજતની અર્થક્રિયા માટે પ્રમાતા પ્રવૃત્તિ કેમ કરે? અલૌકિક રજતને લૌકિક રજત બાળીને તે તેમ કરે છે એમ જે તમે કહેશો તો પેલી ખિચારી વિપરીતજ્ઞાતિ વળી પાછી આવીને ઊભી રહેશે. માટે વિપરીતજ્ઞાતિ પ્રત્યે આવો દ્વેષ ન રાખો. અહીં પણ લોકસિદ્ધ પ્રતીતિને જ અનુસરો.

140. ન વા મીમાંસકા એતે સ્વભાર્યામપિ વેદમતઃ ।
 નિઃસારથિતુમિચ્છન્તિ સ્વતઃપ્રામાણ્યતુળ્યયા ॥
 ન ચૈવમપિ તલ્લિસદ્ધિઃ ભુદ્ધિદ્વૈવિધ્યદર્શનાત્ ।
 સંશયે સત્તિ સંવાદસાપેક્ષત્વં તથૈવ તત્ ॥
 ક્લેશેન તદમુનાડપિ સ્વાર્થસ્તેષાં પ્રસિદ્ધચતિ ન કરિચત્ ।
 યદ્ભવતિ દૈવગત્યા રાજપથેનૈવ તદ્ભવતુ ॥

140. સ્વતઃપ્રમાણ્યતા માટેની તુલ્યાને લીધે આ મીમાંસકો ધરમાંથી પોતાની પત્નીને પણ શું કાઢી મૂકવા ન ઈચ્છે ? (અર્થાત્ સ્વતઃપ્રમાણ્યતાને ખાતર મીમાંસકો પોતાની પત્નીને પણ ધરમાંથી હાકી કાઢે.) પરંતુ એમ કરે તો પણ સ્વતઃપ્રમાણ્યતા સિદ્ધ થવાની નથી કારણકે (યથાર્થ અને મિથ્યા એમ) બે પ્રકારનું જ્ઞાન દેખાય છે. જ્ઞાનની યથાર્થતા બાજુતે સંશય થતાં તેના યાથાર્થની (=પ્રામાણ્યની) સંવાદસાપેક્ષતા એવી ને એવી જ રહે છે. આટલો બધો ક્લેશ (=શ્રમ) કરવા છતાં તેમને (=મીમાંસકોને) કોઈ સ્વાર્થ સધાયો નહિ. જે અનિવાર્યપણે બનવાનું જ છે તે [આડાઅવળા માર્ગે બનવા કરતાં] રાજમાર્ગે જ બને. [અર્થાત્ જે અનિવાર્ય છે તેને ગલ્લાતલ્લાં કર્યા પછી સ્વીકારવા કરતાં સામી છાતીએ સ્વીકારવું જ વધુ સારું].

141. નાત્મહ્યાતિર્વાહચતયાડર્થપ્રતિભાસાત્
 નાસત્હ્યાતિર્ન હ્યસતાં ધીવિષયત્વમ્ ।
 ઉક્તોડહ્યાતૌ દૂષણમાર્ગો વિપરીત-
 હ્યાતિસ્તસ્માદાશ્રયણીયા મતિમદ્ભિઃ ॥

141. બુદ્ધિમાનોએ આત્મખ્યાતિ સ્વીકારવી જોઈએ નહિ કારણ કે અર્થ તો બાહ્યરૂપે દેખાય છે. તેમણે અસત્ખ્યાતિ પણ ન સ્વીકારવી જોઈએ કારણ કે જે અસત્ છે તે જ્ઞાનનો વિષય નથી. તેમણે અખ્યાતિ પણ ન સ્વીકારવી જોઈએ કારણ કે તેમાં આવતા દોષો અને જણાવી ગયા છીએ. માટે, છેવટે વિપરીતખ્યાતિ જ તેમણે સ્વીકારવી જોઈએ.

142. સ્થિતે ચ તસ્મિન્ વિપરીતવેદને
 તદોયસાધર્મ્યકૃતોડસ્તિ સંશયઃ ।
 તદા ચ સંવાદમુલ્લક્ષણાત્
 ભજન્તિ બોધાઃ પરતઃ પ્રમાણતામ્ ॥

142. તથા વિપરીતખ્યાતિ પુરવાર થતાં, પ્રમાણજ્ઞાનનું તેની (=વિપરીતજ્ઞાનની) સાથે [જ્ઞાનત્વરૂપ] સાધર્મ્ય હોવાને કારણે જ્યારે સંશય બળે કે ‘આ વિપરીતજ્ઞાન હશે

કે પ્રમાણ્યતાન હશે તે વખતે જ્ઞાનો (પોતાતુ) પ્રમાણ્ય સિદ્ધ કરવા) સંવાદની અપેક્ષા રાખતા હોઈ પરતઃ પ્રમાણ્ય પામે છે.

143. પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાનાં તદ્વથાઽસ્તુ તથાઽસ્તુ વા ।

શબ્દસ્ય હિ પ્રમાણત્વં પરતો મુક્તસંશયમ્ ॥

દૃષ્ટે હિ વિષયે પ્રામાણ્યનિશ્ચયમન્તરેણૈવ લઘુપરિશ્રમેષુ કર્મસુ પ્રવૃત્તિરિતિ તદુપયોગિ-
પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપ્રામાણ્યનિશ્ચયે દુરુપપાદે કોઽભિનિવેશઃ ? શબ્દે પુનરદૃષ્ટપુરુષાર્થપથો-
પદેશિનિ પ્રામાણ્યમનિશ્ચય મહાપ્રયત્નનિર્વૃત્યાનિ જ્યોતિષ્ટોમાદીનિ ન પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણો
યજ્ઞવાનઃ પ્રયુજ્જીરન્ ઇત્યવશ્યં નિશ્ચેતવ્યં તત્ર પ્રામાણ્યમ્ । તત્ત્વ પરત ઇતિ બ્રૂમઃ ।

143. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણ્યતુ પ્રમાણ્ય જે રીતે હો તે રીતે ખરું (અર્થાત્ એની ચર્ચામાં ન પડીએ). પરંતુ શબ્દતુ પ્રમાણ્ય તો નિઃસંશયપણે પરતઃ જ છે.

જ્યારે વિષય દૃષ્ટ હોય ત્યારે પ્રમાણ્યના નિશ્ચય વિના જ હ્યુશ્રમસાધ્ય ક્ષેત્રમાં લોભા પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે તેમાં ઉપયોગી પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણ્યતુ પ્રમાણ્ય નિશ્ચિતપણે બાબતું (પ્રવૃત્તિ પહેલાં) દુર્ઘટ હોઈ તેને નિશ્ચિતપણે બાધ પછી જ પ્રવૃત્તિ કરવાની જક કરવાનો શો અર્થ ? પરંતુ શબ્દ તો અદૃષ્ટ પુરુષાર્થપથનો ઉપદેશ આપે છે, તેથી શબ્દના પ્રમાણ્યને નિશ્ચિતપણે બાધા વિના મહાપ્રયત્નસાધ્ય જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે ક્ષેત્રો બુદ્ધિમાન યજ્ઞમાનો કરે નહિ, એટલે અહીં શબ્દના પ્રમાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવૃત્તિ પહેલાં] અવશ્ય કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણ્યનિશ્ચય પરતઃ જ છે એમ એમ કહીએ છીએ.

144. શબ્દસ્ય વૃદ્ધવ્યવહારાધિગતસમ્બન્ધોપકૃતસ્ય સતઃ પ્રતીતિજનકત્વં નામ રૂપમવદ્યતમ્ । તત્તુ નૈસર્ગિકશક્ત્યાત્મકસમ્બન્ધમહિમ્ના વા પુરુષવદિતસમયસમ્બન્ધવલેન વેતિ વિચારયિષ્યામઃ । પ્રકાશકત્વમાત્રં તુ દીપાદેરિવ તસ્ય રૂપમ્ । યથા હિ દીપઃ પ્રકાશમાનઃ શુચિનશુચિં વા યથાસન્નિહિતમર્થમવદ્યોતયતિ તથા શબ્દોઽપિ પુરુષેણ પ્રયોજ્યમાનઃ શ્રવણપથમુપગતઃ સત્યેઽનુતે વા સમન્વિતેઽસમન્વિતે વા સફલે નિષ્ફલે વા સિદ્ધેઽસિદ્ધે કાર્યેઽર્થે વા પ્રમિતિમુપજનયતીતિ તાવદેવાસ્ય રૂપમ્ । અયં તુ દીપાત્ચ્છદ્રસ્ય વિશેષો યદેષ સમ્બન્ધવ્યુત્પત્તિમપેક્ષમાણઃ પ્રમાણ્યતાદયતીતિ, દીપસ્તુ તન્નિરપેક્ષ ઇતિ ।

144. વૃદ્ધવ્યવહાર દ્વારા બાહ્ય સંબંધથી શબ્દ જ્યારે ઉપકૃત હોય છે ત્યારે તેનું પ્રતીતિજનકત્વ સ્વરૂપ હોય છે એમ નિશ્ચિત થયેલ છે. આ એનું સ્વરૂપ નૈસર્ગિક શક્ત્યાત્મકસંબંધના મહિમાને લીધે છે કે પુરુષે ઘડેલ સંકેતસંબંધના બળ છે એ આપણે (એથા આદિક્રમાં) વિચારીશું. દીપ વગેરેની જેમ એનું સ્વરૂપ પણ પ્રકાશકત્વ માત્ર છે. જેમ પ્રકાશમાન દીપો શુદ્ધ કે અશુદ્ધ, જે કંઈ સમીપ હોય છે તેને પ્રકાશિત કરે છે તેમ શબ્દ પણ, પુરુષ વડે પ્રયોજાતો કાને પડતાં, સત્ય કે અસત્ય, સમન્વિત કે અસમન્વિત, સિદ્ધ કે નિષ્ફલ, સિદ્ધ કે અસિદ્ધ કાર્યની કે અર્થની પ્રતીતિ જન્માવે છે, એટલે એટલું જ એનું

સ્વરૂપ છે. આ છે દ્વીપથી શબ્દને ભેદ—આ (શબ્દ) સંબંધજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતો પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે દ્વીપ સંબંધજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે.

145. તસ્યા: શબ્દજનિતાયા: પ્રમિતેર્યથાર્થેતરત્વં પુરુષદર્શનાધીનમ્, સમ્યગ્દર્શિણિ શુચૌ પુરુષે સતિ સત્યાર્થા સા ભવતિ પ્રતીતિ:, इतरथा तु तद्विपरीतेति । तत्र यथा नैसर्गिकमर्थसंस्पर्शित्वं शब्दस्य रूपमिति समर्थितम्, एवमस्य स्वाभाविकं सत्यार्थत्वमपि न रूपम् । एवमभ्युपगम्यमाने विप्रलम्भकवचसि विसंवाददर्शने न भवेत् । तस्मात् पुरुष-गुणदोषाधीनावेव शाब्दे प्रत्यये संवादविसंवादौ ।

145. શબ્દજનિત જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય વક્તા પુરુષના દર્શન ઉપર આધાર રાખે છે—સમ્યક્દર્શી, શુચિ (=કલેશરહિત) પુરુષ જ્યારે વક્તા હોય ત્યારે શબ્દજન્ય તે જ્ઞાન યથાર્થ (=સત્યાર્થ) હોય છે, અન્યથા અયથાર્થ (=અસત્યાર્થ). જેમ શબ્દનું અર્થસંસ્પર્શિત્વ રૂપ સ્વાભાવિક છે તેમ તેનું સત્યાર્થત્વ (=યથાર્થત્વ) રૂપ સ્વાભાવિક નથી. જે યથાર્થત્વ રૂપને સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો વચ્ચે પુરુષના વચનમાં વિસંવાદ ન જણાય. નિષ્કર્ષ એ કે શબ્દ જ્ઞાનમાં (=શબ્દજન્ય જ્ઞાનમાં) સંવાદ અને વિસંવાદ અનુક્રમે વક્તા પુરુષના ગુણ અને દોષને અધીન છે.

146. न चन्द्रियादाविव तत्र दुर्भेणा गुणाः । रागादयो दोषाः करुणादयो गुणाः पुरुषाणामतिप्रसिद्धा एव । पुरुषगुणा एव शब्दस्य गुणाः, न स्वशरीरसंस्थाः चक्षुरादेरिति । तत्र यदि पुरुषगुणानां प्रामाण्यकारणता नेष्यते दोषाणामपि विप्लवहेतुता माभूत् । यत्तु दोषप्रशमनचरितार्था एव पुरुषगुणाः, प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र शपथशरणा एव श्रोत्रियाः । न च बाधानुत्पत्तिमात्रेण वैदिक्याः प्रतीतेः प्रामाण्यं भवितुमर्हति 'पद्मलाक्षीलक्षमग्निरमयेद् दिवाधरपदकामः' इत्यादावपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । उक्तं च केनचित्—

यथा हि स्वप्नदृष्टोऽर्थः कश्चिद् द्रोपान्तरादिषु ।

असंभवद्विसंवादः श्रद्धातुं नैव शक्यते ॥

तथा चोदनयाऽप्यर्थं बोध्यमानमर्तन्द्त्रियम् ।

असंभवद्विसંवादं न श्रद्धति केचन ॥ इति

146. જેમ ઇન્દ્રિય વગેરેના ગુણો કહેવા મુશ્કેલ છે તેમ પુરુષના ગુણો કહેવા મુશ્કેલ નથી. પુરુષોના રાગ વગેરે દોષો અને કરુણા વગેરે ગુણો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે જ. પુરુષના ગુણો એ જ શબ્દના ગુણો છે; જેમ યક્ષ વગેરેના ગુણો યક્ષ વગેરેમાં જ રહે છે તેમ શબ્દના ગુણો શબ્દમાં જ રહેતા નથી. જે તમે મીમાંસકા પુરુષના ગુણોને શબ્દના પ્રામાણ્યનું કારણ ન ઈચ્છતા હો, તો [તમારા માટે] પુરુષના દોષો પણ શબ્દના

અપ્રામાણ્યનું કારણ ન બનેા. ‘પુરુષના ગુણો તો દોષોનું પ્રશમન કરવામાં જ ચરિતાર્થ છે, તેઓ પ્રામાણ્યનું કારણ બનતા નથી’—એમ કહેવામાં મીમાંસક કેવળ શપથનું જ શરણ લે છે, [તકનું નહિ]. આધિક્ જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થયું એટલા માત્રથી જ વેદજન્ય (=વેદશબ્દજન્ય) પ્રતીતિ પ્રામાણ્ય ધરાવવાને લાયક ઠરતી નથી, કારણ કે તો તો પછી ‘જેને વિદ્યાધરપદની કામના હોય તે લોલ લોચનવાળા લાખ યુવતીઓ સાથે રમણ કરે’ વગેરે શબ્દોમાં પણ પ્રામાણ્યની આપતિ આવે. કોઈકે તો કહ્યું પણ છે કે ‘જેમ સ્વપ્નમાં દેખેલ કોઈ વસ્તુનો અન્ય દ્રીપ વગેરેમાં આધ સંભવતો ન હોવા છતાં તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી શક્ય નથી તેમ વેદ દ્વારા જણાતા અતીન્દ્રિય અર્થનો આધ સંભવતો ન હોવા છતાં કોઈ તેનો વિશ્વાસ કરતું નથી.’

147. તત્ર સ્વપ્નજ્ઞાને હેતુઃ ત્રિદ્રાદિદોષોઽસ્તીતિ દુષ્ટકારણજ્ઞાનાદપ્રામાણ્યમિતિ ચેત્ લોલાક્ષીલક્ષવાક્યે કિં વક્ષ્યમિ ? પ્રમવસ્તસ્ય ન જ્ઞાયતે इति ચેત્ નતરામસૌ વેદેઽપિ ત્વન્મતે જ્ઞાયતે इति કો વિશેષઃ ? મહાજનાદિપરિગ્રહોઽસ્ય નાસ્તીતિ ચેદ્ અન્વેષણીયં તર્હિ પ્રામાણ્યકારણં, ન બુદ્ધ્યુત્પાદકત્વાદેવૌત્સર્ગિકં પ્રામાણ્યમિતિ યુક્તમ્ ।

સાક્ષાદ્દ્રષ્ટનરોક્તત્વં શબ્દે યાવન્ન નિશ્ચિતમ્ ।

બાધાનુત્પત્તિમાત્રેણ ન તાવત્તત્પ્રમાણતા ॥

યદપિ વેદે કારણદોષનિરાકરણાય કથ્યતે ‘યદ્વા વક્તુરભાવેન ન સ્યુદોષા નિરાશ્રયાઃ’ इति [શ્લો०વા० ૧.૨.૬૩] તદપિ ન સામ્પ્રતમ્, અસતિ વક્તરિ પ્રામાણ્યહેતૂનાં ગુણાનામપ્યભાવેન તત્પ્રામાણ્યસ્યાપ્યમાવાત્ । ન ચ વેદે વક્તુરભાવઃ સુવચઃ । તથા હેતુદેવ તાવદ્વિચારયામઃ કિં વેદે વક્તા વિદ્યતે ન વેતિ ।

147. મીમાંસક - સ્વપ્નજ્ઞાનનું કારણ ત્રિદ્રા વગેરે દોષો છે એટલે દુષ્ટ કારણના જ્ઞાનને આધારે સ્વપ્નજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય નક્કી થાય છે.

નૈયાયિક - ‘જેને વિદ્યાધરપદની કામના હોય તે લોલ લોચનવાળા લાખ યુવતીઓ સાથે રમણ કરે’ એ વાક્ય વિશે તમારે શું કહેવું છે?

મીમાંસક - આ વાક્યનું મૂળ ખર નથી.

નૈયાયિક - વેદની આપતમાં પણ, તમારા મતે, મૂળની કોઈને ખર નથી, એટલે તે એમાં શા ભેદ?

મીમાંસક - મહાજન વગેરે તેને (‘લોલ લોચનવાળા...’ એ વાક્યના પ્રમાણ્યને) સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક - તો પ્રમાણ્યનું કારણ શાધી કાઢવું એઈએ. યુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તેનું પ્રામાણ્ય નિત્ય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. શબ્દો સાક્ષાત્ દ્રશ્ય પુરુષે કહ્યા છે એમ જ્યાં સુધી નિશ્ચિત ન થાય ત્યાં સુધી કેવળ આધિક્જ્ઞાનની અનુત્પત્તિને આધારે

તેમનું પ્રમાણ ન સ્વીકારાય. વળી, વેદની આખતમાં કારણદોષના નિરાકરણ માટે તમે જે કહ્યું છે કે 'વક્તાનો અભાવ હોવાને કારણે દોષો નથી કારણ કે દોષોને રહેવાનો આધાર [વક્તા] પોતે જ નથી' તે અનુચિત છે, કારણ કે વક્તા ન હોય તો પ્રમાણ્યના કારણભૂત ગુણોનો પણ અભાવ થાય, જેને પરિણામે તે વેદના પ્રમાણ્યનો પણ અભાવ થાય. વેદની આખતમાં તેના વક્તાનો અભાવ છે એમ કહેવું સારું નથી. એટલે આપણે એનો જ વિચાર કરીએ કે વેદનો વક્તા છે કે નહિ ?

148. નનુ ચ વેદે પ્રમાણાન્તરસંસ્પર્શરહિતવિચિત્રકર્મફલગતમાધ્યસાધનભાવોપ-
દેશિનિ કથં તદર્થસાક્ષાદ્દર્શી પુરુષ ઉપદેષ્ટા ભવેત્ ? ઉચ્યતે—

148. મીમાંસક—વિવિધ કર્મો અને તેમનાં ફળો વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ — જે ખીબા ઢાઈ પ્રમાણનો વિષય નથી તેનો ઉપદેશ વેદ આપે છે, આવા વેદમાં રહેલા અર્થોનું પહેલાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી પછી તેનો [વેદરૂપે] ઉપદેશ દેનાર પુરુષ ક્યાંથી સંભવે ?

149. વેદસ્ય પુરુષઃ કર્તા ન હિ યાદૃશતાદૃશઃ ।

કિન્તુ ત્રૈલોક્યનિર્માણનિપુણઃ પરમેશ્વરઃ ॥

સ દેવઃ પરમો જ્ઞાતા નિત્યાનન્દઃ કૃપાન્વિતઃ ।

ક્લેશકર્મવિપાકાદિપરામર્શવિવર્જિતઃ ॥

149. નૈયાયિક—વેદનો રચયિતા પુરુષ જેવો તેવો નથી પરંતુ ત્રણેય લોકોનું સર્જન કરવામાં નિપુણ એવો પરમેશ્વર છે. તે દેવ પરમ જ્ઞાતા (=સર્વજ્ઞ) છે, નિત્ય આનંદસ્વરૂપ છે, કડુણાધુક્ત છે, કલેશ-કર્મ-વિપાક આદિના સંપર્કથી રહિત છે.

150. અત્રાહ—કિં બ્રૂપે ? ત્રૈલોક્યનિર્માણનિપુણમતિરિતિ ! અહો તવ સરલમતિ-
ત્વમ્ ! ન હિ તથાવિધપુરુષસદ્ભાવે કિઞ્ચન પ્રમાણમસ્તિ ।

તથા હીશ્વરસદ્ભાવો ન પ્રત્યક્ષપ્રમાણકઃ ।

ન હ્યાસાવક્ષ્યવિજ્ઞાને રૂપાદિરિવ ભાસતે ॥

ન ચ માનસવિજ્ઞાનસંવેદ્યોઽયં સુખાદિવત્ ।

યોગિનામપ્રસિદ્ધત્વાન્ન તત્પ્રત્યક્ષમોચરઃ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રતિપેદેન તત્પૂર્વકમપાકૃતમ્ ।

અનુમાનમવિજ્ઞાતે તસ્મિન્ વ્યાખ્યનુપગ્રહાત્ ॥

150. મીમાંસક-શું કહો છો ? 'ત્રણેય લોકોનું સર્જન કરવામાં નિપુણ શુદ્ધિવાળો' એમ ! અહો ! તમારી સરળ બુદ્ધિ ! એવા પુરુષના અસ્તિત્વમાં ઢાઈ પ્રમાણ નથી. ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. જેમ રૂપ વગેરે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનોથી ગૃહીત થાય છે તેમ તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનોથી ગૃહીત થતો નથી. જેમ સૂખ વગેરે [આંતર વિષયો] માનસ પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થાય છે તેમ તે માનસ પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થતો નથી, અને યોગીઓ

પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી-પુરવાર થયેલ ન હોવાથી તે યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તેથી નિષ્કર્ષ એ કે ઈશ્વર પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પુરવાર કરવામાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો પ્રતિષેધ થવાથી પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનનો પણ પ્રતિષેધ થઈ ગયો કારણ કે ઈશ્વર કદી પ્રત્યક્ષ થયો જ ન હોય તો ઈશ્વર અને તેના લિંગ (=હેતુ) વચ્ચેની વ્યાપ્તિનું અહણુ જ ન સંભવે.

151. ન ચ સામાન્યતોદૃષ્ટં લિङ્ગમસ્યાસ્તિ કિञ્ચન ।

ક્ષિત્યાદીનાં તુ કાર્યત્વમસિદ્ધં સુધિયઃ પ્રતિ ।

શૈલાદિસન્નિવેશોડપિ નૈષ કર્ત્રાનુમાપકઃ ।

કર્તૃપૂર્વકકુમ્ભાદિસન્નિવેશવિલક્ષણઃ ॥

દૃષ્ટઃ કર્ત્રાવિનાભાવી સન્નિવેશો હિ યાદૃશઃ ॥

તાદૃહ્નગાદૌ નાસ્તીતિ કાર્યત્વવદસિદ્ધતા ।

151. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરતું સામાન્યતોદૃષ્ટ લિંગ પણ કોષ નથી. હુદ્ધિમાનો [તેના હેતુ તરીકે આપવામાં આવેલ] પૃથ્વી વગેરેના કાર્યત્વને પણ અસિદ્ધ ગણે છે. પર્વત વગેરેનો સન્નિવેશ (= રચના) પણ તેના કર્તાનો અનુમાપક નથી કારણ કે તે સન્નિવેશ કર્તાએ બનાવેલા કુંભ વગેરેના સન્નિવેશથી વિલક્ષણ છે. કર્તા સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતો સન્નિવેશ જેવો હોય છે તેવો સન્નિવેશ પર્વત વગેરેનો નથી, એટલે જેમ કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ છે તેમ આ સન્નિવેશ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે.

151. સિદ્ધત્વેડપિ ન હેતુત્વમનૈકાન્ત્યાર્તૃણાદિભિઃ ॥

અકૃષ્ટજાતૈઃ કર્તારમન્તરેણાસજન્મભિઃ ।

તેષામુત્પત્તિસમયપ્રત્યક્ષત્વેન લભ્યતે ॥

કર્તુર્દૈશ્યત્વમપ્યેવમભાવોડનુપલબ્ધિતઃ ।

ન ચ ક્ષિતિજલપ્રાયદૃષ્ટહેત્વતિરેકિણઃ ॥

કસ્યાપિ કલ્પનં તેષુ યુજ્યતેડતિપ્રસન્નતઃ ॥

તેન કર્તુરભાવેડપિ સન્નિવેશાદિદર્શનાત્ ।

અનૈકાન્તિકતા હેતોર્વિપ્રત્વે પુરુષત્વવત્ ।

152. આ હેતુઓ સિદ્ધ હોય તો પણ સદ્ હેતુઓ નહિ ઘટે, કારણ કે તેઓ કેવળ પક્ષ-સપક્ષમાં જ નહિ પણ વિપક્ષમાંય રહે છે, જેમને ઉત્પન્ન કરનાર કોષ કર્તા નથી એવાં ખેડયા વિના ભીંગી નીકળેલાં ઘાસ વગેરેમાં પણ તે હેતુઓ રહે છે. સકર્તૃક કુંભ વગેરેની ઉત્પત્તિ વખતે થતા પ્રત્યક્ષ વડે જ તેના કર્તાનું દૃશ્યત્વ પણ જ્ઞાત થાય છે; એ જ રીતે કર્તાનો અભાવ પણ અનુપલબ્ધિ વડે જ્ઞાત થાય છે. [ખેડયા વિના ભીંગી નીકળેલ ઘાસની આગતમ] માટી, પાણી, વગેરે દૃષ્ટ જનક હેતુઓથી અતિરિક્ત બીજા કોઈની (અર્થાત્ અદૃષ્ટ કર્તાની) કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરતાં અતિ-

પ્રસંગદોષ આવે છે. આમ કર્તાના અભાવમાં (= સાધ્યાભાવમાં) પણ સન્નિવેશ વગેરે [હેતુઓ] દેખાતા હોય તે હેતુઓમાં અનૈકાન્તિક દોષ છે. વિપ્રત્વ સિદ્ધ કરવા આપેલો ‘પુરુષત્વ’ હેતુ જેમ અનૈકાન્તિક દોષથી દૂષિત છે તેમ આ હેતુઓ પણ અનૈકાન્તિક દોષથી દૂષિત છે.

153. કિञ્ચ વ્યાપ્ત્યનુસારેણ કલ્પ્યમાનઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ ॥

કુલ્લતુલ્યઃ કર્તેતિ સ્યાદ્વિશેષવિરુદ્ધતા ।

વ્યાપારવાનસર્વજ્ઞઃ શરીરી કલેશસંકુલઃ ।

ઘટસ્ય યાદૃશઃ કર્તા તાદૃગેવ ભવેદ્ ભુવઃ ।

વિશેષસાધ્યતાયાં વા સાધ્યહીનં નિદર્શનમ્ ॥

કર્તૃસામાન્યસિદ્ધૌ તુ વિશેષાવગતિઃ કુતઃ ।

153. વળી, જો [‘જ્યાં જ્યાં કાર્ય છે ત્યાં ત્યાં કર્તા છે’ એ] વ્યાપ્તિને આધારે [જગતકર્તા] કલ્પવામાં આવે તો કુલાલતુલ્ય તે કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય. પણ આમાં તો વિશેષવિરુદ્ધતાનો દોષ આવે. અર્થાત્ વ્યાપારવાન્, અસર્વજ્ઞ, શરીરી, કલેશયુક્ત જેવો ઘટનો કર્તા તેવો જ જગતનો કર્તા બની જાય. તમે વિશેષપ્રકારનો કર્તા પુરવાર કરવા માગતા હો તો આ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યહીન બને કારણ કે કર્તામાત્રની સિદ્ધિ થતાં વિશિષ્ટ પ્રકારના કર્તાની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ?

154. અપિ ચ સશરીરો વા જગન્તિ રચયેદીશ્વરઃ શરીરરહિતો વા ? શરીરમપિ ચ તદીયં કાર્યં નિત્યં વા ભવેત્ । સર્વથાડનુપપત્તિઃ—

અશરીરસ્ય કર્તૃત્વં દૃશ્યતે ન હિ કસ્યચિત્ ।

દેહોડ્યુત્પત્તિમાનસ્ય દેહત્વાચ્ચૈત્રદેહવત્ ॥

કાર્યમપીશ્વરશરીરં તત્કર્તૃકં વા સ્યાદીશ્વરાન્તરકર્તૃકં વા ? તત્ર—

સ્વયં નિજશરીરસ્ય નિર્માણમિતિ સાહસમ્ ।

કર્ત્રન્તરકૃતે તસ્મિન્નીશ્વરાન્ત્યમાપતેત્ ॥

ભવતુ કો દોષ इति चेत्, પ્રમાણાભાવ એવ દોષઃ । એકસ્યાપિ તાવદીશ્વરસ્ય સાધને પર્યાકુલતાં ગતાઃ, કિં પુનરનન્તાનામ્ ?

154. ઉપરાંત, શરીરવાળો ઈશ્વર જગત રચે છે કે અશરીરી ઈશ્વર જગત રચે છે ?

[જો શરીરવાળો ઈશ્વર જગત રચે તો] તેનું શરીર પણ કાં તો કાર્ય હોય કાં તો નિત્ય હોય. ગમે તે માનો, કાંઈ પણ રીતે ઈશ્વર ઘટતો નથી. કાંઈ અશરીરી કર્તાને દેખ્યો નથી. [ઈશ્વર સશરીરી છે એમ માનો તો] તેનો દેહ પણ ઉત્પત્તિમાન માનવેા પડે કારણ કે તે દેહ છે, ચોત્રના દેહની જેમ તેનો દેહ ઉત્પત્તિમાન હોય તો તેનો કર્તા તે ઈશ્વર પોતે છે કે તે ઈશ્વરથી અન્ય બીજો કાંઈ ઈશ્વર ? તેમાં પોતાના શરીરનો નિર્માતા ઈશ્વર પોતે જ છે એમ કહેવું સહજ છે. તે શરીરનો કર્તા બીજો ઈશ્વર છે એમ કહેતાં

૯૨ ઈશ્વર શરીરવ્યાપારથી સર્જન કરે છે કે ઇચ્છામાત્રથી ?

અનંત ઈશ્વરો માનવાની આપતિ આવે, જો કોઈ કહે કે અનંત ઈશ્વરો માનવામાં શો દોષ છે, તો કહેવું જોઈએ કે પ્રમાણભાવ એ જ દોષ છે. એક ઈશ્વરને પુરવાર કરવામાં આટલો ફેલેશ થાય છે તો અનન્ત ઈશ્વરોની તો વાત જ શી કરવી ?

155. કિञ्च व्यापारेण वा कुललादिरिव कार्याणि सृजेदीश्वर इच्छामात्रेण वा ?
द्वयमपि दुर्घटम् ।

વ્યાપારેણ જગત્સૃષ્ટિઃ કુતો યુગશતૈરપિ ।

તદિચ્છાં ચાનુવર્તન્તે ન જહાઃ પરમાણવઃ ॥

અપિ ચ કિં કિમપિ પ્રયોજનમનુસંધાય જગત્સર્ગે પ્રવર્તતે પ્રજાપતિઃ એવમેવ વા ?
નિષ્પ્રયોજનાયાં પ્રવૃત્તાવપ્રેક્ષાપૂર્વકારિત્વાદુન્મત્તતુલ્યોઽસૌ ભવેત્ । પૂર્વોઽપિ નાસ્તિ પક્ષઃ ।

અવાપ્તસર્વાનન્દસ્ય રાગાદિરહિતાત્મનઃ ।

જગદારભમાણસ્ય ન વિદ્મઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥

અનુકમ્પયા પ્રવર્તતે इति चेद् मैवम्—

सर्गात् पूर्वं हि निःशेषक्लेशसंस्पर्शवर्जिताः ।

नास्य मुक्ता इवात्मानो भवन्ति करुणास्पदम् ॥

પરમકારુણિકાનામપિ દુઃસહદુઃખદહનદન્દહ્યમાનમનસો જન્તુનવલોકયતામુદેતિ દયા,
ન પુનરપવર્ગદશાવદશેષદુઃસ્વશૂન્યાનિતિ ।

करुणामृतसंसिक्तहृदयो वा जगत्सृजन् ।

कथं सृजति दुर्वारदुःखप्राग्भारदारुणम् ॥

અથ કેવલં સુખોપભોગપ્રાયં જગત્ સૃષ્ટમેવ ન જાનાતિ, સૃષ્ટમપિ વા ન ચિરમવતિષ્ઠતે
इत्युच्यते तदप्यचारु, निरतिशयस्वातन्त्र्यसीमनि वर्तमानस्य स्वेच्छानुवर्तिसकलपदार्थ-
सार्थस्थितेः परमेश्वरस्य किमसाध्यं नाम भवेत् ?

155. વળી, તે કુંભારની જેમ વ્યાપાર દ્વારા કાર્યો સર્જે છે કે કેવળ ઇચ્છા દ્વારા ?
અને (વિકલ્પો) દુર્ઘટ છે. વ્યાપાર દ્વારા તો જગતની સૃષ્ટિ સેંકડો યુગોમાં પણ ન થાય;
અને તેની ઇચ્છા મુજબ જડ પરમાણુઓ વર્તવા સમર્થ નથી. વળી, કયા પ્રયોજનને કારણે
ઈશ્વર જગત સર્જવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે ? કે પછી એમ જ જગતનું સર્જન કરે છે ?
પ્રયોજન વિના જગત સર્જવા પ્રવૃત્ત થાય છે એમ માનતાં તે વગર વિચાર્યો પ્રવૃત્તિ કર-
નારો બની જાય અને પરિણામે ઉન્મત્તતુલ્ય બની જાય. પ્રથમ પક્ષ પણ ઘટતો નથી. જે
સંપૂર્ણ આનંદમય છે, જેનો આત્મા રાગ આદિથી રહિત છે, તેને જગતને સર્જવાનું
શું પ્રયોજન હોઈ શકે એ અમને સમજતું નથી. કંટુણ્યથી પ્રેરાઈને તે જગતને સર્જે
છે એમ કહેના હો તો એવું ઘટતું નથી, કારણ કે જગતના સર્જન પહેલાં અધા આત્માઓ
મુક્તની જેમ સર્વ ક્લેશોથી રહિત હોઈ કંટુણ્યને પાત્ર નથી. પરમ કારુણિકાનેય દયા તો

અસલ દુઃખદાહથી પીડાતા મનવાળાને દેખીને ઉપજે છે, અને નહિ કે મુક્ત આત્મા જેવા સર્વથા દુઃખરહિત જીવોને દેખીને. વળી, જે કુરુણામૃતથી સીંચાયેલ હૃદયવાળો હોવાને લીધે તે જગતનું સર્જન કરતો હોય તો પછી દુર્વાર દુઃખથી ખીચાખીચ ભરેલ દારુણ જગતનું સર્જન તે શા સારુ કરે છે ? જે કહો કે કેવળ સુખોપભોગયોગ્ય જગતનું સર્જન કેમ કરવું એ તે બળ્હતા નથી તો તેમ કહેવું ઉચિત નથી; અથવા એવું જગત તે સર્જે છે પણ પછી લાંબો સમય એવું તે રહેતું નથી એમ કહો તો એ પણ ખરાબ નથી. જેના સ્વાતન્ત્ર્યને કોઈ સીમા નથી અને યદા પદાર્થોની સ્થિતિ (=દશા) જેની ઈચ્છા મુજબ થાય છે એવા પરમેશ્વરને શું અસાધ્ય હોય ?

156. નાનાત્મગતશુભાશુભકર્મકલાપાપેક્ષઃ સ્પષ્ટા પ્રજાપતિરિતિ ચેત્ ; કર્માણ્યેવ હિ તર્હિ સૃજન્તુ જગન્તિ, કિં પ્રજાપતિના ? અથાચેતનાનાં ચેતનાનધિષ્ઠિતાનાં સ્પૃષ્ટ-ત્વમઘટમાનમિતિ તેષામધિષ્ઠાતા ચેતનઃ કલ્પ્યતે इति ચેત્, ન, તદાશ્રયાણામાત્માનામેવ ચેતનત્વાત્ ત્વધાધિષ્ઠાતારો ભવિષ્યન્તિ, કિમધિષ્ઠાત્રન્તરેણેશ્વરેણ ? તસ્યાપિ તાદૃશા પરકી-યકર્માન્તરાપેક્ષાસન્કોચિતસ્વાતાન્ત્ર્યેણ કિમૈશ્વર્યેણ કાર્યમ્, રાજ્યમિવ મન્ત્રિપરવશમૈશ્વર્યં કોપયુજ્યતે તાદૃક્ યત્રાપ-નિરપેક્ષં રુચ્યૈવ ન રચ્યતેઽભિમતમ્ ? અન્યેનાપ્યુક્તમ્—

કિમોશ્વરતયેશ્વરો યદિ ન વર્તતે સ્વેચ્છયા ।

ન હિ પ્રભવતાં ક્રિયાત્રિધિષુ હેતુરન્વિષ્યતે ॥ इति ।

156. નૈયાયિક-જુદા જુદા આત્માઓના શુભ અને અશુભ કર્મોની અપેક્ષા રાખીને ઈશ્વર જગત સર્જે છે.

શંકા—તો પછી કર્મો જ જગતનું સર્જન કરે, ઈશ્વરની શી જરૂર છે ?

નૈયાયિક—ચેતનથી પ્રેરિત અચેતનમાં (=કર્મોમાં) સર્જનનું સામર્થ્ય ઘટે છે એટલે તેનનો પ્રે ક એક ચેતન (=ઈશ્વર) કલ્પવામાં આવે છે.

શંકા—ના, કર્મોના આશ્રયરૂપ જીવાત્માએ ચેતન હોઈ તેઓ જ કર્મોના પ્રેરક બનશે, ખીબા અધિષ્ઠાતા ઈશ્વરને માનવાની શી જરૂર છે ? ખીબનાં કર્મોની અપેક્ષા રાખવાને કારણે મર્યાદિત થઈ ગયેલ આવા સ્વાતન્ત્ર્યરૂપ ઐશ્વર્યનું શું પ્રયોજન ? કેવળ મંત્રીના ઉપર જ આધાર રાખવું હોય એવું રાબતું ઐશ્વર્ય શા કામનું ? જ્યાં રાબા ખીબા ઉપર આધાર રાખ્યા વિના પોતાની મારજી પ્રમાણે પોતાને અભિમત કંઈ કરી શકતો ન હોય? એટલે જ ખીબાઓએ કહ્યું છે કે ‘જે ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ન વર્તી શકતો હોય તો એવા ઈશ્વરના ઐશ્વર્યને શું કરવાનું ? કારણ કે જે પ્રભુઓ છે તેઓ તો પોતે જ કંઈ જ રીતે કરવું હોય છે તેને (યોગ્ય કસાવવા) ફેટવો બોળતા નથી. [તેઓ તો પોતાને જ ઇચ્છા થાય તે ઇચ્છા પ્રમાણે જ કરે છે. અર્થાત્ તેમની ઈચ્છા યોગ્ય જ હોય છે.]

157. અથ ક્રીડાર્થા જગત્સર્ગે ભગવતઃ પ્રવૃત્તિઃ, इदृशा च शुभाशुभरूपेण जगता सृष्टेन क्रीडति परमेश्वर इत्युच्यते तर्हि क्रीडासाध्यसुखरहितत्वेन सृष्टेः पूर्वमवाप्तसकलान-न्दत्वं नाम तस्य रूपमवहीयते ।

ન ચ કીડાપિ નિ:શેષજનતાઽઽતઙ્કાકારિણી ।

આયાસબહુલા ચેયં કર્તુ યુક્તા મહાત્મનઃ ॥

તસ્માન્ન જગતાં નાથ ઈશ્વરઃ સ્રષ્ટા સંહર્તાઽપિ ભવતિ ।

ન હ્યસ્ય પ્રિયમાણેષુ પૂર્યન્તે જન્તુકર્મસુ ।

સઙ્કત્ સમસ્તત્રૌલોક્યનિર્મૂલનમનોરથાઃ ॥

કર્મોપરતપક્ષે તુ પુનઃ સૃષ્ટિર્ન યુજ્યતે ।

ન કર્મનિરપેક્ષો હિ સર્ગવૈચિત્ર્યસંભવઃ ॥

157. નૈયાયિક—કીડાર્થે જ ઈશ્વર જગતનું નિર્માણ કરે છે; આવા શુભ-અશુભ રૂપવાળા (=કર્મવાળા) જગતને સર્જીને ઈશ્વર કીડા કરે છે એમ અમે કહીએ છીએ.

શંકા—તો સૃષ્ટિ મહેલાં કીડાજન્ય સુખથી વાંચત હોવાને કારણે ઈશ્વરના અવાપ્ત-સકલાનંદ રૂપની હાનિ થાય સર્વ જીવોને દુઃખ દેવારી અને ધન્યા શ્રમથી સાધ્ય કીડા મહાત્માઓ કરે એ યોગ્ય નથી. તેથી, જગતનો નાથ ઈશ્વર જગતનો સર્જક નથી. તે જગતનો સંહારક પણ નથી કારણ કે જીવોનાં કર્મો જ્યાં સુધી ભોગવાઈ ન જાય ત્યાં સુધી એક સાથે ત્રણેય લોકનો સંહાર કરવાનો તેનો મનોરથ પૂર્ણ ન થાય. [એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે] બધાં કર્મો ભોગવાઈ જાય છે એ પક્ષ સ્વીકારતાં પુનઃ સૃષ્ટિ થતે નહિ કારણ કે કર્મ નિરપેક્ષ સર્જની વિચિત્રતા અસંભવ છે.

158. અથ બ્રાહ્મેણ માનેન સંવત્સરશતનિષ્ઠામધિતિષ્ઠિતિ પરમેષ્ઠિનિ મહેશ્વરસ્ય સંજિ-
હીર્ષાં જાયતે, તયા તિરોહિતસ્વફલારમ્ભશક્તીનિ કર્માણિ સંભવન્તોતિ સંપદ્યતે સફલભુવન-
પ્રલયઃ । પુનર્ચ તાવત્યેવ રાત્રિપ્રાયે કાલે વ્યતીતે સિસૃક્ષા ભવતિ ભગવતઃ, તયાઽભિવ્ય-
ક્તશક્તીનિ કર્માણિ કાર્યમારમ્ભન્તે इति तदप्ययુક્તम्—

ઉદ્ભવાભિમવૌ તેષાં સ્યાતાં ચેદીશ્વરેચ્છયા ।

તર્હિ સૈવાસ્તુ જગતાં સર્ગસંહારકારણમ્ ॥

કિં કર્મભિઃ ?

158. નૈયાયિક—શ્રદ્ધાનાં [રાત-દિનની લંબાઈના] પ્રમાણ પ્રમાણે સો વરસ સુધી પરમેષ્ઠી શાસન પૂરું કરી રહે છે ત્યારે મહેશ્વરને સંહાર કરવાની ઇચ્છા જાગે છે. તેને લીધે કર્મોની પેતપોતાનાં ક્ષણ આપવાની શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે, પરિણામે સકલ લોકનો પ્રલય થાય છે. ફરી લગભગ તેટલો જ રાત્રિ જેવો કાળ પસાર થતાં ઈશ્વરને સર્જન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તેને લીધે કર્મોની [કુંઠિત થઈ ગયેલી] શક્તિ અભિ-
વ્યક્ત થાય છે અને પેતપોતાનાં કાર્યોને આરંભે છે.

શંકા—આમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. જો ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ કર્મોની શક્તિનો ઉદ્ભવ-અભિભવ થતો હોય તો પછી તે ઈશ્વરેચ્છા જ જગતની સૃષ્ટિ અને પ્રલયનું કારણ હો, વચ્ચે કર્મોની શી જરૂર છે ? [-વચ્ચે કર્મોની શક્તિના ઉદ્ભવ-અભિભવને લાવવાની શી જરૂર છે ?]

159. एवमस्त्विति चेत्, न, ईश्वरेच्छावशित्वपक्षे हि त्रयो दुरतिक्रमाः दोषाः । तस्यैव तावन्महात्मनो निष्कण्ठत्वमकारणमेव दारुणसर्गकारिणः, तथा वैदिकीनां विधि-निषेधचोदनानामानर्थक्यञ्च ईश्वरेच्छात् एव शुभाशुमफलोपभोगसंभवात्, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च मुक्ता अपि प्रलयसमये इव जीवाः पुनरीश्वरेच्छया संसरेयुः । तस्मान्नेश्वराधीनो जगतां सर्गः संहारो वा ।

159. નૈયાયિક—અહીં, એમ હો.

શંકાકાર ના, [એમ તમે ન માની શકો] કારણ કે કેવળ ઈશ્વરેચ્છાવશ જગતના સર્ગ અને સંહાર માનતાં ત્રણ દુરતિક્રમ દોષો આવી પડે છે—(૧) અકારણ જ દારુણ સર્ગ સર્જનાર તે મહાત્મામાં નિષ્કારણ માનવાનો દોષ આવે. (૨) ઈશ્વરેચ્છાથી જ શુભ-અશુભ ફલોપભોગ સંભવતો હોઈ વૈદિકી વિધિ-નિષેધના આદેશો નિરર્થક બની બચ. (૩) પ્રલય સમયનાં છવાંની જેમ મુક્ત છવાં પણ ઈશ્વરેચ્છાથી ફરી સંસારમાં આવે અને પરિણામે મોક્ષનો અસંભવતાની આપત્તિ આવે. તેથી જગતની સૃષ્ટિ કે સંહાર ઈશ્વરાધીન નથી.

160. इत्यनन्तरगीतेन नयेनेश्वरसाधने ।

नानुमानस्य सामर्थ्यमुपमाने तु का कथा ? ॥

आगमस्यापि नित्यस्य तत्परत्वमसांप्रतम् ।

तत्प्रणीते तु विस्रम्भः कथं भवतु मादृशम् ? ॥

किञ्चानमस्य ग्रामाण्यं तत्प्रणीतत्वहेतुकम् ।

तत्પ્રામાણ્યાચ્ચ તત્સિદ્ધિરિત્યન્યોન્યાશ્રયં ભવેત્ ॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु न शक्यो लब्धुमीश्वरः ।

ન હિ તદ્ દરશ્યતે કાર્યં તં વિના યન્ન સિદ્ધચિત્તિ ॥

तस्मात् सर्वसिद्धिप्रमाणानवगम्यमानस्वरूपात्वादभाव एवेश्वरस्येति सिद्धम् ।

न च प्रसिद्धिमात्रेण युक्तमेतस्य कल्पनम् ।

निर्मूलत्वात्तथा चोक्तं प्रसिद्धिर्वटयक्षवत् ॥

અતઃ એવ નિરીક્ષ્ય દુર્ધટં

जगतो जन्मविनाशडम्बरम् ।

ન કદાચિદનીદર્શં જગત્

कथितं नीतिरहस्यवेदिभिः ॥

160. હમણા જ જણાવી ગયા એ રીતે જો ઈશ્વરને પુરવાર કરવા અનુમાનનું સામર્થ્ય નથી તો પછી ઉપમાનની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? નિત્ય આગમ પણ ઈશ્વર-

પ્રણીત છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તે ઈશ્વરપ્રણીત હોય તો પણ મારા જોવાઓને (=ઈશ્વરમાં ન માનનારાઓને) તેમાં વિશ્વાસ કેમ જોસશે ? વળી, આગમ ઈશ્વરપ્રણીત હોવાને કારણે આગમનું પ્રામાણ્ય છે, અને આગમ પ્રમાણ હોવાને કારણે ઈશ્વર [આગમ દ્વારા] પુરવાર થાય છે—આમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે છે. અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા પણ ઈશ્વર પુરવાર થવો શક્ય નથી, કારણ કે એવું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી જે ઈશ્વર વિના ધટતું ન હોય. નિષ્કર્ષ એ કે સદ્ વિષયને ગ્રહણ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ વડે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ગ્રહણ થતું ન હોઈ ઈશ્વર નથી એ પુરવાર થયું. કેવળ પ્રસિદ્ધિ(=લોકવાયકા)ને આધારે ઈશ્વરની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી કારણ કે તે નિર્મૂલ છે, એટલે જ કહ્યું છે કે ‘તડ ઉપર યક્ષ રહે છે’ એવી લોકવાયકા જેવી આ લોકવાયકા છે. જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ દુર્ઘટ જાણીને નીતિગ્રહસ્પતિ જાણકારોએ મહું એ કે કદી પણ આવું જગત નહિ હોય એમ નહિ [અર્થાત્ જગત સદાકળ આવું ને આવું જ છે એની ઉત્પત્તિ કે નાશ છે જ નહિ.]

161. અત્ર વદામઃ । યત્તાવદિદમગાદિ નગાદિનિર્માણનિપુણપુરુષપરિચ્છેદદક્ષં પ્રત્યક્ષં ન ભવતીતિ તદેવમેવ; પ્રત્યક્ષપૂર્વકમનુમાનમપિ તેનૈવ પથા પ્રતિષ્ઠિતમિતિ તદપ્યાસ્તામ્ । સામાન્યતોદૃષ્ટં તુ લિંગમીશ્વરસત્તાયામિદં બ્રૂમહે — પૃથિવ્યાદિ કાર્ય ધર્મિ, તદુત્પત્તિપ્રકારપ્રયોજનાદમિજ્ઞકર્તૃપૂર્વકમિતિ સાધ્યો ધર્મઃ, કાર્યત્વાદ ઘટાદિવત્ ।

161. અહીં અમે નૈયાયિકા કહીએ છીએ—પર્વત વગેરેનું નિર્માણ કરવામાં નિપુણ પુરુષને જાણવા પ્રત્યક્ષ સમર્થ નથી એમ તમે કહો છો, ખરેખર એમ જ છે. પ્રત્યક્ષ-પૂર્વક અનુમાનની પણ આ જ દશા છે એમ તમે કહો છો, તે પણ ભલે હો. પરંતુ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પુરવાર કરનારું આ રહ્યું સામાન્યતોદૃષ્ટ લિંગ (=અનુમાન) - પૃથ્વી વગેરે કાર્યો ધર્મો છે; તેમની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર, તેમની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન વગેરેને જાણનાર કર્તાપૂર્વક તે કાર્યો છે એ સાધ્યધર્મ છે; કારણ કે તેઓ ઘટ વગેરેની જેમ કાર્યો છે એ હેતુ છે.

162. નનુ કાર્યત્વમસિદ્ધમિત્યુક્તમ્ । ક ઇવામાચષ્ટે ચાર્વાકઃ શક્યો મીમાંસકો વા ? ચાર્વાકસ્તાવદ્ વેદરચના ા રચનાન્તરિષ્ણણાયા અપિ કાર્યત્વમશ્યુપગચ્છતિ યઃ મ કથં પૃથ્વ્યાદિરચાનાયાઃ કાર્યત્વમપહ્નુતીત । મીમાંસકોઽપિ ન કાર્યત્વમપહ્નોતુમર્હતિ યત્ ઇવામહ ‘યેષામપ્યનવગતોપતીર્તાં રૂપમુપલભ્યતે, તન્તુવ્યતિષ્ઠકજનિનોઽયં પટસ્તદ્-વ્યતિષ્ઠવિમોચનાત્ તન્તુવિનાશાદ્વા નહ્સ્યતીતિ કચ્ચતે’ ઇતિ । ઇવમવયવસંયોગનિર્વર્ત્યમાનવપુષઃ ક્ષિતિધરાદેરપિ નાશસમ્પ્રત્યયઃ સમ્ભવત્યેવ । દશ્યતે ચ ક્વચિદ્ વિનાશપ્રતીતિઃ, પ્રાવૃષ્ણ્યજલધરધારાસારનિર્હૃતિત્તિ એવં પર્વતૈકદેશે ‘પર્વતસ્ય સ્વપ્તઃ પતિતઃ’ ઇતિ । વસ્તુગતયોશ્ચ કાર્યત્વવિનાશિત્વયોઃ સમવ્યાપ્તિકતા વાર્તિકકૃતાઽપ્યુક્તૈઃ—

તેન યત્રાપ્યુભૌ ધર્મૌ વ્યાપ્યવ્યાપકસમ્મતૌ ।

તત્રાપિ વ્યાપ્યતૈવ સ્યાદક્ષં ન વ્યાપિતામતિઃ ॥ [શ્લો० વા० ૧.૧.૫]

इति वदता । तस्माद्विनाशित्वेनापि कार्यत्वानुमानात् तन्मतेऽपि न कार्यत्वमसिद्धम् ।

162. શંકાકાર—પૃથ્વી વગેરેનું કાર્યત્વ અસિદ્ધ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

નૈયાયિક—કોણુ એમ કહે છે ?-ચાર્વાક, બૌદ્ધ કે મીમાંસક ? જે ચાર્વાક બીજી રચનાઓથી વિવક્ષણુ વેદની રચનાનું ય કાર્યત્વ સ્વીકારે છે તે પૃથ્વી વગેરેની રચનાનું કાર્યત્વ કેમ કરીને નકારે ? મીમાંસકે પણ પૃથ્વી વગેરેના કાર્યત્વનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી કારણુ કે તે પોતે જ તો આમ કહે છે કે ‘જે અગ્નિ ઉત્પત્તિવાળા ચીજો છે તેમાંય [એવું] રૂપ જણાય છે [જેના ઉપરથી તેમના વિનાશનું અનુમાન થઈ શકે. ઉદાહરણાર્થ, જેને ઉત્પન્ન થતો આપણે દેખ્યો નથી તે પટ.] તંતુઓના જોડાવાથી આ પટ ઉત્પન્ન થયો છે [એમ જણાય છે], એટલે તંતુઓ છૂટા પડતાથી કે તંતુઓ નાશ પામવાથી તે નાશ પામશે એમ આપણે કદપીએ છીએ. એ જ રીતે અવયવોના સંયોગથી બનેલી રચનાવાળા પર્વત વગેરેના નાશનું જ્ઞાન પણ સંભવે છે. ક્યારેક વિનાશની પ્રતીતિ થતી દેખાય પણ છે, જેમકે વર્ષાઋતુના વાદળામાંથી વરસતી ધારાઓથી તૂટી પડેલા પર્વતના એક ભાગની બાબતમાં આપણે કહીએ છીએ કે ‘પર્વતનો ટુકડો [તૂટી] પડ્યો.’ વળી, ‘તેથી જ્યાં બંને ધર્મો (= સાધ્ય ધર્મ અને સાધક ધર્મ) વ્યાપ્ય તેમ જ વ્યાપક તરીકે સ્વીકૃત હોય ત્યાં પણ જ્ઞાનનું અંગ (=કારણ) વ્યાપ્યતા જ બને, નહિ કે વ્યાપિતા અર્થાત વ્યાપ્યત્વરૂપે જ ધર્મ ગમક બને, વ્યાપકત્વરૂપે નહિ’ એમ કહીને શ્લોકવાર્તિકકારે પણ વસ્તુના (=સાવના, અસાવના નહિ) ધર્મો કાર્યત્વ અને વિનાશિત્વની સમવ્યાપ્તિકતા જણાવી છે જ. તેથી, વિનાશિત્વ ઉપરથી કાર્યત્વનું અનુમાન થતું હોઈ, તેમના મતે પણ પૃથ્વી વગેરેનું કાર્યત્વ અસિદ્ધ નથી.

163. શાક્યોઽપિ કાર્યત્વસ્ય કથમસિદ્ધતામભિદધીત એન નિત્યો નામ પદાર્થઃ પ્રણયકેલિષ્વપિ ન વિષદ્યતે । તસ્માત્ સર્વવાદિભિરપ્રણોષં પૃથિવ્યાદેઃ કાર્યત્વમ્ । અથવા સન્નિવેશવિશિષ્ટત્વમેવ હેતુમભિદધ્મહે યસ્મિન્ પ્રત્યક્ષત ઉપલભ્યમાને સર્વાપલાપલમ્પટા અપિ ન કેચન વિપ્રતિપત્તુસ્સહન્તે । તસ્માન્નાસિદ્ધો હેતુઃ ।

163. જે બૌદ્ધ પ્રણયકૃતિમાં પણ નિત્ય પદાર્થને સહન કરી શકતો નથી તે પૃથ્વી આદિના કાર્યત્વને કેમ અસિદ્ધ કહી શકે. નિઃકર્ષ એ કે બધા જ દર્શનિકો પૃથ્વી વગેરેનું કાર્યત્વ નિઃશંકપણે સ્વીકારે છે.

અથવા સન્નિવેશની (=રચનાની) વિશેષતાને જ અમે હેતુ તરીકે આપીએ છીએ. તે હેતુ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ્ઞાત થતો હોઈ, અપવાપ કરવામાં રાચનારાઓમાંનો કોઈ પણ તે હેતુ વિશે આપતિ આપવા માટે ઉત્સાહ બતાવતો નથી. તેથી, તે હેતુ અસિદ્ધ નથી.

164. નનુ કર્ત્રવિનાભાવિતયા યથાવિધસ્ય સન્નિવેશસ્ય શરાવાદિષુ દર્શનં તાદ-શમેવ સન્નિવેશમુપલભ્ય ક્વચિદનુપલભ્યમાનકર્તૃકે કલશાદૌ કર્ત્રનુમાનમિતિ યુક્તમ્ ।

ન્યા.મ. ૧૩

અયં ત્વ ય એવ કલશાદિસન્નિવેશાત્ પર્વતાદિસન્નિવેશઃ । નાત્ર સન્નિવેશસામાન્યં
કિઞ્ચિદુપલભન્તે લૌકિકાઃ । સન્નિવેશશબ્દમેવ સાધારણં પ્રયુજ્જતે । ન ચ વસ્તુ-
નોરત્યન્તમેદે સતિ શબ્દસાધારણતામાત્રેણ તદનુમાનમુપપદ્યતે । ન હિ પાણ્ડુતા-
માત્રસાધારણત્વેન ધૂમાદિવ કવ્કોલરજોરાશેરપિ ક્લશાનુરનુમાતું શક્યતે इति । તદુક્તમ્—

સિદ્ધં યાદ્યગધિષ્ઠાતૃભાવામાવાનુવૃત્તિમત્ ।

સન્નિવેશાદિ તત્તસ્માદ્ યુક્તં યદનુમીયતે ॥

વસ્તુમેદપ્રસિદ્ધસ્ય શબ્દસામ્યાદભેદિનઃ ।

ન યુક્તાડનુમિતિઃ પાણ્ડુદ્રવ્યાદિવ હુતાશને ॥ इति [પ્ર૦વા ૨. ૧૧-૧૨]

164. શંકાકાર (બૌદ્ધ)—શકેરા વગેરેમાં જે પ્રકારનો સન્નિવેશ કર્તા સાથે
અવિનાશાવ સંબંધ ધરાવતો દેખાય છે તેવો સન્નિવેશ જોઈને કોઈક વાર જેનો કર્તા
દેખાતો નથી તે કલશ વગેરેની આપતમાં તેમના કર્તાનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ
આ પર્વત વગેરેનો સન્નિવેશ તો કલશ આદિના સન્નિવેશથી ભિન્ન પ્રકારનો છે. અહીં
[પર્વત આદિ અને કલશ આદિમાં] સન્નિવેશ સામાન્ય કંઈ દેખાતું નથી, કેવળ ‘સન્નિવેશ’-
શબ્દ જ સમાનપણે બંનેમાં વાપરવામાં આવે છે એટલું જ જ્યારે બે વસ્તુઓ (અહીં
શરાવાદિગત સન્નિવેશ અને પર્વતાદિગત સન્નિવેશ) અત્યન્ત ભિન્ન હોય ત્યારે તેમને
અનુલક્ષી વપરાતો [‘સન્નિવેશ’-]શબ્દ એક છે [અર્થાત્ તે શબ્દ બંનેમાં સમાન છે]
એટલા જ કારણે [શરાવગત સન્નિવેશની જેમ પર્વતગત સન્નિવેશ ઉપરથી] પર્વતાદિના
કર્તાનું અનુમાન ધરી શકે નહિ. પાંડુતા ધૂમની જેમ કક્કોલરાશિમાં પણ છે પરંતુ તેથી
કંઈ ધૂમની જેમ કલ્લોલરાશિ ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન શક્ય બનતું નથી. એટલે
(ધર્મકીર્તિએ) કહ્યું છે કે ‘જેવો સન્નિવેશ કર્તા સાથે અવ્યવચીતરેક સંબંધ ધરાવતો
સિદ્ધ હોય તેવા સધના સન્નિવેશો ઉપરથી બધે સ્થળે કર્તાનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે,
જેમ (ધૂમ અને કક્કોલરાશિ બે પાંડુદ્રવ્યો ભિન્ન હોવાથી પાંડુદ્રવ્યરૂપ સામ્ય ઉપરથી
અગ્નિનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી તેમ (શરાવગત સન્નિવેશ અને પર્વતાદિગત સન્નિવેશ)
બે ભિન્ન વસ્તુઓ કેવ ત્યારે અભેદકારી (‘સન્નિવેશ’-શબ્દસામ્ય ઉપરથી (પર્વતગત
સન્નિવેશની આપતમાં) પ્રસિદ્ધ (કર્તાનું) અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી.

165. ઉચ્યતે । યાદ્યગિતિ ન બુદ્ધચામહે । ધૂમો હિ મહાનસે કુમ્ભદાસીફૂત્કાર-
મારુતસન્ધુક્ષ્યમાણમન્દજ્વલનજન્મા ક્લશપ્રાયપ્રકૃતિરુપલઘ્વઃ । સ યદિ પર્વતે પ્રવલસમીરણો-
ક્ષિપ્તદુતવહ્લુષ્યમાણમહામહીરુહસ્કન્ધેન્ધનપ્રમત્રો બહુલબહુલઃ સ્વમણ્ડલમચિલમાક્રામ-
ન્નુપલમ્યતે તત્કિમિદાનીમનલપ્રમિતિ મા કાર્ષાત્ ।

165. નૈયાયિક — ‘જેવો (સન્નિવેશ) ધ્યાદિ) એ જે તમે કહ્યું તે અમે સમજ્યા
નહિ. રસોડામાં નીચ નોકરીની કુંકથી સળગાવાયેલ મંદ અગ્નિમંધા પેડા થયેલો ધુમાડો
લગભગ ક્લશકાય દેખાય છે. તે ધુમાડો બે પર્વત ઉપર પ્રબળ પવનથી પ્રગટી જોડેલા

અગ્નિમાં સળગતાં મોટાં મોટાં વૃક્ષનાં થડિયાંના ધન્યનમાંથી પેદા થાય તો પુષ્કળ જથ્થામાં આકાશમાં ફેલાતો દેખાય છે. તેથી શું તે ધુમાડો હવે (પર્વત ઉપર) અગ્નિની અનુમિતિ નહિ જન્માવે ?

166. અથ વિશેષરહિતં ધૂમમાત્રમગ્નિમાત્રેણ વ્યાપ્તમવગતમિતિ તતસ્તદનુમાનમ્
 હ્રાપિ સન્નિવેશમાત્રં કર્તૃમાત્રેણ વ્યાપ્તમિતિ તતોડપિ તદનુમીયતામ્ । નનુ સન્નિ-
 વેશશબ્દસાધારણ્યમાત્રમત્ર, ન વસ્તુસામાન્યં ક્ષિદ્ધિદસ્તિ । મિશ્નો ! ધૂમોડપિ ભવદર્શને કિં
 વસ્તુસામાન્યમસ્તિ । મા મુદ્ગસ્તુસામાન્યમ્, આકાશકાલાદિવ્યાવૃત્તિરૂપં તુ
 સંવ્યવહારકારણમસ્ત્યેવ । હન્ત! તર્હિ પ્રકૃતેડપિ અસન્નિવેશવ્યાવૃત્તિરૂપં ભવતુ
 સામાન્યમાકાશકાલાદિવિલક્ષણરૂપત્વાત્ પૃથિવ્યાદે: ।

166. બૌદ્ધ--વિશેષરહિત ધૂમમાત્ર (=ધૂમસામાન્ય) અગ્નિમાત્ર (=અગ્નિસામાન્ય)
 સાથે વ્યાપ્તિસંબંધ ધરાવતો જણાય છે, એટલે ધૂમમાત્ર (=ધૂમસામાન્ય) ઉપરથી અગ્નિ-
 માત્રનું (=અગ્નિસામાન્યનું) અનુમાન થાય છે.

નૈયાયિક--અહીં પણ સન્નિવેશસામાન્ય કર્તૃસામાન્ય સાથે વ્યાપ્તિસંબંધ ધરાવે
 છે, એટલે સન્નિવેશસામાન્ય ઉપરથી કર્તૃસામાન્યનું અનુમાન થાય છે.

બૌદ્ધ--અહીં (શરાવાદિસન્નિવેશ અને પર્વતાદિસન્નિવેશમાં) 'સન્નિવેશ' શબ્દ જ
 સમાન છે, કેમકે વસ્તુસામાન્ય નથી.

નૈયાયિક--હે બૌદ્ધ તારા દર્શનમાં ધુમાડો (=ધૂમત્વ) પણ શું વસ્તુસામાન્ય છે ?

બૌદ્ધ--ભલે તે વસ્તુસામાન્ય ન હોય પરંતુ આકાશ, કાલ, વગેરેની વ્યાવૃત્તિરૂપ,
 વ્યવહારનું કારણ તો તે છે જ.

નૈયાયિક--અરે ! તો તો પ્રસ્તુત યાત્રતામાં, પણ અસન્નિવેશવ્યાવૃત્તિરૂપ સામાન્ય
 હો, કારણ કે પૃથ્વી વગેરે આકાશ, કાલ, વગેરેથી વિલક્ષણરૂપ ધરાવે છે.

167. નનુ તત્ર ધૂમો ધૂમ ઇત્યનુવૃત્તવિકલ્પવલ્લેન કલ્પિતમપોહસ્વમાવં સામાન્ય-
 મન્યુપગતમ્ । હ્રાપિ સન્નિવેશવિકલ્પાનુવૃત્તેઃ ત્વત્કલ્પિતમપોહરૂપમેવ સામાન્યમિષ્યતામ્ ।
 અપિ ચ સકર્તૃકત્વામિમતેષ્વપિ સંસ્થાનેષુ ન સર્વામિતા તુલ્યત્વં પ્રતીયતે । ન હિ
 ઘટસંસ્થાનં ચતુશાલસંસ્થાનં ચ સુસદ્દશમિતિ । સંસ્થાનસામાન્યં તુ પર્વતાદાવપિ
 વિદ્યતે એવંતિ સર્વથા યાદૃગિત્યવાચકો ગ્રન્થઃ ।

167. બૌદ્ધ--ત્યાં (ધૂમત્વની યાત્રતામાં તે) 'ધૂમ' 'ધૂન' એવાં સમાન નિશ્ચયશાનોના
 બળે કલ્પિત અપોહરૂપ સામાન્ય સ્વીકૃત્વમાં આવ્યું છે.

નૈયાયિક--તેમ અહીં પણ 'સન્નિવેશ' 'સન્નિવેશ' એવાં સમાન નિશ્ચયશાનોના બળે
 અપોહરૂપ જ સામાન્ય માનો વળી, સકર્તૃક તરીકે સ્વીકૃત સન્નિવેશો પણ એકબીજા
 સાથે સર્વથા તુલ્ય હોતા નથી. ધૂમસન્નિવેશ અને ચતુશાલસન્નિવેશ એકબીજા સાથે

અત્યંત સામ્ય ધરાવતા નથી, અને સન્નિવેશસામાન્ય તો પર્વત વગેરેમાં પણ છે જ. એટલે ‘જેવો [સન્નિવેશ]’ વગેરે કહેનાર ઔદ્ધ ગ્રન્થ સર્વથા અર્થહીન છે.

168. યદપિ વ્યભિચારોદ્ભાવનમકૃષ્ટજાતૈઃ સ્થાવારાદિભિરકારિ તદપિ ન ચારુ, તેષાં પક્ષીકૃતત્વાત્ । પક્ષેણ ચ વ્યભિચાર્ચોદનાયાં સર્વાનુમાનોચ્છેદપ્રસજ્ઞઃ ।

168. ખેડયા વિના જીગી નીકળેલ ધાસ, વગેરેના વિરોધી દૃષ્ટાન્તો દ્વારા વ્યભિચાર દોષ જણાવવામાં આવ્યો એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે આ દૃષ્ટાન્તો પણ પક્ષાન્તર્ગત છે. જે પક્ષને જ વિરોધી દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવી વ્યભિચારદોષ દર્શાવવામાં આવે તો બધાં જ અનુમાનોનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે [અર્થાત્ કોઈ અનુમાન જ સંભવે નહિ.]

169. નનુ ચ પૃથિવ્યાદેરુત્પત્તિકાલસ્ય પરીક્ષત્વાત્ કર્તા ન દૃશ્યતે इति तदनुप-
लब्ध्या तदसत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः कामं संशयोऽस्तु । वनस्पतिप्रभृतीनां तु प्रसव-
कालमद्यत्वेन वयमेव पश्यामः । न च यत्नतोऽप्यन्वेषमाणाः कर्तारमेषानुपलभामहे ।
तस्मादसौ दृश्यानुपलब्धेनास्त्येवैत्यवगच्छामः । अपि च येन येन वयं व्यभिचार-
मुद्भाविष्यामः तं तं चेत्पક્ષીકરિષ્યતિ भवान् सुतरामनुमानोच्छेदः, सव्यभिचाराणामप्येव-
मनुमानत्वानपायात् ।

169. ઔદ્ધ — પૃથ્વી વગેરેની ઉત્પત્તિનો કાળ પરીક્ષ હોઈ પૃથ્વી વગેરેનો કર્તા દેખાતો નથી. એટલે તેના ન દેખાવા ઉપરથી પૃથ્વી વગેરેનો કર્તા નથી એવો નિશ્ચય કરવા ઘટતો નથી. તેથી, પૃથ્વી વગેરેના કર્તાના હોવા આપત સંશય જ ભરેલો. વનસ્પતિ વગેરેની ઉત્પત્તિના કાળને તો વર્તમાનરૂપે-આજરૂપે-આપણે પોતે જ દેખીએ છીએ, અને તેમ છતાં પ્રયત્ન કરી શાધવા છતાં તેમના કર્તાને આપણે દેખતા નથી. તેથી, તેના દર્શન માટેની બધી સામગ્રી મોજુદ હોવા છતાં તે દેખાતો ન હોવાથી તે નથી એમ આપણને નિશ્ચય થાય છે. વળી, જે જે વિરોધી ઉદાહરણ આપી અમે વ્યભિચારદોષ બતાવીએ તે તે ઉદાહરણને તમે પક્ષાન્તર્ગત બનાવી દેશો તો સર્વ અનુમાનોનો ઉચ્છેદ તમે જ સહેલાઈથી કરી નાખશો, કારણ કે આ રીતે તો સવ્યભિચાર અનુમાનોમાંથી પણ પ્રમાણુતા ફર નહિ થાય.

170. उच्यते । स्थावराणामुत्पत्तिकालप्रत्यक्षत्वेऽपि कर्तुरदृश्यत्वमेवाशरीरत्वनिश्च-
यात् । अशरीरस्य तर्हि तदुत्पत्तावव्याप्रियमाणत्वात् कर्तृत्वमपि कथमिति चेद् एतद-
ग्रतो निर्णेष्यते । अदृश्यस्य च कर्तुरनुपलब्धितो नास्ति त्वनिश्चयानुपपत्तेः नाकृष्टजात-
वनस्पतीनामकर्तृत्वमिति न विपक्षता । यत्कृतं परिदृश्यमानक्षितिसलिलादिकारणकार्य-
त्वात् स्थावराणां किमदृश्यमानकर्तृकल्पनयेति चेत् तदपेशलम्, परलोकवादિभिरदृश्यमा-
नानां कर्मणामपि कारणत्वाभ्युपगमाम् । बार्हस्पत्यानां तु तत्समर्थनमेव समाधिः ।

170. નૈયાયિક-આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. વૃક્ષોનો ઉત્પત્તિકાલ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેમનો કર્તા તો અદશ્ય જ રહે છે કારણુ કે તેને શરીર નથી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. શરીર વિનાનો તે તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં વ્યાપાર કરી શકે જ નહિ, તો પછી તે તેમનો કર્તા કેમ ગણાય ?-એવો પ્રશ્ન પૂછો તો એનો ઉત્તર અમે આગળ ઉપર આપીશું. અદશ્ય કર્તાના નાસ્તિત્વનો નિશ્ચય તેના અદર્શન ઉપરથી કરવો ઘટતો ન હોઈ, અકૃષ્ણત વનસ્પતિનો કોઈ કર્તા નથી એમ ન કહેવાય અને તેથી અકૃષ્ણત વનસ્પતિ વિરોધી દૃષ્ટાંત બનતું નથી. દશ્યમાન ક્ષિતિ, જલ, વગેરે કારણોનું કાર્ય હોઈ ધાસના અદશ્યમાન કર્તાની કલ્પના કરવાનું પ્રયોજન શું એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ યોગ્ય નથી, કારણુ કે પરલોકવાદીઓ અદશ્યમાન કર્મોને પણ કારણુ તરીકે સ્વીકારે છે. યુદ્ધસ્પતિના અનુયાયી ચાવોકાને તો પરલોકનું સમર્થન કરવું એ જ મનસી વ્યથા છે.

171. અથ જગદૈચિત્ર્યં કર્મવ્યતિરેકેણ ન ઘટતે इति કર્મણામદશ્યમાનાનામપિ કારણત્વં કલ્પ્યતે તત્ર, યથેવમચેતનેભ્યઃ કારકેભ્યઃચેતનાધિષ્ઠિતેભ્યઃ કાર્યોત્પાદાનુપપત્તેઃ કર્તાડપિ ચેતનસ્તેષામધિષ્ઠાતા કલ્પ્યતામ્ । તસ્માત્ સ્થાવરાણામકર્તૃકત્વાભાવાન્ન વિપક્ષતા इति ન તૈર્વ્યભિચારઃ ।

171. જે કર્મ વિના જગતનું વૈચિત્ર્ય ઘટતું નથી માટે કર્મો અદશ્ય હોવા છતાં તેમને [વૈચિત્ર્યના] કારણુ તરીકે સ્વીકારતા હો તો અચેતન કારકો ચેતનથી પ્રેરાયા વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે એ ઘટતું નથી માટે તેમના પ્રેરક તરીકે ચેતન કર્તાની કલ્પના પણ તમે કરો. નિષ્કર્મ એ કે ધાસ વગેરેના કર્તાનો અભાવ ન હોઈ ધાસ વગેરે વિરોધી દૃષ્ટાંત બનતા નથી અને તેથી તેઓને લીધે વ્યભિચારદોષ આવતો નથી.

172. યદ્વ્યુક્તમ્ યેન યેન વ્યભિચાર ઉદ્ભવ્યતે સ ચેત્પક્ષેઽન્તર્ભાવયિષ્યતે, ક્વ ઇદાનીમનુમાનસ્ય નિયમ હત્યેતદપિ ન સાધુ । યદિ હિ ભવાન્નિશ્ચિતે વિપક્ષે વૃત્તિમુપદર્શ-યેત્કસ્તં પક્ષેઽન્તર્ભાવયેત્ । ન હિ વિપ્રત્વે પુંસ્ત્વસ્ય, નિત્યતાયાં વા પ્રમેયત્વસ્ય વ્યભિચારે ચોષમાને વેધસાડપિ વિપક્ષઃ પક્ષીકર્તૃ શક્યઃ, વાદીચ્છયા વસ્તુવ્યવસ્થાયા અભાવાત્ । હહ તુ સ્થાવરાદૌ કર્ત્રભાવનિશ્ચયો નાસ્તીત્યુક્તમ્ ।

172. જે વિરોધી દૃષ્ટાંતથી વ્યભિચારદોષ આવે તેનો જે પક્ષમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવે તો પછી અનુમાનનો નિયમ જ કયાં રહ્યો ? [અર્થાત્ આ અનુમાન છે અને આ અનુમાનાભાસ છે એવો નિયમ જ કયાં રહ્યો ?-] એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે પણ યોગ્ય નથી. જે આપ નિશ્ચિત વિપક્ષમાં એનું અસ્તિત્વ દર્શાવે તો પછી કોણ તેનો પક્ષમાં અંતર્ભાવ કરે ? બ્રાહ્મણત્વ પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલ વિપ્રત્વ હેતુનો અને નિત્યતા પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલ પ્રમેયત્વ હેતુનો વ્યભિચારદોષ દર્શાવવામાં આવે ત્યારે બ્રહ્મા પણ વિપક્ષને પક્ષ બનાવવા સમર્થ નથી, કારણુ કે વાદીની ઈચ્છા

પ્રમાણે વસ્તુવ્યવસ્થા નથી. અહીં તો ધાસ વગેરેમાં કર્તાના અભાવને નિશ્ચય જ નથી એ અમે કહી ગયા છીએ.

173 નનુ સ્થાવરેષુ પક્ષીકૃતેષ્વપિ વ્યભિચારો ન નિવર્તતે એવ । ન હિ સપક્ષ-વિપક્ષ્યતિરેકણ તાત્ત્વિકઃ પક્ષો નામ કશ્ચિદસ્તિ, વસ્તુનો દૈર્ઘ્યાનુપપત્તેઃ । વસ્તુસ્થિત્યા સર્વકારકેદ્વનસ્પતિપ્રમતયઃ સપક્ષા એવ તે, નો ચેત્તર્હિ વિપક્ષા એવ, ન રાશ્યન્તરં સમસ્તીતિ ।

173. બૌદ્ધ-ધાસ વગેરે વનસ્પતિને પક્ષમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે તો પણ વ્યભિચારદોષ દૂર થતો નથી. એનું કારણ આપીએ છીએ. સપક્ષ અને વિપક્ષથી અતિ-રિક્ત કોઈ તાત્ત્વિક પક્ષ છે જ નહિ, કારણ કે એક વસ્તુનાં બે રૂપો (=સ્વભાવો) ધરાવે નથી. હકીકતમાં જો ધાસ વગેરે સર્વકારક હોય તો તે સપક્ષો જ છે; અન્યથા વિપક્ષો જ છે. સપક્ષ અને વિપક્ષથી અન્ય ત્રીજી રાશિ ધરાવતી નથી.

174 ઉચ્યતે પક્ષાભાવે સપક્ષવિપક્ષવાચોયુક્તિરેવ તાવત્કિમપેક્ષા ? પક્ષાનુકૂલો હિ સપક્ષ ઉચ્યતે તત્પ્રતિકૂલશ્ચ વિપક્ષ इति । યથેવં તર્હિ કોડયં પક્ષો નામેતિ—

174. નૈયાયિક - પક્ષના અભાવમાં કાલી અપેક્ષાએ ‘સપક્ષ’-‘વિપક્ષ’ એવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે ? પક્ષને અનુકૂળ હોય તેને સપક્ષ કહેવામાં આવે છે. પક્ષને પ્રતિકૂળ હોય તેને વિપક્ષ કહેવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ-જો એમ હોય તો જાણીએ કે આ પક્ષ એ શું છે ?

175. સાધ્યધર્માન્વિતત્વેન દ્વામ્યામધ્યવધારિતઃ ।

સપક્ષસ્તદભાવેન નિશ્ચિતસ્ય વિપક્ષતા ॥

વિમતો યત્ર તુ તયોસ્તં પક્ષં સમ્પ્રચક્ષમહે ।

વસ્તુનો દ્વચાત્મકત્વં તુ નાનુમન્યામહે વયમ્ ॥

વાદિબુદ્ધચનુસારેણ સ્થિતિઃ પક્ષસ્ય યદપિ ।

તથાડપિ વ્યવહારોડસ્તિ વસ્તુતત્તન્નિબન્ધનઃ ॥

સંદિગ્ધે હિ ન્યાયઃ પ્રવર્તતે, નાનુપલબ્ધે ન નિર્ણીતે હ્યુક્તમેતત્ । સંહિત્માન એવ ચાર્થઃ પક્ષ ઉચ્યતે । કિઞ્ચિન્કાલં તસ્ય પક્ષત્વં યાવન્નિર્ણયો નોત્પન્નઃ । તદુત્પાદે તુ નૂનં સપક્ષવિ-પક્ષયોરન્યતરત્રાનુપ્રવેક્ષ્યત્યસૌ । અતશ્ચ પક્ષાવસ્થાયાં તેન વ્યભિચારોદ્વાઙ્મનસમીચીનમ્ ।

175. નૈયાયિક-વાદી અને પ્રતિવાદી બંને જેને સાધ્ય ધર્મથી અન્વિત નિશ્ચિત-પણે સમજતા હોય તે સપક્ષ. વાદી અને પ્રતિવાદી બંને જેને સાધ્ય ધર્મના અભાવથી યુક્ત નિશ્ચિતપણે જાણતા હોય તે વિપક્ષ. જેની આગતમાં વાદી અને પ્રતિવાદીનો મતભેદ હોય તેને અમે પક્ષ કહીએ છીએ. વસ્તુ બે રૂપો-સ્વભાવો ધરાવે છે એમ અમે માનતા નથી. જો કે વાદીની જુદી અનુસાર પક્ષની સ્થિતિ - સ્થાપના - હોય છે છતાં વ્યવહાર (=પક્ષનો વ્યવહાર) તો વસ્તુતઃ વાદી-પ્રતિવાદીના મતભેદને આધારે હોય છે. સંદિગ્ધ

ધર્મમાં જ અનુમાન પ્રવૃત્ત થાય છે, અનુપલબ્ધ (નિર્ણય અસાત) કે નિર્ણયિત ધર્મમાં તે પ્રવૃત્ત થતું નથી એ તો અમે કહી ગયા છીએ. જે વસ્તુમાં [સાધ્ય] ધર્મના હોવાના હોવાનો સંદેહ નબળો હોય તે વસ્તુને પક્ષ કહેવામાં આવે છે. કેટલોક વખત સુધી અર્થાત્ જ્યાં સુધી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તેનું પક્ષત્વ છે. નિર્ણય થતાં જ સપક્ષ અને વિપક્ષ બેમાંથી એકમાં તે પ્રવેશી જાય છે. તેથી તે જ્યાં સુધી પક્ષાવસ્થામાં હોય ત્યાં સુધી તેની અંદર વ્યભિચારદોષ ગતાવધે યોગ્ય નથી.

176 નનુ નિશ્ચિતવિપક્ષવૃત્તિરિવ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિરિવ ન હેતુરેવ । તદેવં વીરુધા-
દિષુ સંદિગ્ધેડપિ કર્તૃરિ સન્નિવેશસ્ય દર્શનાદ્ અહેતુત્વમ્ । નૈતત્સારમ્, સદસત્પાવકતયા
પર્વતે સંદિગ્ધે વિપક્ષે વર્તમાનતય ધૂમસ્યાહેતુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । સર્વે એવં ચ સાધ્યાંશસંશયાદ્વિપક્ષા
એવ જાતા ઇતિ પક્ષવૃત્તયો હેતવ ઇદાનીં વિપક્ષગામિનો ભવેયુરિત્યનુમાનોચ્છેદઃ । અથ
પક્ષીકૃતેડપિ ધર્મિણિ સદસત્સાધ્યધર્મતયા સન્દિગ્ધે વર્તમાનો ધૂમાદિરન્યત્ર વ્યાપ્તિનિશ્ચયાદ્
ગમક ઇષ્યતે, તર્હિ સદસત્કર્તૃકતયા સંદિગ્ધેડપિ વસુંધરાવનસ્પત્યાદૌ વર્તમાનં
કાર્યત્વમન્યત્ર વ્યાપ્તિનિશ્ચયાદ્ ગમકમિષ્યતામ્, વિશેષો વા વક્તવ્યઃ ।

176. જૌદ્ધ-નિશ્ચિત વિપક્ષમાં જે રહેતા હોય તે જેમ હેતુ નથી તેમ સંદિગ્ધ
વિપક્ષમાં જે રહેતા હોય તે પણ હેતુ નથી જ. તે આ પ્રમાણે - કતાનું હોવું જ્યાં સંદિગ્ધ
એ તે વેલ્લી વગેરેમાં સન્નિવેશ તો દેખાય છે, એવા સન્નિવેશ હેતુ નથી.

નૈયાયિક આ વાત સારહીન છે કારણ કે એમ માનીએ તો પાવકતું હોવું-ન હોવું
પર્વત ઉપર સંદિગ્ધ હોઈ તે સંદિગ્ધ વિપક્ષમાં (=પર્વતમાં) રહેલ ધૂમ અહેતુ બની
જવાની આપત્તિ આવે. વગી, સાધ્ય ધર્મ વિશેના સંશય જગવાથી તે બધાય [પક્ષો]
વિપક્ષ જ ગતી ગયા હોઈ પક્ષમાં રહેનાર હેતુઓ હવે વિપક્ષમાં રહેતા બની જશે, પરિ-
ણામે અનુમાનનો જ ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે. [અહીં] સાધ્ય ધર્મ રહે છે કે નહિ
એવો જેની આપ્તમાં સંશય છે એના પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ ધર્મમાં રહેતા ધૂમ વગેરે હેતુ,
બીજે સ્થાને અગ્નિ વગેરે સાથે તેમનો વ્યાપ્તિનિશ્ચય થયો હોઈ, અગ્નિ વગેરેના ગમક
બને છે એમ તમે જોઈને ઇચ્છતા હો તો જેમનામાં કર્તૃકતા ધર્મ સંદિગ્ધ છે એ વસુંધરા,
વનસ્પતિ, વગેરેમાં રહેનાર કાર્યત્વ હેતુ, બીજે સ્થાને તેનો કર્તૃત્વ સાથે વ્યાપ્તિનિશ્ચય થયો
હોઈ, કર્તૃકત્વનો ગમક બને છે એમ તમે સ્વીકારો; અથવા એ બેમાં શા ભેદ છે એ
તમારે જણાવવું જોઈએ.

177. અન્યે મન્યન્તે - કિમકૃષ્ટજાતસ્થાવરાદિવ્યભિચારસ્થાનાન્વેષણેન, પૃથિગ્વ્યા-
દિભિરેવાત્ર વ્યભિચારઃ, અસ્ય વ્યાપ્તિપ્રહણસ્ય પ્રતીધાતાત્ । વ્યાપ્તિર્હિ ગૃહ્યમાણા
સકલસપક્ષવિપક્ષકોટીકારણ ગૃહ્યતે ! इत्थं च तस्यां गृह्यमाणायामेव यद्यत् सन्निवेशवि-
शिष्टं तत् तद्बुद्धिमतकर्तृकमित्यस्मिन्नेवावसरे सन्निवेशवन्तोऽपि कर्तृशून्यतया शैलादयश्चे-
तसि स्फुरन्ति, यथा कृतकत्वेन बह्वैरनुष्णताऽनुमाने यद्यत्કृतकं तत्तदनुष्णमिति व्याप્ति-

પરિચ્છેદવેલાયામેવ વહ્નિરુષ્ણોઽપિ કૃતક इति हृदयपथमवतरति, तद्वर्जं तु व्याप्तौ गृह्यमा-
णायां ततो हेतोः षण्ढादिव पुत्रजननमघटमानमेव साध्यानुमानमिति ।

177. ખીજા કેટલાક (અર્થાત્ મીમાંસકો) માને છે કે અકૃષ્ણત સ્થાવર વગેરે વ્યભિ-
ચાર સ્થાનને શોધવાની શી જરૂર છે ? પૃથ્વી વગેરે સાથે જ અહીં વ્યભિચાર થાય છે,
કારણ કે તેની (=સન્નિવેશવિશિષ્ટવહેતુની) [કૃતકત્વ સાથેની] વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ જ ફટકા
પામે છે. જ્યારે વ્યાપ્તિ ગ્રહાય છે ત્યારે બધા સપક્ષો અને વિપક્ષોને વિચારણામાં બંધને
પછી ગ્રહાય છે. ત્યારે જ ‘જે જે સન્નિવેશવિશિષ્ટ છે તે તે બુદ્ધિમત્કર્તૃક છે’ એ પ્રમાણે
ગ્રહાય છે અને તેથી તેના ગ્રહણ વખતે જ સન્નિવેશવાળા છતાં કર્તૃશૂન્ય એવાં શૈલ
વગેરે મનમાં આવે છે. ઉદાહરણરૂપે, કૃતકત્વહેતુથી વહ્નિની અનુબ્ધુતાનું અનુમાન કરતી
વખતે ‘જે જે કૃતક છે તે તે અનુબ્ધુ છે’ એવી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ જ્યારે કરીએ છીએ
ત્યારે જ વહ્નિ ઉજળું હોવા છતાં કૃતક છે એ હકીકત મનમાં આવે છે. [વ્યાપ્તિનો ઘાત
કરનાર આ જે હકીકત મનમાં સ્ફુરે છે] તેને અવગણીને વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરવામાં આવે
તો જેટલું નપુંસક દારા પુત્રોત્પાદન અઘટમાન છે તેટલું તે હેતુ (=સન્નિવેશવિશિષ્ટવ-
હેતુ) દારા સાધ્યનું (=કર્તૃકત્વનું) અનમાન કરવું અઘટમાન બની રહે છે.

178. तदेतदनुपपन्नम् विशेषोल्लेखरहितसामान्यमात्रप्रतिष्ठितस्य व्याप्तिपरि-
च्छेदस्यानुमानलक्षणे निर्णीतत्वात् । अग्न्यनुष्णताऽनुमाने हि न व्याप्तिग्रहणप्रतिषात्ताद-
प्रामाण्यमपि तु प्रत्यक्षविरोधादित्युक्तमेतत् । अपि चायं पृथिव्यादौ कर्त्रनुमाननिरासप्रकारः
‘शब्दाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः, क्रियात्वात्, छिदिक्रियावत्’ इत्यत्र श्रोत्रादिकरणानुमानेऽपि
समानः । प्रतिबन्धावधारणवेलायामेव करणशून्यानां शब्दाद्युपलब्धिक्रियाणामवधारणात्
ताभिरेव व्यभिचारात् । पक्षेण च पृथिव्यादिना व्यभिचारचोदनमत्यन्तमलौकिकम् ।

178. નૈયાયિક-આ આપતિ ઘટતી નથી કારણ કે અનુમાનના લક્ષણ વખતે એ
નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે કે કોઈ પણ વિશેષ દૃષ્ટાંતના ઉલ્લેખ વિના કેવળ સામાન્યો
વચ્ચે જ વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે. અગ્નિની અનુબ્ધુતાના અનુમાનમાં, વ્યાપ્તિગ્રહણમાં
પ્રતિષ્ઠાત આવશ્યકી અપ્રામાણ્ય નથી આવતું પરંતુ પ્રત્યક્ષના વિરોધથી અપ્રામાણ્ય આવે
છે એ અમે જણાવી ગયા છીએ.

વળી, પૃથ્વી વગેરેના કર્તાના અનુમાનનો નિરાસ કરવાનો પ્રકાર એાત્ર વગેરેના કરણ
હોવાના આ અનુમાનને—‘શબ્દ વગેરેનું’ જ્ઞાન કરણપૂર્વક છે, કારણ કે જ્ઞાન ક્રિયા છે,
છેદનક્રિયાની જેમ’—પણ સમાનપણે લાગુ પડે છે કારણ કે [‘જે જે ક્રિયા છે તે કરણ
પૂર્વક છે’ એવી] વ્યાપ્તિના ગ્રહણ વખતે જ, કરણ વિના થતી શબ્દના જ્ઞાનની ક્રિયાઓ
માંમાં નિશ્ચિતપણે આવતી હોઈ તેમના વડે જ વ્યભિચાર થશે. પૃથ્વી વગેરે પક્ષને
અનુસૂચીને વ્યભિચારદોષી આપતિ આપતી અત્યંત લોકવિરુદ્ધ છે,

179. નનુ વસ્તુસ્થિત્યા પર્વતાદયોડપિ વિપક્ષા એવ, ત્વયા તુ તેષાં પક્ષા ઇતિ નામ કૃતં, ન ચ ત્વદિચ્છયા વસ્તુસ્થિતિર્વિપરિવર્તિતે । નન્વેવં શબ્દાદ્યુપલબ્ધયોડપિ વસ્તુ-સ્થિત્યા વિપક્ષા એવ, તાસામપિ પક્ષા ઇતિ નામકરણમેવ સ્યાત્ । ન, તાસાં કરણાભાવનિશ્ચ-યાનુત્પાદાન્ન વિપક્ષત્વમ્ । પર્વતાદાવપિ કર્ત્રભાવનિશ્ચયાનુત્પાદાન્ન વિપક્ષત્વમ્ । તેષુ કર્તા નોપલબ્ધ્યતે ઇતિ ચેત્, શબ્દાદ્યુપલબ્ધિકરણમપિ નોપલબ્ધ્યતે એવ । કરણમદૃશ્યમાનત્વાદેવ નોપલબ્ધ્યતે ન નાસ્તિત્વાદિતિ ચેત્, કર્તાડપ્યદૃશ્યત્વાદેવ નોપલબ્ધ્યતે ન નાસ્તિત્વાત્ ।

179. મીમાંસક-વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે પર્વત વગેરે પણ વિપક્ષ જ છે, તમે તેમને પક્ષ એ નામ આપ્યું છે, અને તમારી ઇચ્છા મુજબ વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જતી નથી.

નૈયાયિક-એમ હોય તો વસ્તુતઃ શબ્દ આદિનાં જ્ઞાનો વિપક્ષો જ છે, તમે તેમને પક્ષ એવું કેવળ નામ આપ્યું છે એવું થશે.

મીમાંસક-ના, એમ નથી કારણ કે તેમની આખતમાં કરણનો અભાવ છે એવો નિશ્ચય જન્મતો ન હોવાથી તેઓ વિપક્ષ નથી.

નૈયાયિક-એમ તો પર્વત વગેરેની આખતમાં કર્તાનો અભાવ છે એવો નિશ્ચય જન્મતો ન હોવાથી તેઓ પણ વિપક્ષ નથી.

મીમાંસક-પર્વત વગેરેની આખતમાં તો તેમના કર્તાનું ગ્રહણ થતું નથી [એટલે કર્તાનો અભાવનો નિશ્ચય છે જ.]

નૈયાયિક-શબ્દ વગેરેનાં જ્ઞાનોની આખતમાં પણ તેમના કરણનું ગ્રહણ થતું નથી [એટલે કરણનો અભાવનો નિશ્ચય પણ છે જ.]

મીમાંસક-કરણ અદૃશ્ય હોઈ તેનું ગ્રહણ થતું નથી, અને નહિ કે તેનું અસ્તિત્વ નથી માટે. [તેથી કરણનો અભાવનો નિશ્ચય નથી.]

નૈયાયિક-કર્તા પણ અદૃશ્ય હોવાને કારણે ગૃહીત થતો નથી અને નહિ કે તે છે નહિ એ કારણે.

180. અનુમાનાત્ કરણમુપલબ્ધ્યતે તદ્વ્યતિરેકેણ ક્રિયાડનુપપત્તેરિતિ ચેત્, કર્તા-ડ્યનુમાનાદુપલબ્ધ્યતે કર્તારમન્તરેણ કાર્યાનુપપત્તેઃ ।

તેનાનુમાનગમ્યત્વાન્ન કર્તુર્નાસ્તિતાપ્રહઃ ।

તદમાવાદ્વિપક્ષત્વં ક્ષિત્યાદેરપિ દુર્ભણમ્ ॥

લિક્ષાત્પૂર્વં તુ સન્દેહો દહનેડપિ ન વાર્યતે ।

તથા સતિ પ્રપચેત ધૂમોડ્યનનુમાનતામ્ ॥

ન્યા. મ. ૧૪

અથાસ્ય લિજ્ઞાભાસત્વં ક્ષિત્યાદૌ કર્ત્રદર્શનાત્ ।

ધૂમેઽપિ લિજ્ઞાભાસત્વં તત્ર દેશેઽગ્ન્યદર્શનાત્ ॥

નનુ તં દેશમાસાઘ ગૃહ્યતે ધૂમલાઞ્છનઃ ।

અનયૈવ ધિયા સાધો વર્ધસ્વ શરદાં શતમ્ ॥

યન્પશ્ચાદર્શનં તેન કિં લિજ્ઞસ્ય પ્રમાણતા ।

અનર્થિત્વાદદૃષ્ટે વા કૃશાનૌ કિં કરિષ્યસિ ॥

તસ્માત્સર્વથા નાયમનૈકાન્તિકો હેતુઃ ।

180. મીમાંસક-અનુમાન દ્વારા કરણ્યનું જ્ઞાન થાય છે કારણ કે તેના સિવાય ક્રિયા ઘટતી નથી.

નૈયાયિક-કર્તા પણ અનુમાન દ્વારા જ્ઞાત થાય છે કારણ કે કર્તા સિવાય કાર્ય ઘટતું નથી. અનુમાનથી ગ્રાહ્ય હોઈ કર્તાના નાસ્તિત્વનું મહેલુ થતું નથી. કર્તાના નાસ્તિત્વના અભાવને કારણે પૃથ્વી વગેરેનું વિપક્ષ હોયું અશક્ય - દુર્લભ-છે. અનુમાન પહેલાં તે અગ્નિની બાબતમાં પણ સંદેહ થતો નિવારી શકાતો નથી. જો અનુમાન પહેલાં અગ્નિની બાબતમાં સંદેહ થતો ન હોય તો ધૂમ પણ અનનુમાનતા અર્થાત્ અલિંગતા પામે.

મીમાંસા-આનું (= સન્નિવેશહેતુનું) હેત્વાભાસપણું છે કારણ કે ક્ષિતિ વગેરેમાં [સન્નિવેશહેતુ દેખાતો હોવા છતાં સાધ્ય] કર્તા દેખાતો નથી.

નૈયાયિક-એમ તો ધૂમ હેતુનું પણ હેત્વાભાસપણું થાય કારણ કે દૂર પર્વતદેશે [ધૂમ હેતુ દેખાતો હોવા છતાં સાધ્ય] અગ્નિ દેખાતો નથી.

મીમાંસા-[દૂરથી પર્વતદેશે અગ્નિ દેખાતો નથી એ ખરું પરંતુ] તે પર્વતદેશે પહોંચ્યા પછી તો અગ્નિ દેખાય છે

નૈયાયિક-આ જ બુદ્ધિ સાથે હે સાધુ પુરુષ ! આપ સેા વરસ જીવો. પછીથી અગ્નિનું દર્શન થયું એટલે જ શું સિંગ (= ધૂમ) પ્રમાણ (= સદ્ હેતુ) બની ગયું ? અગ્નિનું જેને પ્રયોજન નથી તેને તો અગ્નિનું દર્શન થવાનું નથી [કારણ કે તે પછીથી પર્વતદેશે જવાનો જ નહિ], તેની બાબતમાં (= તેણે કરેલ અનુમાન બાબત) તમે શું કરશો ? તેથી આ (સન્નિવેશ હેતુ) સર્વથા અનૈકાન્તિક નથી.

181. યદપિ વિશેષવિરુદ્ધત્વમસ્ય પ્રતિપાદિતં તદપ્યસમીક્ષિતામિધાનમ્, વિશેષ-વિરુદ્ધસ્ય હેત્વાભાસસ્યામાવાત્ । અમ્યુપગમે વા સર્વાનુમાનોચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્ । શ્રોત્રાદ્યનુમાને-ઽપિ યથોદાહૃતે શક્યમેવમભિવાત્તુમ્ । યાદ્યગેવ લઘ્વનક્રિયાયાં દાત્રાદિકરણં કાઠિન્યાદિ-ધર્મક્રમવગતં તાદ્યગેવ શ્રોત્રાદિ સ્યાત્ । તદ્વિલક્ષણકરણસાધ્યતાયાં તુ સાધ્યવિકલો દૃષ્ટાન્તઃ, હેદનાદિક્રિયાણામતીન્દ્રિયકરણકાર્યત્વાદર્શનાદિતિ ।

181. વળી, તમે આતુ' (= સન્નિવેશહેતુતુ') વિશેષવિરુદ્ધત્વ જે દર્શાવ્યું તે પણ તમારું અવિચારી વિધાન છે, કારણ કે વિશેષવિરુદ્ધ હેત્વાભાસનો અભાવ છે. તેને સ્વીકારો તો બધા અનુમાનના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવે. તમે જેતું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે શ્રોત્રાદિના અનુમાનની બાબતમાં પણ આમ કહેવું શક્ય છે. લણવાની ક્રિયામાં જેવું કાઠિન્ય વગેરે ધર્મો ધરાવતું દાતરડાણ કરણુ જણાય છે તેવું જ (= અર્થાત્ કાઠિન્ય આદિ ધર્મો ધરાવતું) શ્રોત્ર આદિ કરણુ [શબ્દ આદિની જ્ઞાનક્રિયામાં] માનવાની આપત્તિ આવે. તેનાથી વિલક્ષણુ કરણુને સાધ્ય માનતાં દૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ્પ બની જાય, કારણ કે ઉદન વગેરે ક્રિયાઓ અતીન્દ્રિય કરણુતું કાર્ય જણાતી નથી.

182. અથ ક્રિયામાત્રં કરણમાત્રેણ વ્યાપ્તમવગતમિતિ તાવન્માત્રમનુમાપયતિ, તદિહાપિ સન્નિવેશમાત્રમધિષ્ઠાત્માત્રેણ વ્યાપ્તમુપલબ્ધમિતિ તાવન્માત્રમેવાનુમાપયતુ । વિશેષાણાં તુ ન તલ્લિજ્ઞમ્ અસ્તિ યત્ર બાધકમ્ । અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિત્યયમપિ શ્રાવણત્વાદિ શબ્દસ્ય વિશેષજાતં બાધત એવ । ધૂમોડપિ પર્વતાગ્નિવિશેષાન્ કાંશ્ચિન્મહાનસાગ્નાવદ્દષ્ટાનપહન્ત્યેવ । તસ્માદ્ધ્યાનિર્દિષ્ટસાધ્યવિપર્યયસાધનમેવ વિરુદ્ધો હેતુર્ન હિ વિશેષવિપર્યયાવહઃ । પ્રકૃતહેતુશ્ચ સાધ્યવિપર્યયસ્યા કર્તૃપૂર્વકત્વસ્ય ન સાધકઃ, અશ્વોડયં વિષાણિત્વાદિતિ-વત્, તસ્માન્ન વિરુદ્ધઃ ।

182. જે કહો કે કરણુસામાન્યથી ક્રિયાસામાન્ય વ્યાપ્ત જણાય છે એટલે ક્રિયા-સામાન્ય કરણુસામાન્યતું જ અનુમાન કરાવે છે, તો અહીં પણ સન્નિવેશસામાન્ય કર્તૃસામાન્યથી વ્યાપ્ત જણાતું હોઈ, સન્નિવેશસામાન્ય કર્તૃસામાન્યતું અનુમાન કરાવે. [ક્રિયાસામાન્ય કે સન્નિવેશસામાન્ય] કરણુના વિશેષધર્મોતું કે કર્તાનાં વિશેષધર્મોતું (લગ નથી કારણ કે ત્યાં બાધક સંભવે છે. 'શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક છે' આમાં જે કૃતકત્વહેતુ છે તે પણ શબ્દના શ્રાવણત્વ આદિ સધળા વિશેષોનો બાધ કરે છે જ. [પર્વત ઉપર અગ્નિ પુરવાર કરતો] ધૂમ હેતુ પણ મહાનસાગ્નિમાં જે કેટલાક વિશેષોને દેખ્યા નથી તે વિશેષોનો બાધ કરે છે જ. તેથી, નિર્દિષ્ટ સાધ્યથી વિપરીતને પુરવાર કરનાર હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે અને નહિ કે સાધ્યગત વિશેષ ધર્મથી વિપરીત વિશેષ ધર્મવાળા ધર્મોને પુરવાર કરનાર હેતુ. જેમ આ અથ છે કારણ કે તેને શિંગડાં છે' માંનો 'કારણ કે તેને શિંગડાં છે' હેતુ [અથ સાધ્યથી વિપરીત બળદને સાધક હોઈ] વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે તેમ પ્રકૃત હેતુ (= સન્નિવેશહેતુ) સાધ્યથી (= કર્તૃપૂર્વકત્વથી) વિપરીત અકર્તૃપૂર્વકત્વનો સાધક નથી. તેથી, તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ નથી.

183. નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ પ્રત્યક્ષાગમયોર્બાધકયોરદર્શનાત્, પ્રત્યુતાગમમ-નુપ્રાઢકમિહોદાહરિષ્યામઃ । નાપિ સત્પ્રતિપક્ષોડયં હેતુઃ, સંશયબોજસ્ય વિશેષાપ્રહ્ણાદેરિહ હેતુલ્લેનાનુપાદાનાત્ । નાપ્યયમપ્રયોજકો હેતુઃ, યથા પરમાણૂનામનિત્યલ્લે સાધ્યે મૂર્તલ્લમ-ભિધારયતે । ન હિ મૂર્તલ્લવપ્રયુક્તમનિત્યલ્લમ્ । ઇહ તુ કાર્યલ્લવપ્રયુક્તમેવ સકર્તૃકલ્લં તત્ર તત્રોપ-

લબ્ધમિતિ । અતઃ એવાનુમાનવિરોધસ્યેષ્ટવિઘાતકૃતશ્ચ ન કશ્ચિદિહાવસરઃ । પ્રયોજકે હેતૌ પ્રયુક્તે તથાવિધપાંસુપ્રસંગપ્રયોગાનવકાશાત્ । તસ્માત્પરોદીરિતાશેષદોષવિકલકાર્યાનુમાન-મહિમ્ના નૂનમીશ્વરઃ કલ્પનીયઃ । સકલલોકસાક્ષિકમનુમાનપ્રામાણ્યમપેક્ષણીયમ્ । અનુમાન-પ્રામાણ્યરક્ષણે ચ કૃતઃ એવ પરિકરબન્ધઃ પ્રાગિતિ સિદ્ધ એવેશ્વરઃ ।

183. તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ હેત્વાભાસ પણ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ કે આગમ બાધક જણાતા નથી, બિલકુલ આગમ તો એનું અનુબાધક (= સમર્થક) છે એ હકીકત હમણાં અમે ઉદાહરણોથી દર્શાવીશું.

આ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ હેત્વાભાસ પણ નથી, કારણ કે સંશયના બીજરૂપ વિશેષા-ગ્રહણ વગેરેને અહીં હેતુ તરીકે સ્વીકારેલ નથી.

પરમાણુનું અનિત્યત્વ પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલ હેતુ ભૂતૃત્વની જેમ આ હેતુ અપ્રયોજક પણ નથી. [પરમાણુનું અનિત્યત્વ પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલો ભૂતૃત્વ હેતુ અપ્રયોજક છે] કારણ કે ભૂતૃત્વનો અનિત્યત્વ સાથે અવિનાભાવસંબંધ નથી. પરંતુ અહીં કાર્યત્વનો સકર્તૃત્વ સાથે અવિનાભાવસંબંધ બધે જણાય છે. તેથી જ અનુમાન-વિરોધનો કે ઇષ્ટવિઘાતકૃતનો અહીં કોઈ અવકાશ જ નથી, કારણ કે પ્રયોજક હેતુનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં તે પ્રકારની ધૂળ ઉડાડવાને કોઈ અવકાશ જ રહેતો નથી. નિષ્કર્ષ એ કે અન્ય ચિંતકોએ (= મીમાંસકોએ અને બૌદ્ધોએ) દર્શાવેલ બધા દોષોથી રહિત કાર્યાનુમાનના પ્રભાવે (= બળે) કર્તા ઇશ્વરની કલ્પના કરવી જોઈએ.

જગતમાં બધાં અનુમાનનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા હોઈ આપણે પણ સ્વીકારવું જોઈએ. અનુમાનના પ્રામાણ્યની રક્ષા કાળે અમે પહેલેથી કટિબદ્ધ છીએ જ. આમ અમે [અનુમાન દ્વારા] ઇશ્વરને સિદ્ધ કરીએ.

184. અન્યદપિ તદનુમાનમન્યૈરુક્તમ્—મહાભૂતાદિ વ્યક્તં ચેતનાધિષ્ઠિતં સત્ સુખદુઃખે જનયતિ, રૂપાદિમત્વાત્ તૂર્યાદિવત્, તથા પૃથિગ્વ્યાદોનિ ભૂતાનિ ચેતનાધિષ્ઠિતાનિ સન્તિ ધારણાદિક્રિયાં કુર્વન્તિ, યુગ્યાદિવદિતિ । અત્રાપિ દોષાઃ પૂર્વવદેવ પરિહર્તવ્યાઃ ।

184. બીજાઓએ (= સેશ્વર સાંખ્યકારોએ) તે અનુમાનને બીજી રીતે કહ્યું છે—‘ચેતનથી અધિષ્ઠિત (= પ્રેરિત) હોઈ મહાભૂત વગેરે વ્યક્ત (= વ્યક્ત પ્રકૃતિ) સુખ-દુઃખ જન્માવે છે, કારણ કે તેઓ તુરિ વગેરેની જેમ રૂપાદિમત્ છે. તેવી જ રીતે, ચેતનથી અધિષ્ઠિત (= પ્રેરિત) હોઈ પૃથ્વી વગેરે ભૂતો રથ વગેરેની જેમ ધારણ વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે.’ અહીં પણ પહેલાંની જેમ દોષોને પરિહાર કરવો જોઈએ.

185. યત્પુનરવાદિ ‘કર્તૃસામાન્યસિદ્ધૌ વા વિશેષાવગતિઃ કુતઃ’—ઈતિ તત્ર કેચિદાગમાદ્વિશેષપ્રતિપત્તિમાહુઃ—

વિશ્વતશ્ચક્ષુરુત વિશ્વતોમુસો વિશ્વતો બાહુરુત વિશ્વતરૂપાત્ ।

સં બાહુમ્યાં ધમતિ સં પતત્રૈર્વાત્રાપૃથિવી જનયન્ દેવ એકઃ ॥ ઇતિ [નારાય-
ણોપ૦ ૩.૨] । તથા

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।

સ વેત્તિ સર્વં ન હિ તસ્ય વેત્તા તમાહુરગ્રચં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ઇતિ [શ્વેતા૦
ઉપ ૩.૧૯]

શ્રુતૌ પઞ્ચતે । તતઃ સર્વસ્ય કર્તા સર્વજ્ઞ ईश्वरो જ્ઞાપ્યતે । ન ચ કાર્યે એવાર્થે વેદઃ
પ્રમાણમિતિ મન્ત્રાર્થવાદાનામતત્પરત્વમભિધાતુમુચિતં, કાર્યે હવ સિદ્ધેડ્યર્થે વેદપ્રમાણ્યસ્ય
વશ્યમાણત્વાત્ । ન ચેતરેતરાશ્રયમ્ આગમૈકશરણત્વાભાવાદીશ્વરસિદ્ધેઃ ।

185. વળી, તમે જે પૃથ્વુ છે કે [પર્વત આદિના] કર્તૃસામાન્યની સિદ્ધિ થતાં તે
કર્તાના (વિશેષ ધર્મોનું) (અર્થાત્ નિત્યત્વ, સર્વગત્વ આદિનું) જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? એના
ઉત્તરમાં તેઓ જણાવે છે કે કેટલાક આગમોમાંથી તે કર્તાના (વિશેષ ધર્મોનું) જ્ઞાન થાય
છે. ‘એની આંખો સર્વત્ર છે, એનું મુખ સર્વત્ર છે, એના હાથ સર્વત્ર છે અને એના પગ
સર્વત્ર છે. તે અદિતીય દેવ આકાશ અને પૃથ્વીનું સર્જન કરીને જ પગલાળાને (=મનુષ્યને)
જે બાહુ સાથે (=બાહુસાધ્ય વ્યાપાર સાથે) જોડે છે [અને] પક્ષીઓને પાંખો સાથે (=પક્ષસાધ્ય
વ્યાપાર સાથે) જોડે છે.’ તથા ‘પગ વિનાનો તે દોડે છે, હાથ વિનાનો તે ઘડણુ કરે છે,
ચક્ષુ વિનાનો તે દેખે છે અને કાન વિનાનો તે સાંભળે છે. તે બધું જાણે છે પણ તેને
જાણનાર કોઈ નથી. તેને ઋષિઓ અગ્ર્ય મહાન પુરુષ કહે છે.’ આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં
આપણે વાંચીએ છીએ. તેમાંથી સર્વનો કર્તા, સર્વજ્ઞ ઈશ્વર જ્ઞાત થાય છે. કાર્યાર્થમાં જ
વેદો પ્રમાણ છે એવું નથી એટલે મન્ત્રો અને અર્થવાદો કાર્યેતરપરક છે એમ કહેવું ઉચિત
છે, કારણ કે કાર્યની જેમ સિદ્ધ અર્થમાં પણ વેદ પ્રમાણ છે એ અમે [મોથા આદિકર્મો]
કહેતાના છીએ. [તથા વેદો સિદ્ધ અર્થ ઈશ્વરમાં પણ પ્રમાણ છે એ ફલિત થાય છે.] વળી,
[આગમથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન થાય છે એમ માનતાં] ઈતરેતરાશ્રયદોષ આવતો નથી, કારણ કે
ઈશ્વરસિદ્ધિ કેવળ આગમપ્રમાણ પર જ આધાર રાખતી નથી.

186 અન્યે ત્વન્વયવ્યતિરિક્તિહેતુમૂલકેવલવ્યતિરેકિવલ્લેન વિશેષસિદ્ધિમભિદધતિ ।
દેહાદિવ્યતિરિક્તાત્મકલ્પનમિવ સુસ્વદુઃસ્વાદિગતેન કાર્યત્વેન વર્ણયિષ્યતે; પૃથિવ્યાદિકાર્યમ-
સ્મદાદિવિલક્ષણસર્વજ્ઞૈકકર્તૃકમ્, અસ્મદાદિષુ બાધકોત્પત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાદિતિ ।

186. ખીજા કેટલાક કહે છે કે અન્વયવ્યતિરેકો હેતુમૂલક કેવલવ્યતિરેકો હેતુના
બળે [કર્તાના] વિશેષધર્મોની સિદ્ધિ થાય છે જેમ સુખ, દુઃખ આદિનું કાર્યત્વ દેહાદિથી
અતિરિક્ત આત્માને સૂચવે છે તેમ પૃથ્વી વગેરેનું કાર્યત્વ આપણાથી વિલક્ષણ એક સર્વજ્ઞ
કર્તાને સૂચવે છે, કારણ કે પૃથ્વી વગેરે કાર્ય છે અને આપણા જેવો તેનો કર્તા માનતાં
બાધક જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે.

187. અપેરે પક્ષધર્મતાબલાદેવ વિશેષલાભમન્યુપગચ્છન્તિ । ન હીદશં પરિદશ્યમા-
નમનેકરૂપમપરિમિતમનન્તપ્રાણિગતવિચિત્રસુસ્વદુઃસ્વસાધનં સુવનાદિકાર્યમનતિશયેન પુંસા
કર્તુ શક્યમિતિ । યથા ચન્દનધૂમમિતરધૂમવિસદ્દશમવલોક્ય ચાન્દન એવ વહ્નિરનુમીયતે તથા
વિલક્ષણાત્ કાર્યાદિલક્ષણ એવ કર્તાડનુમાસ્યતે । યથા સ્તવરકેભ્ય એવ તત્કુશલઃ કુવિન્દઃ ।
યથા ચ કુલલઃ સકલકલશાદિકાર્યકલાપોત્તિસંવિધાનપ્રયોજનાદ્યભિજ્ઞો ભવંસ્તસ્ય
કાર્યચક્રસ્ય કર્તા, તથેયતસ્ત્રૈલોક્યસ્ય નિરવધિપ્રાણિસુસ્વદુઃસ્વસાધનસ્ય સષ્ટિસંહારસંવિ-
ધાનં સપ્રયોજનં બહુશાસ્ત્રં જ્ઞાનનેવ સ્ત્રષ્ટા ભવિતુમર્હતિ મહેશ્વરઃ । તસ્માત્સર્વજ્ઞઃ ।

187 વળી, બીજા પક્ષધર્મતાના બળે જ કર્તાના વિશેષ ધર્મેનું જ્ઞાન સ્વીકારે છે. અપરિમિત અનન્ત પ્રાણીઓના વિચિત્ર સુખદુઃખનાં સાધનરૂપ છુત્ત વજેરે અનેક જાતનાં જાણીતાં કાર્યો અતિશયરહિત પુરુષ ઉત્પન્ન કરે એ શક્ય નથી. જેમ બીજા ધૂમેથી ચન્દન-જન્ય ધૂમની વિલક્ષણતા પ્રત્યક્ષ કરી તે ઉપરથી આ ચન્દનનો જ અગ્નિ છે એવું અનુમાન કરી શકાય છે તેમ વિલક્ષણ કાર્ય ઉપરથી તેના વિલક્ષણ કર્તાનું અનુમાન કરી શકાય છે. જેમ ચિત્રરૂપ પટ દેખી તેનો તણુકર કુશળ હોવાનું અનુમાન થાય [તેમ પર્વત આદિ વિશિષ્ટ કાર્ય દેખી તેનો કર્તા વિશિષ્ટ હોવાનું અનુમાન થાય.] અને જેમ કલશ આદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ કેમ કરવી અને એ ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન શું છે એ જાણીને હોવાને લીધે જ કુંભાર તે બધાં કાર્યોનો કર્તા બની શકે છે તેમ ત્રણેય લોકના નિરવધિ પ્રાણીઓનાં સુખદુઃખનાં સાધનો કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવાં એની અનેક પદ્ધતિઓને, તેમનો કેવી રીતે નાશ કરવો એની અનેક પદ્ધતિઓને, તેમની ઉત્પત્તિ અને નાશનાં પ્રયોજનો શાં છે એને-આ બધાને જાણીને હોવાને લીધે જ મહેશ્વર તેમનો ઉત્પન્ન કરી શકે. તેથી પુરવાર થાય છે કે તે સર્વજ્ઞ છે.

188. અપિ ચ યથા નિયતવિષયવૃત્તીનાં ચક્ષુરાદીન્દ્રિયોનામધિષ્ઠાતા ક્ષેત્રજ્ઞસ્ત-
દપેક્ષયા સર્વજ્ઞઃ, એવં સકલક્ષેત્રજ્ઞકર્મવિનિયોગેષુ પ્રભવન્નીશ્વરસ્તદપેક્ષયા સર્વજ્ઞઃ । તથા
ચાહ વ્યાસઃ—

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ [ભગવદ્ગીત ૧૫.૧૬-૧૭]

મન્ત્રશ્ચ તદર્થાનુવાદી પઠચતે ।

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।

તયોરેકઃ પિપ્પલં સ્વાદત્યનન્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥ [મુળક ૩.૧]॥

અતશ્ચ સર્વજ્ઞ ઈશ્વરઃ ।

188. વળી જેવી રીતે નિયત વિષયને પ્રહણ કરનારી ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રિયોનો પ્રેરક જીવ (=ક્ષેત્રજ) સર્વજ્ઞ છે તેવી રીતે સર્વ જીવોનાં કર્મોને અનુરૂપ ફળ સાથે જોડવા શક્તિમાન ઈશ્વર તેમ કરવાને અશક્ત જીવોની અપેક્ષાએ સર્વજ્ઞ છે. અને વ્યાસે કહ્યું છે કે “આ લોકમાં ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ એ બે પુરુષો જ છે. સર્વ જીવોને ક્ષર (=નાશવંત) કહેવામાં આવે છે અને કૃતરુચને અક્ષર (=અવિનાશી) કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જે ત્રણેય લોકમાં પ્રવેશી ભરણપોષણ કરે છે તે ઉત્તમ પુરુષ તો [તે અનંત] જુદો છે, તેને અવ્યય પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે.” આ અર્થને જ જણાવતો મંત્ર આ પ્રમાણે છે—“સુંદર પાંખવાળા બે પક્ષીઓ સર્વદા સાથે રહેનારાં છે, સમાન પ્રસિદ્ધિ ધરાવનારાં છે અને એક જ વૃક્ષને આશ્રીને રહેનારાં છે. તેમાંનું એક સ્વાદુ પિષ્પલક્ષ્મણ ખાય છે અને બીજું તેને ન ખાતાં માત્ર જોયા કરે છે.” તથા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે.

189. પુંસામસર્વવિત્ત્વં હિ રાગાદિમલબન્ધનમ્ ।

ન ચ રાગાદિભિઃ સ્પૃષ્ટો ભગવાનિતિ સર્વવિત્ ॥

ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થસંયોગપ્રભવાઃ સ્વલ્લ દેહિનામ્ ।

રાગાદયઃ કથં તે સ્યુર્નિત્યાનન્દાત્મકે શિવે ॥

મિથ્યાજ્ઞાનમુલાશ્ચ રાગાદયો દોષાઃ, તે કથં નિત્યનિર્મલજ્ઞાનવતીશ્વરે ભવેયુઃ ।

189. રાગ આદિ મળને કારણે સામાન્ય પુરુષો અસર્વજ્ઞ છે. પરંતુ ભગવાન રાગ આદિ દોષોથી રહિત છે એટલે તે સર્વજ્ઞ છે. દેહધારીઓના રાગ આદિ ખરેખર તો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓના સંગને કારણે જન્મે છે, તથા નિત્યાનંદમય શિવમાં તો તે ક્યાંથી હોય ? રાગ આદિ દોષ મિથ્યાજ્ઞાનમૂલક છે, તથા નિત્ય નિર્મળ જ્ઞાન ધરાવનાર ઈશ્વરમાં તે ક્યાંથી હોય ?

190 નિત્યં તજ્ઞાનં કથમિતિ चेत् तस्मिन् क्षणमप्यज्ञातरि सति तदिच्छाप्रेर्यमाण-
कर्माधीननानાપ્રકારવ્યવહારવિરામપ્રસङ्गात् । प्रलयवेलायां तर्हि कुतस्तनित्यत्वकल्पना
इति चेन्मैवम्, आप्रलयात्सिद्धे नित्यत्वे तदा विनाशकारणाभावादस्यात्मन इव तज्ज्ञानस्य
नित्यत्वं सेत्स्यति । पुनश्च सर्गकाले तदुत्पत्तिकारणाभावादपि नित्यं तज्ज्ञानम् ।

190. તેવું જ્ઞાન નિત્ય કેમ ? [સૃષ્ટિની સ્થિતિ દરમ્યાન] એ એક ક્ષણ પછી તે જ્ઞાનરહિત બની જાય તો કર્માધીન વિવિધ પ્રકારના વ્યવહાર જ જગતમાં અટકી જાય કારણ કે કર્મો ઈશ્વરપ્રેરણાથી જ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રલય દરમ્યાન તો પછી તેના નિત્યત્વની કલ્પના કેમ થતે ? ના, એવું નથી. પ્રલય સૃષ્ટી તેવું નિત્યત્વ સિદ્ધ થતાં પ્રલય-કાળે તેના નાશનું કોઈ કારણ ન હોઈ, એ આત્માની જેમ એ આત્માના જ્ઞાનનું પછી નિત્યત્વ પુરતાર થશે જ. સર્ગકાળે તે બી ઉત્પત્તિનું કોઈ કારણ ન હોઈ [તેના ઉત્પાદ થતો નથી એટલે] તે જ્ઞાન નિત્ય છે.

191. एवं च तदतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितादिसमस्तवस्तुविषयं न भिन्नं, क्रमयौग-
पद्यविकल्पानुपपत्तेः । क्रमाश्रयणे कचिदज्ञातृत्वं स्यादिति व्यवहारलोपः । यौगपद्येन
सर्वज्ञातृत्वे कुतस्त्यो ज्ञानभेदः । प्रत्यक्षसाधर्म्याच्च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते, न पुनरिन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वमस्यास्ति, अजनकानामेवार्थानां सवितृप्रकाशेनैव तेन ग्रहणात् ।

191. તેના જ્ઞાનમાં ભેદ અર્થાત્ વધઘટ નથી કારણ કે તેનું જ્ઞાન અતીત, અનાગત,
સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત બધી વસ્તુઓને બાંહે છે. [જ્ઞાનમાં ભેદ નથી] કારણ કે ભેદ ક્રમ કે યૌગ-
પદના વિકલ્પથી ઘટતો નથી. તે બધી વસ્તુઓને ક્રમથી બાંહે છે એમ માનતાં અમુક અમુક
વખતે [કેટલીક વસ્તુઓનું] તેનામાં અજ્ઞાન આવી પડે અને પરિણામે [કર્મથીનું] વ્યવહારને
હોપ થઈ બંધ. બધા વિષયોને તે યુગપદ્ બાંહે છે એમ માનતાં જ્ઞાનભેદ ક્યાંથી થશે ?

ઈશ્વરનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જેવું હોઇ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ તે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી
ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે સૂર્યના પ્રકાશની જેમ તે પોતાના અજનક અર્થોને જ ગ્રહણ
કરે છે.

192. જ્ઞાનવદન્યેડપ્યાત્મગુણા યેડસ્ય સન્તિ તે નિત્યા એવ, મનઃસંયોગાનપેક્ષજન્મ-
ત્વાત્ । દુઃસ્વદ્રેષાસ્તસ્ય તાવન્ન સન્ત્યેવ । ભાવનાસ્થેન સંસ્કારેણાપિ ન પ્રયોજનમ્, સર્વદા
સર્વાર્થદર્શિત્વેન સ્મૃત્યભાવાત્ । અત એવ ન તસ્યાનુમાનિકં જ્ઞાનમિષ્યતે । ધર્મસ્તુ મૂતાનુ-
પ્રદવતો વસ્તુસ્વાભાવ્યાદ્ ભવન્ન વાર્યતે । તસ્ય ચ ફલં પરાર્થનિષ્પત્તિરેવ । સુર્વં ત્વસ્ય
નિત્યમેવ નિત્યાનન્દત્વેનાગમાત્ પ્રતીતેઃ, અસુખિતસ્ય ચૈવંવિધકાર્યારમ્ભયોગ્યતાડમ્ભવાત્ ।

192. જેટલા આત્મશુભો ઈશ્વરમાં છે તે બધા જ્ઞાનની જેમ નિત્ય જ છે, કારણ કે
તે શુભો મનતા સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા નથી. દુઃખ અને દ્રેષ તેને છે જ નહિ ભાવના
નામના સંસ્કારનું પણ તેને કોઈ પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે સર્વદા સર્વાર્થદર્શી હોઇ તેને
સ્મૃતિ જ નથી. એટલે જ તેને આનુમાનિક યા પરોક્ષ જ્ઞાન છે જ નહિ તે ભૂતાનુ-
ગ્રહવાળો હોવાથી તેનામાં ધર્મનું સ્વાભાવિક રીતે હોવું કોઈ શંકા શકે નહિ. તે ધર્મનું
ફળ પરાર્થ જગન્નિભોણ જ છે. તેનામાં નિત્ય સુખ છે, કારણ કે આગમમાંથી તેનું નિત્યા-
નંદરૂપે જ્ઞાન થાય છે; વળી, જે સુખી ન હોય તે આવાં કાર્યો કરવાની યોગ્યતા ન ધરાવી શકે

193. નનુ જ્ઞાનાનન્દવદચ્છિડાપિ નિત્યા ચેદીશ્વરસ્ય તર્હિ સર્વદા તદિચ્છાસમ્ભવાત્
સર્વદા જગદુત્પતિરિતિ જગદાનન્ત્યપ્રસજ્ઞઃ । સર્ગેચ્છાનિત્યત્વાચ્ચ સંારો ન પ્રાપ્નોતિ ।
સંશરેચ્છાયા અપિ નિત્યત્વામ્યુપગમેન ન ર્શિનં પ્રત્યપ્રવચ્છો ન વિરમેદેવ જગતામિતિ ।
નૈષ દોષઃ, અનાત્મમનઃસંયોગજત્વાદિચ્છા સ્વરૂપમાત્રેણ નિત્યાપિ કદાચિત્ સર્ગેણ
કદાચિત્ સંશરેણ વા વિષયેણાનુરજ્યતે, સર્ગસંહારયોરન્તરાલે તુ જગતઃ સ્થિત્યવસ્થાયા-
મસ્માત્કર્મેણ દ્વિમસ્ય સમ્પદ્યતામિતીચ્છા ભવતિ પ્રજાપતેઃ ।

193. [ઈશ્વરની ઇચ્છા પણ નિત્ય છે.] અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે જ્ઞાન-આનંદની જેમ ઇચ્છાને નિત્ય માનતાં સર્વદા તે ઇચ્છાનો સંભવ રહેશે અને પરિણામે સર્વદા જગતનો ઉત્પત્તિ થતી જ રહેશે અને તેનો કયારેય અંત નહિ આવે. સર્ગેચ્છા નિત્ય હોઈ સંહાર થશે જ નહિ. સંહારેચ્છાને પણ નિત્ય માનતાં રાત્રિવિસ જગતના પ્રલયની ધારા અટકશે જ નહિ. આ દોષ નથી આવતો. ઈશ્વરેચ્છા આત્મમનઃસંયોગથી ઉત્પાદન હોવાથી સ્વરૂપથી નિત્ય હોવા છતાં તેનો વિષય કયારેક સર્ગ હોય છે, કયારેક સંહાર હોય છે. સર્ગ-સંહારની મધ્યમાં અર્થાત્ જગતની સ્થિતિની અવસ્થામાં ‘આ કર્મનું’ આ ક્ષણ આને મળે’ એવી ઇચ્છા ઈશ્વરને હોય છે.

194. પ્રયત્નસ્તસ્ય સદ્ગુણવિશેષાત્મક એવં તથા ચાગમઃ—‘સત્યકામઃ સત્ય-સદ્ગુણઃ’ इति [छान्दो० ૮-૨૪] । કામ ઇતીચ્છા ઉચ્ચતે, સદ્ગુણ ઇતિ પ્રયત્નઃ । તદેવં નવમ્ય આત્મગુણેભ્યઃ પૃચ્છ જ્ઞાનમુલેચ્છાપ્રયત્નધર્માઃ સન્તીશ્વરે, ચત્વારસ્તુ દુઃસ્વદેષા-ધર્મસંસ્કારા ન સન્તીત્યાત્મવિશેષ એવેશ્વરો ન દ્રવ્યાન્તરમ્ । આહ ચ પતઃજ્જલિઃ—‘ક્લેશ-કર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः’ इति [योगસૂત્ર ૧.૨૪] । સોડ્યમાગમાદ અનુમાનાત્ પક્ષધર્મતો વા વિશેષલાભ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

194 તેનો પ્રયત્ન વિશેષ પ્રકારનો સંકલ્પ જ છે. અને આગમ પણ કહે છે કે ‘તે સત્યકામ છે, સત્યસંકલ્પ છે.’ કામ એટલે ઇચ્છા [અને] સંકલ્પ એટલે પ્રયત્ન એમ કહેવાય છે.

આમ નવ આત્મવિશેષગુણોમાંથી ઈશ્વરમાં પાંચ છે—જ્ઞાન, સુખ, ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને ધર્મ. તેનામાં દુઃખ, દ્રેષ, અધર્મ અને સંસ્કાર આ ચાર આત્મવિશેષગુણો નથી. તથા તે એક વિશેષ પ્રકારનો આત્મા જ છે. આત્માથી જુદું દ્રવ્ય નથી. અને પતંજલિ કહે છે કે ‘ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી (=સંસ્કારથી) રહિત પુરુષવિશેષ ઈશ્વર છે.’ (આમ) આગમ દ્વારા, અનુમાન દ્વારા કે પક્ષધર્મતા દ્વારા પેલું કર્તાના વિશેષ ધર્મેનું જ્ઞાન થાય છે એ સ્થાપિત થયું.

195. યત્પુનર્વિકલ્પિતં સશરીર ईश्वरः સુજતિ જગદ્ અશરીરો વેતિ, તત્રાશરી-રસ્યૈવ સ્પૃહૃત્વમસ્યાપ્યુપચ્છામઃ । નનુ ક્રિયાવેશનિબન્ધનં કર્તૃત્વં, ન પારિમાણિકમ્, તદ-શરીરસ્ય ક્રિયાવિરત્ કથં ભવેત્ ? કસ્ય ચ કુત્રાશરીરસ્ય કર્તૃત્વં દૃષ્ટમિતિ । ઉચ્ચતે । જ્ઞાનચીકીર્ણપ્રયત્નયોગિત્વં કર્તૃત્વમાચક્ષતે । તત્ત્વેશ્વરે વિઘટે એવેત્યુક્તમેતત્ । સ્વશરીર-પ્રેરણે ચ દૃષ્ટમશરીરસ્યાપ્યાત્મનઃ કર્તૃત્વમ્ । ઇચ્છામાત્રેણ ચ તસ્ય કર્તૃત્વાદનેકવ્યા-પારતિર્વર્તનોપાત્તદુર્વહક્લેશકાલુષ્યવિકલ્પોઽપિ પ્રત્યુક્તઃ ।

195. સશરીર ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરે છે કે અશરીર ઈશ્વર ?—એવા જે જે વિકલ્પો કરવામાં આવ્યા છે તેમની બાબતમાં કહેવાતું કે અમે નૈયાયિકા તો અશરીર [ઈશ્વરમાં] જ સદાપણુ માનીએ છીએ.

ન્યા. મ. ૧૫

શંકા—કર્તૃત્વને ક્રિયાની અપેક્ષા છે, તે પારિભાષિક નથી. તેથી કર્તૃત્વ અશરીર [ઈશ્વરમાં] કયાંથી હોય કારણ કે જેને શરીર નથી હોતું તેનામાં ક્રિયા નથી હોતી. કઈ અશરીર વ્યક્તિત્વું કર્તૃત્વ કોણે કયાં જોયું છે [એ તો કહો.]

નૈયાયિક—આનો ઉત્તર આપીએ છીએ. કર્તૃત્વનો અર્થ છે જ્ઞાન, ચિદ્રીષી અને પ્રયત્નનો યોગ (= સંબંધ) હોવો તે એમ વિદ્વાનો કહે છે. તે ઈશ્વરમાં છે જ એ તો અમે કહ્યું છે. પોતાના શરીરને પ્રેરણા કરવામાં અશરીર આત્માનું કર્તૃત્વ તો આપણે દેખીએ છીએ. [એટલે પ્રેરણા કરવા રૂપ કર્તૃત્વ માટે શરીર હોવું આવશ્યક નથી.]

ધ્વજામાત્રથી જ [બધાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું] તેનું કર્તૃત્વ હોવાથી, [ધ્વજામાત્રથી નહિ પણ] અનેક વ્યાપારોથી [વિવિધ કાર્યોની] ઉત્પત્તિ માનતાં આવી પડતા અસંખ્ય કલેશની કલુષતાના વિકલ્પનો પણ પ્રતિષેધ થઈ ગયો.

196. નન્વત્રોક્તમ્—

કુલાલવચ્ચ નૈતસ્ય વ્યાપારો યદિ કલ્પ્યતે ।

અચેતનઃ કથં ભાવસ્તદિચ્છામનુવર્તતે ॥ ઇતિ ।

અસ્માભિરવ્યુક્તમેવ—

યથા હ્યચેતનઃ કાય આત્મેચ્છામનુવર્તતે ।

તદિચ્છામનુવર્ત્યન્તે તથૈવ પરમાણ્વઃ ॥

196. શંકા—અહીં વિશેષી કહે છે કે ‘જેમ કુંભારમાં વ્યાપાર (= ક્રિયા) છે તેમ ઈશ્વરમાં પણ વ્યાપાર છે એમ જો માનવામાં ન આવે તો [પ્રશ્ન ઊઠે કે] અચેતન વસ્તુ ઈશ્વરની ધ્વજા પ્રમાણે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે?’ [જડ વસ્તુ ઈશ્વરની ધ્વજા જાણી શકે નહિ અને ધ્વજા જાણ્યા વિના ધ્વજાનુસાર પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે?]

નૈયાયિક—અમે પણ કહ્યું છે કે જેમ જીવનું અચેતન શરીર જીવની ધ્વજા પ્રમાણે વર્તે છે તેમ પરમાણુઓ ઈશ્વરની ધ્વજા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરશે.

197. યસ્તુ પ્રયોજનવિકલ્પઃ કિમર્થે સૃજતિ જગન્તિ ભગવાનિતિ સોઽપિ ન પેશલઃ । સ્વભાવ ઇવૈષ ભગવતો યત્ કદાચિન્ સૃજતિ કદાચિન્ સંહરતિ વિશ્વમિતિ । કથં પુનર્નિયતકાલ ઇષોઽસ્ય સ્વભાવ ઇતિ ચેદ્ આદિત્યં પર્યતુ દેવાનાં પ્રિયઃ યો નિયતકાલમુદેત્યસ્તમેતિ ચ । પ્રાણિકર્મસાપેક્ષમેતદ્વિવસ્વતો રૂપમિતિ ચેદ્ દૈશ્વરેઽપિ તુલ્યઃ સમાધિઃ ।

ક્રીડાર્થેઽપિ જગત્સર્ગે ન હીયેત કૃતાર્થતા ।

પ્રવર્તમાના દશ્યન્તે ન હિ ક્રીડાસુ દુઃખિતાઃ ॥

અથ વા અનુકમ્પયૈવ સર્ગસંહારાવારમતામીશ્વરઃ ।

197. શા માટે ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરે છે એવો જે પ્રયોજનવિકલ્પ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ ઉચિત નથી. એવો ઈશ્વરનો સ્વભાવ જ છે કે ક્યારેક તે વિશ્વનું સર્જન કરે છે અને ક્યારેક તેનો સંહાર કરે છે.

શંકાકાર-પરંતુ અમુક નિયત કાળે જ સૃષ્ટિ કરવાનો અને અમુક નિયત કાળે જ સંહાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ કેમ છે ?

નૈયાયિક-ભલા માણસ ! સૂર્યને જ જોને જે નિયત કાળે જીવે છે અને આશમે છે.

શંકાકાર-સૂર્યનો એવો સ્વભાવ પ્રાણીકર્મસાપેક્ષ છે.

નૈયાયિક-ઈશ્વરની બાબતમાં પણ એમ જ છે.

કીડાર્થે જગતનું સર્જન માનવામાં [ઈશ્વરની] કૃતાર્થતાની હાનિ થતી નથી, કારણ કે જોએ દુઃખી છે તેઓ કીડાઓમાં પ્રવૃત્ત થતા દેખાતા નથી

અથવા, અનુકંપાથી જ ઈશ્વર સર્ગ-સંહાર આરંભો.

198. નન્વત્ર ચોદિતમ્ ન તથાવિધાઃ પ્રાણિનોડનુકમ્પ્યા ભવન્તિ । કેવલસુસ્વ-સ્થાભાવા સૃષ્ટિરનુકમ્પાવતા ક્રિયેતેતિ । સત્યં ચોદિતમ્ અનુપપન્નં તુ, અનાદિત્વા-ત્સંસારસ્ય । શુભાશુભસંસ્કારાનુવિદ્ધા ઇવાત્માનઃ । તે ચ ધર્માધર્મનિગાડસંયતત્વાદપવર્ગ-પુરદ્વારપ્રવેશમલભમાનાઃ કથં નાનુકમ્પ્યાઃ ? અનુપસુક્તફલાનાં કર્મણાં ન પ્રક્ષયઃ । સર્ગમન્તરેણ ચ તત્ફલભોગાસંભવ ઇતિ શુભફલોપભોગાય સ્વર્ગાદિસર્ગમ્ અશુભફલો-પભોગાય નરકાદિસૃષ્ટિમારમતે દયાહુરેવ ભગવાન્ । ઉપભોગપ્રવન્ધેન પરિશ્રાન્તાનામ-ન્તરાન્તરા વિશ્રાન્તયે જન્તૂનાં ભુવનોપસંહારમપિ કરોતીતિ સર્વમેતત્કૃપાનિબન્ધનમેવ ।

198. અહીં વિરોધીએ શંકા કરી છે-તેવા (=મુક્ત આત્માની જેમ સર્વ કલેશોથી રહિત) પ્રાણીઓ અનુકંપાને પાત્ર નથી. વળી, અનુકંપાવાળો તે કેવળ સુખસ્વભાવ જગતનું સર્જન કરે. [જો તે અનુકંપાવાળો હોય તો દુર્વાર દુઃખથી ખીચોખીચ ભરેલ દારુણ જગતનું સર્જન તે શા સાડુ કરે ?]

નૈયાયિક-તમારી શંકા સાચી છે પણ તે ઘટતી નથી કારણ કે સંસાર તો અનાદિ છે. [સંસાર અનાદિ હોવાથી કર્મો અનાદિ છે અને ઈશ્વર તો જગતના સર્જનમાં કર્મોની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે જ જગતનું સર્જન ઈશ્વર કરે તે કેવળ સુખસ્વભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે ?] [પ્રલયમાંય] જીવો ધર્માધર્મસંસ્કારોથી અનુવિદ્ધ હોય છે. ધર્માધર્મની જગતમાં જકડાયેલા હોવાથી મોક્ષપુરમાં ન પ્રવેશી શકતા તે જીવો શું અનુકંપાને પાત્ર નથી ? જ્યાં સુધી કર્મોનાં ફળ ન ભોગવાઈ જાય ત્યાં સુધી કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષય શક્ય નથી. સર્ગ વિના કર્મોનાં ફળોના ભોગ અશક્ય છે. તેથી ધર્મના શુભ ફળોના ભોગ માટે દયાળુ ઈશ્વર સ્વર્ગ વગેરે સર્જે છે અને અધર્મના અશુભ ફળોના ભોગ માટે તે નરક વગેરે સર્જે છે. કર્મોને ભોગવી થાકી ગયેલા જીવો વચ્ચે વચ્ચે આરામ લઈ શકે એ માટે ભુવનોનો સંહાર પણ ઈશ્વર કરે છે. આમ આ બધું ઈશ્વરની કૃપાનું પરિણામ છે.

199. નનુ ચ યુગપદેવ સકલજગત્પ્રલયકરણમનુપપન્નમ્ અવિનાશિનાં કર્મણાં ફલોપભોગપ્રતિબન્ધાસમ્ભવાદિતિ ચોદિતમ્, ન યુક્તમેતત્, ઈશ્વરેચ્છાપ્રતિબદ્ધાનાં કર્મણાં સ્તિમિતશક્તીનામવસ્થાનાત્ । તદિચ્છાપ્રેરિતાનિ કર્માણિ ફલમાદધતિ, તદિચ્છાપ્રતિબદ્ધાનિ ચ તત્રોદાસતે । કર્માદેવમિતિ ચેત્, અચેતનાનાં ચેતનાનધિષ્ઠિતાનાં સ્વકાર્ય-કરણાનુપલબ્ધે: ।

199. શંકા-ઈશ્વર જગતનાં બધાં કાર્યોનો સંહાર એક સાથે કરે એ ઘટ્ટું નથી, કારણ કે ક્ષય ન પામેલાં કર્મોના ઉપભોગમાં કોઈ પ્રતિબંધ સંભવતા નથી.

નૈયાયિક-આ શંકા ખરાખર નથી કારણ કે ઈશ્વરેચ્છાથી ડુકાવટ પામેલાં કર્મો પોતાની કુંડિત વિપાકશક્તિ સાથે [પ્રલય દરમ્યાન] પડી રહે છે. ઈશ્વરેચ્છાથી પ્રેરાયેલાં કર્મો ફળ આપે છે. ઈશ્વરેચ્છાથી ડુકાવટ પામેલાં કર્મો ફળો આપતાં અટકી જાય છે. આમ કેમ ? એનું કારણ એ છે કે ચેતનથી પ્રેરાયા વિના અચેતન [કર્મો] પોતાનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતાં જણાતાં નથી.

200. નનુ તેષામેવ કર્મણાં કર્તાર આત્માનશ્ચેતના અધિષ્ઠાતારો ભવિષ્યન્તિ । યથાઽઽહ મટ્ટ: ‘કર્મભિઃ સર્વજીવાનાં તત્તિસદ્ધેઃ સિદ્ધસાધનમ્’ इति [શ્લો० વા० સમ્બન્ધ ૭૫] । નૈતદેવમ્, નૈતે અધિષ્ઠાતારો ભવિતુમર્હન્તિ, बहुत्वाद्विरुद्धाभिप्राय-त्वाच्च । तथा लोके एव कश्चिस्थावरादिविशेषो राजादिविशेषो वा प्राणिकोटीनामने-कविधिसुखदुःखोपभोगस्य हेतुः स तैर्बहुभिरव्यवस्थिताभिप्रायैः कथमारमेत ? तेषा-मेकत्र समानाभावात् । मठपरिषदोऽपि कचिदेव सकलसाधारणोपकारिणि कार्ये भवत्यैकमत्यम्, न सर्वत्र । महाप्रासादाद्यारम्भे बहूनां तक्षादीनामेकस्थपत्याशयानु-वर्त्तिवं दृश्यते । पिपीलिकानामपि मृत्कूटकरणे तुल्यः कश्चिदुपकारः प्रवर्तकः, स्थपति-वदेकाशयानुवर्त्तिवं वा कल्प्यम् । इह तु तत्स्थावरं शरीरं वैषाञ्चिदुपकारकारणमित-रेषामपि भूयसामपकारकारणमिति कथं तैः संभूय सृज्यते ? अनधिष्ठितानां त्वચેતના-નામારંભકત્વમયુક્તમેવ । તસ્માદવશ્યમેકસ્તેષાં કર્મણામધિષ્ઠાતા કલ્પનીયઃ, યદિચ્છા-મન્તરેણ ભવન્ત્યપિ કર્માણિ ન ફલજન્મને પ્રભવન્તિ ।

200. શંકા-તે જ કર્મોના કર્તા ચેતન આત્માઓ [અચેતન] કર્મોનાં પ્રેરકો (=અધિષ્ઠાતાઓ) બનશે, [ઈશ્વરને માનવાની જરૂર નથી.] કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું છે કે : સર્વ ચેતન જીવોનાં કર્મોથી જગતની (= સર્વ કાર્યોની) સૃષ્ટિ સિદ્ધ હોઈ, [કર્મ દ્વારા ચેતન જીવો જ સર્વ કાર્યોના પ્રેરકો (=અધિષ્ઠાતાઓ) છે; એટલે આમ અચેતનનું પ્રેરક ચેતન છે એ વસ્તુ સિદ્ધ હોઈ] તેને સિદ્ધ કરવાની તમારી દલીલો વ્યર્થ છે.

નૈયાયિક-ચેતન જીવો પ્રેરકો બનવાને લાયક નથી કારણ કે તેઓ અનેક છે અને તેમના અભિપ્રાયો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, કરોડો પ્રાણીઓના અનેકવિધ

સુખદુઃખના ઉપભોગના હેતુભૂત કોઈ એક જ સ્થાવરાદિવિશેષને કે રાજદિવિશેષને અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયવાળા તે અનેક જીવો કેવી રીતે આરંભી-સર્જી શકે ? ન જ સર્જી શકે કારણ કે તે બધાનું તે બાળતમાં એકમત્ય હોતું નથી. છાત્રાલયના છાત્રો પણ બધાને ઉપકારક એવા કોઈ એક કાર્યમાં જ એકમત્ય ધરાવે છે, બધાં કાર્યોમાં એકમત્ય ધરાવતા નથી. મહાપ્રાસાદને બનાવવામાં કંડિયા વગેરે અનેક પુરુષો એક સ્થપતિની ઇચ્છા મુજબ વર્તતા જણાય છે. અનેક કાઠીઓ સાથે મળી માટીના એક રાફડો બનાવે છે. એમાં પણ તેમનો કોઈ એક તુલ્ય ઉપકાર (=લાભ) તેમનો પ્રવર્તક છે, અથવા તો સ્થપતિની જેમ કોઈ એકની ઇચ્છા મુજબનું તેમનું વર્તન કદ્યપું જોઈએ. પરંતુ અહીં તે સ્થાવર શરીર કટલાક જીવોને ઉપકારનું કારણ છે. બાકીના ઘણા બધાને અપકારનું કારણ છે, એટલે બધા જીવો સાથે મળી તેનું સર્જન કેમ કરે ? અને અનધિષ્ઠિત (અપ્રેરિત) અચેતનો (=પરમાણુઓ) તેને બનાવે છે એમ માનવું તો ઉચિત નથી. તેથી અવશ્યપણે તે કંમેનો એક અધિષ્ઠાતા માનવો જોઈએ જેની ઇચ્છા વિના કર્મો, ક્ષય ન પામ્યા હોવા છતાં, પોતાનાં ફળોની ઉત્પત્તિ કરવા સમર્થ નથી.

201. અત એવૈક ईश्वर इत्येते, न द्वौ बहवो वा, भिन्नाभिप्रायतया लोकानु-
ग्रहोपघातवैशप्रसङ्गात् । इच्छाविसंवादसंभवेन च ततः कस्यचित् सङ्कल्पविधात-
द्वारकानैश्वर्यप्रसङ्गाद् इत्येक एवेश्वरः । तदिच्छया कर्माणि कार्येषु प्रवर्तन्ते
इत्युपपन्नः सर्गः । तदिच्छाप्रतिबन्धात् स्तिमितशक्तोनि कर्माण्युदासते इत्युपपन्नः
प्रलयः । एवं च यदुक्तम्—

तस्मादद्यवदेवात्र सर्गप्रलयकल्पना ।

समस्तक्षयजन्मभ्यां न सिद्धचत्यप्रमाणिका ॥[શ્લો०વા० સમ્બન્ધ ૦ ૧૧૩]

इत्येतदपि न सांप्रतम् ।

201. એટલે જ એક ઈશ્વર ઇચ્છવામાં આવ્યો છે, ખે કે વધુ ઈશ્વરો ઇચ્છવામાં આવ્યા નથી કારણ કે [ખે કે વધુ ઈશ્વરો માનતાં] તેમના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોને લીધે લોકાનુગ્રહની હાનિનો દોષ આવી પડે. વળી, એકબીજાની ઇચ્છાઓમાં વિસંવાદ સંભવતો હોઈ વિસંવાદને કારણે કોષ્ટકની ઇચ્છાનો વિધાન થાય અને પરિણામે તે સંકલ્પવિધાત દ્વારા અનેશ્વરની આપત્તિ આવે. તેથી, ઈશ્વર એક જ છે. તેની ઇચ્છાથી કર્મો કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલે આ રીતે સર્ગ થતો છે. તેની ઇચ્છાકરપ રુકાવટથી કુંડિત થઈ ગયેલી શક્તિવાળાં કર્મો કાર્યો કરવામાંથી વિરમે છે એટલે આ રીતે પ્રલય થતો છે.

વળી કુમારિલે કહ્યું છે કે 'તેથી આજે અને અહીં જ ચાલી રહેલી ઉત્પત્તિ-નાશની પ્રક્રિયા જેવી જ સર્ગ અને પ્રલયની [અમારી] કલ્પના છે. બધાં જ કાર્યોના નાશ અને બધાં જ કાર્યોની ઉત્પત્તિ દ્વારા કલ્પવામાં આવેલ સર્ગપ્રલય તર્કસંગત નથી અને એટલે તે ઘટતા નથી.' તેમની આ વાત ખરાબ નથી.

202 તિષ્ઠતુ વા સર્ગપ્રલયકાલઃ, અદ્યત્વેડપિ યથોક્તનયેન તદિચ્છામન્તરેણ પ્રાણિનાં કર્મવિપાકાનુપપત્તેરવશ્યમીશ્વરોડ્યુપગન્તવ્યઃ, હૃતરથા સર્વવ્યવહારવિપ્રલોપઃ ।
તદુક્તમ્—

અજ્ઞો જન્તુરનીશોડયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્સર્ગં વા શ્વશ્રમેવ વેતિ ॥ [મહાભા• વન• ૩૦-૨૮]

202. સર્ગપ્રલયની વાત બાબુએ રહો. અત્યારે પણ ઉક્તપ્રકારે તેની (=ઈશ્વરની) ખજા [વના પ્રાણીઓનાં કર્મોનાં વિપાક ઘટતો ન હોઈ] ઈશ્વર માનવો જોઈએ, અન્યથા બધા વ્યવહારનો લોપ થશે. એટલે જ કહ્યું છે કે ‘અમાની જીવ પોતે પોતાને સુખ કે દુઃખ દેવા સમર્થ નથી. ઈશ્વરથી પ્રેરાયેલો તે સ્વર્ગે કે નરકે જાય.’

203 નન્વેવં તર્હિ ઈશ્વરેચ્છૈવ ભવતુ કર્ત્રી સંહત્રીં ચ, કિં કર્મભિઃ ? મૈવમ્, કર્મભિર્વિના જગદ્વૈચિત્ર્યાનુપપત્તેઃ । કર્મનૈરપેક્ષ્યપક્ષેડપિ ત્રયો દોષા દર્શિતા એવ— ઈશ્વરસ્ય નિર્દયત્વં કર્મચોદનાનર્થક્યમનિર્મોક્ષપ્રસજ્જશ્ચેતિ । તસ્માત્ કર્મણામેવ નિયોજને સ્વાતન્ત્ર્યમીશ્વરસ્ય, ન તન્નિરપેક્ષમ્ । કિં તાદૃશૈશ્વર્યેણ પ્રયોજનમિતિ ચેત્, ન, ન પ્રયોજનાનુવર્તિ પ્રમાણં ભવિતુમર્હતિ । કિં વા ભગવતઃ કર્મપેક્ષિણોડપિ ન પ્રમુત્વમિત્યલં કુતર્કલવલિપ્તમુખનાસ્તિકાલાપપરિમર્દેન ।

તસ્માત્કુતાકિકોદગીતદૂષણાભાસવારણાત્ ।

સિદ્ધસ્ત્રૈલોક્યનિર્માણનિપુણઃ પરમેશ્વરઃ ॥

યે ત્વીશ્વરં નિરપવાદદૃઢપ્રમાણ-

સિદ્ધસ્વરૂપમપિ નામ્યુપયન્તિ મૂઢાઃ ।

પાપાય તૈઃ સહ કથાડપિ વિતન્યમાના

જાયેત નૂનમિતિ યુક્તમતો વિરન્તુમ્ ।

યસ્યેચ્છયૈવ ભુવનાનિ સમુદ્ભવન્તિ

તિષ્ઠન્તિ યાન્તિ ચ પુનર્વિલયં યુગાન્તે ।

તસ્મૈ સમસ્તફલભોગનિબન્ધનાય ।

નિત્યપ્રબુદ્ધસુદિતાય નમઃ શિવાય ॥

203 શંકા—જો એમ હોય તો ઈશ્વરેઆ જ સૃષ્ટિ ને પ્રલયનું કારણ બને છે; કર્મની તો પછી શી જરૂર રહે છે ?

નૈયાયિક—ના એવું નથી, કારણ કે કર્મો વિના જગતના વૈચિત્ર્યનો ખુલાસો થતો નથી. કર્મનિરપેક્ષ ઈશ્વરેઆને જ સર્ગ આદિનું કારણ માનનારના પક્ષમાં આવતા ત્રણ દોષો અમે દર્શાવેલા છે જ. [આ ત્રણ દોષો છે—] (૧) ઈશ્વરની નિર્દયતા. [વિના

કારણ કારણ સર્ગ કરનારો ઈશ્વર નિર્દય જ ગણાય.] (૨) વેદની કર્મ કરવાની આગાઓનું આનર્થક્ય. [ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જ—કર્મ કર્યા વિના—શુભાશુભફલભોગ સંભવતો હોય તો વેદની કર્મનુષ્ઠાન માટેની આગાઓનો કોઈ અર્થ રહે નહિ.] (૩) મોક્ષ જેવું કંઈ રહે નહિ. [મુક્તોને પણ ઈશ્વરેચ્છાથી પુનઃ સંસારમાં પ્રવેશવું પડે, એટલે મોક્ષ અસંભવ બની જાય.] તેથી, કર્મેને પોતાનાં ફળ સાથે જોડવામાં જ ઈશ્વરનું સ્વાતંત્ર્ય છે, કર્મ-નિરપેક્ષ [ફળ આપવા રૂપ] એ સ્વાતંત્ર્ય નથી.

શંકા—એવા ઐશ્વર્યનું પ્રયોજન શું ?

નૈયાયિક—[આ પ્રશ્ન ઉચિત નથી] કારણ કે પ્રયોજનોને અનુસરી વર્તવું [પ્રયોજનોને અનુસરી વસ્તુના અસ્તિત્વની સ્થાપના કરવી] પ્રમાણ્યને ઘટવું નથી. [વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય તો પછી તેનું પ્રયોજન હોય કે ન હોય પ્રમાણ્ય તો તેના અસ્તિત્વને સ્થાયે છે જ. પ્રમાણ્ય પ્રયોજનને અધીન રહી વર્તવું નથી.] અથવા, કર્મેની અપેક્ષા રાખનાર ઈશ્વરનું પ્રભુત્વ નથી શું ? (છે જ.) એટલે તુચ્છ કૃતકંથી ખરડાયેલા મુખવાળા નાસ્તિકોના બડમકાટનો પ્રતિષેધ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. નિબંધ એ કે કૃતાક્રિકાએ જણાવેલા કૃષ્ણભાસોને દૂર કરવાથી ત્રણેય લોકના નિર્માણમાં નિપુણ પરમેશ્વર સિદ્ધ થયો. નિર્દેષિ સખળ પ્રમાણ્યથી સિદ્ધ સ્વરૂપવાળા ઈશ્વરને જે મૂઢો સ્વીકારતા નથી તેમની સાથે ચર્ચા કરવી એય ખરેખર પાપ છે, એટલે તેમાંથી વિરમવું ઉચિત છે, જેની ઈચ્છાથી જ જીવનો સમ્યક્પણે ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિતિ પામે છે અને યુગાન્તે વળી પાછા લય પામે છે તે, સમસ્ત ક્ષયભોગના હેતુશૂન્ય, નિત્ય પ્રચુદ્ધ તેમ જ નિત્ય આનંદિત શિવને નમસ્કાર.

204. નનુ ત્રૈલોક્યનિર્માણનિપુણે પરમેશ્વરે ।

સિદ્ધેઽપિ તત્પ્રણીતત્વં ન વેદસ્યાવકલ્પતે ॥

પદે શબ્દાર્થસમ્બન્ધે વેદસ્ય રચનાસુ વા ।

કર્તૃત્વમસ્યાશઙ્કયેત તત્ત્વ સર્વત્ર દુર્વચમ્ ।

વર્ણરાશિઃ ક્રમવ્યક્તઃ પદમિત્યભિધીયતે ॥

વર્ણનાં ચાવિનાશિત્વાત્કથમીશ્વરકાર્યતા ।

સમ્બન્ધોઽપિ ન તત્કાર્યઃ સ હિ શક્તિસ્વભાવકઃ ॥

શબ્દે વાચકશક્તિશ્ચ નિત્યૈવાગ્નાવિવોળ્ળતા ।

રચના અપિ વૈદિક્યો નૈતાઃ પુરુષનિર્મિતાઃ ॥

કવિપ્રણીતકાવ્યાદિરચનામ્યો વિલક્ષણાઃ ।

एवं च वेदे स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य न कुत्रचित् ॥

કામં તુ પર્વતાનેષ વિદધાતુ મિનત્તુ વા ।

સ્વતઃપ્રામાણ્યસિદ્ધૌ તુ વેદે વક્ત્રનપેક્ષતામ્ ॥

વદામો ન તુ સર્વત્ર પુરુષદ્વેષિણો વયમ્ ।

અનપેક્ષત્વમેવાતો વેદપ્રામાણ્યકારણમ્ ॥

યુક્તં વક્તાપિ વેદસ્ય કુર્વન્નપિ કરોતુ કિમ્ ।

204. મીમાંસક—ત્રણેય લોકના નિર્માણમાં નિપુણ પરમેશ્વર સિદ્ધ થવા છતાંય તેનું વેદકર્તૃત્વ ઘટતું નથી. વેદના પદમાં, શબ્દ-અર્થસંબંધમાં કે રચનાઓમાં તેના જે કર્તૃત્વની સંભાવના માનવામાં આવે છે તે કર્તૃત્વ કિવળ વેદના પદ, શબ્દ-અર્થસંબંધ કે રચના બાબત જ નહિ પણ) સર્વત્ર (= બધાં જ પદ, શબ્દ-અર્થસંબંધ કે રચનાની બાબતમાં) દુર્વચ છે. ક્રમથી વ્યક્ત થતી વર્ણરાશિ પદ છે એમ કહેવાય છે. અને વર્ણો અવિનાશી હોઇને તેઓ ઈશ્વરજન્ય કયાંથી હોય ? શબ્દ-અર્થસંબંધ પણ ઈશ્વરજન્ય નથી કારણ કે શબ્દ-અર્થસંબંધ શકિતસ્વભાવ છે અને જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા નિત્ય છે તેમ શબ્દમાં વાચકશક્તિ નિત્ય છે. આ વૈદિકી રચનાઓ પણ ઈશ્વરનિર્મિત નથી, (કારણ કે) તેઓ કવિપ્રણીત કાવ્ય આદિ રચનાઓથી વિલક્ષણ છે. આમ વેદની બાબતમાં ઈશ્વરનું કંઈ જ સ્વાતંત્ર્ય નથી (અર્થાત્ તે વેદનો કર્તા નથી), ભણે એ પર્વતોનું સર્જન કરે કે વિનાશ કરે જ્ઞાનનું પ્રમાણ્ય સ્વતઃ છે એ પુરવાર કરતી વખતે અમે કહીએ છીએ કે વેદને કોઈ વક્તાની અપેક્ષા નથી (અર્થાત્ વેદનો કોઈ કર્તા નથી, વેદ અપૌરુષેય છે); એનો અર્થ એ નથી કે અમે સર્વત્ર ઈશ્વરનો દ્વેષ કરીએ છીએ. એટલે વેદના પ્રામાણ્યનું કારણ વક્તૃનિરપેક્ષતા (=અપૌરુષેયતા) ઉચિત છે. વક્તા (=ઈશ્વર) પણ વેદને કરતો છતાં શું કરે ? કંઈ નહિ, કારણ કે જેઓ વેદના કર્તા (=વક્તા) તરીકે ઈશ્વરને સ્વીકારે છે તેઓ વેદના પ્રામાણ્યને સ્થાપવા તેમ કરે છે જ્યારે અમે તો વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે એમ પુરવાર કર્યું છે, એટલે હવે વેદના વક્તાની (=કર્તાની) કોઈ જરૂર જ ક્યાં રહે છે.]

205. કથં પુનરમી વર્ણાઃ શ્રુતમાત્રતિરોહિતાઃ ॥

નિત્યા ભવન્તુ કોડયં વા શબ્દસ્વાતન્ત્ર્યદોહદઃ ॥

ઉચ્યતે—

શબ્દસ્ય ન હ્યનિત્યત્વે યુક્તિઃ સ્ફુરતિ કાચન ।

પ્રત્યક્ષમર્થાપત્તિશ્ચ નિત્યતાં ત્વધિગચ્છતઃ ॥

205. નૈયાયિક-વર્ણા, સાંભળતાં જ નિરોધિત થઈ જતા આ વર્ણો નિત્ય કેમ હોય ? અથવા, શબ્દના સ્વાતંત્ર્ય માટેની (અર્થાત્ વેદની વક્તૃનિરપેક્ષતા માટેની) આ શબ્દની નિત્યતા માટેની) આ કામના તે કેવી ?

મીમાંસક—આનો જવાબ આપીએ છીએ. શબ્દના અનિત્યત્વને સિદ્ધ કરવા માટેની કોઈ યુક્તિ (=તર્ક) સ્ફુરતી નથી. પ્રત્યક્ષ અને અર્થાપત્તિ તેની નિત્યતાને પ્રહણ કરે છે,

206 તથાહિ—અનિત્યત્વહેતવ इमे किल कथ्यन्ते (૧) પ્રયત્નનાનન્તરમુપલબ્ધેઃ કાર્યઃ શબ્દ इति । કાર્યત્વાનિત્યત્વયોઃ પરસ્પરાવિનાભાવાદે હરસિદ્ધાવન્યતરસિદ્ધિર્ભવત્યેવેતિ કચિક્તિક્ષિત્સાધનમુચ્યતે — પ્રયત્નપ્રેરિતકૌષ્ઠચમારુતસંયોગવિભાગાનન્તરમુપલબ્ધમાનઃ શબ્દસ્તત્કાર્યઃ એવેતિ ગમ્યતે । (૨) ઉચ્ચારણાદૂર્ધ્વમનુપલબ્ધેઃ અનિત્યઃ શબ્દઃ । ન હ્યેનમુચ્ચરિતં મુહૂર્તમપ્યુપલભામહે । તસ્માદ્વિનષ્ટ इत्यवगच्छामઃ । (૩) કરોતિશબ્દવ્યપદેશાચ્ચ કાર્યઃ શબ્દઃ । શબ્દં કુરુ શબ્દં મા કાર્ષીરિતિ વ્યવહારીઃ પ્રયુજ્જતે । તે નૂનમવગચ્છન્તિ કાર્યઃ શબ્દ इति । (૪) નાનાદેશેષુ ચ યુગપદુપલભ્યાંતે, તેષુ તેષુ દેશેષુ શબ્દેન વ્યવહારાત્ સર્વત્ર યુગપદુપલભ્યતે શબ્દઃ । તદેકસ્ય નિત્યસ્ય સતોડનુપપન્નમ્ । કાર્યત્વે તુ વહ્નાં નાનાદેશેષુ ક્રિયમાણાનામુપપદ્યતેડનેકદેશસમ્બન્ધ इति । (૫) શબ્દાન્તરવિકાર્યત્વાચ્ચ અનિત્યઃ શબ્દઃ । દધ્યત્રેતિ ઇકાર એવંકારીભવતીતિ સાદૃશ્યાત્ સ્મૃતેશ્ચાવગમ્યતે । વિકાર્યત્વાચ્ચ દ્રાક્ષેશ્ચુરસાદિવદનિત્યત્વમસ્યેતિ । (૬) કારણવૃદ્ધ્યા ચ વર્ધમાનત્વાત્ । બહુભિર્મદોપ્રયત્નૈરુચ્ચાર્યમાણો મહાન્ ગોશબ્દ ઉપલભ્યતે, અલ્પૈરલ્પપ્રયત્નૈરુચ્ચાર્યમાણોડલ્પ इत्येतच्च तन्तुवृद्ध्या वर्धमानः पटः इव शब्दोऽपि हेतुवृद्ध्या वर्धमानः कार्यो भवितुमर्हतीति ।

206. શબ્દાનિત્યતાના સાધક હેતુઓ આ કહેવાય છે : (૧) પ્રયત્ન કર્યા પછી તરત જ શબ્દની ઉપલબ્ધ થતી હોઈ શબ્દ કાર્ય છે. કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વ પરસ્પરે અવિનાશની હોઈ એક (=કાર્યત્વ) સિદ્ધ થતાં બીજીની (=અનિત્યત્વની) સિદ્ધિ થઈ જાય છે જ. એટલે કોઈ કોઈ વાર અનિત્યત્વસાધક હેતુ આ પ્રમાણે આપનામાં આવે છે—પ્રયત્નથી પ્રેરાયેલા કાઠામાંના વાયુના [હંસ, કંઠ, તાણુ વગેરે સાથે] સંયોગવિભાગ પછી તરત જ ઉપલબ્ધ થતા શબ્દ તે સંયોગવિભાગનું કાર્ય જ છે એવું જ્ઞાત થાય છે. (૨) ઉચ્ચારણ પછી શબ્દ ઉપલબ્ધ થતો નથી તેથી તે અનિત્ય છે. ઉચ્ચારણેલા શબ્દને [ઉચ્ચારણકાળ પછી] એક મુહૂર્તમાત્ર પછી આપણે સાંભળતા નથી. તેથી તે નાશ પામી ગયો છે એમ આપણને નિશ્ચય થાય છે. (૩) ‘કરે છે’ શબ્દોને શબ્દની આગતમાં પ્રયોગવામાં આવે છે તેથી શબ્દ કાર્ય છે ‘શબ્દ કરો’ ‘શબ્દ કરશે નહિ’ એમ વક્તાઓ પ્રયોગ કરે છે. શબ્દ ખરેખર કાર્ય છે એમ તે પ્રયોગો જણાવે છે. (૪) શબ્દ અનેક દેશોમાં યુગપદ્ ઉપલબ્ધ થતો હોઈ [તે કાર્ય છે.] તે તે દેશોમાં શબ્દ વડે વ્યવહાર થતો હોઈ શબ્દ સર્વત્ર યુગપદ્ ઉપલબ્ધ થાય છે શબ્દ એક અને નિત્ય હોય તો તે (=અનેક દેશોમાં શબ્દની યુગપદ્ ઉપલબ્ધ) ઘટે નહિ શબ્દ કાર્ય હોય તો અનેક દેશોમાં ઉત્પન્ન કરાતા અનેક શબ્દોનો તે અનેક દેશો સાથે સંયોગ થતો શકે છે. (૫) શબ્દ શબ્દાન્તરમાં પરિણત થતો હોઈ અનિત્ય છે. ‘દંકયત્ર’માં ઇડાર જ યડારમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે એ ઉદાહરણ તે અને વચ્ચેના [તાલવ્યતરપ] સાદૃશ્ય દ્વારા તેમ જ વ્યાકરણસૂત્રિ [इको यणचि पाणिनिश्च] દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. દ્રાક્ષારમ, ઈશ્વરસ વગેરેની જેમ શબ્દ વિકારી હોઈ અનિત્ય છે. (૬)

શબ્દ કાર્ય છે કારણ કે કારણની વૃદ્ધિ વડે શબ્દની વૃદ્ધિ થાય છે. ઘણા મહાપ્રયત્નો વડે ઉચ્ચારાતો ગોશબ્દ મોટો ઉપલબ્ધ થાય છે જ્યારે થોડા અદ્ય પ્રયત્નો વડે ઉચ્ચારાતો ગોશબ્દ અદ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી, તન્તુની વૃદ્ધિથી વધતા પટની જેમ હેતુની વૃદ્ધિથી વધતો શબ્દ કાર્ય હોવો ઘટે છે.

207. ત એતે સર્વે એવાપ્રયોજકા હેતવઃ । તથાહિ—પ્રત્યભિજ્ઞાતઃ સિદ્ધે નિત્યત્વે પ્રયત્નનાન્તરમુપલમ્ભાદભિવ્યક્તિઃ પ્રયત્નકાર્યા શબ્દસ્ય, નોત્પત્તિરિતિ ગમ્યતે । તદેવં વ્યક્ત્યેઽપિ પ્રયત્નનાન્તરમુપલમ્ભસમ્ભવાદનૈકાન્તિકત્વમ્ । અભિવ્યક્તજ્ઞકાનાં ચ પવન-સંયોગવિમાગાનામચિરસ્થાયિત્વાન્ન ચિરમુચ્ચારણાદૂર્વમુપલમ્ભ્યતે શબ્દઃ । પ્રયોગા-ભિપ્રાયશ્ચ કરોતિશબ્દવ્યપદેશોઽસ્ય ભવિષ્યતિ, ગોમયાનિ કુરુ કાષ્ઠાનિ કુર્વિતિ-વત્, તસ્માત્સોઽપિ નૈકાન્તિકઃ । નાનાદેશેષુ યુગપદુપલમ્ભનમેકસ્ય સ્થિરસ્યાપિ શબ્દસ્ય વિવસ્વત ઇવ સેત્સ્યતિ ।

207. આ બધાચ હેતુઓ અપ્રયોજક છે અર્થાત્ સાધ્યસાધક નથી. જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ છે ત્યારે શબ્દ પ્રયત્ન પછી તરત ઉપલબ્ધ થતો હોવાથી પ્રયત્નનું કાર્ય શબ્દોત્પત્તિ નહિ પણ શબ્દાભિવ્યક્તિ છે એમ જ્ઞાત થાય છે. આમ શબ્દ વ્યંગ્ય હોય ત્યારે પણ પ્રયત્ન પછી તરત શબ્દની ઉપલબ્ધિ સંભવતી હોવાથી [શબ્દનું] અનિત્યત્વ પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલો ‘પ્રયત્ન પછી તરત ઉપલબ્ધ થતો હોવાથી’ હેતુ અનૈકાન્તિક હોવાથી દૂષિત છે. પવન, સંયોગ, વિભાગ એ અભિવ્યક્તજ્ઞકા અચિરસ્થાયી હોવાથી શબ્દ ઘાંગા રખત સુધી અર્થાત્ ઉચ્ચારણ પછી ઉપલબ્ધ થતો નથી. જેમ ‘ઢાણું કર’ ‘લાકડાં કર’ એમ ખોલનારનો અભિપ્રાય ‘ઢાણુંને સંસ્કાર કર’ ‘લાકડાંને સંસ્કાર કર’ એવો હોય છે તેમ શબ્દની ખાતમાં જ્યારે ‘કરવું’ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે [અર્થાત્ ‘શબ્દ કર’ ‘શબ્દ ન કર’ ઇત્યાદિ કહેવામાં આવે છે] ત્યારે ત્યાં ખોલનારનો અભિપ્રાય ‘શબ્દપ્રયોગ કર’ કે ‘શબ્દપ્રયોગ ન કર’ એવો હોય છે. તેથી [શબ્દનું] અનિત્યત્વ પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલો શબ્દની ખાતમાં ‘શબ્દ કરે છે’ એવો શબ્દપ્રયોગ થતો હોવાથી] એ હેતુ પણ અનૈકાન્તિક છે. વળી સૂર્યનો જેમ એક અને નિત્ય શબ્દનો પણ અનેક દેશોમાં યુગપદ્ ઉપલબ્ધિ ઘટે છે.

208. વિકાર્યત્વં ત્વસિદ્ધમેવ, શબ્દાન્તરત્વાત્ । દધિશબ્દ ઇકારાન્તઃ સંહિ-તાવ્યતિરિક્તવિષયવૃત્તિઃ । યકારસ્ત્વયમન્ય એવાચિ પરતઃ સંહિતાવિષયે પ્રયુજ્ય-માનઃ । ન પુનરિકાર એવાયં યકારીભૂતઃ ક્ષીરમિવ દધિભૂતમુપલમ્ભ્યતે । ન હીચુચ-શાસ્તાલગ્ન્યા ઇતિ સ્થાનસાદૃશ્યમાત્રેણ તદ્વિકારત્વવર્ણનમુચિતમ્, અપ્રકૃતિવિકાર-યોરપિ નયનોત્પલપલ્લવયોઃ સાદૃશ્યદર્શનાત્ । ઇકો યળચીતિ પાણિનિસ્મૃતેરપિ નાય-મર્થઃ ઇકારો યકારીભવતિ ક્ષીરમિવ દધીભવતીતિ, કિન્નવસ્મિન્વિષયેઽયં વર્ણઃ પ્રયોક્તવ્યોઽસ્મિન્નયમિતિ સૂત્રાર્થઃ । સિદ્ધે શબ્દેઽર્થે સમ્બન્ધે ચ તચ્છાસ્ત્રં પ્રવૃત્તમિતિ ।

અપિ ચ ક્ષીરં દધિત્વમુપૈતિ, ન તુ દધિ ક્ષીરતામ્ । इह तु यकारोऽपि क्वचिदि-
कारतामुपैति—विध्यतीति संस्मरणे सति । तस्मादसिद्ध एव वर्णानां प्रकृतिविकार-
भावः । नापि कारणवृद्ध्या वर्धते शब्दः । बलवताऽप्युच्चार्यमाणानि बहुभिश्च ताव-
न्त्येवाक्षराणि । ध्वनय एव तथा तत्र प्रवृद्धा उपलभ्यन्ते न वर्णा इति ।

208. ('ઇ'નું 'ય'માં) વિકાર પામવું અસિદ્ધ છે કારણ કે ('ય' 'ઇ')નો વિકાર નથી (પરંતુ) જુદો જ શબ્દ છે. સંધિનો વિષય અન્યા વિના અસ્તિત્વ ધરાવતો 'દધિ'શબ્દ છકારાનંત છે. યકાર તો (છકારથી) અન્ય જ છે; છ પછી એ આવતાં સંધિમાં છના સ્થાને ય પ્રયોજ્ય છે. જેમ દૂધ દહીંમાં પરિવર્તન પામતું જણાય છે તેમ આ છકાર જ યકારમાં પરિવર્તન પામતો નથી. છ, ચ, છ, જૂ, ઝ, ઙ, અને શ વર્ણો તાલવ્ય છે એટલે સ્થાન સદૃશ્યમાત્રને આધારે તેમનું એકબીજામાં પરિચ્છેદન વર્ણવવું ઉચિત નથી. કારણ (=પ્રકૃતિ) અને કાર્ય (=વિકાર) તરીકેનો સંબંધ જેમની વચ્ચે નથી એ નયન અને કમલપાંખડી વચ્ચે પણ સદૃશ્ય તો દેખાય છે. 'इको यणचि' એ પાણિનિષ્ક્રત્તનો પણ આવો અર્થ નથી કે જેમ દૂધ દહીંમાં પરિણત થાય છે તેમ છકાર યકારમાં પરિણત થાય છે, પરંતુ એનો અર્થ તો એ છે કે આ સંધિના વિષયમાં આ વર્ણ પ્રયોજ્યો જોઈએ અને આ સંધિના વિષયમાં આ વર્ણ પ્રયોજ્યો જોઈએ. તે (વ્યાકરણ)શાસ્ત્ર તો સિદ્ધ અર્થાત્ નિત્ય શબ્દ. અર્થ અને શબ્દ-અર્થ સંબંધમાં પ્રવૃત્ત થયેલ છે. વળી, દૂધ દહીંમાં પરિવર્તન પામે છે, દહીં દૂધમાં પરિવર્તન પામતું નથી. પરંતુ અહીં તો યકાર પણ કેટલીક વાર છકારત્વને પામે છે. જ્યારે જ્યારે સંપ્રસારણની ઘટના અને છે ત્યારે આવું બને છે, જેમકે 'न्यघ' ધાતુમાંથી 'विध्यति' રૂપ આપણને મળે છે. તેથી વર્ણોમાં કાર્યકારણભાવ (=પ્રકૃતિવિકારભાવ) સિદ્ધ થતો જ નથી.

વળી, કારણની વૃદ્ધિથી શબ્દની વૃદ્ધિ થતી નથી. બળવાન વડે ઉચ્ચારાતા તેમ જ ધણુઓ વડે ઉચ્ચારાતા અક્ષરો તો તેટલા જ રહે છે, કેવળ ધ્વનિઓની જ ત્યાં વૃદ્ધિ થયેલી જણાય છે — વર્ણોની નહિ.

209. તસ્માદનિત્યતાસિદ્ધિર્નૈવંપ્રાયૈરસાધનૈઃ ।

शब्दस्य नित्यतायां तु सैषाऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

शब्दस्योच्चारणं तावदर्थगत्यर्थमिष्यते ।

न चोच्चारितनष्टोऽयमर्थं गमयितुं क्षमः ॥

सर्वेषामविवादोऽत्र शब्दार्थव्यवहारिणाम् ।

यदविज्ञातसम्बन्धः शब्दो नार्थस्य वाचकः ॥

वेद्यमानः स सम्बन्धः स्थविरव्यवहारतः ।

द्वाधीयसा न कालेन विना शक्येत वेदितुम् ॥

તથા હિ 'માં શુક્લામાનય' इत्येकवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणे सति चेष्टमानमितरं वृद्धम
वलोकयन् बालस्तदस्थः तस्यार्थप्रतीतिं तावत्कल्पयति, आत्मनि तत्पूर्विकायाश्चेष्टया
दृष्टत्वात् । प्रमाणान्तरासन्नधानदेतद्वृद्धप्रयुक्तशब्दसमनन्तरं च प्रवृत्तेः तत एव शब्दा-
क्लिमप्यनेन प्रतिपन्नमिति मन्यते । ततः क्षणान्तरे तमर्थं तेन वृद्धेनानोयमानमुपलभ-
मान एवं बुध्यते - अयमर्थोऽमुतः शब्दादनेनावगत इति । स चार्थोऽनेकगुणक्रिया-
जातिव्यक्त्यादिरूपसंकुल उपलभ्यते । शब्दोऽप्यनेकपदकदम्बकात्मा श्रुतः । तत्कृतमस्य
वाक्यांशस्य कतमोऽर्थोऽंशो वाच्य इत्यावापोद्वापयोगेन बहुकृत्वः शृण्वन् गुणक्रिया-
दिपरिहारेण गोत्वसामान्यमस्मन्मते त्वन्मते वा तद्वन्मात्रं गोशब्दस्याभिधेयं निर्धारय-
तीति ।

एवं दीर्घाध्वसापेक्षसंबन्धाधिगमावधि ।

શબ્દસ્ય જીવિતં સિદ્ધમિતિ નાશુવિનાશિતા ॥

209. તેથી આવા અહેતુઓ શબ્દની આનિત્યતા પુરવાર કરતા નથી. પરંતુ શબ્દની નિત્યતા પુરવાર કરવા પેલી અર્થોપત્તિને અમે સ્વીકારીએ છીએ. અર્થને જાણવા માટે શબ્દનું ઉચ્ચારણ ઇચ્છવામાં આવે છે. હવે જે ઉચ્ચાર્યા પછી શબ્દ તરત જ નાશ પામી જતો હોય તો તે અર્થનું જ્ઞાન કરાવી શકે નહિ. [કેમ ?] અહીં શબ્દ દ્વારા અર્થનો ખોષ કરાવનારાઓ બધા જ નિર્વાહક સ્વીકારે છે કે જે શબ્દનો તેના અર્થ સાથેનો સંબંધ જ્ઞાત નથી તે શબ્દ અર્થનો વાચક નથી. તે સંબંધનું જ્ઞાન વડીલ જનોના વ્યવહાર દ્વારા થતું હોઈ તે સંબંધને લાંબા કાળ વિના જાણી શક્ય નથી. આને સમજાવીએ છીએ. 'શુક્લ ગાયને લાવો' એમ એક વડીલે ખોલેલા શબ્દો સાંભળીને તરત જ શરીરચેષ્ટા કરતા ખીજ વડીલને જોતા તટસ્થ બાળક તે શબ્દોના અર્થની [ખીજ વડીલને થયેલ] પ્રતીતિની કલ્પના કરે છે, કારણ કે પોતાની બાબતમાં પણ જ્ઞાનપૂર્વક શરીરચેષ્ટાનો તેને અનુભવ છે. વળી ખીજું કોઈ પ્રમાણુ શરીરચેષ્ટાની સન્નિધિમાં અર્થોત્ત અનન્તર પૂર્વે નથી અને વડીલે ખોલેલા શબ્દો પછી તરત જ પ્રવૃત્તિ થઈ છે એટલે પેલા શબ્દમાંથી જ કંઈક એણે જાણ્યું છે એમ તે માને છે. પછી ક્ષણાન્તરે તે વડીલને પેઠો અર્થ (=વસ્તુ) લાવતો દેખતાં તે સમજી જાય છે કે આ અર્થને આ શબ્દમાંથી તેણે જાણ્યો હશે અને તે અર્થ તો અનેક યુજી, ક્રિયા, ભૂતિ, વ્યક્તિ વગેરે રૂપોથી ખચિત જાણાય છે વાક્ય પણ અનેક પદોના સમુચ્ચયવાળું સંભળાય છે. તેથી કયા વાક્યાંશનો કયો વાક્યાર્થ એ પ્રશ્ન તેને ઊઠે છે. પછી આવાપ (અમુક વાક્યાંશની પુનરુક્તિ) અને ઉદ્ઘવાપ (અમુક વાક્યાંશની અપુનરુક્તિ) સાથે વાક્યને વરંવાર સાંભળતાં યુજી, ક્રિયા, વગેરેના પરિહાર દ્વારા અમારા મતે ગોત્વ-સામાન્યનો અને તમારા મીમાંસકોના મતે ભૂતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિ માત્રનો 'જો' શબ્દના વાક્યાર્થ તરીકે તે નિર્ણય કરે છે. આમ શબ્દાર્થસંબંધનું જ્ઞાન થવા માટે જરૂરી દીર્ઘ કાળની અવધિ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય શબ્દનું પુરવાર થયું. તેથી શબ્દ ક્ષણિક નથી.

210. ભવતુ વા વિનશ્ચરસ્યાપિ શબ્દસ્ય સમ્બન્ધગ્રહણમ્, તથાઽપિ તસ્મિન્ ગૃહીત-
સમ્બન્ધે શબ્દે વિનષ્ટે સતિ કથમનવગતસમ્બન્ધાદભિનવાદિદાનીમન્યસ્માચ્છન્દાદર્થ-
પ્રતિપત્તિઃ ।

અન્યસ્મિન્ જ્ઞાતસમ્બન્ધે યદ્યન્યો વાચકો ભવેત્ ।

વાચકાઃ સર્વશબ્દાઃ સ્યુરેકસ્મિન્ જ્ઞાતસંગતૌ ॥

ન ચ વક્તા વ્યવહરમાણઃ તદૈવ શબ્દં ચોચ્ચારયતિ સમ્બન્ધં કરોતિ ચૈતં ચ
વ્યુત્પાદયતિ પરં ચ વ્યવહારયતીતિ । ન હિ યુગપદિમાઃ ક્રિયાઃ ભવિતુમર્હન્તિ, એવમ-
દર્શનાત્ ।

210. શબ્દ વિનશ્ચર હોય તો પણ તેનો અર્થ સાથે સંબંધ ગૃહીત થાય છે એમ
માની લઈએ. તેમ છતાં જેનો સંબંધ ગૃહીત થયો હોય છે તે શબ્દ જ્યારે નાશ પામી
જાય છે ત્યારે જે શબ્દનો સંબંધ જ્ઞાત નથી તેના બીજા નવા શબ્દમાંથી હવે અર્થનું
જ્ઞાન કેવી રીતે થશે ? જે એક શબ્દ જ્ઞાતસંબંધ હોવાને કારણે [જે જ્ઞાતસંબંધ નથી
એવો] બીજો શબ્દ વાચક બનતો હોય તો એક શબ્દ જ્ઞાતસંબંધ હોવાને કારણે બધા
શબ્દો વાચક બની જાય. વળી, શબ્દનો પ્રયોગ કરતો વક્તા એક જ વખતે શબ્દ હિચારે, સંબંધ
સ્થાપે, અર્થ જણાવે અને શબ્દનો ફીક પ્રયોગ કરવાનું શિખરે એમ માનવું બરાબર નથી.
આ બધી ક્રિયાઓ યુગપદ્ અને એ ઘટનું નથી, કારણ કે એવું આપણે જોયું નથી.

211. અથાદૌ સમ્બન્ધગ્રહણે વૃત્તે તસ્મિન્વિનષ્ટેઽપિ ગોશબ્દે, તત્સદૃશમભિનવકૃતમપિ
શબ્દમુપશ્રુત્યાર્થ પ્રતિપત્સ્યન્તે વ્યવહારૈરિત્યુચ્યતે । તદપિ ન ચતુરશ્રમ્, સાદૃશ્યસ્યાગ્રહણાત્ ।
ન હિ ગોશબ્દ ઇવાયમિતિ પ્રતીતિદૈષ્ટા, અપિ તુ ગોશબ્દઃ એવેતિ । ન ચ મૂયોઽવયવસામા-
ન્યયોગરૂપં સાદૃશ્યં વર્ણનામનવયવાનામુપપદ્યતે । અભિનવસ્ય શબ્દસ્ય સ્વયમર્થવત્તાઽનવ-
ધારણાત્ ‘કથમયમમુતઃ શ્રોતા પ્રતિપદ્યતે’ ઇતિ શક્કમાનો વક્તા કથં પ્રયોગં કુર્યાત્ ?

211. નૈયાયિક-પહેલા જેની બાબતમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું હતું તે ગોશબ્દ નાશ
પામી ગયો હોવા છતાં તે ગોશબ્દના જેવો બીજો નવો કારણેજો ગોશબ્દ સાંભળીને,
વ્યવહાર કરનારા અર્થને જાણે છે.

મીમાંસક-તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે સાદૃશ્યનું જ્ઞાન જ થતું નથી. ‘પેલા
ગોશબ્દના સદૃશ આ (ગોશબ્દ) છે’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી પરંતુ ‘(આ) ગોશબ્દ જ
છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. ઘણા બધા અવધવાનો બંનેમાં સમાનપણે યોગ હોવારૂપ
સાદૃશ્ય નિરવયવ વર્ણમાં ઘટતું નથી. અભિનવ શબ્દના અર્થનો વક્તાને પોતાને જ
નિશ્ચય ન હોવાને કારણે ‘શ્રોતા આ શબ્દમાંથી આ અર્થ કેવી રીતે જાણશે’ એવી શંકા
ધરાવતો તે વક્તા શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે કરે ?

212. અથ સોડપ્યર્થવત્સદૃશમેવ પ્રયુક્તે, નાર્થવત્તમ, તર્હિં યત્સદૃશમસૌ પ્રયુક્તે તસ્યાપ્યન્યસાદૃશ્યાદેવાર્થવત્તેતિ જગત્સર્ગકાલકૃતસ્ય મૂલભૂતસ્યાર્થવતઃ શબ્દસ્ય સ્મરણં સ્યાત્, તન્મૂલત્વાદ્ વ્યવહારસ્ય, ન ચૈવમસ્તિ । ન ચ તતઃપ્રમૃત્યઘયાવત્સાદૃશ્યમનુવર્તેતે તત્સદૃશકલ્પનાયાં મૂલસાદૃશ્યવિનાશાત્, વિશેષતસ્તુ શબ્દાનામ્ ।

મિન્નૈર્વક્તૃમુલસ્થાનપ્રયત્નકરણાદિભિઃ ।

ન નિર્વહતિ સાદૃશ્યં શબ્દાનાં દૂરવર્તિનામ્ ॥

સાદૃશ્યજનિતત્વે ચ મિથ્યૈવાર્થગતિર્ભવેત્ ।

ધૂમાનુકારિનીહારજન્યજ્વલનબુદ્ધિવત્ ॥

તસ્માત્સાદૃશ્યનિબન્ધનાર્થપ્રતીત્યનુપપત્તેઃ ગોશબ્દ એવ સ્થાયીત્યમ્યુપગમનીયમ્ ।

212. નૈયાયિક-વક્તા પશુ અર્થવાળા શબ્દના સદૃશ શબ્દને જ પ્રયોગે છે, અર્થવાળા શબ્દને પ્રયોગેતો નથી.

મીમાંસક-[એમ હોય] તો જે શબ્દના સદૃશ શબ્દને વક્તા પ્રયોગે છે તે શબ્દ પશુ અન્ય શબ્દને સદૃશ હોવાને કારણે અર્થવાળા અને અને એ રીતે જગતની સૃષ્ટિ વખતે કરાયેલા અર્થવાળા મૂળભૂત શબ્દનું સ્મરણ થાય, કારણ કે વ્યવહારનું મૂળ તે છે. [તે મૂળભૂત શબ્દના સદૃશ શબ્દનો પ્રયોગ જ ખરો હોઈ તે મૂળભૂત શબ્દનું સ્મરણ શબ્દનો પ્રયોગ કરનારને થતું જરૂરી છે.] પરંતુ એવું તે છે નહિ. વળી, ત્યારથી માંડી આજ સુધી સાદૃશ્ય ટકી ન રહે, કારણ કે તે પૂર્વવર્તીની સદૃશ તે તે ઉત્તરવર્તી છે એમ સાદૃશ્ય પરંપરા કદાપિ એ તો મૂલસદૃશ્યનો વિનાશ થઈ જાય છે-ખાસ કરીને શબ્દોની ખાખતમાં. વક્તાઓનાં મુખો, સ્થાનો (તાલુ વગેરે), પ્રયત્નો (ઈપ્તસ્પષ્ટતા વગેરે) અને કરણો (જિહ્વા, મૂત્ર વગેરે) બિન્ન સિન્ન હોઈ, એકમીબંધી ખૂબ દૂર પડી ગયેલા શબ્દોમાં સાદૃશ્ય રહેતું નથી. ધૂમસદૃશ નીહારથી જન્ય અગ્નિજ્વાળાની જેમ સાદૃશ્યજનિત હોવાને કારણે અર્થજ્ઞાન (પશુ) મિથ્યા જ હોય. નિષ્કર્ષ એ કે સાદૃશ્યજન્ય અર્થજ્ઞાન ઘટતું ન હોઈ, ગોશબ્દને જ સ્થાયી (=નિત્ય) સ્વીકારવો જોઈએ.

213. નનુ યથા ધૂમવ્યક્તિભેદેડપિ ધૂમત્વમતિમવલ્મ્બ્ય સમ્બન્ધપ્રહણાદિવ્યવહાર-નિવહનિર્વહણમેવમિહ ગકારાદિવર્ણવ્યક્તિભેદેડપિ સામાન્યનિબન્ધનસ્તન્નિર્વાહઃ કરિ-પ્યતે હિતિ ।

મૈવં તત્ર હિ ધૂમત્વસામાન્યં વિદ્યતે ધ્રુવમ્ ।

શબ્દત્વં વ્યભિચાર્યત્ર ગોશબ્દત્વં તુ દુર્ધટમ્ ॥

મિન્નૈરયુગપ્તકાલૈરસંસૃષ્ટૈર્વિનશ્વરૈઃ ।

વર્ણેઘટયિતું શક્યો ગોશબ્દાવયવી કથમ્ ॥

અનારબ્ધે ચ ગોશબ્દે ગોશબ્દત્વં ક વર્તતામ્ ।

પટત્વં નામ સામાન્યં ન હિ તન્તુષુ વર્તેતે ॥

213 નૈવાયિક—જેમ ધૂમવ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં ધૂમત્વજ્ઞાનને અવધાનીને વ્યક્તિસંબંધનું પ્રકૃત્ય વગેરે વ્યવહારોના નિર્વાહ થાય છે તેમ અહીં ગ—કાર વગેરે વર્ણુ—વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં સામાન્યને આધારે તેનો (=અર્થજ્ઞાનનો) નિર્વાહ કરાશે.

મીમાંસક—એવું નથી. ત્યાં તો ધૂમત્વસામાન્ય ખરે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ્યારે અહીં શબ્દત્વસામાન્ય વ્યભિચારી છે. [શબ્દત્વસામાન્ય યદા વર્ણુમાં રહેતું હોઈ નિયતાર્થની પ્રતિષ્ઠિતિને અભાવ થાય. તેથી શબ્દત્વસામાન્યને વ્યભિચારી કહ્યું છે.] અને જો શબ્દત્વ તો દુર્ઘટ છે. ભિન્ન, અસમકાલીન, અસંસૃષ્ટ અને વિનશ્ચર વર્ણુ વડે ‘જો’ શબ્દાવયવો બનાવવો કૃત્રી રીતે શક્ય અને ? જો ગોશબ્દ [આ રીતે વર્ણુઅવયવોમાંથી] ઉત્પન્ન જ ન થતો હોય તો ગોશબ્દત્વ રહે ક્યાં ? [તે વર્ણુમાં ન રહે કારણ કે વર્ણુ અનિત્ય છે; વળી] પટત્વ નામનું સામાન્ય કંઈ તંતુઓમાં રહેતું નથી.

214. નનુ મા મૂદ્ ગોશબ્દત્વં સામાન્યં, મિન્નાકારગકારાદિવ્યક્તિવૃત્તિભિરેવ ગત્વાદિજાતિભિઃ કાર્યં પૂર્વોક્તમુપપદ્યતે । एतदपि नास्ति, गत्वादिजातीनामनुपपत्तेः । भेदाभेदप्रत्ययप्रतिष्ठो हि व्यक्तिकजातिप्रविभागव्यवहारः । इह चायमभेदप्रत्ययो वर्णैक्यनिबन्धन एव, न जातिकृतः । भेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकभेदाधीन इति कुतो जातिव्यक्तिव्यवहारः ?

214. નૈવાયિક—ભલે ગોશબ્દત્વ સામાન્ય ન હો; ભિન્ન ભિન્ન આકારવાળા ગકાર વગેરે વ્યક્તિઓમાં રહેતી ગત્વ વગેરે ભતિઓ દ્વારા પૂર્વોક્ત કાર્ય ઘટે છે. મીમાંસક—આ ભતિઓ પણ નથી, કારણ કે ગત્વ વગેરે ભતિઓ ધટતી નથી. ભેદજ્ઞાન અને અભેદજ્ઞાનને આધારે વ્યક્તિ અને ભતિને વિભાગ થાય છે. અને અહીં અભેદજ્ઞાન તો વર્ણુકથને કારણે છે, ભતિને કારણે નથી. ભેદનું જ્ઞાન જ અહીં થાય છે તે તો વ્યજ્ઞાનના ભેદને અધીન છે. એટલે, ભતિ અને વ્યક્તિનો વ્યવહાર [વર્ણુની પ્રાપ્તમાં] ક્યાંથી હોય ?

215. गोत्वादिजातिनिराकरणेऽप्येष प्रकारः समान इति चेत्, न, व्यक्तिभेदस्य सुस्पष्टसिद्धत्वेन व्यञ्जकाद्युपाधिनिबन्धनत्वानुपपत्तेः । परस्परविभक्तस्वरूपतया हि शाबलेयबाहुलेयपिण्डाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । स्थिते च व्यक्तिभेदे सर्वत्र गौरिति तदभेदप्रत्ययस्यानन्यविषयत्वादिष्यते एव गोत्वजातिः । इह पुनः —

गकारव्यक्तयो भिन्नाः शाबलेयादिपिण्डवत् ।

क्व नाम भवता दृष्टा येनासां जातिमिच्छसि ? ॥

शिशौ पठति वृद्धे वा स्त्रीजने वा शुक्रेऽपि वा ।

वक्तुर्भेदं प्रपद्यन्ते न वर्णव्यक्तिभिन्नताम् ॥

તથા ચ ગર્ગઃ પઠતિ, માઠરઃ પઠતીત્યુચ્ચારયિતૃભેદ એવ પ્રતીયતે, અસું ગવિશેષમેષ પઠતીતિ નોચ્ચાર્યમાણભેદઃ ।

215. શંકા—ગોત્વ આદિ જ્ઞાતિઓના નિરાકરણમાં દલીલોનો આ પ્રકાર સમાન-પણે લાગુ પડે છે.

મીમાંસક-ના, કારણ કે વ્યક્તિભેદ સ્પષ્ટ સિદ્ધ હોવાને કારણે તે વ્યક્તિભેદ વ્યંજક વગેરે ઉપાધિઓને કારણે છે એ ઘટતું નથી. શાખલેય ગોવ્યક્તિ અને બાહુલેય ગોવ્યક્તિ પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપે જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાત થાય છે. વ્યક્તિભેદ સિદ્ધ હોઈને સર્વત્ર 'ગૌ' એવું અભેદજ્ઞાન ખીઝ કાઠી વિષયનું હોવાથી ગોત્વજ્ઞાતિ સ્વીકારવી જ પડે છે. જ્યારે અહીં શાખલેય વગેરે ગોવ્યક્તિઓની જેમ પ્રકાર વ્યક્તિઓને આપે ક્યારે જોઈ કે જોયા તેમની જ્ઞાતિને તમે ઇચ્છો છો? જ્યારે શિશુ બોલે, વૃદ્ધ જન બોલે, સ્ત્રી બોલે કે શુદ્ધ બોલે ત્યારે વક્તાઓનો ભેદ થાય છે, વર્ણવ્યક્તિનો ભેદ થતો નથી. તેવી જ રીતે 'ગર્ગ' બોલે છે, 'માઠર બોલે છે' એમ ઉચ્ચાર કરનારાઓનો ભેદ જ જણાય છે પરંતુ 'આ ગવિશેષને આ બોલે છે,' [ખીઝ ગવિશેષને ખીઝ બોલે છે] એમ ઉચ્ચારવામાં આવતા વર્ણોનો ભેદ જણાતો નથી.

216. એકવક્તૃપ્રયોગેડપિ તસ્યૈવોચ્ચારણં પુનઃ ।

ગજ્ઞાગગનગર્ગાદૌ ન રૂપાન્તરદર્શનમ્ ॥

દ્રુતાદિભેદબોધોડપિ નાદભેદનિબંધનઃ ।

ન વ્યક્તિભેદજનિતઃ શાબલેયાદિબોધવત્ ॥

216. એક વક્તા ઉચ્ચાર કરતો હોય ત્યારે પણ તે તેને! જ [=એકના એક ગવર્ણનો જ] પુનઃ ઉચ્ચાર કરે છે. ગંગા, ગગન, ગર્ગ વગેરેમાં ગવર્ણના રૂપાન્તરનું દર્શન થતું નથી. જેમ શાખલેયાદિ ભેદોનું જ્ઞાન ગોવ્યક્તિભેદને કારણે છે તેમ દ્રુત વગેરે ભેદોનું જ્ઞાન નાદભેદને કારણે છે, વર્ણવ્યક્તિભેદના કારણે નથી.

217. અભ્યુપગતેડપિ ગત્વસામાન્યે તસ્ય દ્રુતાદિભેદપ્રતિભાકે સત્યપિ ન મિન્ન-ત્વમેષિતવ્યમ્ । ઔપાધિક એવ તસ્મિન્ ભેદપ્રતિભાસો વર્ણનીયઃ । સોડયં ગકારવ્યક્તા-વેવ કથં ન વર્ણયતે, તસ્યા એવૈકત્વાદેકપ્રત્યયઃ, ભેદભ્રમસ્તુ વ્યજ્જકાધીન ઇતિ । एवं हि कल्पना लघ्वयसी भवति । तस्मान्न नानागकारवृत्तिगत्वसामान्यं नाम किञ्चिद-स्ति ।

217. નૈયાયિક—ગત્વસામાન્ય સ્વીકારીએ તો પણ તેની (=ગત્વસામાન્યની) યાગ્યતામાં દ્રુત આદિ ભેદનો પ્રતિભાસ થવા છતાં તેનું ભિન્નત્વ ન સ્વીકારવું જોઈએ, તેના યાગ્યતામાં થતા ભેદના જ્ઞાનને ઔપાધિક જ વર્ણવવું જોઈએ

ખીમાંસક—આ ઔપાધિક જ્ઞાન ગવ્યકૃતિની બાબતમાં જ કેમ વર્ણવતા નથી ? ગવ્યકૃતિ પોતે જ એક હોઈ એકજ્ઞાન (=અભેદજ્ઞાન) થાય છે, જ્યારે ભેદનું જ્ઞાન તો વ્યંજકોને અધીન છે. આ રીતે જ કદવના લઘુ અને છે. તેથી અનેક ગકારોમાં રહેતું ગત્વસામાન્ય નામનું કંઈ છે નહિ.

218. અપિ ચ ગોગુરુગૌદૌ મિન્નાજુપરલેષકારિત એવ વ્યજ્જનેષુ બુદ્ધિભેદઃ પરોપાધિરવધાર્યતે । સોડયમક્ષવપિ પરોપાધિરેવ મવિતુમર્હતિ, વર્ણાશ્રિતત્વાત્, વ્યજ્જનભેદ-પ્રત્યયવદિતિ । તસ્માદ્ ગત્વવત્ અત્વસામાન્યમપિ નારિત । યત્પુનરષ્ટાદશભેદમવર્ણકુલમુચ્યતે તદૌપાધિકમેવ, હ્રસ્વીરધિષ્ણુતસંવૃતવિવૃતાદિબુદ્ધીનાં ધ્વનિભેદાનુવિધાયિત્વાત્ ।

વિવૃતઃ સંવૃતાદન્યો ન ગકારાદ્રકારવત્ ।

અપિ ત્વકાર એવાસૌ પ્રતિભાતિ યથા તથા ॥

218 વળી, ગો, ગુરુ, ગૌડ વગેરેમાં બુદ્ધિ જુદા સ્વરો સાથેના સંબંધને લીધે ગવ્યજનમાં થતો બુદ્ધિભેદ પરોપાધિ જ છે એવો નિર્ણય થાય છે. વ્યંજનમાં થતા બુદ્ધિભેદની જેમ સ્વરમાં થતો આ બુદ્ધિભેદ પણ પરોપાધિ જ ઘટે, કારણ કે તે વર્ણાશ્રિત છે. તેથી ગત્વસામાન્યની જેમ અત્વસામાન્ય પણ નથી.

અવર્ણના કુળતા જે ૧૮ ભેદો કલા છે તે ભેદો ઔપાધિક જ છે, કારણ કે હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, સંવૃત, વિવૃત, વગેરેનાં જ્ઞાનો ધ્વનિભેદને લીધે જન્મે છે. જેમ ગકાર વકારથી અન્ય છે તેમ વિવૃત અ સંવૃત અથી અન્ય નથી, પરંતુ એક જ અકાર આવો કે તેવો જણાય છે.

219. કથં તર્હિ શબ્દભેદાભાવે મિન્ને અર્થપ્રતિપત્તી અરણ્યમારણ્યમિતિ, ધ્વનિ-કૃતે એવ તે મવિષ્યતઃ । અશબ્દધર્મસ્ય દીર્ઘત્વાદેઃ કથમર્થપ્રતીત્યજ્ઞવમિતિ ચેત્, તુરગ-વેગવદ્ભવિષ્યતિ ।

યથા તુરગદેહસ્થો વેગઃ પુસોડર્થસિદ્ધયે ।

પરધર્મોડપિ દીર્ઘાદિરેવં તસ્યોપકારકઃ ॥

219. નૈપાધિક—જો શબ્દભેદનો અભાવ હોય તો અર્થજ્ઞાનો ભિન્ન કેમ થાય ? [ઉદાહરણ તરીકે લો—] અરણ્ય, આરણ્ય. [પરિણામે] આ અર્થભેદ [શબ્દભેદકૃત નહિ પણ] ધ્વનિભેદકૃત જ બનશે. દીર્ઘત્વ વગેરે જો શબ્દનો ધર્મ ન હોય તો અર્થજ્ઞાનનું કારણ તે કેમ બને ?

ખીમાંસક—ધોડાના વેગની જેમ તે અર્થજ્ઞાનનું કારણ બનશે. જેમ ધોડાના શરીરનો વેગ પુરુષના અર્થની સિદ્ધિ માટે છે તેમ દીર્ઘ વગેરે પરના (=શબ્દના નહિ પણ નાદના) ધર્મો હોવા છતાં એ રીતે અર્થજ્ઞાનનું કારણ (ઉપકારક) બને છે.

220. હૃત્ચંતદકારસામાન્યમનુપપન્નમ્ । ખત્વં હિ ન દીર્ઘપ્લુતયોરનુગતં ભવતિ, આત્વં ન હ્રસ્વપ્લુતયોઃ, આત્વં ન હ્રસ્વદીર્ઘયોરિતિ । તસ્માદેકત્વાદ્વર્ણનાં નાવાન્તરજાતયઃ સમ્ભવન્તિ । શબ્દત્વં તુ નિયતાર્થપ્રતિપત્તૌ વ્યભિચારીત્યતો નાત્ર ધૂમાદિન્યાયઃ ।

220. આ કારણે પણ આ અકારસામાન્ય ઘટતું નથી—અત્વ એ દીર્ઘ અને પ્લુતમાં અનુગત થતું નથી, આત્વ હ્રસ્વ અને પ્લુતમાં અનુગત થતું નથી કે હ્રસ્વ અને દીર્ઘમાં અનુગત થતું નથી. તેથી વળી એક જ હેઠળ તેમની અવાન્તર ભતિએ સંભવતી નથી. શબ્દત્વભતિ નિયતાર્થપ્રતિપત્તિમાં વ્યભિચારી છે એટલે અહીં ધૂમાદિન્યાય નથી.

221. તેનાર્થપ્રત્યયઃ શબ્દાદન્યથા નોપપદ્યતે ।

ન चेद् નિત્યત્વમિત્યસ્મિન્નર્થાપत्तेः प्रमाणता ॥

अनुमानादन्यथात्वमर्थापत्तेर्न दृश्यते ।

तेनानुमानमप्येतत्प्रयोक्तुं न न शक्यते ॥

તદિદમુચ્યતે — શબ્દો ધર્મી, નિત્ય હિતિ સાધ્યો ધર્મઃ, સમ્બન્ધગ્રહણસાપેક્ષાર્થપ્રતિ-
પાદકરાત્, ધૂમાદિજાતિવત્ । તદિદમુક્તં “નિત્યત્વં તુ સ્યાદર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્”
[જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧. ૧૮] હિતિ । एवं सम्बन्धग्रहणात्प्रभृत्यार्थप्रतिपत्तेरवस्थितस्य विनाश-
हेत्वभावादात्मादिवन्निત્યत्वम् । न ह्ययमवयवविनाशान्नश्यति शब्दः, निरवयवत्वात् ।

221. એ શબ્દમાં નિત્યત્વ ન હોય તો ખીજી કોઈ પણ રીતે શબ્દમાંથી અર્થજ્ઞાન ઘટતું નથી, એટલે શબ્દનિત્યત્વમાં અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે. [તમને નૈયાયિકોને] અનુમાનથી અર્થાપત્તિને ભેદ જણાતો નથી, એટલે આ અનુમાનનો પ્રયોગ પણ કરી શકાય જ. તેથી આમ કહી શકાય—“શબ્દ ધર્મી છે, ‘નિત્ય છે’ એ સાથે ધર્મ છે, ‘કારણ કે શબ્દાર્થ—સંબંધના જ્ઞાનની અપેક્ષા શબ્દને અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં છે’ [એ હેતુ છે], ‘ધૂમાદિ-ભતિની જેમ’ [એ ઉદાહરણ છે].” તેથી આ કહ્યું છે ‘શબ્દનું નિત્યત્વ [જ] હોય, કારણ કે શબ્દનું દર્શન (=ઉચ્ચારણ) ખીજાને માટે (=ખીજાને અર્થ જણાવવા માટે) થાય છે [અને જેનો અર્થ સાથે સંબંધ ગ્રહણ કરાયો નથી એ શબ્દ અર્થનું જ્ઞાન કરાવી શકતો નથી.]’ આમ સંબંધગ્રહણથી માંડી અર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી અવસ્થિત શબ્દના વિનાશનું કારણ ન હોવાથી આત્મા વગેરેની જેમ તે નિત્ય છે.

અવયવોના વિનાશને લીધે શબ્દ નાશ પામતો નથી કારણ કે શબ્દ નિરવયવ છે.

222. તદેવ કથમિતિ चेद् उच्यते—

स्वल्पेनापि प्रयत्नेन यदि वर्णः प्रयुज्यते ।

यदि वा नानुभूयेत सकलो नानुभूयते ॥

સાવયવે હિ વસ્તુનિ દ્વિધાઽવયવા દૃશ્યન્તે આરબ્ધકાર્યાશ્ચાનારબ્ધકાર્યાશ્ચિત્તિ । इह पुनराब्धकार्या अनारब्धकार्या वा पटे तत्त्वादय इव वर्णे न क्वचिदवयवा उपलभ्यन्ते न चानुमीयन्ते लिङ्गाभावात् ।

222. નૈયાયિક-તે કેવી રીતે ?

મીમાંસક-અમે જાણીએ છીએ. જે સ્વરૂપ પ્રયત્નથી વર્ણુ પ્રયોજ્ય [અને તેથી] જે ન અનુભવાય (=સંભળાય) તો આખો (=સકલ) વર્ણુ ન અનુભવાય. [તેને જે અવયવો હોત તો એવું ખતર કે તેનો અમુક ભાગ સંભળાત અને અમુક ભાગ ન સંભળાત. પરંતુ વર્ણુને અવયવો ન હોવાથી સંભળાય તો આખો સંભળાય અને ન સંભળાય તો આખો ન સંભળાય.]

સાવયવ વસ્તુમાં બે પ્રકારના અવયવો દેખાય છે-આરબ્ધકાર્ય અને અનારબ્ધકાર્ય. [પટ કાર્ય છે. તેથી તે અવયવી છે. તન્તુઓ પટના સમવાયિકારણો છે. તેથી તે પટના આરબ્ધકાર્ય અવયવો કહેવાય. પરંતુ તંતુના અવયવો અંશુઓ છે. તે તંતુઓના સમવાયિકારણો છે. એટલે અંશુઓ તંતુઓના આરબ્ધકાર્ય અવયવો કહેવાય. પરંતુ અંશુઓ પટના અનારબ્ધકાર્ય અવયવો કહેવાય.] પટમાં જેમ આરબ્ધકાર્ય અને અનારબ્ધકાર્ય અવયવો મળે છે તેમ અહીં વર્ણુમાં ક્યારેય મળતાં નથી. વર્ણુમાં અવયવોનું અનુમાન પણ થતું નથી કારણ કે તેમનું કોઈ લિંગ નથી.

223. नाप्याश्रयविनाशाद्दिनाशः, शब्दस्यात्मादिवदनाश्रितत्वात् । आकाशाश्रितत्व-पक्षे वा तन्नित्यत्वात् । न चान्यः कश्चन शब्दनाशस्य हेतुरस्ति ।

ક્ષયો યથોપમોગેન શસ્ત્ર દિષ્ઠેદનેન વા ।

સંભાવ્યતે પટાદીનાં નૈવં શબ્દસ્ય કર્હિચિત્ ॥

તસ્માત્તિરોહિતોઽપ્યાસ્તે યદિ શબ્દઃ ક્ષણાન્તરમ્ ।

મૃત્યોર્મુલાદપકાન્તઃ પુનઃ કનૈષ હન્યતે ॥

223. આશ્રયના વિનાશથી થતો વિનાશ પણ શબ્દમાં નથી, કારણ કે શબ્દ આત્મા વગેરેની જેમ અનાશ્રિત છે. શબ્દ આકાશાશ્રિત છે એ પક્ષ હો તો, આકાશ નિત્ય હોવાથી શબ્દનો નાશ નથી. શબ્દના નાશનો ખીજો કોઈ હેતુ નથી. ઉપભોગ (=વારંવાર વપરાશ) દ્વારા કે શસ્ત્ર વગેરેથી છેદાશ દ્વારા પટ વગેરેનો નાશ સંભવ છે પરંતુ એવી રીતે શબ્દનો ક્યારેય નાશ સંભવતો નથી. તેથી શબ્દ જે ખીજ ક્ષણે નિરોધિત અવસ્થામાં રહેતો હોય તો મૃત્યુના મુખમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો તે પછી કોનાથી હણાય ?

224. अतश्च नित्यः शब्दः “संख्याभावात्” [जै० सू० १. १. २०] । अष्टकृत्वो गोशब्दः उच्चारित इति वदन्ति, न त्वष्टौ गोशब्दा इति । तेनैकत्वमवगम्यते । योऽयं क्रियाभ्यावृत्तिगणने विहितः कृत्वसुचप्रत्ययः, स क्रियावतामभेदे भवति । तेनोच्चारणावृत्तिमात्रम् । तदुक्तम्—

ક્રિયાવતામમેદે હિ ક્રિયાઽઽવૃત્તિષુ કૃત્વસુચ્ ।

તત્પ્રયોગાદ્ ધ્રુવં તસ્ય શબ્દસ્યાવર્તેતે ક્રિયા ॥ इति [શ્લો०વા० શબ્દનિ० ૩૬૭]

ક્રિયામ્યાવૃત્તિસત્તાયામમેદે ચ ક્રિયાવતામ્ ।

સંહ્યામિધાયિનઃ શબ્દાત્કૃત્વસુચ્પ્રત્યયં વિદુઃ ॥

224. આ કારણે પણ શબ્દ નિત્ય છે. [કયા કારણે?]. ‘કારણ કે તેમાં [મે, તણ, આદિ] સંખ્યાનો અભાવ છે.’ ‘આઠ વખત ગોશબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો’ એમ કહે છે, ‘આઠ ગોશબ્દો ઉચ્ચારવામાં આવ્યા’ એમ નથી કહેતા. તેથી શબ્દનું એકત્વ સમજાય છે. જેનો પ્રયોગ ક્રિયાની અભ્યાવૃત્તિ (=પુનઃ પુનઃકારણ) ગણવા માટે કરવાનો આદેશ છે તે કૃત્વસૂચ્ય-પ્રત્યય તો ક્રિયાવાળી વસ્તુઓનો (=દ્રવ્યોનો) અભેદ હોય તો જ પ્રયુક્ત થાય છે. તેથી ઉચ્ચારણ ક્રિયાની આવૃત્તિમાત્ર અહીં છે. તેથી કહ્યું છે કે ક્રિયાવાળી વસ્તુઓનો અભેદ હોય તો જ ક્રિયાની આવૃત્તિને વિશે કૃત્વસૂચ્યપ્રત્યયનો પ્રયોગ થાય છે. તેનો પ્રયોગ અહીં થયો હોય ખરેખર તો તે શબ્દની ક્રિયાનું (=ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું) આવર્તન થાય છે. જ્યારે ક્રિયાની અભ્યાવૃત્તિ હોય અને ક્રિયાવાન વસ્તુઓનો અભેદ હોય ત્યારે સંખ્યાભિધાયી શબ્દમાંથી કૃત્વસૂચ્યપ્રત્યયને તેઓ બાંહે છે.

225. તદનેન પ્રકારેણ પ્રત્યભિજ્ઞાનમુચ્યતે ।

પ્રમાણં શબ્દનિત્યત્વે સકલશ્રોતૃસાક્ષિકમ્ ॥

તથા હ્યસ્તિ સ એવાયં ગોશબ્દ इति वेदनम् ।

શ્રૌત્રં કરણકાલુષ્યવાધસન્દેહવર્જિતમ્ ॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યાપારાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાનાચ્છૌત્રમિદં વિજ્ઞાનમ્ । ન ચૈતજ્જનકસ્ય કરણસ્ય કિમપિ દૌર્બલ્યમુપલભ્યતે । ન ચ કિંસ્વિદિતિ કોટિદ્વયસંસ્પર્શિતયેદં વિજ્ઞાનમુપજાયતે । ન ચ નૈતદેવમિતિ પ્રત્યયાન્તરમસ્મિન્વાધક્રમુપવશ્યામઃ । इदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यग्रहणाच्चेदमनधिगतार्थप्राप्त्यपि भवितुमर्हति । भवन्मते च गृहीतप्राहित्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यमिष्यते । ન હિ તદપ્રામાણ્યં વક્તું શક્યતે શાક્યૈરિવ ભવદ્વિઃ ક્ષણિકપદાર્થાનમ્યુપગમાત્ ।

225. તેથી આ રીતે બધા શ્રોતાઓ જેના સાક્ષી છે એવું શબ્દનિત્યત્વને પુરવાર કરતું પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ કહેવાયું છે, કારણ કે ‘આ તે જ ગોશબ્દ છે’ એ પ્રકારનું [આ પ્રત્યભિજ્ઞા નામનું] શ્રૌત્ર જ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિયદોષ, વાધ અને સંદેહથી રહિત છે આ પ્રત્યભિજ્ઞા જ્ઞાન શ્રૌત્ર પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તેનો અન્વય-વ્યતિરેકસંબંધ શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યાપાર સાથે છે. વળી, એા જનક કારણમાં કોઈ પણ જાની નિર્ગળતા જણાતી નથી. ઉપરાંત, ‘આ હશે કે તે’ એવા બે વિકલ્પોને ગ્રહણ કરતું આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. ‘આ એવું નથી’ એમ જણાવતું બીજું વાધક જ્ઞાન આની આવતામાં અમે દેખતા નથી.

વર્તમાન અસ્તિત્વરૂપ પ્રમેયાધિક્યને ગ્રહણ કરતું હોવાથી આ જ્ઞાન અનધિગતાશ્રાહી પણ ઘટે છે. આપના [=નૈવાયિકના] મતમાં તો પ્રત્યક્ષિજ્ઞા ગૃહીતશ્રાહી હોવા છતાં તેનું પ્રામાણ્ય ઇચ્છવામાં આવે છે. એટલે તે અપ્રમાણ્ય છે એમ કહેવું તમારા માટે શક્ય નથી કારણ કે તમે ઔદ્ધોની જેમ પદાર્થોને ક્ષણિક ગણતા નથી.

226. ન સાદશ્યનિમિત્તત્વં વક્તું તસ્યાશ્ચ યુજ્યતે ।

સામાન્યવિષયત્વં વા દ્વયસ્યાપિ નિષેધનાત્ ॥

કૈશ્ચિત્તિરોહિતે ભાવાદિત્યપ્રામાણ્યમુચ્યતે ।

તદસત્તત્પ્રતીત્યૈવ તિરોધાનનિષેધનાત્ ॥

જીવતિ ત્વન્મતેઽપ્યેષ શબ્દસ્ત્રિચતુર્રાન્ ક્ષણાન્ ।

પ્રત્યભિજ્ઞા ચ કાલેન તાવતા ન ન સિદ્ધયતિ ॥

एकक्षणायुषि त्वस्मिन्प्रतीतिरतिदुर्लभा ।

न खल्वजनकं किञ्चिद्वस्तु ज्ञानेन गृह्यते ॥ इति क्षणभङ्गभङ्गे वक्ष्यते

અપિ ચ—

यथा निशीथे रोलम्बश्यामलाम्बुदङ्बरे ।

પ્રત્યભિજ્ઞાયતે કિચ્ચિદચિરબુતિધામભિઃ ॥

तथाऽविरतसंयोगविभागक्रमजन्मभिः ।

પ્રત્યભિજ્ઞાયતે શબ્દઃ ક્ષણિકૈરપિ મારુતૈઃ ॥

226. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું નિમિત્ત (=વિષય) સાદશ્ય છે અથવા તો તેનો વિષય સામાન્ય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે અમે તે બંનેયનો નિષેધ કરવાના છીએ. શબ્દનો નાશ થયા પછી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થતી હોઈ [શબ્દની અવિનાશિતાની વ્યાખ્યાતમાં] તે અપ્રમાણ્ય છે એમ કેટલાક કહે છે. તઓ ખોટા છે કારણ કે શબ્દની પ્રતીતિથી જ શબ્દના નાશનો પ્રતિષેધ થાય છે. તનારા (=નૈવાયિકોના) મતે પણ શબ્દ ત્રણચાર ક્ષણ તો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને એટલા કાળથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સિદ્ધ ન થાય એવું નથી. પરંતુ એક જ ક્ષણ અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુનું જ્ઞાન અતિ દુર્લભ છે. જે કોઈ વસ્તુ જ્ઞાનની અજનક હોય તે ખરેખર જ્ઞાનથી ગૃહીત ન થાય. [ક્ષણિક વસ્તુને ખીજી વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવા માટે સમય જ નથી. એટલે ક્ષણિક વસ્તુ હંમેશા અજનક જ હોય. પરિણામે તે જ્ઞાનને પણ ઉત્પન્ન ન કરી શકે. જ્ઞાનને જે ઉત્પન્ન ન કરે તેને જ્ઞાન ગ્રહણ ન કરી શકે.] આ બધું અમે ક્ષણિકચાદના નિરાકરણ પ્રસંગે [નવમા આદિકમાં] કહેવાના છીએ. જેમ ભ્રમર જેવાં કાળાં વાદળોથી ઘેરાયેલી રાતે વીજળીના પ્રકાશના ક્ષણિક ચમકારાઓ દ્વારા કોઈક વિષયનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે તેમ [તાંબુ આદિ સ્થાનો સાથેના] અવિરત સંયોગ અને વિભાગથી કપશઃ જન્મેઃ ક્ષણિક વાયુઓ દ્વારા પણ શબ્દનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે.

227. અત્રાહ—મારુતૈરિત્યુપોદ્ધાતેન સાધુ સ્મૃતમ્ । તિષ્ઠતુ તાવત્પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ।
પ્રથમમેવ શબ્દસ્ય યજ્ઞિયતપ્રહણં તદભિવ્યક્તિપક્ષે દુર્ધટમ્ ।

નિત્યત્વાદ્વ્યાપકત્વાચ્ચ સર્વે સર્વત્ર સર્વદા ।

શબ્દાઃ સન્તીતિ મેદેન પ્રહણે કિં નિયામકમ્ ॥

ધ્વનયો હિ નામ સંયોગવિભાગવિશેષિતા વાયવઃ, વાયુવૃત્તયો વા સંયોગવિભાગઃ, તે હિ શબ્દસ્ય વ્યજ્ઞકા ઇષ્યન્તે । તૈશ્ચ કરણં વા સંસ્ક્રિયતે કર્મ વા દ્વયં વા ? સર્વથા ચ પ્રમાદઃ ।

227. અહીં (નૈયાયિક) કહે છે : “મારુતો (વાયુઓ) દ્વારા” એ ઉપોદ્ધાતથી ઠીક યાદ આપ્યું. પ્રત્યાસિદ્ધાન્તને રહેવા દો. ખીજા શબ્દોત્તું નહિ પણ અમુક જ શબ્દોત્તું જે પ્રહણુ થાય છે તે જ સૌપ્રથમ શબ્દાભિવ્યક્તિ પદ્ધતિમાં દુર્ધટ છે. નિત્ય અને વ્યાપક હોવાથી જ્યાં શબ્દો જ્યાં સ્થાને સદા છે એટલે ખીજા શબ્દોથી અલગ કરી અમુક જ શબ્દને પ્રહણુ કરવામાં શું નિયામક છે ?

મીમાંસક—[તાલુઆદિ સ્થાનો સાથેના] સંયોગો તેમ જ વિભાગોથી વિશેષિત વાયુઓ ધ્વનિઓ છે, અથવા તો તે સ્થાનો સાથેના વાયુના સંયોગ તેમ જ વિભાગો ધ્વનિઓ છે. તેમને જ શબ્દના વ્યંજકો ઇચ્છવામાં આવ્યા છે.

નૈયાયિક—તેમનાથી (=ધ્વનિઓથી) કરણનાં (શ્રોત્રેન્દ્રિયનો) સંસ્કાર થાય છે કે કર્મનો (વિષય શબ્દનો) કે જાનેનો ? સર્વથા પ્રમાદ જ જણાયો. [અર્થાત્ કાઈ પણ વિકલ્પ દોષરહિત નહિ જણાય.]

228. કરણે સંસ્કૃતે તાવત્સર્વશબ્દશ્રુતિર્ભેદત્ ।

ગકારાયૈવ સંસ્કાર ઇત્યેષ નિયમઃ કુતઃ ॥

અપિ ચ—સ્તિમિતસમીરણાપસરણમેવ કરણસ્ય સંસ્કારઃ । સ ચાયં તદેશવ્યવ-
સ્થિતસકલતદ્વિષયસાધારણ એવ ।

યથા જવનિકાપાયપાતપ્રસરમીક્ષણમ્ ।

રક્તભૂમિષુ તદેશમશેષં વસ્તુ પશ્યતિ ॥

તથા પ્રસરસંરોધિસમીરોત્સારણે સતિ ।

શ્રોત્રં તદેશનિઃશેષશબ્દગ્રાહિ ભવિષ્યતિ ॥

આકાશં ચ શ્રોત્રમાચક્ષતે ભવન્તઃ । તત્ત્વ વિમુ નિરવયવં ચેતિ ક્વચિદેવ તસ્મિન્ સંસ્કૃતે સતિ સર્વે ચ તદૈવ સંસ્કૃતકરણાઃ સંપન્ના इति सर्व एव श्रृणुयुः इति
બધિરેતરવ્યવસ્થા દુસ્થિતા ।

228. જો કરણનો સંસ્કાર થતો હોય તો ખરેખર સર્વે શબ્દો સંભળાય, અને તો પછી પ્રકારને માટે જ કરણનો સંસ્કાર છે એવો આ નિયમ કયાંથી ? વળી, [શ્રોત્ર-વર્તી] નિશ્ચય સમીરણુનું દૂરીકરણ જ કરણનો સંસ્કાર છે. અને આ સંસ્કાર તો તે દેશમાં રહેલ જેટલા તેના વિષયો છે તે બધાને સાધારણ છે. જેમ પડદો દૂર થતાં પ્રસાર પામેથી દષ્ટિ રંગમુખિઓમાં તે સ્થાને રહેત ખીં વસ્તુઓને દેખે છે તેમ શ્રોત્ર-વ્યાપારના પ્રસારને રુધિનાર સમીરણુ દૂર થતાં શ્રોત્ર તે દેશમાં રહેલા બધા શબ્દોને ગ્રહણ કરનાર બનશે. આકાશને જ આપ શ્રોત્ર કહેા છે. તે તો વિશુ અને નિરવયવ છે, એટલે જ્યારે ક્યારે પણ તેનો સંસ્કાર થાય ત્યારે બધાંયના શ્રોત્રો સંસ્કાર પામી બધાં પરિણામે બધા જ સાંભળે, તેથી બધિરેતરવ્યવસ્થા તૂટી પડે.

229. વિષયે તુ સંસ્ક્રિયમાણે તસ્યાનવયવસ્ય વ્યાપિનશ્ચ સંસ્કૃતત્વાત્સર્વત્ર શ્રવણમિતિ મદ્રેષ્વભિવ્યક્તો ગોશબ્દઃ કદમીરેષ્વપિ શ્રૂયેત । ન હિ તસ્યાધારદ્વારકઃ સંસ્કારઃ, આકાશવદનાશ્રિતત્વાત્ । આકાશાશ્રિતત્વપક્ષેડપિ તદેકંવાત્ । નાપિ ભાગશઃ સંસ્ક્રિયતે ગમેશબ્દઃ, તસ્ય નિરવયવત્વાત્ । ઉક્તં હિ—

અલ્પીયસા પ્રયત્નેન શબ્દમુચ્ચરિતં મતિઃ ।

યદિ વા નૈવ ગૃહ્ણાતિ વર્ણં વા સકલં સ્ફુટમ્ ॥ ઇતિ [શ્લો ૦વા ૦સ્ફોટ ૦ ૧૦]

229. વિષય સંસ્કાર પામે છે એમ માનીએ તો તે સંસ્કાર નિરવયવ અને વ્યાપક વિષયનો હોઈ તે વિષયનું શ્રવણ બધે જ થાય. એટલે મદ્રદેશમાં અભિવ્યક્ત થયેલો ગોશબ્દ કાશ્મીરમાં પણ સંભળાય. આધાર દ્વારા પણ તેનો સંસ્કાર ઘટતો નથી કારણ કે આકાશની જેમ તેનો પણ કોઈ આધાર નથી. તેનો આધાર આકાશ છે એ મતમાં પણ તે (=શબ્દ) એક હોવાથી [આધાર આકાશ દ્વારા તેનો સંસ્કાર ઘટતો નથી.] ગોશબ્દ ભાગશઃ પણ સંસ્કાર પામતો નથી કારણ કે તેને ભાગે (=અવયવો) જ નથી. [શબ્દ નિરવયવ છે] કારણ કે કહેતામાં આવ્યું છે કે “અદ્ય પ્રયત્નથી ઉચ્ચારવામાં આવેલા વર્ણને શ્રોત્રપ્રત્યક્ષ કાં તો ગ્રહણ કરતું જ નથી અથવા સકલને સ્ફુટપણે ગ્રહણ કરે છે.”

230. ઉભયસંસ્કારપક્ષે તુ દોષદ્વયસ્યાપ્યનતિવૃત્તિઃ—સર્વેષાં પ્રહર્ણ, સર્વત્ર શ્રવણ-મિતિ । ન ચ સમાનદેશાનાં સમાનેન્દ્રિયગ્રાહ્યાણાં ચ ભાવાનાં પ્રતિનિયતવ્યજ્જકવ્યજ્જચ-ત્વમુપલબ્ધમ્ ।

ગૃહે દધિઘટીં દ્રષ્ટુમાનીતો ગૃહમેધિના ।

અપૂપાનપિ તદેશાન્ પ્રકાશયતિ દીપકઃ ॥

તસ્માત્ કૃતકપક્ષે એવ નિયતદેશં શબ્દસ્ય પ્રહર્ણ પરિકલ્પતે નાભિવ્યક્તિ પક્ષે ઇતિ ।

230. બંનેના સંસ્કારના પક્ષમાં બંને પક્ષના દોષો રહે છે જ—સર્વ શબ્દોનું ગ્રહણ અને શબ્દનું સર્વત્ર શ્રવણ. જેમનો દેશ સમાન છે અને જે સમાન ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રાહ્ય છે એવી વસ્તુઓની બાબતમાં અમુક વસ્તુ અમુક વ્યંજક થાય એવો નિયમ

જણાતો નથી. ઘરમાં દહીંની ઢાંડલી જેવા માટે શબ્દસ્થે આણેયો દીવો તે દેશમાં રહેલા રાટલાઓનેય પ્રકાશિત કરે છે. તેથી શબ્દ કાર્ય છે (=અનિત્ય છે) એ પક્ષમાં જ શબ્દનું નિયત દેશમાં (સર્વત્ર નહિ) ગ્રહણ થતે છે, શબ્દાભિવ્યક્તિપક્ષમાં એ ઘટતું નથી.

231. અપિ ચ, અભિવ્યક્તિપક્ષે તીવ્રમન્દવિભાગોડભિભવશ્ચ શબ્દસ્ય શબ્દાન્તરેણ ન પ્રાપ્નેતિ । ન હિ શબ્દસ્તીવ્રો મન્દો વા કર્શિત્ , સ્વતસ્તસ્ય ભેદાભાવાત્ સંસ્કારસ્ય ચ તદભિવ્યક્તિહેતોર્ને કાચન તીવ્રતા મન્દતા વા, યદનુસારેણ વિષયે તથા બુદ્ધિઃ સ્યાત્ । પવનધર્મો વા તીવાદિર્ભવન્કથં શ્રોત્રેણ ગૃહ્યેત ? સાવયવે હિ વસ્તુનિ સકલ-વિશેષપ્રહણાપ્રહણસંભવાત્તદપેક્ષયા પ્રતીતિભેદો ભવેત્, ઇહ તુ નિરવયવે શબ્દે ન તથોપપદ્યતે इति । તસ્માત્કૃતકપક્ષ એવ શ્રેયાનિતિ ।

231. વળી, અભિવ્યક્તિપક્ષમાં શબ્દનો તીવ્રમંદવિભાગ તેમ જ એક શબ્દથી બીજા શબ્દનો અભિભવ ન થાય, કારણ કે કોઈ શબ્દ તીવ્ર કે મન્દ નથી અને તેથી તેનો તીવ્રમંદ એવો ભેદ સ્વતઃ ન થાય. વળી શબ્દની અભિવ્યક્તિનું કારણ જે સંસ્કાર તેમાં તો કોઈ તીવ્રતા કે મંદતા નથી કે જેથી તેને અનુસરી તેના વિષય શબ્દમાં તીવ્રતા કે મંદતાની બુદ્ધિ થાય. અથવા, તીવ્ર આદિ પવનના ધર્મો હોય તો શ્રોત્ર દ્વારા કેવી રીતે ગૃહીત થાય ? [વળી] વસ્તુ સાવયવ હોય તો જ તેના સકલ વિશેષધર્મોનું ગ્રહણ કે સકલ વિશેષધર્મોનું અગ્રકણ (અર્થાત્ કેટલાક વિશેષધર્મોનું ગ્રહણ) સંભવે અને તેની અપેક્ષાએ પ્રતીતિભેદ થાય. પરંતુ અહીં નિરવયવ શબ્દમાં તેમ ઘટતું નથી તેથી શબ્દ કૃતક (=કાર્ય) ના અનિત્ય છે એ પક્ષ જ વધુ સારો છે.

232. અત્રોચ્યતે-કરણસંસ્કારપક્ષ એવ તાવદસ્તુ । તત્ત્વ કરણં કિંચિદેવ મરુદ્ભિરુપાહિતસંસ્કારં કિંચિદેવ શબ્દં ગૃહ્ણાતિ ।

યથા તાત્વાદિસંયોગવિભાગા ભવતાં મતે ।

ઉત્પાદકતચેષ્યન્તે કેચિદ્વર્ણસ્ય કસ્યચિત્ ॥

તથા તદ્વાયુસંયોગવિભાગાઃ કેચિદેવ નઃ ।

કસ્યચિદ્ગ્રહણે શક્તં શ્રોત્રં કુર્વન્તિ સંસ્કૃતમ્ ॥

યથા ચ તેષામુત્પત્તૌ સામર્થ્યનિયમસ્તવ ।

તથૈવૈષામભિવ્યક્તૌ સામર્થ્યનિયમો મમ ॥

232. અહીં અમે મીમાંસકો કહીએ છીએ : તો કારણસંસ્કારપક્ષ જ હો. વાયુઓનાં અમુક સંસ્કાર પામેલું કારણ (શ્રોત્ર) અમુક જ શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. જેમ આપના (નેયાધિકના) મતમાં તાલુ વગેરે સાથેના અમુક સંયોગ-વિભાગો અમુક જ વર્ણના ઉત્પાદક ઇન્દ્રિયોમાં આવ્યા છે તેમ અમારા મીમાંસકોના મતમાં તાલુ વગેરે સાથે વાયુના અમુક સંયોગ-

વિભાગો અમુક જ વર્ણને ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન બનાવવા માટે શ્રોત્રને સંસ્કૃત કરે છે. જેમ તમારા મતમાં અમુક સંયોગ-વિભાગ અમુક જ વર્ણની ઉત્પત્તિ માટે સમર્થ છે તેમ અમારા મતમાં અમુક સંયોગ-વિભાગ અમુક જ વર્ણની અભિવ્યક્તિ કરવા સમર્થ છે.

233. વ્યજ્જકાનાં નિયમો ન દૃષ્ટિ એવં ક્વંતમ્ એવાહ સહસ્રાક્ષઃ ? તથા હિ પૃથિવ્યામેવ વર્તમાનો ગન્ધઃ સમાનદેશો ભવતિ સમાનેન્દ્રિયબ્રાહ્મણચ, પ્રાણૈકવિષયત્વાત્ । તસ્ય ચ નિયતવ્યજ્જકવ્યજ્જચતા દૃશ્યતે એવં ।

કચિત્પાવકસમ્પર્કાર્દર્કોઽનુસ્પર્શતઃ કચિત્ ।

કચિત્સલિલસંસેકાદ્ગન્ધોઽભિવ્યજ્યતે ભુવઃ ॥

ન ચ સ્તિમિતપવનાપનોદનમાત્રં કરણસ્ય સંસ્કાર દૃશ્યતે યઃ સર્વસાધારણઃ સ્યાત્, કિન્તુ અન્ય એવં નિયતઃ પ્રતિવિષયં યોગ્યતાલક્ષણઃ ।

233. નૈયાયિક - વ્યંજકોનાં નિયમ દેખાતો નથી. [અર્થાત્ અમુક વ્યંજકો અમુકને જ વ્યક્ત કરે છે એવો નિયમ દેખાતો નથી.]

મીમાંસક-આતુ' કયો સર્વગ્ર કહે છે ? [નિયમ છે જ,] જેમકે પૃથ્વીમાં જ રહેલો ગંધ સમાન દેશમાં છે અને સમાનેન્દ્રિય બ્રાહ્મણ છે કારણ કે તે દ્રાણેન્દ્રિયનો જ વિષય છે. તે [નિયત વ્યંજકથી વ્યક્ત થતો દેખાય છે જ, અમુક વખતે [અમુક ગંધ] અગ્નિના સંપર્કથી, અમુક વખતે [અમુક ગંધ] સૂર્યના કિરણોના સ્પર્શથી, અમુક વખતે [અમુક ગંધ] પાણીના છંટકાવથી પૃથ્વીમાંથી અભિવ્યક્ત થતો અનુભવાય છે. નિશ્ચય પવનના ફરીકરણ માત્રને અમે કરણના સંસ્કાર તરીકે ઈચ્છતા નથી-જે સર્વસાધારણ છે; પરંતુ જે પ્રતિવિષય નિયત છે તે યોગ્યતાલક્ષણરૂપ બીજો કરણનો સંસ્કાર અમે ઇચ્છીએ છીએ.

234. યત્પુનરભ્યધાયિ નમસિ શ્રોત્રેઽયુગમ્યમાને સર્વપ્રાણિનામેકમેવ શ્રોત્રં ભવેદ્ એતિ તદપ્યસાધુ, ધર્માધર્મયોર્નિયામકત્વાત્, આકાશસ્યાપિ ઘટાકાશવદન્યાવ-ચ્છેદોપપત્તેઃ । ધર્માધર્મનિબન્ધન એવં વધિરેતરવિભાગઃ । અપિ ચ ભવતામેવૈષ દોષો યેષા-માકાશમેવ શ્રોત્રમિત્યયુગમનિયમઃ । મીમાંસકાનાં તુ નાવશ્યમાકાશમેવ શ્રોત્રં, કાર્યા-ર્થાપત્તિકરિપતં તુ કિમપિ કરણમાત્રં પ્રતિપુરુષનિયતં શ્રોત્રમિતિ નાતિપ્રસજ્ઞઃ । તથા ચ મર્તુમિત્રઃ પવનજનિતસંસ્કારમેવ શ્રોત્રં મન્યતે ।

234. વળી, તમે જે કહ્યું કે શ્રોત્રને આકાશરૂપ માનતાં સર્વ પ્રાણીઓનું એક જ શ્રોત્ર બની જાય તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે શ્રોત્રનું નિયામક પ્રાણીઓના ધર્માધર્મ છે, વળી ઘટાકાશની જેમ આકાશનો પણ અન્ય વસ્તુથી અવરોધેલ ઘટે છે. ધર્માધર્મને આધારે જ અધિરેતર વિભાગ થઈ શકે છે.

ઉપરાંત, આકાશને જ શ્રોત તરીકે સ્વીકારનાર તમારામાં (નૈયાયિકોમાં) જ એ દે.પ આવે છે. પરંતુ મીમાંસકોને મને તો અવશ્યપણે આકાશ જ શ્રોત નથી પણ કાર્યાર્થાપતિથી કલ્પિત પ્રતિ પુરુષ નિયત કાષ્ઠક કરણ માત્ર શ્રોત છે એટલે અતિપ્રસંગદોષ આવતો નથી. અને ભર્તૃમિત્ર તો માને છે કે [કર્ણવિવરમાં] પવન દ્વારા જે સંસ્કાર જન્મે છે તે જ શ્રોત છે.

235. અથવા વિષયસંસ્કારપક્ષો ભવતુ, તથાપિ નાતિપ્રસન્નઃ, નિયતદેશસ્યૈવ તત્ર સંસ્કારાત્ । ન ચાસ્ય ભાગશઃ સંસ્કારો નિરવયવત્વાત્ । તથાપિ જાતિવદસ્ય પ્રહુનિયમો ભવિષ્યતિ । તથા ચ ભવતામેવ પક્ષે—

યથા સર્વગતા જાતિઃ પિણ્ડદેશૈવ ગૃહ્યતે ।

ન ચ કાર્ત્સ્વ્યગૃહીતાપિ પિણ્ડેન્યત્ર ન દૃશ્યતે ॥

યથા સર્વગતઃ શબ્દો નાદદેશેષુ ગૃહ્યતે ।

કાર્ત્સ્વ્યેન ચ ગૃહીતોપિ પુનરન્યત્ર ગૃહ્યતે ॥

પિણ્ડોઽભિવ્યક્તકો જાતેઃ શબ્દસ્ય વ્યક્તકો ધ્વનિઃ ।

આશ્રિતાનાશ્રિતત્વાદિવિશેષઃ ક્વૌપયુજ્યતે ॥

235. અથવા સ્થાનો સાથેના વાયુના સંયોગ-વિભાગો વિષયનો (શબ્દનો) સંસ્કાર કરે છે એ પક્ષ હો. તેમ માનતાં પણ અતિપ્રસંગદોષ નથી આવતો, કારણ કે નિયત દેશમાં રહેલા વિષયનો જ સંસ્કાર થાય છે. વળી, શબ્દનો ભાગશઃ સંસ્કાર થતો નથી કારણ કે તે નિરવયવ છે. તેમ છતાં જાતિની (=સામાન્યની) જેમ તેનો અહ્યનિયમ બનશે. તમારા (નૈયાયિકાના) જ પક્ષમાં તેવું છે: જેમ સર્વગતજાતિ પિંડદેશમાં જ ગૃહીત થાય છે અને એક પિંડમાં (=વ્યક્તિમાં) સંપૂર્ણપણે ગૃહીત થઈ હોવા છતાં તે બીજી (=અન્ય વ્યક્તિમાં પણ) દેખાય છે જ તેમ સર્વગત શબ્દ ધ્વનિદેશમાં જ ગૃહીત થાય છે અને સંપૂર્ણપણે ગૃહીત થયે હોવા છતાં વળી પાછો અન્યત્ર પણ ગૃહીત થાય છે. જાતિનો અભિવ્યક્તક પિંડ છે, શબ્દનો અભિવ્યક્તક ધ્વનિ છે. જાતિ કયાંક આશ્રિત છે બ્યારે શબ્દ કયાંય આશ્રિત નથી, એવો એ બે વચ્ચેનો ભેદ તેમના અહ્યનિયમો બાજતમાં અર્કિયિતકર છે.

236. સર્વગતત્વનિરવયવત્વાવિશેષાત્ તીવ્રમન્દત્વાદયશ્ચ ધ્વનિધર્મા અપિ ભવન્તઃ શબ્દવૃત્તિઃપ્રાસવમાન્તિ, યથા સ્થૂળત્વકૃશત્વાદયઃ પિણ્ડધર્મા અપિ જાતિવૃત્તિત્વેન ક્વચિદ્ ગૃહ્યન્તો દૃશ્યન્તે, અગૃહીતશાબ્દેયાદિવિશેષસ્ય 'કૃણા ગાવઃ' ઇત્યાદિપ્રતિભાસ-દર્શનાત્ ।

236. શબ્દો (તણી) સમાનપણે સર્વગત અને નિરવયવ હોઈને તીવ્રત્વ, મન્દત્વ વગેરે ધર્મો [શબ્દના નહિ પણ] ધ્વનિના છે. તેમ છતાં તે ધર્મો શબ્દમાં રહેતા હોય એવું ભાસે છે. નૈયાયિકાનાં સામાન્યની બાજતમાં પણ આયુ જ છે. સ્થૂળતા, કૃશતા વગેરે ધર્મો પિંડના હોવા છતાં કાષ્ઠક વાર જાતિમાં રહેતા હોય એમ ગૃહીત થાય છે, જેમકે

શાળલેય આદિ કેટલીક વ્યક્તિઓના વિશેષ ધર્મે (=સ્થૂળતા) જ્યારે અગૃહીત રહ્યા હોય છે ત્યારે 'ગાયો કૃશ છે' એવું જ્ઞાન થતું જણાય છે.

237. યદ્વા ન તીવ્રમન્દાદેર્વર્ગધર્મતયા મ્રહઃ ।

બુદ્ધિરેવ તથોદેતિ વ્યઞ્જકાઽનુવિધાયિની ॥

તાવન્ત એવં તે વર્ણાઃ પ્રચયાપચયસ્પૃશઃ ।

એવં ચામિભવોઽપ્યેષાં સ્વતો નાસ્તિ પરસ્પરમ્ ॥

મરુદ્ભિરમિમૂયન્તે મારુતા ઇવ દુર્બલાઃ ।

તેજોમિરિવ દીપ્તાંશોર્દિવા દીપપ્રમાદયઃ ॥

દ્વયસંસ્કારપક્ષોઽપ્યેવં સમાહિતો ભવતિ, ઉભયેષામપિ દોષાણામુત્સારણાત્ ।
તસ્માત્ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યયપ્રભાવસિદ્ધનિત્યત્વસ્ય શબ્દસ્યામિવ્યક્તિરેવ સાધીયસી ।

237. અથવા તે વર્ણુના ધર્મ તરીકે તીવ્ર-મંદ વર્ગેરેતું ઇડણુ થતું નથી પરંતુ વ્યઞ્જકને અનુસરતી બુદ્ધિ જ એવી જન્મે છે. એવડાને એવડા જ તે વર્ણો રહેતા હોવા છતાં મહત્-અદ્ય (તીવ્ર-મંદ) થતા ભાસે છે. વળી, જેમ પ્રયળ પવનો દુર્બળ પવનોને તેમ જ દિવસે તેજસ્વી સૂર્યનો પ્રકાશ દીવાના પ્રકાશને અભિભૂત કરે છે તેમ વર્ણો સ્વતઃ એક બીજાને અભિભૂત કરતા નથી. [વાયુઓ શબ્દના અભિવ્યંજક છે એટલે વાયુ દ્વારા શબ્દો એકબીજાને અભિભૂત કરે છે. જે શબ્દનો અભિવ્યંજક પ્રયળ વાયુ છે તે શબ્દ જ શબ્દનો અભિવ્યંજક નિર્બળ વાયુ છે તેને અભિભૂત કરે છે. આમ જ્યારે પ્રયળ વાયુ નિર્બળ વાયુને અભિભૂત કરે છે ત્યારે તે પેલા નિર્બળ વાયુથી અભિવ્યક્ત શબ્દને પણ અભિભૂત કરે છે એવું લાગે છે.]

તાણુ આદિ સ્થાનો સાથે વાયુના સંયોગ-વિભાગો બનેયનો (કરણો તેમ જ વિષયનો) સંસ્કાર કરે છે એ પક્ષ પણ આમ સાચો કરે છે, કારણ કે અમે બંને પક્ષના દાષોને દૂર કરી દીધા છે. તેથી, પ્રત્યક્ષિતા પ્રમાણના પ્રમાવથી સિદ્ધ થયેલા નિત્યત્વ ધરાવતા શબ્દનો અભિવ્યક્ત માનવી વધુ સારી છે.

238. इदं चालोच्यतामर्याः कार्यामिव्यङ्गचपक्षयोः ।

શબ્દસ્ય મ્રહ્ણે ગુર્વી લઘ્વી વા કુત્ર કરૂપના ॥

તથા હિ ભવન્તો વૈશેષિકાઃ સાંસ્ક્રયા જૈનાઃ સૌગતાશ્ચ કાર્યશબ્દવાદિનઃ । ચાર્વાકાસ્તુ
વરાકાઃ કસ્યૈવંવિધાસુ ગોષ્ટીષુ સ્મૃતિપથમુપયાન્તિ ।

238. હે આર્યો ! શબ્દ કાર્ય છે એ પક્ષ અને શબ્દ અભિવ્યંજ્ય છે એ પક્ષ—
એ બેમાંથી કયા પક્ષમાં, શબ્દના ઇડણીના આગતમાં કંપનાલાઘવ કે કંપનાગૌરવ છે એ વિચારો. અને આપ (નૈવાયિકા), વૈશેષિકા, સાંખ્યો, જૈનો અને બૌદ્ધો શબ્દને કાર્ય માનો છે. બિચારા ચાર્વાકો તે આવી ચર્ચામાં કોને યાદ આવે !

239. તત્રભવતાં વૈશેષિકાણાં ચ શબ્દસ્ય શ્રવણે તાવદેષા તુલ્યૈવ કલ્પના । સંયોગાદ્વા વિભાગાદ્વા શબ્દ ઉપજાયતે । જાતશ્ચાસૌ તિર્યગૂર્ધ્વમધ્યશ્ચ સર્વતોદિકાનિ કદમ્બ-ગોલકાકારેણ સજાતીયાનિ નિકટદેશાનિ શબ્દાન્તરાખ્યારમતે તાન્યપિ તથેત્યેવં વીચી-સન્તાનવૃત્ત્યારમ્ભપ્રબન્ધપ્રાપ્તોડન્યઃ શ્રોત્રાકાશજન્મા શબ્દસ્તત્સમવેતસ્તેનૈવ ગૃહ્યતે इति ।

239. એમાં આપની (નૈયાયિધાની) અને વૈશેષિકાની શબ્દને સાંભળવાની પ્રક્રિયાની કલ્પના તુલ્ય જ છે. સંયોગ કે વિભાગથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. [દેડને નગારા સાથે સંયોગ થતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, જ્યારે ડાળી તૂટી પડે છે ત્યારે તેના વૃક્ષના થડથી વિભાગ થાય છે અને શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે.] ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ તિરછી દિશામાં, ઊર્ધ્વ દિશામાં, અધો દિશામાં એમ બધી દિશાઓમાં કદમ્બના ફુલના ગોલકાકારે પોતાની નજીકના દેશમાં પોતાના જેવા ખીબા શબ્દોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ખીબા શબ્દો પણ એ જ રીતે વળી ખીબા શબ્દોને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ પ્રમાણે જલતરંગોની જેમ નવા નવા શબ્દોની ઉત્પત્તિઓની હારમાંનો છેલ્લો શબ્દ જે શ્રોત્રાકાશમાં જન્મીને સમવાયસંબંધી રહે છે તે જ શ્રોત્રાકાશમાં ગૃહીત થાય છે.

240. તદિયં તાવદતિઘર્ષરા કલ્પના ।

શબ્દઃ શબ્દાન્તરં સૂતે इति તાવદલૌકિકમ્ ।

કાર્યકારણભાવો હિ ન દૃષ્ટસ્તેષુ બુદ્ધિવત્ ॥

જન્યન્તેડનન્તરે દેશે શબ્દૈઃ સ્વસદૃશાશ્ચ તે ।

તિર્યગૂર્ધ્વમધ્યચેતિ કેયં વઃ શ્રદ્ધાનતા ॥

શબ્દાન્તરાણિ કુર્વન્તઃ કથં ચ વિરમન્તિ તે ।

ન હિ વેગક્ષયસ્તેષાં મરુતામિવ કલ્પ્યતે ॥

કુડચાદિવ્યવધાને ચ શબ્દસ્યાકરણં કથમ્ ।

વ્યોમ્નઃ સર્વગતત્વાદ્દિ કુડચમધ્યે વ્યવસ્થિતિઃ ॥

અથાવરણાત્મકકુડચાદિદ્રવ્યસંયોગરહિતમાકાશં શબ્દજન્મનિ સમવાયિકારણમિપ્યતે, તદત્ર પ્રમાણં વિશેષે વક્તવ્યમ્ ।

240. વૈશેષિકાની આ કલ્પના અત્યંત અરુપ છે. શબ્દ ખીબા શબ્દોને ઉત્પન્ન કરે છે એ વસ્તુ તો જગતમાં ખરેખર છે જ નહિ, કારણ કે જેમ લિંગબુદ્ધિ અને લિંગીબુદ્ધિ વચ્ચે કાર્યકારણબાવ દેખાય છે તેમ શબ્દો વચ્ચે કાર્યકારણબાવ દેખાતો નથી. શબ્દો પોતાના નિકટવર્તી દેશોમાં પોતાના જેવા શબ્દોને તિર્યક, ઊર્ધ્વ અને અધોદિશાઓમાં ઉત્પન્ન કરે છે એમ માની લેવું એ તે કેવી તમારી શ્રદ્ધા! અન્ય શબ્દોને ઉત્પન્ન કરતાં શબ્દો કેવી રીતે તમારા મતમાં વિરમે છે? કારણ કે પવનની જેમ વેગને ક્ષય તેમની ખાખતમાં કલ્પવામાં આવ્યો નથી, અને ભીંત વગેરેના વ્યવધાનથી શબ્દોની અનુત્પત્તિ કેમ થાય? કારણ કે આકાશ સર્વગત હોઇ ભીંતમાં પણ તે રહેલું છે.

હવે જે જે આકાશ આવણાત્મક ભીંત વગેરે દ્રવ્યોના સંયોગથી રહિત છે તેને જ શબ્દોત્પત્તિમાં સમવાયિકારણ ઇચ્છતા હા તો અહીં આકાશમાત્ર કારણ નથી પરંતુ આકાશવિશેષ કારણ છે એ પુરવાર કરવા તમારે પ્રમાણ આપવું જોઈએ.

241. તુલ્યારમ્ભે ચ તીવ્રેણ મન્દસ્ય જનનં કથમ્ ।

શ્રૂયતે ચાન્તિકાત્તીવ્રઃ શબ્દો મન્દસ્તુ દૂરતઃ ॥

વીચીસન્તાનતુલ્યત્વમપિ શબ્દેષુ દુર્વચમ્ ।

મૂર્તિમત્ત્વક્રિયાયોગવેગાદિરહિતાત્મસુ ॥

241. જે શબ્દ પોતાના જેવા શબ્દને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો તીવ્ર શબ્દથી મન્દ શબ્દ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? અને (એ તો આપણો અનુભવ છે કે) નજીકથી શબ્દ તીવ્ર સંભળાય છે અને દૂરથી શબ્દ મન્દ સંભળાય છે. વળી, શબ્દોત્તુ જલતરંગની હાર સાથે દર્શાવવામાં આવેલું સામ્ય પણ દુર્વચ છે કારણ કે શબ્દોમાં મૂર્તિમત્ત્વ, ક્રિયા, વેગ વગેરે નથી (જ્યારે જલતરંગોમાં તે છે.)

242. યદપ્યુચ્યતે ‘સજાતીયજનકઃ શબ્દઃ, ગુણત્વાત્, રૂપાદિવત્’ ઇતિ તદિદમ-સિદ્ધમસિદ્ધેન સાધ્યમ્, ગુણત્વસ્યાસિદ્ધત્વાત્ ।

ન શબ્દઃ પારતન્ત્ર્યેણ કદાચિદુપલભ્યતે ।

દ્રવ્યસ્થ ઇવ રૂપાદિરતોડસ્ય ગુણતા કુતઃ ॥

અપિ ચ ન શબ્દાન્તરારમ્ભકઃ શબ્દો ગુણત્વાદ્ રૂપવત્ । શબ્દઃ શબ્દં નારમ્ભતે શબ્દત્વાચ્છોત્રશબ્દવત્ । ન સંયોગવિભાગૌ શબ્દસ્ય જનકૌ, સંયોગવિભાગત્વાત્, અન્ય-સંયોગવિભાગવદ્ ઇત્યાદયઃ પ્રતિહેતવોડપ્યત્ર સુલભા ઇતિ યત્કિઞ્ચિદેતત્ ।

242 ‘સજાતીયનો (અર્થાત્ શબ્દનો) જનક શબ્દ છે, કારણ કે તે ગુણ છે, રૂપ આદિની જેમ’ જેમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અસિદ્ધ છે કારણ કે તે અસિદ્ધ હેતુ વડે પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે, શબ્દનું ગુણત્વ જ અસિદ્ધ છે. જેમ રૂપ આદિ દ્રવ્યાશ્રિત ગૃહીત થાય છે તેમ શબ્દ દ્રવ્યાશ્રિત અર્થાત્ પરતંત્ર ગૃહીત થતો નથી. એટલે એ ગુણ કયાંથી હોય ? વળી, ‘શબ્દ શબ્દાન્તરનો જનક છે કારણ કે તે ગુણ છે, રૂપની જેમ’—એ અનુમાન પણ ઠીક નથી કારણ કે પ્રતિપક્ષ અનુમાનથી તે બાધિત થાય છે—‘શબ્દ શબ્દનો જનક નથી કારણ કે તે શબ્દ છે, શ્રોત્રમાં જન્મેલા શબ્દની જેમ.’

‘તાણુ આદિ સ્થાનો સાથેના વાયુના સંયોગ-વિભાગ પણ શબ્દના જનક નથી, કારણ કે તે સંયોગ-વિભાગ છે, અન્ય સંયોગ-વિભાગની જેમ’—વગેરે પ્રતિપક્ષ હેતુઓ પણ અહીં સુલભ છે. એટલે તે મત તુરંત છે.

243. કાપિલાસ્તુ બ્રુવતે — શ્રોત્રવૃત્તિઃ શબ્દદેશં ગચ્છતિ, સા શબ્દેન વિક્રિયતે ઇતિ । તત્ર શ્રોત્રસ્ય વ્યામિશ્રવાન્નિકટદેશેનૈવ શબ્દેન તદ્વૃત્તિર્વિક્રિયતે, ન દૂરદેશેનેત્યત્ર કો

નિયમઃ ? નિયમામાત્રાચ્ચ કાન્યકુબ્જપ્રયુક્તો ગોશબ્દો ગૌરમૂલકેડપિ શ્રૂયેત । અમૂર્તા
ચ શ્રોત્રવૃત્તિઃ પ્રસરન્તી ન મૂર્તૈઃ કુહચાદિભિરભિહન્તું શક્યતે इति व्यवहितस्यापि
શબ્દસ્ય શ્રવણં સ્યાત્ ।

વાયૌ શબ્દાનુકૂલે ચ ન તસ્ય શ્રવણં ભવેત્ ।

ગચ્છન્ત્યાઃ પ્રતિકૂલો હિ શ્રોત્રવૃત્તેઃ સ મારુતઃ ॥

દૂરેડપિ અનુવાતં શબ્દસ્ય શ્રવણં યદ્દૃષ્ટં પ્રતિવાતં ચ નિકટેડપિ યદશ્રવણં તદસ્મિન્
પક્ષે વિપરીતં સ્યાત્ ।

વૃત્તિવૃત્તિમતોર્ભેદો નાસ્તીતીન્દ્રિયવદ્ભવેત્ ।

વ્યાપિકા વૃત્તિરિત્યેવં કથં સર્વત્ર ન શ્રુતિઃ ॥

243. જાંખ્ય ચિંતકો કહે છે કે શ્રોત્રવૃત્તિ શબ્દદેશે જાય છે, તે શબ્દનો આકાર
ધારણ કરે છે.

મીમાંસક—શ્રોત્ર સર્વવ્યાપી હોય તેની વૃત્તિ નિકટદેશવર્તી શબ્દના આકારને ધારણ
કરે છે અને દૂરદેશવર્તી શબ્દના આકારને ધારણ કરતી નથી એવો નિયમ શે ? અને
નિયમનો અભાવ હોય તો કાન્યકુબ્જમાં પ્રયોજાયેલો શબ્દ ગૌરમૂલકમાં પણ સંભળાય.
શ્રોત્રવૃત્તિ અમૂર્ત હોઈ, જોત વજેરે મૂર્ત પદાર્થોએ તેને ફેલાતી રોકવી શક્ય નથી, એટલે
[જોત વજેરે મૂર્ત પદાર્થોએ] વ્યવહિત શબ્દનું પણ શ્રવણ થાય. વળી, શબ્દાનુકૂળ (=
શબ્દ તરફથી આવતો) વાયુ હોય ત્યારે શબ્દનું શ્રવણ ન થાય કારણ કે [શબ્દ તરફ]
જતી વૃત્તિને તે વાયુ પ્રતિકૂળ હોય છે. શબ્દ દૂર રહેલો હોય છતાં તેના તરફથી વૃત્તિ
તરફ વાયુ આવતો હોય તો શબ્દનું શ્રવણ થાય છે અને વૃત્તિ તરફથી શબ્દ તરફ વાયુ
જતો હોય તો શબ્દ નિકટ હોય તોય તેનું શ્રવણ થતું નથી એ જે આપણે અનુભવીએ
છીએ તે આ પક્ષમાં જોઈતું થઈ જાય. વૃત્તિ અને વૃત્તિમત્ (=ઇન્દ્રિય)નો ભેદ નથી,
એટલે ઇન્દ્રિયવૃત્તિ ઇન્દ્રિયની જેમ વ્યાપક અને અને તો પછી શબ્દનું શ્રવણ સર્વત્ર કેમ
નથી થતું ?

244. આર્હતાસ્વાહુઃ—સૂક્તમૈઃ શબ્દપુદ્ગલૈરારબ્ધશરીરઃ શબ્દઃ સ્વપ્રભવભૂમેઃ
નિષ્ક્રમ્ય પ્રતિપુરુષં કર્ણમૂલમુપસર્પતીતિ । તદેતદતિસુભાષિતમ્ ।

વર્ણસ્યાવયવાઃ સૂક્ષ્માઃ સન્તિ કેચન પુદ્ગલાઃ ।

તૈર્વર્ણોડવયવી નામ જન્યતે પરય કૌતુકમ્ ॥

તેષામદૃશ્યમાનાનાં કીદૃશો રચનાક્રમઃ ।

કેન તત્સન્નિવેશેન કઃ શબ્દ ઉપજાયતામ્ ॥

લઘવોડવયવારૈતે નિબદ્ધા ન ચ કેનચિત્ ।

ન ચૈનં કઠિનં કર્તુ વર્ણાવયવિનં ક્ષમાઃ ॥

કૃશશ્ચ ગચ્છન્ સ કથં ન વિક્ષિપ્યેત મારુતૈઃ ।
 દલશો વા ન મજ્ઞેત વૃક્ષાદ્યમિહતઃ કથમ્ ॥
 પ્રયાણકાવધિઃ કશ્ચ ગચ્છતોઽસ્ય તપસ્વિનઃ ।
 એકશ્રોત્રપ્રવિષ્ટો વા સ શ્રૂયેતાપરૈઃ કથમ્ ॥
 નિષ્ક્રમ્ય કર્ણાદિકસ્માત્પ્રવેશઃ શ્રવણાન્તરે ।
 યદીવ્યેત કથં તસ્ય યુગપદ્વહુભિઃ શ્રુતિઃ ॥
 શ્રોતૃસંખ્યાનુસારેણ ન નાનાવર્ણસંભવઃ ।
 વક્તુસ્તુલ્યપ્રયત્નત્વાચ્છ્રોતૃમેદતદૈક્યયોઃ ॥
 તદલં પરિહાસસ્ય મહતો હેતુભૂતયા ।
 નમ્રક્ષપણકાચાર્યપ્રજ્ઞાચાતુર્યચર્ચયા ॥

જૈનો કહે છે—સૂક્ષ્મ શબ્દપુદ્ગલોથી અનેલો શબ્દ પોતાના જન્મસ્થાનથી નીકળી પ્રત્યેક પુરુષના કાનના મૂળે પહોંચે છે.

મીમાંસક-વાહ ! તેમણે બહુ જ સારું કહ્યું ! વર્ણુના અવયવો કેટલાક સૂક્ષ્મ પદ્મગદો છે અને તે સૂક્ષ્મપદ્મગદો વડે વર્ણુ અવયવી પેદા થાય છે—કૌતુક તો બુઝો ! તે અદ્વિત્યમાન [સૂક્ષ્મ શબ્દ પુદ્ગલો] શબ્દની રચના કયા ક્રમે કરે, તેમના કયા સન્નિવેશથી કયો શબ્દ બને ? આ સૂક્ષ્મ અવયવો કયા વડે જોડાયેલ નથી અને તેથી કંડિન વર્ણુવિયવીને બનાવવા સમર્થ નથી. કૃશ થયેલો વર્ણુવિયવી વાયુઓ વડે આડો કેમ ફટાઈ જતો નથી કે વૃક્ષ આદિ સાથે ઠકરાયેલો તે ટુકડે ટુકડા કેમ થઈ જતો નથી ? અને તે ચાલ ચાલ કરતા બિચારા વર્ણુવિયવીની યાત્રાનો અંત કયાં ? વળી એક કાનમાં પ્રવેશેલો તે બીજાઓ વડે સંભળાય કઈ રીતે ? જો એક કાનમાંથી નીકળી બીજા કાનમાં પ્રવેશે છે એવું સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તે એક સમયે યુગપદ્મ ઘણા બધાને સંભળાય કેમ ? શ્રોતાઓની જેટલી સંખ્યા હોય તે પ્રમાણે તેટલી સંખ્યામાં અનેક વર્ણુની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી કારણકે વક્તાનો [એક સમયે] એક જ ઉચ્ચારણરૂપ પ્રયત્ન હોય છે અને વળી શ્રોતાઓ અનેક હોય છે જ્યારે વક્તા તો એક જ હોય છે. દિગંબર જૈન આચાર્યોની પ્રજ્ઞાના ચાતુર્યની આ ચર્ચાને—જે મહાપરિહાસનું કારણ બની છે તેને—રહેવા દઇએ.

245 શાક્યપ્રાયાસ્ત્વાચક્ષતે અપ્રાપ્ત એવ શબ્દઃ શ્રોત્રશક્ત્યા ગૃહ્યતે इति ।
 તદેતદતિવ્યામૂઢમાષિતમ્, અમત્તિતુર્યતાયાં દૂરવ્યવહિતાદીનામશ્રવણકારણાભાવાત્,
 પ્રાપ્યકારિતાદ્યકર્મધર્માપ્રસજ્ઞાચ્ચ । ન ચ ચાર્વાકવદપરીક્ષિત એવાયમર્થ ઉપેક્ષિતું યુક્તઃ ।

245. લગભગ બધા જ બૌદ્ધો કહે છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંયોગમાં આવ્યા વિના જ શબ્દ શ્રોત્રના સામર્થ્યથી ગૃહીત થાય છે. આ તો અત્યંત બુદ્ધિહીનની વાત છે, કારણ કે શ્રોત્ર સાથે અસંયોગ તો બધા શબ્દોની બાબતમાં સરખો હોષ, દૂરસ્થ વ્યવહિત વગેરે શબ્દો ન સંભળાવાનું કોઈ કારણ રહેતું નથી, અને વળી ઈન્દ્રિયના સંયોગમાં આવીને

ગૃહીત થવાને પ્રાપ્તકારિતા નામને વિષયને જે ધર્મ છે તે પણ આપત્તિશ્રુત બની જાય છે. ઔદ્ધોની આ માન્યતા ચાર્વાકની માન્યતાની જેમ પરીક્ષા કર્યા વિના જે ઉપેક્ષણીય નથી.

246. इति कार्यत्वपक्षेऽस्य श्रुतास्तार्किककल्पनाः ।

અથાભિવ્યક્તિપક્ષેઽસ્ય શ્રુત શ્રોત્રિયકલ્પનામ્ ॥

246. શબ્દ કાર્ય ૩ એ પક્ષની તરફેણમાં તાર્કિકાએ કરેલી કલ્પનાઓ તમે સાંભળી. હવે શબ્દ વ્યવ્ય છે એ પક્ષની તરફેણમાં મીમાંસકોની કલ્પનાઓ સાંભળો.

247. विवक्षापूर्वकप्रयत्नप्रेर्यमाणस्तावद्वेगवत्तया क्रियावत्तया च कौष्ठ्यां बहिर्निस्सरति समीरण इति सुस्पष्टमेतत् । प्रत्यक्षनिकटपवनवादिनां पक्षे पवनसमये वक्तवदननिकटनिहितहस्तस्पर्शनैव स उपलभ्यते । अनुमेयमारुतपक्षेऽपि तदानीमास्यसमीपसन्निधापिततूलककर्मणा सोऽनुमीयते ।

સ ગચ્છન્ સર્વતોદિક્કઃ સ્તિમિતાનિલનોદનમ્ ।

કરોતિ કર્ણાકાશે ચ પ્રયાતિ શ્રુતિયોગ્યતામ્ ॥

સ ચ પ્રયત્નર્ત્ત્રત્વમન્દત્વેન તદાત્મકઃ ।

શબ્દે તથાવિધજ્ઞતિદેહુતામવલ્મ્બતે ॥

સ ચૈષ ગચ્છન્નુદામવેગયોગાહિતક્રિયઃ ।

શરવદ્વેગશાન્ત્યૈવ ન દૂરં ગન્તુમર્હતિ ॥

સ મૂર્તઃ પ્રસરન્મૂર્તૈરપરૈઃ પ્રતિરુદ્ધયતે ।

કુડચાદિભિરિતો નાસ્ય શ્રુતિર્વ્યવહિતાત્મનઃ ॥

સ વેગગતિયોગિત્વાદાગચ્છતિ યતો યતઃ ।

શ્રોતા તતસ્તતઃ શબ્દમાયાન્તમભિમન્યતે ॥

સ તુ શક્ત્વાદિસંયોગપ્રેર્યમાણઃ સમીરણઃ ।

શબ્દસ્યાવર્ણરૂપસ્ય ભવતિ વ્યક્તિકારણમ્ ॥

યદ્વા યદ્યપ્યવર્ણાત્મા શ્રોત્રબ્રાહ્મો ન વિદ્યતે ।

તથાઽપિ તત્ર શબ્દત્વં શ્રવણેન પ્રહીન્યતે ॥

247. કંઈક કહેવાની ઇચ્છા થવાને કારણે કરાતા પ્રયત્નથી પ્રેરાયેલો કાઠામાં રહેલો વાયુ વેગસહિત અને ગતિક્રિયાસહિત બહાર નીકળે છે એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. નિકટ રહેલો વાયુ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે એમ માનનારાના પક્ષમાં વાયુ બહાર નીકળતો હોય ત્યારે વક્તાના મુખની નજીક રાખવામાં આવેલ હાથના સ્પર્શથી જ તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. વાયુ અનુમેય છે એમ માનનારાના પક્ષમાં તે વખતે વક્તાના મુખ નજીક મૂકવામાં આવેલ રૂના ફરફરાટથી વાયુ અનુભિત થાય છે. બધી દિશાઓમાં ફેલાતો તે વાયુ નિશ્ચય વાયુને દૂર કરે છે અને

શ્રોત્રાકાશે પહોંચતાં જ શબ્દને શ્રવણયોગ્ય બતાવે છે. પ્રયત્નનો તીવ્રતા કે મંદતાને કારણે તીવ્ર કે મંદ બનેલો વાયુ શબ્દમાં તીવ્રતા કે મંદતાનું જે જ્ઞાન થાય છે તેનું નિમિત્ત બને છે. ઉદામ વેગથી યુક્ત હોવાને કારણે ગતિક્રિયા કરતો વાયુ વેગ શાંત થતાં બાણની જેમ, ફર જવા શક્તિમાન નથી. વાયુ મૂર્ત હોઈ, [એના માર્ગમાં] આવતા ખીબ મૂર્ત દ્રવ્યોથી તે રોકાય છે; તેથી ભીંત વગેરેથી વ્યવહિત (=અન્તરિત) શબ્દ સંભળાતો નથી. વેગ અને ગતિથી યુક્ત વાયુ જે તરફથી આવતો હોય છે તે તરફથી શબ્દ પણ આવે છે એવું શ્રોતા માની લે છે. તે વાયુ જ્યારે શાંત વગેરેના સંયોગથી પ્રેરાતો હોય છે ત્યારે તરફથી નહિ એવા શબ્દનો અભિવ્યક્તિનું તે કારણ બને છે. અથવા વર્ણરૂપ ન હોય એવા શબ્દ શ્રોત્રગ્રાહ્ય હોતો નથી, તેમ છતાં વર્ણરૂપ ન હોય એવા શબ્દનું શબ્દસ્વ સામાન્ય તો શ્રવણ દ્વારા ગૃહીત થાય છે.

248. તદિદ્ ન કાચિદસ્માભિરધિકા કલ્પના કૃતા, મારુતગતેરસ્યાઃ સર્વલોકપ્ર-
સેદ્ધત્વાત્ કર્ગાંશસંસ્કારમાત્રમદૃષ્ટં કલ્પિતમ્ । તદપિ કાર્યાર્થાપત્તિગમ્યત્વાન્નાપૂર્વમિતિ ।

અપસ્રપાતિનઃ સમ્યાઃ સત્યમુપત્ત્યપેક્ષયા ।

શબ્દસ્ય કલ્પનામાહુરભિવ્યક્તૌ લઘીયસીમ્ ॥

248. આન અમે [મીમાંસકાએ] અહીં વધારાની કલ્પના કરી નથી કારણ કે એ વાયુગતિને તો વધા લોકો જાણે છે. કર્ણાકાશના અદૃષ્ટ સંસ્કારની જ કલ્પના અમે કરી છે. તે અદૃષ્ટ સંસ્કાર પણ કાર્યાર્થાપત્તિ દ્વારા જાણી શકાતો હોઈ અપૂર્વ નથી, તદ્દન કપોલકલ્પિત નથી. અપક્ષપાતી સભ્યો શબ્દોત્પત્તિની કલ્પનાની અપેક્ષાએ શબ્દાભિવ્યક્તિની કલ્પનાને વધારે લાઘવવાળી કહે છે.

249. તદેવમભિવ્યક્તિપક્ષે નિયતગ્રહણોપપત્તેઃ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યયપ્રામાણ્યાન્નિત્યત્વ-
મેવોપગન્તવ્યમ્ ।

યા ત્વનૈકાન્તિકત્વોક્તિઃ ધીર્કર્મપ્રત્યભિજ્ઞયા ।

પ્રત્યક્ષે ચોદ્યમાનાઽસૌ દર્શયત્યતિમૂઢતામ્ ॥

તેનાનુમાનદોષેણ પ્રત્યક્ષં ન હિ દૂષ્યતે ।

સિદ્ધાન્તાન્તરચિન્તા તુ ભવેદ્મશમસંગતા ॥

નિર્વાધં પ્રત્યભિજ્ઞાનમસ્તિ ચેદ્બુદ્ધિકર્મણોઃ ।

તયોરપ્યસ્તુ નિત્યત્વં નો ચેત્ કા શબ્દતુલ્યતા ॥

તસ્માન્નિત્યઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાવાત્

સિદ્ધઃ શબ્દઃ પશ્યતાં તાર્કિકાણામ્ ।

અર્થાપત્તિઃ પૂર્વમુક્તા ચ તસ્મિન્

અસ્થાયિત્વે યુક્તયશ્ચ વ્યુદ્ધતાઃ ॥

અસ્તિ ચ વેદે વચનં સિદ્ધામનુવદતિ યદ્ ધ્રુવાં વાચમ્ ।

તલ્લિજ્જદર્શનાદપિ નિત્યઃ શબ્દોઽભિમન્તવ્યઃ ॥

249. ઉપર જણાવી ગયા એ રીતે અભિવ્યક્તિના પક્ષમાં [અમુક વખતે યધા જ શબ્દોનું નહિ પણ] અમુક શબ્દોનું જે પ્રહણ થાય છે તે ધટ્ટું હોઈ, પ્રત્યક્ષના નામના જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય દ્વારા શબ્દોનું નિત્યત્વ જ સ્વીકારવું જોઈએ.

શબ્દની પ્રત્યક્ષતા થતી હોવાના કારણે શબ્દને નિત્ય પુરવાર કરતા હો તેા હુદ્ધિ અને કર્મ (=ક્રિયા) જે અરેઅર અનિત્ય છે તે પણ નિત્ય પુરવાર થશે કારણ કે તેમની પણ પ્રત્યક્ષતા થાય છે—આ પ્રમાણે હુદ્ધિ અને કર્મની [અનુમાનરૂપ] પ્રત્યક્ષતા દ્વારા શબ્દની નિત્યતા પુરવાર કરનાર શબ્દપ્રત્યક્ષરૂપ પ્રત્યક્ષતામાં જે અનૈકાન્તિક દોષ જણાવવામાં આવ્યો છે તે એ દોષ દેનારની અત્યંત મૂઠતા દર્શાવે છે. [શબ્દ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે એટલે એની પ્રત્યક્ષતા પણ પ્રત્યક્ષરૂપ છે એથી જીવડું હુદ્ધિ અને કર્મ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી જ એટલે એમની પ્રત્યક્ષતા પ્રત્યક્ષરૂપ નથી પણ અનુમાનરૂપ છે.] અનૈકાન્તિકતાદોષ જે અનુમાનનો છે તેનાથી પ્રત્યક્ષને દૂષિત કરી શકાતું નથી. [શબ્દની પ્રત્યક્ષતા પ્રત્યક્ષરૂપ છે, તેથી તેમાં અનૈકાન્તિક દોષ સંભવે નહિ. જે કહો કે પ્રત્યક્ષતાગ્રાહિત હોવાને કારણે શબ્દનિત્યત્વસાધક અનુમાન અપ્રમાણ્ય છે તેા હુદ્ધિકર્મનિત્યત્વસાધક અનુમાન પ્રત્યક્ષતાગ્રાહિત હોવાથી અપ્રમાણ્ય કેમ નહિ? તે પણ અપ્રમાણ્ય કારે અને પરિણામે હુદ્ધિ-કર્મ નિત્ય બનવાની આપત્તિ આવે.] આ ખીજી રીતે જે તમે નૈયાયિકા વિચારશો તેા ખૂબ જ અસંગતતા આવશે. [અમે મીમાંસિકા કહીએ છીએ કે શબ્દની અનિત્યતા આનુમાનિકી છે અને નિત્યતા પ્રત્યક્ષાત્મક પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત છે અને અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોઈ પ્રત્યક્ષના નિર્માધ રહે છે; એથી જીવડું હુદ્ધિકર્મની પ્રત્યક્ષતા અનુમાનરૂપ છે અને અનિત્યતા પણ આનુમાનિકી છે તેથી જાને અનુમાનો તુલ્યબલ હોઈ પ્રત્યક્ષના નિર્માધ નથી. હુદ્ધિ અને કર્મ અતીન્દ્રિય દ્રવ્યમાં રહેતા હોઈ અપ્રત્યક્ષ છે અને તેથી અનુમાનથી તેમનું જ્ઞાન થાય છે એટલે જ તેમની પ્રત્યક્ષતાને આનુમાનિકા કહી છે.] હુદ્ધિ અને કર્મની પ્રત્યક્ષતા જે નિર્માધ હોય તેા તેઓ પણ ભલે નિર્માધ કારે. જે તેમની પ્રત્યક્ષતા નિર્માધ ન હોય તેા તેઓની શબ્દ સાથે સમાનતા કયાં રહી? નિષ્કર્ષ એ કે નૈયાયિકાના દેખતાં તેમનો અનાદર કરીને પ્રત્યક્ષતાના પ્રભાવથી શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થયો. શબ્દની નિત્યતા પુરવાર કરતું અર્થાપત્તિપ્રમાણ્ય પણ અમે પહેલાં કહ્યું છે અને શબ્દની અનિત્યતા પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલી દલીલોનું ખંડન કર્યું છે. વળી, વેદમાં એવાં વાક્યો છે જે જણાવે છે કે વાણી સિદ્ધ છે, નિત્ય છે [‘વાચા વિરૂપન્તિત્યયા’ આ વેદવચન છે. તેનો અર્થ છે ‘રૂપયતીતિ રૂપં કર્તા । વિગતં રૂપં યસ્યા ઇતિ કર્તૃરહિતેત્યર્થ’ । અતઃ એવ નિત્યા વાગિત્યર્થઃ’ અર્થાત્ ‘કર્તૃરહિત અને પરિણામે નિત્ય એવી વાણી વડે.’ આ શ્રુતિ અગ્નિસ્તુતિપરક હોવા છતાં વાણીનું નિત્યત્વ દર્શાવતી હોઈ શબ્દનિત્યત્વસાધક લિંગ છે.] આવાં વેદવચનરૂપ લિંગો દેખાતાં હોઈ શબ્દ નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

250. શિક્ષાવિદસ્તુ પવનાત્મકમેવ શબ્દમ્

આચક્ષતે તદસમજ્જસમપ્રતીતેઃ ।

અર્હેન્મતપ્રથિતપુદ્ગલપર્યુદાસ—

નીત્યા ચ વાચ્યવચવા અપિ વારણીયાઃ ॥

250. શિક્ષાશાસ્ત્રના વિદ્વાનો શબ્દને વાયુરૂપ જ કહે છે તે મત યરાયર નથી, કારણ કે તેવું પ્રતીત થતું નથી. [શિક્ષાશાસ્ત્રના વિદ્વાનો માને છે કે વાયુરૂપ અવયવો જ ખડાર નીકળીને શબ્દરૂપે સ્થૂળ બની જાય છે. લઠ્ઠામાંથી નીકળેલા ધૂમરૂપ સૂક્ષ્મ અવયવો સ્થૂળ ધૂમાવયવીને જન્મ આપે છે, તેવી જ રીતે ઠાઠામાંથી ખડાર નીકળેલા સૂક્ષ્મ વાયુરૂપ અવયવો જ સ્થૂળ વાયુઅવયવી અર્થાત્ શબ્દને જન્મ આપે છે.] જે રીતે શબ્દના અવયવો તરીકે જૈનમતમાં સ્વીકૃત પુદ્ગલરૂપ અવયવોનો નીરાસ કર્યો તે રીતે શબ્દના અવયવ તરીકે [શિક્ષાશાસ્ત્રમાં સ્વીકૃત] વાયુરૂપ અવયવોનો નીરાસ પણ કરવો જોઈએ.

251. યેડપિ સ્થૂલવિનાશદર્શનવશાદ્ બ્રૂયુઃ ક્ષણધ્વંસિનઃ

માવાન્તેડપિ ન શક્નુવન્તિ ગદિતું શબ્દસ્ય વિધ્વંસિતામ્ ।

અન્તે હિ ક્ષયદર્શનાત્ કિલ તથા તેષાં ભ્રમોડસ્મિન્પુનઃ

શબ્દે નાન્તપરિક્ષ્યાવિતિ કથં કુમ્ભાદિવદ્વિક્રિતા ॥

251. જોઆ (=મૌલો) સ્થૂળ વિનાશના દર્શનને આધારે વસ્તુઓને ક્ષણિક કહે છે તેઓ પણ શબ્દની વિનાશિતાને કહેવા શક્તિમાન નથી. અન્તે [ઘટ આદિ વસ્તુઓને] ક્ષય દેખાતો હોઈ, તેમને તેવો ભ્રમ થાય છે [કે વસ્તુઓ ક્ષણિક છે.] પરંતુ આ શબ્દમાં તો અન્ત અને ક્ષય બેય નથી, એટલે ઘટ વગેરેની જેમ તેની ક્ષણિકતા ક્યાંથી હોય ?

252 અત્ર બ્રૂમહે— ન સ્વલ ભવદભિહિતમેતત્ પ્રમાણદ્વયમપિ શબ્દનિત્યતાં પ્રસાધયિતુમર્હતિ । યાવતા યદર્થાપત્તિરવાદિ ‘દર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્’ હિતિ સા ક્ષીણૈવ, અર્થપ્રતીતે-રન્યથાડ્યુપપન્નત્વાત્ । તત્ર સાદૃશ્યમપ્યનમ્પુપગતમેવ દૂષિતમિત્યસ્થાને કિલષ્ટા ભવન્તઃ ।

ગત્વાદિજાતોરાશ્રિત્ય સમ્બન્ધગ્રહણાદિકઃ ।

અર્થાવગતિપર્યન્તો વ્યવહારઃ પ્રતેક્સ્યતિ ॥

252. અહીં અમે (=નૈયાયિકા) કહીએ છીએઃ આપે જણાવેલ બંનેય પ્રમાણો શબ્દનિત્યતા પુરવાર કરવા શક્તિમાન નથી, ‘શબ્દંતુ’ ઉચ્ચારણ શ્રોતાને અર્થપ્રતીતિ કરાવવા માટે થતું હોઈ, શબ્દને નિત્ય કહીએ પડે. અન્યથા શ્રોતાને અર્થપ્રતીતિ થાય નહિ—એ જે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ તમે કહ્યું તે અત્યંત દુર્બળ છે કારણ કે અર્થપ્રતીતિ અન્યથા પણ ઘટે છે, વળી, ત્યાં જે સાદૃશ્યને અમે માન્યું નથી તેની ખાતરી તમે દોષો ખતાવ્યા છે અને એમ જ્યાં જરૂર ન હતી ત્યાં કિલષ્ટ બન્યા છે. ગતવ વગેરે બાતઓને આધારે સંબંધગ્રહણ (= શબ્દાર્થસંબંધગ્રહણ) વગેરેથી માંડીને અર્થજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધીનો વ્યવહાર ધટશે.

253. નનુ ગત્વં પ્રતિક્ષિપ્તમેતદેવ પરીક્ષ્યતામ્ ।
 અસ્મિન્સમાપ્યતે વાદો મર્મસ્થાનમિદં ચ નઃ ॥
 પ્રતિક્ષિપ્તે ચ ગત્વાદૌ નાર્થસમ્પ્રત્યયોઽન્યથા ।
 પ્રત્યભિજ્ઞાનમૃમિશ્ચ નાન્યાઽસ્તીતિ વયં જિતાઃ ॥
 સિદ્ધે તુ ગત્વસામાન્યે તત્ત્વેવાર્થવેદનમ્ ।
 તદેવ પ્રત્યભિજ્ઞેયમિતિ યૃયં પરાજિતાઃ ॥
 તેનાન્યત્સર્વમુત્સૃજ્ય વાદસ્થાનકહમ્બરમ્ ।
 ગત્વાદિજાતિસિદ્ધચર્ચમથાતઃ પ્રયતામહે ॥

253. મીમાંસક-ગત્વભતિનો તો અમે નીરાસ કર્યો છે.

નૈયાયિક-એની જ [ફરી] પરીક્ષા કરો કારણ કે એમાં જ ચર્ચાની સમાપ્તિ રહેલી છે અને વળી સામાન્ય પદાર્થ અમારું મર્મસ્થાન છે. જે ગત્વ વગેરે સામાન્યોનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો ખીલુ કાઠી રીતે અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો વિષય એમના સિવાય બીજો કાઠી નથી, એટલે અમે જીત્યા. ગત્વ સામાન્ય પુરાવાર થતાં તેના કારણે જ અર્થનું જ્ઞાન થશે, તે જ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનો વિષય છે, એટલે તમે હાર્યા. એટલે ખીલુ બધો વાદવિષયોનો આડંબર છોડી ગત્વાદિ ભતિઓને પુરવાર કરવા માટે અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

254. તત્રેદં વિચાર્યતામ્—ય एष गकारभेदप्रतिभासः स किं व्यञ्जकभेदकृत उत वर्णभेदविषय इति ? व्यञ्जकभेदकृते तस्मिन्नेकत्वाद् गकारस्य किंवृत्ति गत्वसामान्यं स्यात् ? वर्णभेदविषयत्वे तु तद्भेदसिद्धेरभेदप्रत्ययस्य विषयो मृग्य इति तद्व्याख्यानपरिहार्यं गत्वसामान्यम् । तदुच्यते—नार्यं व्यञ्जकभेदकृतः गकारभेदप्रत्ययः । यदि हि व्यञ्जकभेदाधीन एष भेदप्रतिभासस्तर्हि यरलवादिवर्णभेदप्रत्ययोऽपि तत्कृत एव किमिति न भवति ? ततश्च सकलवर्णविकरणातीतमेकमनवयवं शब्दतत्त्वं वैयाकरणवदभ्युपगन्तव्यम् ।

254. તો અહીં આનો વિચાર કરીએ—જે આ ગકારના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે તે શું વ્યંજકભેદને કારણે છે કે પછી તે જ્ઞાનનો વિષય જ વર્ણભેદ છે ? જે ન વ્યંજકભેદને કારણે હોય તો ગકારનું એકત્વ જ રહે, પરિણામે ગત્વસામાન્ય શેમાં કોઈ કારણ કે સામાન્ય એકમાં રહેતું નથી, અનેકમાં રહે છે.] જે તે ભેદજ્ઞાનનો વિષય જ વર્ણભેદ હોય તો ભેદજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ જવાથી હવે અભેદજ્ઞાનનો વિષય ગત્વસામાન્ય અપરિહાર્ય બને છે.

અમે નૈયાયિકો કહીએ છીએ કે—આ ગકારના ભેદનું જ્ઞાન થવાનું કારણ વ્યંજકભેદ નથી, જે ગકારના ભેદનું જ્ઞાન વ્યંજકભેદને અધીન હોય તો ચ, ર, લ, વ, આદિ વર્ણભેદનું જ્ઞાન પણ વ્યંજકભેદના કારણે જ કેમ ન જન્મે ? અને તો પછી વૈયાકરણોની જેમ સકળ વર્ણભેદોથી પર એક નિરવયવ શબ્દબદ્ધ સ્વીકારનું જેઠાં.

555. અથ મનુષે યરલવાદીનામિતરેતરવિમત્સ્વરૂપપરિચ્છેદાદ વિષયમેદકૃત
 એવ મેદપ્રત્યયઃ નોપાધિનિબંધનઃ ઇતિ, તર્હિ ગજ્ઞાગગનગર્ગાદૌ ગકારમેદપ્રતિભાસો-
 ઽપ્યેષ ન વ્યજ્જકમેદાધીનો ભવિતુમર્હતિ, તત્રાપિ પાસ્પરવિમિન્નગકારસ્વરૂપપ્રતિ-
 ભાસાત । શુકસારિકામનુષ્યેષુ હિ વક્તૃમેદે સતિ વ્યજ્જકનાનાત્વસમ્ભાવનયા વર્ણ-
 મેદપ્રત્યયસ્ય તત્કૃતત્વં કામમાશઙ્ક્યેતાપિ, વક્ત્રોકત્વે તુ ગગનાદૌ કુતસ્તત્કૃતો મેદઃ ?

255. જો તમે મીમાંસકા માનતા હો કે ય, ર, લ, વ આદિ વર્ણોના એકખીભથી
 જુદા સ્વરૂપનું ગ્રંથણ થતું હોઈ, ય, ર, લ, વ, આદિ વર્ણોનું ભેદજ્ઞાન [વિષયભેદને કારણે
 થાય છે, [વ્યંજકરૂપ] ઉપાધિભેદને કારણે થતું નથી, તો ગંગા, ગગન, ગર્ગ વગેરે શબ્દગત
 ગકારના ભેદનું આ જ્ઞાન પણ વ્યંજકભેદના કારણે થવું ઘટતું નથી, કારણ કે ત્યાં પણ
 એકખીભથી જુદાં ગકારસ્વરૂપોનું ગ્રંથણ થાય છે. [વળી] શુક, સારિકા, મનુષ્ય, એમ
 વક્તાઓનો ભેદ હોતાં વ્યંજકભેદની સંભાવના હોવાથી વર્ણભેદનું જ્ઞાન વ્યંજકભેદજન્ય
 હોવાની શંકા કરાય પણ ખરી, પરંતુ વક્તા એક જ હોતાં ગગન, ગંગા, ગર્ગ વગેરે
 શબ્દગત ગવર્ણોનો ભેદ વ્યંજકભેદજન્ય છે એમ કેમ કહેવાય ?

256 નનુ તત્રાપિ મરુતો મિન્ના એવ વ્યજ્જકાઃ, મુલ્લં ત્વેકં ભવતુ । કિં તેન ?
 તદપિ વા મિન્નમિત્યેકે । ઉચ્યતે — સ તર્હિ મરુતાં મેદો યરલવાદિધ્વપિ તુલ્ય ઇતિ
 મા મૃત્તેષામપિ મેદઃ ।

256. મીમાંસક—ત્યાં પણ વાયુઓ ભિન્ન વ્યંજકા છે, ભલે ને મુખ એક રહ્યું. [કાઈ
 પૂછે કે] તેથી શું ? તેથી મુખ પણ ભિન્ન અને છે એમ કેટલાક માને છે.

નૈયાયિક—વાયુઓનો ભેદ ય, ર, લ, વ, વગેરેમાં પણ આ ગકારની જમ છે, તો
 ય, ર, લ, વ વર્ણોનો ભેદ પણ ન થાયો.

257. નનુ યરલવાનાં વિશેષપ્રતીતિરસ્તિ, ગકારે તુ સા નાસ્તીત્યુક્તમ્ । ઉચ્ચારણ-
 સ્યૈવ તત્ર મેદો નોચ્ચાર્યસ્યેતિ । નૈતસારમ્ । મા મૃદેષ વિશેષ ઇતિ પ્રતીતિર્મેદ-
 બુદ્ધિસ્તુ ત્રિયને એવ । અન્યા ચ વિશેષબુદ્ધિરુચ્યતે અન્યા ચ મેદઃબુદ્ધિરિતિ । વિશેષ-
 પ્રતિભાસેઽપિ ક્વચિદ્ વિચ્છેદપ્રતીતિદર્શનાત્ ।

257. મીમાંસક—ય, ર, લ, વ વર્ણોમાં વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે, ગકારમાં વિશેષનું
 જ્ઞાન થતું નથી એમ કહેવામાં આવેલ છે. ત્યાં માત્ર ઉચ્ચારણનો ભેદ છે, ઉચ્ચાર-
 ગવર્ણોનો ભેદ નથી.

નૈયાયિક—આ તમારી વાતમાં કંઈ સાર નથી. [‘આમાં’ આ વિશેષ છે’ એવું વિશેષનું
 જ્ઞાન ભલે ન થાય, પરંતુ [‘આ આનાથી ભિન્ન છે એવું’ ભેદનું જ્ઞાન તો થાય છે જ.
 વિશેષનું જ્ઞાન જુદું છે અને ભેદનું જ્ઞાન જુદું છે, કારણકે [‘આમાં આ વિશેષ છે અને આમાં
 આ વિશેષ છે’ એવા વિરોધના જ્ઞાન વિના પણ કોઈક વાર [‘આ આનાથી ભિન્ન છે’ એવું]
 ભેદનું જ્ઞાન થતું જણાય છે.

258. નન્વત્રોચ્યતે—

દશ્યતે શાબલેયાદિવ્યક્તચન્તરવિલક્ષણા ।

બાહુલ્યે દિગોવ્યક્તિસ્તેન ભેદોઽસ્તિ વાસ્તવઃ ॥

ન તુ દ્રુતાદિભેદેન નિષ્પન્ના સમ્પ્રતીયતે ।

ગવ્યક્તચન્તરવિચ્છિન્ના ગવ્યક્તિપરા સ્ફુટા ॥ इति

258. મીમાંસક—આ બાબતમાં અમારું કહેવું છે કે, શાબલેય આદિ અન્ય ગો વ્યક્તિઓથી બાહ્યેય આદિ ગો વ્યક્તિઓ વિલક્ષણ દેખાય છે એટલે ભેદ વાસ્તવિક છે. પરંતુ અહીં દ્રુત આદિ (ઉચ્ચારણ)ભેદ દ્વારા એક ગવ્યક્તિ બીજી ગવ્યક્તિથી અલગ નિષ્પન્ન થતી હોવા છતાં સ્પષ્ટપણે ભિન્ન જણાતી નથી. [અર્થાત્ જે કંઈ ભેદ ગવ્યક્તિઓમાં જણાય છે તે દ્રુત આદિ ઉચ્ચારણભેદને કારણે છે, વાસ્તવિક નથી.]

259. નૈતદ્યુક્તમ્ । શાબલેયાદૌ પ્રતિવ્યક્તિ સાસ્નાચુરકકુદાચવ્યવવર્તિનો વિશેષાઃ પ્રતિભાસન્તે । તે ચ સ્થૂલત્વાત્સુગમા ભવન્તિ । યત્ર તુ તિલતળડુલકુલકુલ્લાદૌ પ્રતિસિક્કથં વિશેષા ન પ્રતિભાસન્તે । તત્ર વિશેષપ્રતીત્યભાવેઽપિ વિચ્છેદપ્રતિભાસો વિચ્યતે એવ, સિક્કથાત્ સિક્કથાન્તરત્વેન પ્રતિભાસાત્ । એવમિહાપ્યેષ ગકારવિશેષ इति પ્રતિભાસાભાવેઽપિ વિચ્છેદપ્રહ્ણાદ ગકારનાનાત્વમ્ ।

259. નૈયાયિક—આ તમારું કહેવું યોગ્ય નથી. શાબલેય વગેરે ગાયોમાં પ્રતિ વ્યક્તિ સાસ્ના, પુર, કકુદ, વગેરે અવયવોમાં રહેલા વિશેષો દેખાય છે, અને સ્થૂળ હોવાને કારણે સહેલાઈથી જાણી શકાય એવા હોય છે. પરંતુ જ્યાં તિલ, તંડુલ, કકુલ વગેરેમાં પ્રતિકુલ વિશેષો દેખાતા નથી, ત્યાં વિશેષતા જ્ઞાનના અભાવમાં અન્યત્વનું તો જ્ઞાન થાય છે જ, કારણ કે એક કણથી બીજો કણ ભુદો દેખાય છે. એ જ રીતે અહીં ‘આ ગકારનો આ વિશેષ છે’ એવા જ્ઞાનના અભાવમાં ‘આ ગકારથી આ ગકાર ભિન્ન છે’ એવું ભેદજ્ઞાન થતું હોઈ ગકાર એક નથી પણ અનેક છે.

260. નનુ તળડુલાદાવપિ સિક્કથાત્સિક્કથાન્તરે વિશેષાઃ પ્રતિભાસન્તે એવ । તદ—પ્રતિભાસે ભેદસ્યાપિ પ્રતીતુમશક્યત્વાત્ । મૈવં વાદીઃ । યત્ને સતિ ચતુરશ્રત્રિકોણવર્તુ-લ્લાદિવિશેષા અપ્યમુત્ર પ્રતિભાસિષ્યન્તે । એવં ચ ગકારેવપિ । પ્રયત્નં વિનાઽપિ તુ પ્રથમાક્ષિણાત એવ વિચ્છેદબુદ્ધિરુત્પદ્યતે इति તયૈવ નાનાત્વસિદ્ધિઃ ।

260. મીમાંસક—તંડુલ વગેરેમાં પણ એક કણથી બીજા કણમાં જે વિશેષો છે તે જણાય છે જ, કારણ કે તે ન જણાતા હોય તો એક કણથી બીજા કણના ભેદને પ્રશ્ન કરવાનું પણ અશક્ય બની જાય.

નૈયાયિક—એમ ન કહો. પ્રયત્ન કરીએ તો જ ચતુરશ્રત્વ, ત્રિકોણત્વ, વર્તુલત્વ વગેરે વિશેષો અહીં (=કણોમાં) પણ દેખાશે, એવું જ ગકારોની બાબતમાં છે, પરંતુ ભેદજ્ઞાન તો નજર પડતાં જ પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે; આ ભેદજ્ઞાનથી જ ગકારોની અનેકતા પુરવાર થાય છે.

261. નનુ નૈવાનધિગતવિશેષસ્ય વિચ્છેદબુદ્ધિરુત્પત્તમર્હતિ इति વિશેષબુદ્ધિરેવ વિચ્છેદબુદ્ધિઃ । નૈતદેવમ્, અમણાદિકર્મક્ષણાનાં સૂક્ષ્મવિશેષાપ્રતિભાસેડપિ વિચ્છેદ-પ્રતિભાસાત્ । નનુ તત્રાપિ વિશેષગ્રહણં કર્ણ્યતે, અન્યથા વિચ્છેદપ્રતીત્યનુપપત્તેઃ । યથેવં વર્ણેષ્વપિ ગગનાદૌ વિચ્છેદપ્રતીતિદર્શનાત્કર્ણ્યતાં વિશેષગ્રહણમ્ । નન્વસ્યેવ તત્ કિન્વૌપાધિકં સ્ફટિકે રક્તપ્રત્યયવત્ । વિષમો દૃઢાન્તઃ । સ્ફટિકસ્ય શુદ્ધસ્ય દૃષ્ટત્વાલ્લાક્ષણપાધિનિમિત્તકો ભવતુ રક્તપ્રત્યયઃ, વર્ણાનાં તુ નિત્યમેવો-દાત્તાદિવિશેષવતાં પ્રતિભાસાત્ તદ્રહિતાનામનુપલબ્ધેશ્ચ નૈસર્ગિકં ઇવાયં ભેદઃ । તથથા બુદ્ધિનાં ઘટપટાદિવિષયવિશેષશૂન્યાનામસંવેદનાત્ પ્રતિવિષયં નાનાત્વમ્ તથા વર્ણાના-મપિ ઉદાત્તાદિવિશેષશૂન્યાનામસંવેદનાત્ પ્રત્યુદાત્તાદિવિશેષં નાનાત્વમ્ ।

261. મીમાંસક—વિશેષને જ્યાં વિના ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી ઘટે નહિ એટલે વિશેષબુદ્ધિ જ ભેદબુદ્ધિ છે.

નૈયાયિક—ના, એવું નથી, કારણ કે જમણ વગેરે ક્રિયાક્ષણોના સૂક્ષ્મ વિશેષોના જ્ઞાન વિના પણ ભેદજ્ઞાન થતું જણાય છે.

મીમાંસક—ત્યાં પણ વિશેષતું ગ્રહણ કરવાનું જોઈએ, અન્યથા ભેદજ્ઞાન ઘટશે નહિ.

નૈયાયિક—જો એમ હોય તો ગગન આદિ શબ્દગત ગવર્ણોમાં પણ ભેદજ્ઞાનતું દર્શન થતું હોઈ તે ગવર્ણોના વિશેષોતું ગ્રહણ પણ કરવો.

મીમાંસક—ત્યાં પણ વિશેષોતું ગ્રહણ હોય છે જ, પરંતુ તે ઔપાધિક હોય છે - જેમ સ્ફટિકમાં રક્તતાતું જ્ઞાન ઔપાધિક હોય છે તેમ.

નૈયાયિક—દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે. શુદ્ધ સ્ફટિકને દેખ્યો હોઈ, તેમાં થતું રક્તતાતું જ્ઞાન લાખ આદિ ઉપાધિને નિમિત્તે હોઈ શકે. પરંતુ વર્ણો તો સદા ઉદાત્ત આદિ વિશેષોવાળા જ દેખાય છે, તે વિશેષોથી રહિત તેઓ જ્ઞાત થતા જ નથી, એટલે વર્ણોનો ભેદ સ્વાભાવિક છે, [ઔપાધિક નથી.] જેમ ઘટ, પટ આદિ વિષયવિશેષોથી શૂન્ય જ્ઞાનેતું સંવેદન થતું ન હોઈ, તે જ્ઞાનો પ્રતિવિષય ભિન્ન છે તેમ ઉદાત્ત આદિ વિશેષોથી શૂન્ય વર્ણોતું પણ સંવેદન થતું ન હોઈ, તે વર્ણો પ્રતિવિષય ભિન્ન છે.

262. નનુ બુદ્ધિકૈવ નિત્યા ચ વિષયભેદોપાધિનિબન્ધનસ્તદ્ભેદ इति । શાન્તમ્, સ્વપ્નમેવ 'બુદ્ધિજન્મ પ્રત્યક્ષમ્' [જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧.૫] હત્યભિધાનાત્ । અસ્મામિશ્ચ બુદ્ધિનિત્યતાયા ઉપરિષ્ઠાન્નિરાકરિષ્યમાણત્વાત્ । વિષયભેદાચ્ચ તદ્ભેદાભિધાને વિષયસ્યાપિ કુત્ત્વેદાનોં ભેદઃ । બુદ્ધિભેદાદિતિ ચેદ્મતેરેતરાશ્રયપ્રસન્નઃ । તદિમાઃ સ્વત્ત્વેદાનોં ભેદવત્યો બુદ્ધયઃ વિષયાણામપિ સ્વતઃ ભેદો ભવતિ, સ ચ બુદ્ધિમિત્રાયતે હત્યલમર્થાન્તરગમનેન । યથા ચ શુક્લગુણસ્ય ભાસ્વરપૂસરાદિભેદવતો નાનાત્વં તથા વર્ણસ્યાપ્યુદાત્તાદિભેદવતઃ ।

262. મીમાંસક—બુદ્ધિ એક જ છે અને નિત્ય છે; તેની અનેકતા તો વિષયભેદરૂપ ઉપાધિને કારણે છે.

નૈયાયિક—રહેવા દો. આ શું કહો છો? કારણ કે તમે પોતે જ કહ્યું છે કે ‘....જે બુદ્ધિ જન્મે છે તે પ્રત્યક્ષ છે.’ અને અમે નૈયાયિકા તો બુદ્ધિની નિત્યતાનો નીરાસ આગળ ઉપર [આઠમા આદિત્તમાં] કરવાના છીએ. વિષયભેદે બુદ્ધિભેદ કહેતા હો તો અમે પૂછીએ છીએ કે વિષયનો પણ ભેદ હવે કયાંથી? જો કહો કે બુદ્ધિભેદને કારણે, તો ઇતરેતરાશ્રય-દોષની આપત્તિ આવશે. તેથી [તમારે માનવું જોઈએ કે] આ બુદ્ધિઓ સ્વતઃ જ ભેદવાળી છે; અને વિષયોનો ભેદ પણ સ્વતઃ જ છે પણ તે બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. ખીજા બાજુનો ચર્ચા અત્યારે રહેવા દઈએ. [નિષ્કર્ષ એ કે] જેમ ભાસ્વર, ધૂસર, વગેરે ભેદવાળા શુક્લગુણુ’ નાનાત્વ છે તેમ ઉદાત આદિ ભેદવાળા વર્ણુ’ પણ નાનાત્વ છે.

263 શુક્લગુણોડ્યેક એવ, આશ્રયમેદાત્તુ તદ્ભેદ इति चेद् अहो रसस-
मारूढो भट्टः !

કર્મકેં બુદ્ધિરપ્યેકા જગત્યેકસ્સિતો ગુણઃ ।

તત્તૈતન્નિત્યમિત્યેતાઃ સ્ત્રીગૃહે કામુકોક્તયઃ ॥

અપિ ચૈકાત્મવાદોડ્યેવમેવાવતરેત્ સુખદુઃખ્યાદિભેદસ્ય શરીરમેદેનાપ્યુપપત્તેઃ ।
અદ્વૈતસ્ય ચ નાતિદવીયાનેષ પન્થા इत्यलमलीकविकल्थनेन । तस्माद् बुद्ध्यदिवत्
सर्वदा सविशेषाणामेव वर्णानां ग्रहणान्नानात्वम् ।

263. મીમાંસક—શુક્લગુણુ પણ એક જ છે, આશ્રયભેદે તેનો ભેદ જણાય છે.

નૈયાયિક—અરે કુમારિત્ત ભટ્ટ તો શું ગારરસમાં ચડી ગયા । જગતમાં કર્મ એક છે, બુદ્ધિ પણ એક છે, એક જ શુક્લગુણુ છે અને તે નિત્ય છે — આ બધી ઉક્તિઓ તો સ્ત્રીગૃહમાં કામાતુરની છે. વળી, આ રીતે તો એકાત્મવાદ બિતરી આવે, કારણકે ‘સુખી’ ‘દુઃખી’ વગેરે ભેદનો ખુલાસો શરીરભેદથી થઈ જાય છે. આ માર્ગ અદ્વૈતથી બહુ છેડે નથી. મારે, ખેડી ‘બકાશો હાંકવાનું’ રહેવા દો. આ બધાનો નિષ્કર્ષ એ કે બુદ્ધિ વગેરેની જેમ વર્ણો ઉપેક્ષા વિશેષો સહિત જ ગૃહીત થતા હોઈ અનેક છે.

264. तत्रैतस्यात् यः गगनादावकारोपश्लेषकृत एव भेदप्रत्ययः, न स्वरूपभेद इति । तदयुक्तम्. अकारस्यापि भवन्मते भेदाभावात् । अविद्यमाने च तदुपश्लेषे दिग्गजो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभासो भवत्येव । तथा च समदः सम्मदः, पटः पटः, आसनम् आसनं, मलः मलः, अविक्रः अविक्रः, पतिः पतिः, पतनं पतनमि-
त्यादावपि भेदप्रतीतिः । अर्थप्रतीतिभेदोऽपि दिग्गजदिग्गजादौ शब्दान्तर-
निमित्तको भवितुमर्हति, न द्विरुच्चारणकृतः । ग्रन्थाधिक्यादर्थान्वयम्, नोच्चा-
रणभेदात् । शतकृतोऽपि प्रयुक्ते गोशब्दे सास्नादिमदर्थव्यतिरिक्तवाच्यसंप्रत्ययाभा-
वात् । तथा च दिग्गज इति द्विगकारको निर्देश इत्याचक्षते शब्दविदः, न
द्विर्गकार उच्चारित इति ।

264. મીમાંસક—‘ગગન’ વગેરે શબ્દોમાં ગવર્ણોનો સ્પર્શથી ભેદ ન હોવા છતાં ગવર્ણોના ભેદનું જ્ઞાન થવાનું કારણ ગવર્ણ સાથે ‘અ’સ્વરનો સંયોગ છે.

નૈયાયિક—તે બરાબર નથી, તમારા મને તો અકારોનો પણ ભેદ નથી. [‘દિગ્ગજ’ શબ્દમાં પ્રથમ ‘ગ’વર્ણને ‘અ’સ્વરનો સંયોગ નથી એટલે તમારા મને એ પછી આવતા ‘ગ’વર્ણથી તેના ભેદની પ્રતીતિ થાય નહિ અને પરિણામે ‘દિગ્ગજ’ અને ‘દિગ્ગ’ બેના ભેદની પ્રતીતિ પણ ન થાય. પરંતુ] આ રીતે જ્યારે દિગ્ગજમાં પ્રથમ ગવર્ણને ‘અ’સ્વરનો સંયોગ નથી હોતો ત્યારે પણ ‘દિગ્ગજ’ અને ‘દિગ્ગ’ એ બેના ભેદની પ્રતીતિ થાય છે જ. તેવી જ રીતે સમઃસમઃ, પટ-પટ, આસન-આસન, મલ-મલ, અવિક-અવિક, પતિ-પતિ, પતન-પતન વગેરે ઉદાહરણોમાં પણ [‘અ’સ્વરનો સંયોગ જોડકાના ખીજ સભ્યમાં છે નહિ તેમ છતાં] તેમના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે. [દિગ્ગજ-દિગ્ગજ વગેરેની ખ્યાતમાં અર્થની પ્રતીતિ જુદી જુદી થાય છે તેનું કારણ તે પ્રતીતિઓનું નિમિત્તકારણ શબ્દ જુદો જુદો છે એ છે, અને નહિ કે [એકમાં વર્ણ એક વાર ઉચ્ચારવામાં આવ્યો છે અને ખીજમાં] બે વાર ઉચ્ચારવામાં આવ્યો છે એ, અન્યનું આધિક્ય જ અર્થના આધિક્યનું કારણ છે અને નહિ કે ઉચ્ચારણભેદ [યા ઉચ્ચારણાધિક્ય]. ‘ગો’શબ્દ સો વાર ઉચ્ચારો તો પણ ધાણી-ચુકત અર્થથી જુદા વાગ્ય અર્થની પ્રતીતિ તેનાથી થવાની નહિ. ઉપરાંત, ‘દિગ્ગજ’ એ શબ્દ બે ગકાર ધરાવે છે એમ વૈધાકરણો કહે છે, ગકાર બે વાર ઉચ્ચારાયો છે એમ કહેતા નથી.

265. નનુ ગોગુરુગિરિગોહાદાવઙ્મેડપિ ગકારપ્રત્યયાનુવૃત્તેરેક એવાયં ગકારઃ । મૈવં વોચઃ, ઇષ એવ હિ ભેદપ્રત્યયોડસ્માભિરુપદર્શિતઃ । વિનાડપિ ચ અજુપ-શ્લેષં દિગ્ગજાદૌ ભેદપ્રત્યયો વર્ણિતઃ । ન ચ વયમભેદપ્રત્યયમપહ્નુમહે, કિન્તુ ભેદપ્રત્યયસ્યાપ્યવાધિતસ્ય ભાવાદનન્યથાસિદ્ધત્વાચ્ચ ગવાદિવત્ સામાન્યવિશેષરૂપતાં મુઃ । વ્યજ્જકમે. નિબન્ધનત્વં તુ યરલવાદાવપિ વક્તું શક્યમિત્યુક્તમેવ । અપિ ચ શાબલેયાદિભેદપ્રત્યયસ્યાપિ વ્યજ્જકભેદનિબન્ધનત્વાદેક એવાસૌ સ્યાત્ ।

265. મીમાંસક—ગો, ગુરુ, ગિરિ, ગેહ વગેરે શબ્દોમાં ‘ગ’વર્ણ સાથે જોડાયેલ સ્વરોનો ભેદ હોવા છતાં ગકારની પ્રતીતિ તો બધામાં અનુસ્યત છે એટલે આ ગકાર એક જ છે.

નૈયાયિક—એ પ્રમાણે ન કહો. આ વર્ણભેદના જ્ઞાનને જ અપે સમજવું છે. સ્વર-સંયોગ વિના પણ ‘દિગ્ગજ’ વગેરે ઉદાહરણોમાં વર્ણભેદનું જ્ઞાન થાય છે એ અમે દર્શાવ્યું છે. અમે અભેદના જ્ઞાનને નકારતા નથી. પરંતુ ભેદનું અપાધિત જ્ઞાન પણ થતું હોવાને કારણે તેમ જ ખીજ કાઈ પણ રીતે તે ભેદનું જ્ઞાન ન ઘટતું હોવાને કારણે ગાય વગેરેની જેમ સામાન્ય-રૂપતા અને વિશેષરૂપતા બંને તેનામાં (વર્ણમાં) છે એમ અમે કહીએ છીએ. વ્યજ્જકભેદને કારણે વર્ણભેદનું જ્ઞાન થાય છે એ વાત તો ય, ર, લ, વ વગેરે વર્ણોની ખ્યાતમાં પણ કહેવી શક્ય છે એ અમે જણાવી ગયા છીએ જ. [અર્થાત્ વ્યજ્જકભેદને કારણે વર્ણોનો ભેદ

જણાય છે, હકીકતમાં વર્ણોના ભેદ નથી એમ ગકારની ખાતમતાં કહેશે. તે તે જ દલીલને આધારે ૧ અને ૨ વર્ણોના પણુ ભેદ હકીકતમાં તમે સ્વીકારી શકશો નહિ.] વળી, શાખાશ્રેય વગેરેના ભેદની પ્રતીતિ પણુ વ્યંજકભેદને કારણે હોઈ ગાય એક જ છે અર્થાત્ ગોપિંડો કે ગોવ્યક્તિઓના અભેદ છે એમ માનવાની આપતિ આવશે.

266. નનુ તત્ર કો વ્યજ્જકો યદ્દેદકૃતઃ પિણ્ડમેદપ્રત્યય ઇષ્યતે ? આહ ચ—
ન પિણ્ડવ્યતિરેકેણ વ્યજ્જકોઽત્ર ધ્વનિર્યથા ।

પિણ્ડવ્યજ્જયૈવ ગોત્વાદિજાતિનિત્યં પ્રતીયતે ॥ [શ્લોઽવાન્સ્ફોટઽ ૩૬] હિતિ તદ્યુક્તમ્, ગોત્વજાતેર્ગત્વવિદાતાં વિવાદાસ્પદીભૂતત્વાત્, પિણ્ડમેદપ્રત્યયસ્ય ચક્ષુ-
વ્યાપારમેદાદપ્યુપપત્તેઃ ।

266. મીમાંસક—ત્યાં વ્યંજક જ કયો છે કે જેના ભેદને આધારે પિંડભેદનું જ્ઞાન ધરજામાં આવે ? [નથી જ.] અને કહ્યું પણુ છે કે ‘જેમ શબ્દનો વ્યંજક શબ્દથી જુદો થતો છે તેમ અહીં પિંડથી જુદો પિંડનો કોઈ વ્યંજક નથી; ગોત્વ વગેરે ભતિ હંમેશા પિંડ દ્વારા જ વ્યક્ત થતી દેખાય છે. [ગોત્વભતિનો વ્યંજક ગોત્વભતિથી ભિન્ન ગોપિંડ છે પણુ ગોપિંડનો વ્યંજક ગોપિંડથી ભિન્ન કોઈ નથી].

નૈયાયિક—આ તમારું કહેવું ગોવ્ય નથી, કારણકે ગત્વની જેમ અત્યારે તો ગોત્વ-ભતિ પણુ વિવાદાસ્પદ છે. વળી, પિંડભેદનું જ્ઞાન ચક્ષુવ્યાપારભેદ દ્વારા પણુ ઘટે છે. [અર્થાત્ ગોપિંડો એક હોવા છતાં ચક્ષુવ્યાપારભેદને કારણે તેમના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહી શકાય].

267. નનુ સકૃદપિ વ્યાપૃતલોચનસ્ય પરસ્પરવિભક્તપિણ્ડપ્રતિભાસો ભવતિ ।
મૈવમ્, તદાનીં ગોમાત્રપ્રતીતિઃ । ‘एष शाबलेयः’ ‘एष बाहुलेयः’ इति तु विशेषग्रहणे चक्षुर्व्यापारमेदोऽपरिहार्यः । यदि चाद्यगोपिण्डमेदे प्रथमाक्षसन्निपातजा बुद्धिः सुभ-
गतां गता, गकारभेदे तर्हि किंकृतमस्या दौर्भाग्यम् ? तत्रापि प्रथमश्रोत्रव्यापार-
वेलायामनवगतव्यज्जकविभागस्यापि गगनगङ्गादौ गकारभेदः प्रतिभासते एवेत्यलं
प्रसङ्गेन । तदयं वस्तुसंक्षेपः । उपेक्षतां वा सर्वत्र सामान्यविशेषव्यवहारः,
इष्यतां वा गोत्वादिवद् गकारभेदवृत्ति गत्वसामान्यम् । अत्वमपि गत्वदप्रत्या-
क्ष्येयम्, इतरेतरविलक्षणानामकाराणां ह्रस्वर्धप्लुतादिभेदेन प्रतिभासात् । यः पुनः
आकारेऽप्यकारप्रत्यभिज्ञानं ब्रूयात् तस्येकारोकारप्रतीतिष्वप्यकारस्यैव ग्रहणप्रसक्तिः,
अचूत्वाविशेषात् । अथ तदविशेषेऽपि अवर्णादिवर्णस्य भेद इष्यते, स तद्धाका-
रस्य न निहोतव्यः । एवं च सत्यरण्याऽऽरण्यशब्दाभ्यां भिन्नार्थપ્રતીતિરુપપત્તયતે ।
उदात्तानुदात्तस्वरितसंवृतविवृतादिभेदोऽपि शब्दविदां प्रत्यक्ष एव, गीतज्ञानामिव

સ્થાનમાભાષાવિભાગઃ । તસ્માદ્દષ્ટાદશભેદમકારમાચક્ષતે । અત્વં ચ તત્સામાન્ય-
મર્ણકુઠશબ્દેન વ્યવહરન્તીતિ । યત્તુ ધ્વનિધર્મસ્યાપિ દીર્ઘાદિઃ અર્થપ્રતિપત્યજ્ઞત્વં તુરગ-
વેગશ્ચક્રમ્ તદપ્યદ્વદયજ્ઞમમ્ । શબ્દાદર્થં પ્રતિપદ્યન્તે લોકાઃ, ન મરુદ્ધ્યઃ । અથ
મરુતામપિ તથા વ્યુપત્તેરર્થપ્રતીતિરેતુત્વં, તર્હિ વ્યુપત્તિરેવ પ્રમાણં સ્યાત્ ન શબ્દઃ,
વ્યુપત્તેરવ્યભિચારાત્, શબ્દસ્ય ચ વ્યભિચારાત્ ઇત્યાસ્તામેતત્ ।

તસ્માદ્ ગત્વાદિસામાન્યૈરર્થસંપ્રત્યયાત્મનઃ ।

કાર્યસ્ય પરિનિષ્પત્તેર્ન વર્ણવ્યક્તિનિયતા ॥

267. મીમાંસા—[પિંડભેદના જ્ઞાનનું કારણ પિંડભેદ નહિ પણ ચક્ષુવ્યાપારભેદ છે એમ ન કહેવું જોઈએ કારણકે] એક વાર પણ નજર નાખનારને [નજર પડતાં જ] એક-
ખીખીયા સિન્ન પિંડોનું જ્ઞાન થાય છે.

નૈયાયિક—ના, એવું નથી. તે વખતે તો કેવળ ગાયત્રી જ પ્રતીતિ થાય છે. ‘આ
શાખલેય ગાય છે,’ ‘આ ગાઢુલેય ગાય છે’ એવા વિશેષનું ગ્રહણ કરવા માટે તો ચક્ષુ-
વ્યાપારભેદ અનિવાર્ય છે. વળી, જે પ્રથમ નજર પડતાં જ જન્મતી યુદ્ધિ ગાયત્રી વિશેષતા
ગ્રહણ કરી લેવા ભાગ્યશાળી હોય તો પછી એવું પ્રાથમિક શ્રોત્રપ્રત્યક્ષ ગકારનો ભેદ ગ્રહણ
કરવામાં મદભાગી કેમ? ત્યાં પણ પ્રથમ શ્રોત્રવ્યાપાર વખતે, વ્યંજકના ભેદને જોણે હજુ
અવગત કર્યો નથી એ વ્યક્તિને પણ ‘ગગન’ ‘ગંગા’ વગેરેમાં ગકારના ભેદનું જ્ઞાન થાય જ.
વધુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ટૂંકમાં, કાં તો અધે સ્થળે સામાન્ય-વિશેષના બ્યવહારની
ઉપેક્ષા કરો કાં તો જોતવ વગેરેની જેમ ગકાર વ્યક્તિઓમાં રહેતા ગત્વસામાન્યનો સ્વીકાર
કરો. ગત્વસામાન્યની જેમ અત્વસામાન્યનો નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે હ્રસ્વ,
દીર્ઘ, ધ્વનુ વગેરે ભેદોથી યુક્ત પરસ્પર વિરક્ષણ અકારો જ્ઞાત થાય છે. વળી, જે આકારમાં
પણ અકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થતું જણાવે છે તેને ઈકાર અને ઓકારની પ્રતીતિઓમાં પણ
અકારનું ગ્રહણ સ્વીકારવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે બધા જ સ્વરો હોઈ તેમની
વચ્ચે એ દષ્ટિએ તો કાંઈ ભેદ નથી. તે બધા સ્વરો હોવાથી સમાન હોવા છતાં
અવર્ણથી ઈવર્ણનો ભેદ ઈચ્છવામાં આવે છે. તેથી અવર્ણથી આવર્ણના ભેદનો
પ્રતિષેધ ન કરવો જોઈએ. અને એમ કરશે તો જ અરણ્ય અને આરણ્ય એ બે
શબ્દોમાંથી સિન્ન અર્થની પ્રતીતિ ઘટશે. જેમ સંગીતજ્ઞોને સ્વર, ગ્રામ અને ભાષાના
ભેદો પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ શબ્દશાસ્ત્રીઓને પણ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, સંવૃત, વિવૃત,
વગેરે ભેદો પ્રત્યક્ષ જ થાય છે. તેથી અકારને અઢાર ભેદવાળો કહેવામાં આવ્યો છે; અને
એ ભેદોમાં રહેતું સામાન્ય એ અત્વ છે, આ અત્વસામાન્યને કુલશબ્દ ‘અવર્ણ’ દ્વારા
જણાવવામાં આવે છે. તુરગવેગ જેમ પુરુષાર્થસિદ્ધિનું અંગ છે તેમ દીર્ઘત્વ આદિ ધ્વનિ-
ધર્મ શબ્દાર્થજ્ઞાનનું અંગ છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે એ સ્મરકર નથી. લોકો અર્થ
શબ્દમાંથી જાણે છે, વાયુઓમાંથી નહિ. [આપ મીમાંસકોના મતે ધ્વનિઓ વાયુઓ છે.]

જે વામુએ પણ તે રીતે વ્યુત્પત્તિ (=સંસ્કાર) દ્વારા અર્થના જ્ઞાનના હેતુ બનતા હોય તો પછી સંસ્કાર જ પ્રમાણુ બને, શબ્દ નહિ, કારણ કે વ્યુત્પત્તિ તો અર્થજ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે હોય છે જ નહીં શબ્દ તો હોતો નથી. વધારે ચર્ચા રહેવા દઈએ. નિષ્કર્ષ એ કે શબ્દ વગેરે સામાન્યો દ્વારા અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્ય નિષ્પન્ન થતું હોઈ વર્ણવ્યક્તિ નિત્ય નથી.

268. અપર આહ । તિષ્ઠતુ તાવદ્ દૂરત એવ ગત્વાઘપરસામાન્યં, મહાસામાન્ય-
મપિ શબ્દત્વં વર્ણેષુ નોપપચ્ચતે ।

વ્યક્ત્યન્તરાનુસંધાનં યત્રૈકવ્યક્તિદર્શને ।

તત્રૈકરૂપસામાન્યમિષ્યતે તત્કૃતં ચ તત્ ॥

ગકારશ્રુતિવેલાયાં ન વકારાવમર્શનમ્ ।

બાહુલ્યપરામર્શઃ શાબલેયગ્રહે યથા ॥

શબ્દઃ શબ્દોઽયમિત્યેવં પ્રતીતિસ્ત્વપ્રયોજિકા ।

એષા હિ શ્રોત્રગમ્યત્વમુપાધિમનુસ્યતે ॥

268. મીમાંસક—શબ્દ વગેરે અપર સામાન્યોની તો વાત દૂર રહી, શબ્દત્વ મહા-સામાન્ય પણ વર્ણોમાં ઘટતું નથી. એક વ્યક્તિને જોતાં [પૂર્વે જોયેલ] અન્ય વ્યક્તિ સાથે તેનું અનુસંધાન થાય છે; તેથી તે બંને વ્યક્તિઓમાં રહેતું એક સામાન્ય ધ્વજવામાં આવ્યું છે; તે સામાન્યને કારણે જ આવું અનુસંધાનાત્મક જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ જેમ શાબલેયના પ્રત્યક્ષ વખતે બાહુલ્યેયનું અનુસંધાન થાય છે તેમ ગકારને સાંભળતી વખતે વકારનું અનુસંધાન થતું નથી. [તેથી ગકાર અને વકારમાં રહેતું કોઈ શબ્દત્વ સામાન્ય નથી.] વળી, ‘આ શબ્દ છે’ ‘આ શબ્દ છે’ એવી એકાકાર પ્રતીતિ શબ્દત્વ સામાન્ય પુરવાર કરવામાં હેતુ નથી. એવી પ્રતીતિ થવાનું કારણ તો શબ્દોમાં રહેલ શ્રોત્રગમ્યત્વ ઉપાધિ છે, [અને નહિ કે શબ્દત્વ સામાન્ય.]

269. તદેતન્નિરનુસંધાનસ્યામિધાનમ્, અનુસંધાનપ્રત્યયસ્ય સામાન્યસિદ્ધાવ-
પ્રયોજકત્વાત્ । અનુસંધાનં હિ સારૂપ્યાદ્ વિજાતીયેષ્વપિ ભવતિ, ગવયગ્રહણસમયે
ગોપિણ્ડાનુસંધાનવત્ । તસ્માદવાધિતૈકરૂપપ્રત્યયપ્રતિષ્ઠ એવ સામાન્યવ્યવહારઃ ।

સમાનબુદ્ધિગ્રાહ્યેઽપિ સામાન્યેઽવસ્થિતે ક્વચિત્ ।

ભવત્યન્યાનુસંધાનં ક્વચિદ્વા ન ભવત્યપિ ॥

તદસ્તિ સ્વખંડમુખાદૌ પિણ્ડસારૂપ્યકારિતમ્ ।

ગકારાદિષુ વર્ણેષુ તદભાવાત્ નાસ્તિ તત્ ॥

ન તુ સામાન્યાભાવાત્ ।

269. નૈયાયિક—આવું કહેનાર વિચારશીલ નથી કારણ કે અનુસંધાનજ્ઞાન સામાન્યને પુરવાર કરવામાં હેતુ નથી. અનુસંધાનજ્ઞાન તો સાંપ્રત્યને આધારે વિભતીય વ્યક્તિ-

ઓમાં પણ થાય છે, જેમકે ગવયના પ્રત્યક્ષ વખતે ગોવ્યક્તિત્વં અનુસંધાનજ્ઞાન થાય છે. તેથી અધ્યાધિત એકાકાર જ્ઞાનને આધારે જ સામાન્યનો વ્યવહાર થાય છે. [વ્યક્તિઓમાં] એકાકાર જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય સામાન્ય હોવા છતાં કેટલીક વાર [તેમની આબતમાં] અનુસંધાનજ્ઞાન થાય છે અને કેટલીક વાર નથી થતું. ખંડગો, મુંડગો વગેરેમાં અનુસંધાનજ્ઞાન થાય છે કારણ કે તેમનામાં [પિંડસાંપ્રત્ય છે. ગકાર, [વકાર] વગેરે વર્ણોમાં અનુસંધાનજ્ઞાન થતું નથી તેનું કારણ છે તેમનામાં [પિંડસાંપ્રત્ય નથી એ અને નહિ કે સામાન્યનો અભાવ.

270. ન ચ સારૂપ્યમેવ સામાન્યં સાહ્યુત્વદમિધાતું યુક્તં, વિજાતીયેષ્વપિ ગોગવયાદિષુ તસ્ય દૃષ્ટવાત્ : યદિ ચ ‘શબ્દઃ’ ‘શબ્દઃ’ ઇત્યનુવૃત્તબુદ્ધેઃ શ્રોત્રગમ્ય-ત્વોપાધિકૃતત્વમુચ્યતે, તર્હિ ગવાદાપ્યેકબુદ્ધેર્વાહદોહાથેકાર્થક્રિયાકારિત્વનિબંધનત્વાદ્ ગોત્વાદિજાતિનિહ્વો બૌદ્ધવન્મન્તવ્યઃ । ન ચૈતદેવમ્, તદ્ ગોત્વવચ્છબ્દત્વમપિ ન પ્રત્યાહ્યેયમ્ ।

270. સાંપ્રત્ય જ સામાન્ય છે એમ સાંપ્રત્યની જેમ તમારે કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે વિભત્તીય ગો, ગવય, વગેરેમાં પણ સાંપ્રત્ય દેખાય છે [પરંતુ તેમનામાં ગોત્વ સામાન્ય નથી]. ‘આ શબ્દ છે’ ‘આ શબ્દ છે’ એવી એકાકાર બુદ્ધિ થવાનું કારણ [શબ્દત્વ ભતિ નથી પરંતુ] શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ ઉપાધિ છે એમ જે તમે કહો છો તો ગાય વ્યક્તિઓમાં થતી એકાકાર બુદ્ધિનું કારણ ગોત્વ ભતિ નથી પરંતુ વાહ, દોહ આદિ એક અર્થક્રિયાકારિત્વ [ઉપાધિ] છે એમ ઔદ્ધોની જેમ તમારે માનવું જોઈએ, અને એવું તો તમે માનતા નથી. તેથી ગોત્વની જેમ શબ્દત્વનો પણ તમારે નિષેધ ન કરવો જોઈએ.

271. एतेन ब्राह्मणत्वादिसामान्यमपि समर्थितं वेदितव्यम्, उपदेशसहायप्रत्यक्ष-गम्यत्वात् । न चोपदेशापेक्षणादप्रत्यक्षत्वं तस्य भवितुमर्हति, गोत्वादिप्रत्ययस्यापि सम्बन्धग्रहणकाले तदपेक्षत्वदर्शनात् । उक्तं च — ‘न हि यद् गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम्’ इति । न चोपाधिकः पैठीनसिपैप्पलादिप्रभृतिषु ब्राह्मणप्रत्ययः उपाधेरग्रहणात् । औपाधिकत्वस्य गोत्वादावपि वक्तुं शक्यत्वात् । अपि चोपदेश-निरपेक्षमपि चक्षुः क्षत्रियादिविलक्षणां सौम्याकृतिं ब्राह्मणजातिमवगच्छति इत्येके । तदलमनया कथया । प्रकृतमुच्यते । गत्वादिभिर्जातिभिरेवार्थसंप्रत्ययोपपत्तेर्यदुक्तं ‘नित्यत्वं तु स्याद् दर्शनस्य परार्थत्वात्’ [जै सू. १.१.६.१८ इति एतदयुक्तम् । एतेन ‘सर्वत्र यौगपद्यात्’ [जै. सू. १.१.६.१९] इत्येतदपि प्रत्युक्तम्, सम्बन्धनियमस्य गत्वादिभ्य एव सिद्धेः ।

271. [પ્રાબાકર મીમાંસકો બ્રાહ્મણત્વ ભતિનો સ્વીકાર કરતા નથી. એટલે તેમને હૃદયે નૈયાયિક કહે છે કે] આ ચર્ચા દ્વારા બ્રાહ્મણત્વ આદિ સામાન્ય પણ સમર્થિત થયેલું

સમજવું જોઈએ કારણ કે તે પણ ઉદ્દેશની સહાય પામેલ પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય છે. તેને જ્ઞાત થવા ઉપદેશની અપેક્ષા છે એ કારણે તે અપ્રત્યક્ષ નથી બનતું, કારણ કે જોત્વ આદિ ભતિઓનું જ્ઞાન પણ સંજ્ઞાધમકલ્પકાળે (= સંકેતસંજ્ઞાધમકલ્પકાળે) ઉપદેશની અપેક્ષા રાખતું દેખાય છે. અને કહ્યું પણ છે કે ‘પર્વત ઉપર ચઢ્યા પછી જે ગૃહીત થાય તે અપ્રત્યક્ષ નથી’ [અર્થાત્ જોને જ્ઞાત થતા માટે પર્વત પરના જ્ઞાતાના ચઢાણની અપેક્ષા છે તે અપ્રત્યક્ષ નથી.] પૌઠીનસી, પૌપલાદ વગેરેને વિશે થતું ‘આ બ્રાહ્મણ્ય છે’ એવું જ્ઞાન ઔપાધિક નથી, કારણ કે ઉપામિતું પ્રકૃત્ય જ નથી તેમ જ એ રીતે તો જોત્વ વગેરેના જ્ઞાનને પણ ઔપાધિક કહી શકાય. વળી ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પણ ચક્ષુ ક્ષત્રિય આદિથી વિલક્ષણ સૌમ્ય આકૃતિવાળી બ્રાહ્મણ્ય ભતિને બાણી લે છે એમ કેટલાક માને છે. હવે આ બ્રાહ્મણ્યત્વ ભતિની ચર્ચા રહેવા દઈએ અને પ્રસ્તુતની વાત કરીએ. ગત્વ આદિ ભતિઓ દ્વારા જ અર્થજ્ઞાન ઘટે છે. તેથી ‘શબ્દ નિત્ય છે કારણ કે શબ્દદેવ્યારણ્ય પીબને માટે (= પીબને અર્થ જણાવવા માટે થાય) છે’ એમ જે તમે મીમાંસકોએ કહ્યું છે તે અયોગ્ય છે. [જોશબ્દ ઉચ્ચારાતાં યુગપદ્મ સર્વ ગાયત્રું જ્ઞાન થતું હોઈ જોશબ્દ જોઆકૃતિને વાચક છે, એવ્યક્તિને વાચક નથી. એક એવ્યક્તિમાં દ્રવ્યત્વ વગેરે એનેક આકૃતિઓ સાંભળતી હોવા છતાં અમુક જ આકૃતિ (જોત્વ)નું જ્ઞાન જોશબ્દ સાંભળતાં થાય છે કારણ કે તે આકૃતિ સાથે જ જોશબ્દના અન્વય-વ્યતિરેકથી વારંવાર પ્રયોગ થતો બજાયો છે અને વારંવાર પ્રયોગ નિત્યત્વ વિના ઘટતો નથી. માટે જોશબ્દ નિત્ય છે. આ અર્થ જેનો છે તે મીમાંસાસ્ત્રજ્ઞ ‘સર્વત્ર યોગપદ્મત્વ’નું ખંડન ઉપર જે કહ્યું છે તેનાથી થઈ બળ્ય છે કારણ કે ગત્વાદિ નિત્ય સામાન્યને માનવાથી જ ગત્વાદિ અને જોઆકૃતિ વચ્ચેનો સંજ્ઞાધનયમ ઘટે છે.]

272. યદપિ સદ્સ્વામાવાત્ કૃત્વસુષ્પ્રયોગદર્શનમુદગ્રાહિ તદપિ વ્યભિચારિ ।

કૃતાં કાન્તસ્ય તન્વક્ષ્યા ત્રિરપાઙ્ગવિલોકનમ્ ।

‘ચતુરાલિન્કન’ ગાઢમષ્ટકૃત્વશ્ચ ચુમ્બનમ્ ॥ ઇતિ

તદ્દેદપિ દર્શનાત્ । અથ તત્ર સ્ત્રીપુંસયોરભેદે ચુમ્બનાદિક્રિયામાત્રભેદ એવેચ્યુચ્યતે તથાડ્યપૂર્વેષુ બ્રાહ્મણેષુ મુક્તવત્સુ ‘પચ્ચકૃત્વો બ્રાહ્મણા મુક્તવન્તઃ’ ઇતિ વ્યવહારો દૃશ્યતે ।

272. [શબ્દ, દા. ત. જોશબ્દ, એક અને નિત્ય છે. તેથી તેમાં સંજ્ઞાના અભાવ છે;] શબ્દમાં સંજ્ઞાના અભાવ હોઈ [ઉચ્ચારણક્રિયાની આકૃતિ ગણવા માટે] કૃત્વસુષ્પ્રયોગ થાય છે એમ જે સ્ત્રીએ કહ્યું છે તે પણ ખાધા પામે છે, કારણ કે ‘નાનુક અંગવાળી યુવતીએ પોતાના મન્ત્ર પ્રતિ ત્રણ વાર તીરછી નજર નાખી, ચાર વાર તેને ગાઢ આલિંગન કર્યું’ અને આઠ વાર ચુમન કર્યું’ આમાં તીરછી નજરો, આલિંગનો કે ચુમનો પ્રત્યેક એક અને અભિન્ન નથી પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન છે અને છતાં તેમાં કૃત્વસુષ્પ્રત્યયનો પ્રયોગ થયેલો દેખાય છે. જો કહો કે આ એકની એક અને પુરુષ પણ એકનો એક છે માત્ર ચુમન વગેરે ક્રિયાઓનો જ ભેદ છે તો અમે જણાવીશું કે [આમ કહેવું] યોગ્ય નથી કારણ કે] અપૂર્વ અપૂર્વ અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા હોય ત્યારે પણ ‘પાંચ વાર બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા એવો’ વ્યવહાર થતો દેખાય છે.

273 એવં શબ્દેડપિ તત્સદ્વ્યાવ્યવહારો હિ દૃશ્યતે ।

કવિના સદનુપાસે નિબદ્ધેડક્ષરહમ્બરે ॥

ગકારા વહવો દૃષ્ટા હિતિ વ્યવહરન્તિ હિ ।

યદપિ પ્રત્યભિજ્ઞાનં તદ્દ્વારકમુદાદૃતમ્ ॥

તસ્યાપિ સિદ્ધે પ્રામાણ્યે જાત્યાલમ્બનતા ભવેત્ ।

નૃતામિનયચ્છેષ્ટાદિપ્રત્યભિજ્ઞાનતો વયમ્ ॥

ન શબ્દપ્રત્યભિજ્ઞાનમુત્તારયિતુમીશ્મહે ।

વિશેષં પ્રત્યભિજ્ઞાને ન પશ્યામો મનાગપિ ॥

સ્તમ્ભાદિપ્રત્યભિજ્ઞાસુ ન તદૈવ વિનાશઘીઃ ।

ક્ષણમજ્ઞપ્રતીકારં તેન તાઃ કર્તુમીશતે ॥

શબ્દસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનવેલાયામેવ દૃશ્યતે ।

શબ્દરૂપસ્ય વિધ્વંસઃ હિતિ તન્નિત્યતા કુતઃ ॥

273. વળી. શબ્દની બાબતમાં પણ સંખ્યાનો વ્યવહાર થતો દેખાય છે. કાબરચ-નામાં કવિએ પ્રયોજેલ સંહર અનુપાસને અનુલક્ષી લોકો કહે છે કે ‘ગકારો ઘણા દેખાય છે.’ ઉપરાંત, ગકારના આધારે પ્રત્યભિજ્ઞાની વાત જે તમે કહી તેમાં પણ જે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણુ તરીકે સિદ્ધ હોય તો તે પ્રત્યભિજ્ઞાનો વિષય [ગકાર નહિ પણ ગત્વ] બાંધેલો હોવો જોઈએ. નૃત, અભિનય, ચેષ્ટા વગેરેના પ્રત્યભિજ્ઞાનોથી શબ્દના પ્રત્યભિજ્ઞાનને જુદું તારવવા અમે શક્તિમાન નથી. એ બે પ્રત્યભિજ્ઞાનોમાં અમને જરા પણ ભેદ જણાતો નથી. સ્તંભ વગેરેના પ્રત્યભિજ્ઞાનોમાં તે જ વખતે (અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાન વખતે જ) સ્તંભ આદિના વિનાશનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી તે પ્રત્યભિજ્ઞા ક્ષણભંગવાદનો પ્રતીકાર કરવા સમર્થ છે. એથી ઊલટું શબ્દનું પ્રત્યભિજ્ઞાન જે વખતે થાય છે તે વખતે જ શબ્દરૂપનો ધ્વંસ થતો દેખાય છે, એટલે શબ્દની નિત્યતા તો ક્યાંથી હોય ?

274 યદપિ ચ ક્ષણમજ્ઞમજ્ઞે પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમસ્માભિરપિ સમર્થયિષ્યતે તથાડપિ સ્તમ્ભાદિપ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ શબ્દપ્રત્યભિજ્ઞાયા એષ એવ વિશેષઃ યદત્ર ‘ધ્વસ્તઃ શબ્દઃ’ હિતિ તદૈવ પ્રત્યયો જાયતે । અત એવ તિરોહિતેડપિ ભાવાદિયમપ્રમાણં પ્રત્ય-ભિજ્ઞેત્યાહુઃ ।

274. જે કે અમે નૈયાયિકો ક્ષણભંગવાદના ખંડનમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું સમર્થન કરીશું તેમ છતાં સ્તંભ આદિના એ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી શબ્દપ્રત્યભિજ્ઞાનની આ વિલક્ષણતા છે કે અહીં ‘શબ્દ ધ્વસ્ત થઈ ગયો’ એવું જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાનકાળે જ જન્મે છે. તેથી જ તિરોહિતમાં પણ પ્રત્યભિજ્ઞા થતી હોય તે અપ્રમાણુ છે એમ તેઓ(=વિદ્વાન નૈયાયિકો) કહે છે.

275. યદ્યપિ ધ્રિયતેડસ્માકં શબ્દો દ્વિત્રાનપિ ક્ષણાન ।

પ્રત્યભિજ્ઞા તુ કાલેન તાવતા નાવકરુપતે ॥

તથા હિ શબ્દ ઉત્પદ્યતે તાવત્ તતઃ સ્વવિષયં જ્ઞાનં જનયતિ, અજનકસ્ય પ્રતિભાસાયો-
ગાત્ । તતસ્તેન જ્ઞાનેન શબ્દો ગૃહ્યતે । તતઃ સંસ્કારબોધઃ । તતઃ પૂર્વજ્ઞાતશબ્દસ્મરણમ્
તતસ્તત્સચિવં શ્રોત્રં મનો વા શબ્દપ્રત્યભિજ્ઞાનં જનયિષ્યતિ, તદા શબ્દો મ્રહીષ્યતે
હૃતીયત્ કુતોડસ્ય દીર્ઘમાયુઃ ? પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યાદેવ તાવદાયુસ્તસ્ય કલ્પ્યતે इति
ષ્વેત્ સત્યં કલ્પ્યેત યદિ વિનાશપ્રત્યયસ્તદૈવ ન સ્યાત્ ।

275. અમારે મને શબ્દ એત્રણ ક્ષણ ટકે છે પરંતુ એટલે કાળ ટકનારની આખતમાં
(પ્રમાણરૂપ) પ્રત્યભિજ્ઞાન અસંભવિત છે. તે આ પ્રમાણે—પહેલાં તો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય
છે; પછી તે પોતાના વિશેષુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે જે જ્ઞાનેને ઉત્પન્ન કરતો નથી
તે જ્ઞાનથી ગૃહીત થતો નથી; પછી તે જ્ઞાન વડે શબ્દનું અંકલુ (શ્રુતિ) થાય છે; પછી
સંસ્કારની જાગૃતિ થાય છે; પછી પૂર્વે સાંભળેલ શબ્દની સ્મૃતિ થાય છે; પછી તેની
સહાયથી શ્રોત્ર કે મન પ્રત્યભિજ્ઞાનેને ઉત્પન્ન કરશે; ત્યારે શબ્દનું પ્રત્યભિજ્ઞાનથી અંકલુ
થશે—આમ આટલું દીર્ઘ આયુ તો શબ્દને ક્યાંથી હોય? પ્રત્યભિજ્ઞાના પ્રામાણ્યથી જ
તેનું તેટલું આયુષ્ય કલ્પવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે
સાચે જ કહી શકાય જો તે જ વખતે (પ્રત્યભિજ્ઞા વખતે જ) શબ્દના વિનાશની પ્રતીતિ
ન થતી હોય.

276. અપિ ચ ગોશબ્દોડયમશ્વશબ્દોડયમિતિ તદભિધાનવિશેષોલ્લેખાત્

નાનાનુસ્મરણં તસ્ય તદેવાવશ્યમાપતેત્ ।

વિજ્ઞાનાયૌગપદ્યાચ્ચ કાલો દીર્ઘતરો ભવેત્ ॥

276. વળી, ‘આ ગોશબ્દ છે’ ‘આ અશ્વશબ્દ છે’ એવી તે તે શબ્દના વિશેષ-
નામના ઉલ્લેખવાળી પ્રતીતિ (પ્રત્યભિજ્ઞા) થતી હોઈ તેને માટે જરૂરી અનેક અનુસ્મરણો
(સ્મૃતિઓ) તે પ્રતીતિ વખતે જ આવી પડે છે. [આ અનુસ્મરણોને પ્રતીતિ વખતે જ
યુગપદ્ ઉત્પન્ન થતાં માની શકાય એમ નથી કારણ કે વિજ્ઞાને યુગપદ્ ઉત્પન્ન થતાં નથી.
એટલે આ અનુસ્મરણોને પ્રતીતિ પૂર્વે ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલાં માનવા પડે. પરંતુ એમ
માનીએ તો ગોશબ્દનું આયુ લાંબુ માનવું પડે, કારણ કે પ્રથમ અનુસ્મરણથી માંડી
‘આ ગોશબ્દ છે’ એ પ્રતીતિ જન્મે ત્યાં સુધી પ્રતીતિવિષય ગોશબ્દ વર્તમાન હોવો
જોઈએ.] આમ જ્ઞાને યુગપદ્ ઉત્પન્ન થતાં ન હોવાથી [અનુસ્મરણોને ક્રમથી ઉત્પન્ન
થતાં માનવા પડે અને પરિણામે] ગોશબ્દનું આયુ વધારે દીર્ઘ બની જાય—[જો અમને
નૈયાયિકાને ઇષ્ટ નથી. હકીકતમાં ગોશબ્દનું આયુ એટલું લાંબુ નથી. એટલે ગોશબ્દત્વ
ભતિ માનવી જોઈએ.]

277. યદ્વદુદિતમુદામમેવશ્યામાસુ રાત્રિષુ ।

સામ્યં ખૌદામિનીધામજન્યયા પ્રત્યભિજ્ઞયા ॥

તદસત્ કાલદૈર્ઘ્યેણ તદવસ્થિત્યસમ્ભવાત્ ।

વિદ્યુદ્દદૃષ્ટે ચ વૃક્ષાદૌ નાશસંવિત્યસમ્ભવાત્ ॥

277. વળી, ગ્રાહ વાદળોને કારણે કાળી અનેલી રાત્રિઓમાં વિદ્યુત્પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થતી [વૃક્ષાદિવિષયક] પ્રત્યભિજ્ઞા સાથે આ શબ્દવિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાનું સામ્ય છે એમ જે તમે કહ્યું તે ખોટું છે, કારણ કે લાંબા વખત સુધી શબ્દની અવસ્થિતિ સંભવતી નથી [અને એટલે જ શબ્દપ્રત્યભિજ્ઞા વખતે જ શબ્દના વિનાશની પ્રતીતિ થાય છે] જ્યારે વિદ્યુત્ દ્વારા દેખાયેલાં વૃક્ષ વગેરેની આબતમાં તેમના નાશનું જ્ઞાન સંભવતું નથી.

278. પ્રત્યભિજ્ઞા નામ સ્મર્યમાણાનુચ્યમાનસામાનાધિકરણગ્રાહિણી સંસ્કારસચિવેન્દ્રિયજન્યા પ્રતીતિરિતિ કેચિત્ । અન્યે મન્યન્તે સ્મર્યમાણપૂર્વજ્ઞાનવિશેષિ- તાર્થગ્રાહિત્વાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાયાસ્તદ્વિશેષણસ્ય ચાર્થસ્ય બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાનુપપત્તેઃ સ્તમ્ભા- દાવપિ માનસો પ્રત્યભિજ્ઞેતિ ।

નિર્વંધસ્તિહ નાસ્માર્ક સા યથાઽસ્તુ તથાસ્તુ વા ।

શબ્દે વિનાશજ્ઞાનાત્ ન સા નિત્યત્વસાધિકા ॥

278. પ્રત્યભિજ્ઞા એ તો યાદ કરાતી અને અનુભવાતી વસ્તુઓની એકતાને ઝડપી કરનારું અને સંસ્કારની સહાયથી ઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન છે એમ કેટલાક માને છે [આમ તેમને મને પ્રત્યભિજ્ઞાન એન્દ્રિય છે.] ખીજા કેટલાક એવા મતના છે કે સ્મરણમાં આવતા પૂર્વાનુભવી વિશેષિત અર્થને પ્રત્યભિજ્ઞા ઝડપી કરતી હોઈ અને તે અર્થનું વિશેષણ [પૂર્વાનુભવ] આહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્ય ઘટતું ન હોઈ સ્તંભાદિની પ્રત્યભિજ્ઞા પણ માનસી જ છે. આ વિશેષ અમારો કાઈ આગ્રહ નથી. તે જેવી હો તેવી ભલે હો. પરંતુ [શબ્દ- વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞા વખતે] શબ્દના વિનાશનું જ્ઞાન થતું હોઈ તે શબ્દની નિત્યતાની સાધક નથી.

279. બાધ્યબાધકભાવે તુ નિયમો નનુ ક્રિઠ્ઠતઃ ।

શબ્દસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનવિનાશપ્રતિભાસયોઃ ॥

ઉચ્યતે પ્રત્યભિજ્ઞાનમન્યથાઽપ્યુપપદતે ।

ગત્વાદિજાતિવિષયં યદ્વા સાદૃશ્યહેતુકમ્ ॥

279. મીમાંસક-શબ્દની પ્રત્યભિજ્ઞા (જે શબ્દનિત્યતાની સાધક છે) અને શબ્દવિનાશનું પ્રત્યક્ષ એ એમાં પ્રત્યભિજ્ઞા આધાર છે અને પ્રત્યક્ષ આધાર છે એવો નિયમ શેને આધારે કર્યો ?

૧૬૨ નિત્યત્વઆહી પ્રત્યભિજ્ઞા ને વિનાશઆહી પ્રત્યક્ષનેા બાધ્યબાધકભાવ

નૈયાયિક—ઉત્તર આપીએ છીએ. [શબ્દની પ્રત્યભિજ્ઞા બાધ્ય છે કારણ કે] તે તો બીજી રીતે પણ ધટે છે—ગત્વ આદિ બળિતને તેનો વિષય માનીએ કે સાદૃશ્યને તેનો હેતુ ગણીએ તો પણ તે ધટે છે.

280. નન્વભિવ્યજ્જકધ્વંસાન્નાશધીરપિ સેત્સ્યતિ ।

તદસાવપિ બાધ્યાડસ્તુ યદ્વા ભવતુ સંશયઃ ॥

મૈવં વિનાશિતાબુદ્ધિર્મેદબુદ્ધ્યુપવૃંહિતા ॥

સા ચેયં ચાન્યથાસિદ્ધે રૂતિ વક્તુમસામ્પતમ્ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞા ચ સાપેક્ષા નિરપેક્ષા ત્વભાવધીઃ ।

તેનૈવમાદૌ વિષયે પ્રત્યભિજ્ઞૈવ બાધ્યતે ॥

શબ્દાભાવસ્ય જ્ઞાનિતિ મહળાત તત્પ્રત્યભિજ્ઞાયાશ્ચ પૂર્વાનુસન્ધાનાદિસબ્યપેક્ષત્વાત્ । અપિ ચ પ્રત્યભિજ્ઞા વ્યભિચરન્તી કર્માદિષુ ગૃહ્યતે । તેનાસ્યાં શબ્દેડપ્યભાવપ્રત્યયોષ-હત્તવપુષિ કઃ સમાશ્વાસઃ ? ન ચેદં પ્રત્યક્ષેડપ્યનૈકાન્તિકત્વોદ્ભાવનમ્, અપિ તુ વિનાશ-પ્રત્યયપ્રતિહત્તપ્રભાવા પ્રત્યભિજ્ઞા નિત્યત્વં કર્માદિશ્ચિવ શબ્દેડપિ ન સાધયિતું પ્રભવતિ રૂતિ દૃષ્ટાન્તઃ પ્રદર્શયતે ।

280. મીમાંસક—શબ્દનાશનું પ્રત્યક્ષ પણ બીજી રીતે અર્થાત્ વ્યંજકના નાશથી ધટે છે. એટલે તે પ્રત્યક્ષ પણ બાધ્ય હો; અથવા [પ્રત્યભિજ્ઞાને અને પ્રત્યક્ષ] એમાં કયું બાધ્ય છે એ સંશય બની રહેા.

નૈયાયિક—ના, એવું નથી. [શબ્દની] વિનાશિતાનું જ્ઞાન [પ્રત્યેક ઉચ્ચારણે થતા શબ્દના] ભેદના જ્ઞાનથી સમર્થિત થાય છે, પુષ્ટ થાય છે. શબ્દની વિનાશિતાનું જ્ઞાન અને શબ્દના ભેદનું જ્ઞાન બંનેય બન્યથાસિદ્ધ છે, ઔપાધિક છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. શબ્દની પ્રત્યભિજ્ઞા સાપેક્ષ છે (અર્થાત્ એને શબ્દસ્મરણની અપેક્ષા છે) જ્યારે શબ્દના અભાવનું (=શબ્દવિનાશિતાનું) જ્ઞાન નિરપેક્ષ છે (અર્થાત્ એને શબ્દસ્મરણની અપેક્ષા નથી.) એટલે આમ શબ્દની પ્રત્યભિજ્ઞા જ [શબ્દવિનાશિતાના પ્રત્યક્ષથી] બાધિત થાય છે, કારણ કે શબ્દનેા વિનાશ તરત જ ગ્રહીત થાય છે (અર્થાત્ શબ્દવિનાશના પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન થવા પૂર્વાનુભવના અનુસંધાન વગેરેની અપેક્ષા નથી) જ્યારે શબ્દની પ્રત્યભિજ્ઞાને [ઉત્પન્ન થવા માટે] પહેલા થયેલા શબ્દાનુભવના અનુસંધાન વગેરેની અપેક્ષા રહે છે. વળી, નિત્યત્વ સાથે અવિનાભાવ સંબંધ ન રાખતી પ્રત્યભિજ્ઞાઓ પણ કર્મ વગેરેનો બાગતમાં થતી જણાય છે. તેથી શબ્દાભાવના (=શબ્દવિનાશના) જ્ઞાનથી હણાયેલી [શબ્દનિત્યત્વની] પ્રત્યભિજ્ઞામાં કાણુ વિશ્વાસ કરે ? આ કંઈ અમે પ્રત્યક્ષમાત્રમાં અનેકાન્તિક દોષ દર્શાવતા નથી, પરંતુ વિનાશિતાના જ્ઞાનથી હણાયેલ પ્રભાવવાળી પ્રત્યભિજ્ઞા જેમ કર્મમાં તેમ શબ્દમાં પણ નિત્યત્વ પુરવાર કરવા સમર્થ નથી, એ આ દૃષ્ટાન્તથી અમે દર્શાવીએ છીએ. [બહીં એ નોંધીએ કે નૈયાયિકા પ્રત્યભિજ્ઞાનેા સમાવેશ પ્રત્યક્ષમાં કરે છે.]

281. નનુ પ્રત્યક્ષેડપિ દષ્ટાન્તસ્ય કોડવસરઃ ? સત્યમ્, ગ્રાહકાસ્તુ ભવાદ્દશાઃ સ્વયમનવબુધ્યમાના એવં બુદ્ધ્યન્તે । યત્તુ પ્રવૃદ્ધરમસતયા બુદ્ધિકર્માદાવપિ નિત્યત્વ-સમર્થનં તદત્યન્તમલૌકિકમિત્યુક્તમ્ ।

કિં નામ શબ્દનિત્યત્વસમર્થનતૃષાતુરઃ ।

જક્ષમં સ્થાવરં ચૈવ સકલં પાતુમિચ્છસિ ॥

તસ્માદલમતિરમસપ્રવૃત્તાભિઃ બુદ્ધિકર્માદિનિત્યત્વસમર્થનકથાભિઃ ।

281. મીમાંસક - પ્રત્યક્ષતું સમર્થન કરવા દષ્ટાંત આપવાની જરૂર જ ક્યાં છે ?

નૈયાયિક-સાચી વાત છે. પરંતુ પોતાની મેળે [અમારી વાત] ન સમજી શકનારા આપના જેવા જ્ઞાનીઓ આ રીતે જ અમારી વાત સમજી શકે છે. અત્યંત વધી ગયેલા ઉત્સાહથી જ્ઞાન, ક્રિયા વગેરેમાં નિત્યત્વતું તમે જ સમર્થન કર્યું છે તે અત્યંત અલૌકિક છે એ અમે જણાવી ગયા છીએ. થું શબ્દનિત્યત્વતું સમર્થન કરવાની તરસથી પીડાતા તમે સ્થાવર અને જંગમ સધળું પી જરા છગ્ગો છો ? [અમને તો એવું જ લાગે છે.] તેથી અતિ ઉત્સાહમાં બુદ્ધિ, કર્મ વગેરેના નિત્યત્વતું સમર્થન કરવાની તમે શરૂ કરેલી વાતો રહેવા દઈએ.

282. યત્પુનરભિવ્યક્તિપક્ષે શબ્દસ્ય ગ્રહણે નિયમાભાવમાશङ્ક્ય શ્રોત્રસંસ્કારેણ વિષયસંસ્કારણોભયસંસ્કારેણ વા નિયતં ગ્રહણમુપવર્ણિતં તદ્વચ્ચનામાત્રમ્, સમાનદેશનાં સમાનેન્દ્રિયગ્રાહ્યાણાં પ્રતિનિયતવ્યવ્રકવ્યજ્ઞચત્વાદર્શનાત્ । યે પુનરત્ર ગન્ધા ઉદાહૃતાઃ તે સમાનેન્દ્રિયગ્રાહ્યા ભવન્તિ, ન સમાનદેશાઃ ।

એકભૂમ્યશ્રિતત્વેન તુલ્યદેશત્વકરુપને ।

મનેત્સમાનદેશત્વં હિમવદ્વિન્ધ્યયોરપિ ॥

એકત્વેડપિ સુવો માન્તિ પદાર્થાઃ પાર્થિવાઃ પૃથક્ ।

વ્યવ્યન્તે તદધિષ્ઠાના ગન્ધાસ્તૈસ્તૈર્નિબન્ધનૈઃ ॥

મત્તન્વનાશ્રિતાઃ શબ્દાઃ યદિ વાડકાશસંશ્રિતાઃ ।

સર્વથા મિન્નદેશત્વં ઇષાં વક્તું ન શક્યતે ॥

282. વળી, [શબ્દની] અભિવ્યક્તિના પક્ષમાં, નિયત (અમુક જ, ખીજ નહિ,) શબ્દતું ગ્રહણ થશે નહિ એવી આશંકા કરીને શ્રોત્રસંસ્કાર, વિષયસંસ્કાર કે ઉભય સંસ્કાર દ્વારા અમુક નિયત શબ્દના ગ્રહણની વાત તમે કરી છે એ વાંચનામાત્ર છે, કારણ

કે સમાન દેશમાં રહેલ અને સમાનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય ચીજોમાંથી વ્યંજક દ્વારા અમુક જ વ્યંજ્ય બને અને અમુક ન બને એવું જોયું નથી. આ પ્રસંગે તમે ગંધોનું ઉદાહરણ આપ્યું છે પરંતુ તે ગંધો સમાનેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે પણ સમાન દેશમાં રહેલા નથી. એક ભૂમિમાં રહેલ હોવાને કારણે તેમને સમાન દેશમાં રહેલા કલ્પવામાં આવે તો હિમાચલ અને વિંધ્ય બંનેને સમાન દેશમાં રહેલ માનવા પડે. ભૂમિ એક હોવા છતાં પાર્થિવ પદાર્થો તો જુદા જુદા દેખાય છે. તે જુદા જુદા પદાર્થોમાં રહેલ ગંધો જુદા જુદા અભિવ્યંજક કારણો વડે અભિવ્યક્ત થાય છે. [આમ ગંધો સમાનેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય હોવા છતાં તેમના અધિષ્ઠાને ભિન્ન હોઈ અમુક વ્યંજક દ્વારા અમુક ગંધ જ-અમુક દ્રવ્યમાં રહેલ ગંધ જ-અભિવ્યક્ત થાય છે.] પરંતુ શબ્દ કાં તો અનાશ્રિત હો કાં તો આકાશાશ્રિત હો—કોઈ પણ પક્ષ માનો તો પણ શબ્દોનું ભિન્નદેશત્વ કહેવું શક્ય નથી.

283. નનુ યથૈકત્વેડપિ નમસઃ તદ્ભાગકલ્પનયા પ્રતિપુરુષં શ્રોત્રેન્દ્રિયભેદઃ, एवं तद्भागकरूपनयैव शब्दानामपि असमानदेशत्वान्नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यता भविष्यति । नैवमुपपद्यते । यत्रैव वक्तृमुखाकाशदेशे श्रोतृश्रोत्राकाशदेशे वा गोशब्द उपलब्धः तत्रैवाश्व-शब्द इदानीमुपलभ्यते । न पुनरतिमुक्तकुसुमे य उपलब्धो गन्धः स बन्धूके मधूके वा कदाचिदुपलभ्यते इति ।

તસ્માત્સમાનદેશત્વાન્ન વ્યક્તૌ નિયમો ભવેત્ ।

ઉત્પત્તૌ તુ વ્યવસ્થાયાં તદ્ભેદ ઉપપદ્યતે ॥

નાદૈઃ સંસ્ક્રિયતાં શબ્દઃ શ્રોત્રં વા દ્વયમેવ વા ।

સર્વથા નિયમો નાસ્તિ વ્યંજકેષ્વિતિ નિશ્ચયઃ ॥

વ્યવસ્થા વ્યંજકનાં ચેદુચ્યતેઽદૃષ્ટકારિતા ।

ઉત્પત્તૌ દૃશ્યમાનાયાં દૃષ્ટમવ્યવિરોધકમ્ ॥

ન ચ સ્તિમિતમારુતાપનયનવ્યતિરિક્તઃ કશ્ચન શ્રોત્રસંસ્કારો વિદ્યતે । તત્ર ચાતિપ્રસજ્ઞ ઉક્તઃ । एतदतिरिक्तसंस्काररूपनायां त्वदृष्टकरूपना । स्थिरे च शब्दसंस्कारप्राप्तिणि सति पुनरभिव्यक्तस्यपि गोशब्दस्य श्रवणं स्यात्, तदग्रहणहेतोः संस्कारस्य स्थिरत्वात् । तत्क्षणिकत्वे तु शब्दक्षणिकतैव साध्वी, प्रतीयमानत्वात् ।

283. મીમાંસક— આકાશ એક હોવા છતાં તેના ભાગોની કલ્પના દ્વારા પ્રતિપુરુષ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો ભેદ માન્યો છે, એ જ રીતે આકાશના ભાગોની કલ્પના દ્વારા જ શબ્દોનું ભિન્નદેશત્વ ઘટે છે અને પરિણામે અમુક શબ્દ અમુક નિયત વ્યંજકથી અભિવ્યક્ત થશે.

નૈયાયિક—આ પ્રમાણે ઘટતું નથી, વક્તૃમુખાકાશદેશે કે શ્રોતૃશ્રોત્રાકાશદેશે જ્યાં ગોશબ્દ ઉપલબ્ધ થયો હોય ત્યાં જ હવે અશ્વ શબ્દ ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ અતિમુક્ત કુસુમમાં

જે ગંધ ઉપલબ્ધ થાય છે તે બધુંકપુષ્પમાં કે મધૂકપુષ્પમાં કદી ઉપલબ્ધ થતો નથી. તેથી, સમાનદેશમાં રહેલ હોવાને કારણે [બધા નહિ પણ] અમુક જ શબ્દોની અભિવ્યક્તિ થાય છે, એવો નિયમ બનશે નહિ. ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ગૃહીત થાય છે ખીજે નહિ — આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા સ્વીકારવામાં આવતાં તો શબ્દોનો ભેદ (=શબ્દોની અનિત્યતા) પુરવાર થાય. નાદો (=વાયુઓ) વડે શબ્દોનો, શ્રોત્રનો કે બંનેનો સંસ્કાર ભલે થાયો પરંતુ કોઈ પણ રીતે [એના દ્વારા] અમુક વ્યંજક અમુક શબ્દને અભિવ્યક્ત કરે છે એના નિયમનો નિશ્ચય થશે નહિ. જો અમુક વ્યંજક અમુક શબ્દને [— બધા શબ્દોને નહિ—] અભિવ્યક્ત કરે છે એ વ્યવસ્થા અદૃષ્ટને કારણે છે એમ માનશે તો અમે કહીશું કે શબ્દોની દેખાતી ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ દૃષ્ટ બાબત વિરોધી નથી [અને તેથી તેને માનવી જોઈએ, તેને માનતાં અદૃષ્ટને માનવાની જરૂર નહિ રહે અને અમુક શબ્દ જે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ગૃહીત થાય છે એ વ્યવસ્થા સરળતાથી બનશે.] વળી, નિશ્ચલ વાયુના અપતનથી અતિરિક્ત કોઈ શ્રોત્રસંસ્કાર છે નહિ, અને તેમાં (અર્થાત્ નિશ્ચલ વાયુના અપતનરૂપ શ્રોત્રસંસ્કાર માનવામાં) તો અતિપ્રસંગદોષ આવે છે એ અમે જણાવી ગયા છીએ. ઉપરાંત, એનાથી અતિરિક્ત સંસ્કારની કલ્પના કરવામાં અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી પડે. તથા, શબ્દ અને સંસ્કારને પ્રકૃત કરનાર શ્રોત્ર સ્થિર હોતાં અભિવ્યક્ત ગો શબ્દનું પુનઃ શ્રવણ થાય કારણ કે ગોશબ્દના પ્રકૃતનો (=શ્રવણનો) હેતુ સંસ્કાર સ્થિર છે. તેને (સંસ્કારને) જો ક્ષણિક માનવાનું તમે કહેતા હો તો અમે કહીએ છીએ કે તેના કરતાં તો શબ્દને ક્ષણિક માનવો વધુ સારો કારણ કે તેની ક્ષણિકતા દેખાય છે.

284. યતુ ભર્તૃમિત્રસ્તમેવ સંસ્કારં શ્રોત્રેન્દ્રિયમભ્યુપૈતિ તદિદમપૂર્વકં કિમપિ પાણિડ્યમ્ । હિન્દ્રિયસ્ય હિ સંસ્કાર્યસ્ય સંસ્કારઃ, ન સંસ્કાર એવેન્દ્રિયમ્, લોકાગમ-વિરુદ્ધસ્વાત્ । પ્રતિપુરુષં યાબઞ્છબ્દં મિન્નસ્ય ક્ષણિઃસ્ય ચેન્દ્રિયસ્ય કરુપનમનુવપનમ્ । અનશ્વરત્વે તુ શશ્વદેવ શબ્દકોલાહલપ્રસજ્ઞાં ઇતિ યત્કિન્નિચદેતત્ । મટ્ટેનૈવ સોપહાસમેષ દૂષિતઃ પક્ષ ઇતિ કિમત્ર વિમર્દેન ।

284. ભર્તૃમિત્ર તો તે સંસ્કારને જ શ્રોત્રેન્દ્રિય તરીકે સ્વીકારે છે, એ એમનું અપૂર્વ પાણિય છે. સંસ્કાર એ તો સંસ્કાર્ય ઇન્દ્રિયનો છે, સંસ્કાર પોતે જ ઇન્દ્રિય નથી, કારણ કે [સંસ્કાર જ ઇન્દ્રિય છે એમ માનવું એ તો] લોક અને આગમથી વિરુદ્ધ છે. પ્રતિપુરુષ શબ્દે શબ્દે લિન્ન લિન્ન ક્ષણિક શ્રોત્રેન્દ્રિયની કલ્પના કરવી ઘટતી નથી. તેને (=આ સંસ્કારરૂપ ઇન્દ્રિયને) સ્થિર (=અનશ્વર) માનવામાં આવે તો સદા કાળ શબ્દોના કોલાહલથી આપત્તિ આવે. આમ આ મત તુરંત છે. કુમારિલ ભટ્ટે પોતે જ ઉપહાસ સહિત આ પક્ષના દોષો દર્શાવ્યા છે, એટલે અહીં આ પક્ષનું ખંડન કરવાનું શું પ્રયોજન ?

285. યદાપિ મટ્ટ આહ—

યદિ ત્વવશ્યં વક્તવ્યસ્તાર્કિકોક્તિવિપર્યયઃ ।

તતો વેદાનુસારેણ કાર્યા દિક્શ્રોત્રતામતિઃ ॥ ઇતિ

[શ્લો.વા. શબ્દનિ. ૧૪૯]

તદપ્યસામ્પ્રતમ્—

દિશાં કાર્યાન્તરાક્ષેપાદાગમાન્યપરત્વતઃ ।

આહોપુરુષિકામાત્રં દિગ્દ્રવ્યશ્રોત્રકરુપનમ્ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં મૌતિકૃત્વસ્ય સાધયિષ્યમાણત્વાત્ । દિગ્દ્રવ્યશ્રોત્રતામતિઃ ॥ વ્યા-
પકૃત્વાવિશેષે વા કાલાત્મનોરપિ તથાભાવપ્રસન્નઃ । તયોરન્યત્ર વ્યાપારકૃત્વાન્નેન્દ્રિયપ્રકૃ-
તિત્વમિતિ ચેદ દિગ્દ્રવ્યેડપિ તુચ્યમેતત્ । આગમસ્ત્વન્યપર એવ । યથા હિ ‘સૂર્ય
ચક્ષુર્મયતાદ્ દિશઃ શ્રોત્રમ્’ ઇતિ [તૈ. બ્રા. ૩.૬.૬] પઞ્ચતે એવમ્ ‘અન્તરિક્ષમસૂત’
ઇતિ [તૈ. બ્રા. ૩.૬.૬] ચ પઠ્યતે એવ, ન ચાસવોડન્તરિક્ષપ્રકૃતિકા પવનાત્મકત્વાત્
તસ્માત્ કૃતં દિશા । આકાશદેશ એવ કર્ણશબ્દકુલ્યવચ્છિન્નઃ શબ્દનિમિત્તોપભોગપ્રાપ-
કધર્માધર્મોપનિબદ્ધઃ શ્રોત્રમિત્યુક્તમ્ ।

285. ‘જે તાર્કિકાએ (=નૈયાયિકાએ) જણાવેલ વાતથી બહારી વાત અવશ્ય પણે
તમારે (=મર્ત્તિને) કહેવી હોય તો વેદને અનુસરી દિક્ષ્ણોત્ર છે એમ માનો [અને કહેા]’
એમ કુમારિલ બટ્ટે [ભર્ત્તિમિત્રને ઉદ્દેશી] જે કહ્યું છે એ પણ યોગ્ય નથી. ખીજા કોઈ
કર્થનો ખુલાસો કરવા માટે દિશાની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને [‘તારી ચક્ષુ સૂર્ય’માં
જાએ, શ્રોત્ર દિક્ષ્માં’ આ] આગમનું પ્રયોજન ખીજું છે, એટલે દિક્ષ્ દ્રવ્ય શ્રોત્ર છે એવી
કલ્પના કરવી એ તો પોતાની જાતનું ખોટું અભિમાન કરવા બરાબર છે. [દિક્ષ્ દ્રવ્ય શ્રોત્ર
નથી] કારણ કે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ અમે પુરવાર કરવાના છીએ, દિક્ષ્ અમૂર્ત હોઈ
તે ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાનકારણ નથી. [તમે અહીં કહેશો કે એમ તો આકાશ પણ અમૂર્ત
અને વ્યાપક છે અને તેમ છતાં તે ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન છે એમ તમે નૈયાયિકા માનો છ.
આના ઉત્તરમાં અમે નૈયાયિકા કહીએ છીએ કે જે અમૂર્ત અને વ્યાપક હોય તે બધા કંઈ
ઇન્દ્રિયના ઉપાદાનકારણ નથી.] એમ તો કાળ અને આત્મા પણ અમૂર્ત અને વ્યાપક છે
તેમ છતાં તેઓને તમે પણ ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાનકારણ માનતા નથી. તે બંનેને ખીજે વ્યાપાર
કરવાનો છે એટલે તેઓ ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન કારણ નથી એમ જો તમે કહેતા હો તો અમે કહીએ
છીએ કે એ જ દલીલ દિક્ષ્ દ્રવ્યને પણ લાગુ પડે છે. આગમનો આશય જુદો છે. ‘સૂર્ય સાથે
ચક્ષુ ભળી જાએ’, ‘દિક્ષ્ સાથે શ્રોત્ર ભળી જાએ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એ જ રીતે ‘પ્રાણો
અન્તરિક્ષ સાથે ભળી જાએ’ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે જ. પરંતુ પ્રાણો અન્તરિક્ષ-
ત્મક નથી પણ પવનાત્મક છે. તેથી, દિક્ષ્ શ્રોત્ર છે એમ માનવું છોડી દો. શબ્દજન્ય
ઉપભોગ કરાવનાર ધર્મ-અધર્મને લીધે કશુંશકુલીથી ઘેરાઈ ગયેલું આકાશ જ શ્રોત્ર છે
એમ અમે નૈયાયિકા કહીએ છીએ.

286. નનુ ધર્માધર્મકૃતશ્રોત્રનિયમવદભિવ્યક્તિનિયમોડપિ શબ્દસ્ય તત્કૃત એવ મવિવ્યક્તિ કિમિતિ તદનિયમો નિત્યત્વપક્ષે ચોદ્યતે ઇતિ ? નૈતદ્યુક્તમ્, ચક્ષુરાદીન્દ્રિયાણાં વૈકલ્યમદૃષ્ટિનિવંધનમન્વકારમ્ભૃતિષુ દૃશ્યતે, ન પુનઃ પદાર્થસ્થિતિરદૃષ્ટવન્નાદ્વિપરિવર્તતે । વ્યજ્જકધર્માતિક્રમે હિ ઢિમમપિ શૈલ્યં સ્વધર્મમતિક્રામેત્ । વ્યજ્જકેષુ નિયમો ન દૃષ્ટ ઇત્યુક્તમ્ । દૃષ્ટે ચ વર્ણમેદે નિયતોપલબ્ધિહેતૌ સમ્ભવતિ સતિ કિમયમદૃષ્ટમસ્તકે માર આરોપ્યતે ।

286. મીમાંસક—અમુક જ આકાશદેશ શ્રોત્ર છે આપું આકાશ શ્રોત્ર નથી એવું નિયામક જેમ ધર્માધર્મ છે તેમ અમુક જ સ્થાને શબ્દ અભિવ્યક્ત થાય છે સર્વત્ર થતો નથી [કે અમુક જ શબ્દ અભિવ્યક્ત થાય છે બધા શબ્દો અભિવ્યક્ત થતા નથી] એવું નિયામક પણ ધર્માધર્મ બનશે જ, તો પછી અભિવ્યક્તિની વ્યવસ્થા શબ્દનિત્યત્વ પક્ષમાં ઘટતી નથી એવો આક્ષેપ અમારી ઉપર શા માટે કરો છે. ?

નૈયાયિક—આ બરાબર નથી. અધિકાર, વગેરેમાં ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોની વિકલ્પતા અદ્દષ્ટને કારણે થાય છે. પરંતુ પદાર્થની (=વ્યંજક પદાર્થની) સ્થિતિ અદ્દષ્ટને કારણે બદલાતી નથી. વ્યંજક પોતાનો ધર્મ છોડી દે તો બરફ પણ પોતાનો શીતળતાનો ધર્મ છોડી દે. વ્યંજક અમુક દેશે પોતાના વ્યંજ્યને વ્યક્ત કરે અને અમુક દેશે ન કરે એવો નિયમ દેખાતો નથી. અમુક દેશે ગવણું ઉપલબ્ધ થાય છે અને અમુક દેશે થતો નથી એવું દૃષ્ટ કારણ ગવણુંનો ભેડ (અનિત્યતા) સંભવતું હોવા છતાં અદ્દષ્ટના માથે એનો ભાર કેમ નાખો છો. ?

287. કથં ચાભિવ્યક્તિપક્ષે તીવ્રમન્દવિમાગઃ ? તીવ્રાદયો હિ વર્ણધર્મા વા સ્યુઃ ધ્વનિવ્રમો વા ? વર્ણધર્મત્રે તીવ્રગઠારાદન્યઃત્ર મન્દસ્યેત્યસ્મન્મતાનુપ્રવેશઃ ।

ધ્વનિધર્મત્વપક્ષે તુ શ્રોત્રેણ ગ્રહણં કથમ્ ।

ન હિ વાયુગતો વેગઃ શ્રવણેનોપલભ્યતે ॥

યત્તુ વ્યક્તિધર્માઃ કૃશઃત્રસ્થૂલત્વાદયો જાતાવુપલભ્યન્તે ઇતિ દર્શિતં તત્ કામમુપ-
પચેતાપિ, જાતેર્થકેસ્તદ્ધર્માણાં ચ સમાનેન્દ્રિયાહત્વાત્ ।

ઇહ તુ સ્પર્શનગ્રાહ્યઃ પવનોડતિન્દ્રિયોડથ વા ।

તદ્ધર્માઃ શ્રાવણે શબ્દે ગૃહ્યન્તે ઇતિ વિસ્મયઃ ॥

યત્તુ બુદ્ધિરેવ તીવ્રમન્દવતીતિ તદતીવ સુમાધિતમ્, અસતિ વિષયમેદે બુદ્ધિમેદાનુપપરોઃ ।

કિન્ચ નિત્યપરોક્ષા તે બુદ્ધિરેવં ચ નાદવત્ ।

તદગ્રહે ન તીવ્રાદિતદ્ધર્મગ્રહસમ્ભવઃ ॥

અહો તીવ્રાદયસ્તીવ્રે પ્રપાતે પતિતા અમી ।

યો ગૃહ્યતે ન તદ્ધર્મા યદ્ધર્મા સ ન ગૃહ્યતે ॥

287. અભિવ્યક્તિના પક્ષમાં તીવ્ર-મન્દ વિભાગનો ખુલાસો શા ? તીવ્રતા આદિ વર્ણધર્મો છે કે વાયુધર્મો ? એ વર્ણધર્મો છે એમ તમે કહો તો તીવ્ર ગકારથી મન્દ ગકાર બુદ્ધો થાય અને એ રીતે અમારા મતમાં તમે પ્રવેશ કર્યો ગણાય. વાયુધર્મો માનતાં આત્રથી તેમનું ગ્રંથણ કેમ થાય, કારણ કે વાયુગત વેગને શ્રોત્ર ગ્રંથણ કરતું નથી. વ્યક્તિના ધર્મો કૃશવ સ્થૂલત્વ વગેરે જાતિમાં પણ જણાય છે એ જે દર્શાવવામાં આવ્યું તે ઘટે પણ છે, કારણ કે જાતિ, વ્યક્તિ અને તેમના ધર્મો સમાનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. પરંતુ અહીં વાયુ કંટલાકને મતે સ્પર્શનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે જ્યારે કંટલાકને મતે અતીન્દ્રિય છે, એટલે તેના ધર્મો શબ્દનું શ્રવણ થતાં ગૃહીત થાય એ તો આશ્ચર્ય ગણાય. જ્ઞાન પોતે જ તીવ્ર, મન્દ હોય છે એમ તમે જે કહ્યું તે તો ખુબ જ સારી વાત કહો ! (અર્થાત્ તમારી આ વાન ગળે બિતરે એવી છે જ નહિ) કારણ કે વિષયમેઃ વિના જ્ઞાનનો ભેદ ઘટતો નથી. વળી તમારા મતમાં તો પવનની જેમ જ્ઞાન પણ નિત્યપરોક્ષ છે. તેનું જ ગ્રંથણ નથી થતું તો તેના ધર્મો તીવ્ર, મંદના ગ્રંથણનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય ? અહો ! આ તીવ્ર વગેરે ધર્મો જાંડી ખાઈમાં ગપડી પડ્યા (અર્થાત્ તેમનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જ અસંભવ બની ગયું); જેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેના તે ધર્મો નથી અને જેના તેઓ ધર્મો છે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

288. યચ્ચામિમવૃત્તાન્તસ્ત્વન્મતે મરુતામસૌ ।

અનિલે ચામિમૂતેઽપિ શબ્દો ન શ્રૂયતે કથમ્ ॥

દીપેઽમિમૂતે રવિણા ન હિ રૂપં ન ગૃહ્યતે ।

નિયતવ્યજ્જકત્વં તુ પ્રતિક્ષિતમદર્શનાત્ ॥

288. વળી, અભિભવની એ વાત તમારા મતે વાયુઓની છે [શબ્દોની-વર્ણોની નથી] અર્થાત્ અભિવ્યંજક વાયુઓ એક બીજાનો અભિભવ કરે છે, અભિવ્યક્ત શબ્દો પોતે એક-બીજાનો અભિભવ કરતા નથી એવો તમારો મત છે. અમે પૂછીએ છીએ કે વાયુ [બીજા પ્રમળ વાયુથી] અભિભૂત થાય છે ત્યારે [નિર્જળ વાયુ વડે અભિવ્યક્ત થયેલો] શબ્દ કેમ સંભળાતો નથી ? [અર્થાત્, હવે તે પ્રમળ વાયુ વડે કેમ અભિવ્યક્ત થતો નથી ?] દીપ જ્યારે સૂર્યથી અભિભૂત થયો હોય છે ત્યારે રૂપનું ગ્રંથણ નથી થતું એમ નહિ. [અર્થાત્ તે વખતે રવિના તેજથી રૂપ અભિવ્યક્ત થાય છે જ.] અમુક જ વાયુ અમુક જ શબ્દને અભિવ્યક્ત કરે છે એ મતનો તો અમે પ્રતિષેધ કર્યો છે, કારણ કે એવું દેખાતું નથી.

289. યત્તુ શક્ષાદિશબ્દાનાં શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વસિદ્ધયે ।

શબ્દત્વં તત્ર તદ્ગ્રાહ્યમિત્યવાદિ તદવ્યસત્ ॥

સત્યં વદત્ત દૃષ્ટં વા શ્રુતં વા ક્વચિદીદૃશમ્ ।

આશ્રયસ્ય પરોક્ષત્વે તત્સામાન્યોપલમ્બનમ્ ॥

શબ્દો ન તેડસ્યવર્ણાત્મા ન શક્તે વર્ણસમ્ભવઃ ।

ન નાદવૃત્તિ શબ્દત્વમિતિ તદ્ગ્રહણં કથમ્ ॥

289. શંખ આદિ દ્વારા અભિવ્યક્ત થતા શબ્દો શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે એ સિદ્ધ કરવા [ત્યાં વર્ણરૂપ નહિ એવા શબ્દો નહિ પશ્ય] શબ્દત્વ સામાન્ય શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે એમ જે તમે કહ્યું છે તે પશ્ય ખોટું છે. સાચું કહો, તમે કદી જોયું કે સાંભળ્યું છે કે આશ્રય (શબ્દ) પોતે પરાક્ષ હોય ત્યારે તેમાં રહેનાર સામાન્ય(શબ્દત્વ)નું પ્રત્યક્ષ (=શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ) થાય ? તમારા મતે વર્ણરૂપ નહિ એવા શબ્દનું અસ્તિત્વ જ નથી, શંખમાં વર્ણનો સંભવ નથી. વર્ણરૂપ નહિ એવા નાદમાં શબ્દત્વ સામાન્ય હોવું નથી, તો પછી અહીં શબ્દત્વનું ગ્રહણ (= શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ) થાય કેવી રીતે ?

290. યત્પુનરિદં સંપ્રધારિતં વ્યજ્ઞયકાર્યપક્ષયોઃ ક્વ શબ્દગ્રહણે ગુર્વા કલ્પના ભવતિ ક્વ વા લઘ્વીતિ તદપિ મૌલપ્રમાણવિચારસાપેક્ષત્વાદપ્રયોજકમ્ ।

યદિ મૌલપ્રમાણેન સાધિતા નિત્યશબ્દતા ।

ત્વદુક્તા કલ્પના સાધ્વી મદુક્તા તુ વિપર્યયે ॥

290. ‘શબ્દ વ્યંજ્ય છે અને શબ્દ કાર્ય છે એ બે પક્ષમાંથી કયા પક્ષમાં શબ્દ-ગ્રહણની ખામતમાં કલ્પનાગૌરવ છે અને કયા પક્ષમાં કલ્પનાલાઘવ ?’—એ જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે શબ્દ વ્યંજ્ય છે કે કાર્ય છે એ પુરવાર કરવામાં ઉપયોગી નથી કારણ કે તે તો મૂળભૂત પ્રમાણુવિચારસાપેક્ષ છે. જે મૂળભૂત પ્રમાણુથી શબ્દનિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તમારી માન્યતા સારી અને એથી જોડાઈ મૂળભૂત પ્રમાણુથી શબ્દનિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવે તો અમારી માન્યતા સારી.

291. કોષ્ટ્યેન ચ બહિઃ પ્રસરતા સમીરણેન સર્વતઃ સ્તિમિતમારુતાપસરણં ક્રિયતે હૃત્યેતદેવ તાવદલૌકિકં કરિપતમ્ । “અનેરૂર્ધ્વજ્વલનં વાયોસ્તિર્યગમનમણુમનસોશ્ચાંશં કર્મેત્યદ્રષ્ટકારિતાનિ” इति [વૈ ૦ સૂ ૦ ૫. ૨. ૧૪] મરુતાં તિર્યગમનસ્વ-માવત્વાદૂર્ધ્વમધ્યશ્ચ શબ્દશ્રવણં ન ભવેત્ ।

યાવન્ન વેગિનાઽન્યેન પ્રેરિતો માતરિશ્વના ।

તાવન્નૈસર્ગિકો વાયુર્ન તિર્યગ્ગતિમુજ્જતિ ॥

અધોમુલ્લપ્યુત્કોઽપિ શબ્દ ઊર્ધ્વ પ્રતીયતે ।

ઉત્તાનવદનોત્કોઽપિ નાધો ન શ્રૂયતે ચ સઃ ॥

કદમ્બગોલકાકારશબ્દારમ્ભો હિ સમ્ભવેત્ ।

ન પુનર્દૃશ્યતે લોકે તાદૃશી મરુતાં ગતિઃ ॥

આકળઠાનદ્વનીરન્ધ્રચર્માવૃત્તમુલોદિતઃ ।

શબ્દો યઃ શ્રૂયતે તત્ર ન કોષ્ટચાનિલસર્પણમ્ ॥

કુડચાદિપ્રતિબન્ધેન વાયોરપ્રસરણં ભવદ્વિરપિ કાચતમેવ । નિર્વિવરચર્મપુટોપરુદ્ધો-
ડ્યસૌ ન પ્રસરેત્ । અપિ ચ સર્વતોનિરુદ્ધસર્વદ્વારસ્યાપિ જઠરે ગુરુગુરાશબ્દો મન્દાગ્નેઃ
શ્રૂયતે । અત્ર કુતો વ્યગ્રતકાનાં કોષ્ટચપવનાનાં નિસ્સૃતિઃ । રોમકૂપનિસ્સૃતાનામપિ
સૂક્ષ્મતયા સ્તિમિત્તવાહ્યવાયવપ્રસરણસામર્થ્યાભાવઃ । કિઞ્ચ મનાગપિ બહિર્વાયૌ
વાતિ ન શબ્દશ્રવણં સ્યાદિતિ । દુર્વલોડપિ વાહ્યઃ પવનઃ પ્રવલાદપિ કોષ્ટચવાયો-
ર્બલીયાન્ ભવતીતિ કથં તેનાપસાર્યેત ?

291. કોઠામાંથી નીકળી બહાર પ્રસરતો વાયુ ચારે બાજુ નિશ્ચય વાયુને હડસેલે છે એવી જે તમે કલ્પના કરી છે તે તો ખરેખર અલૌકિક છે. ‘અગ્નિનું’ બિંબજવલન, વાયુનું તિર્થદ્ ગમન તેમ જ અણુ અને મનનું આલોકન આ બધું અદેશકારિત છે’ એમ જે કહ્યું છે તેને આધારે વાયુઓનો સ્વભાવ તિર્થદ્ ગમન કરવાનો હોવાથી બિંબદિશામાં અને અષોદિશામાં શબ્દનું શ્રાવણપ્રત્યક્ષ જ ન થાય. જ્યાં સુધી બીજો વેગવાન વાયુ તેને પ્રેરે નહિ ત્યાં સુધી વાયુ પોતાની સ્વાભાવિક તિર્થદ્ ગતિ છોડતો નથી. [હકીકતમાં તો] નીચું મુખ કરી બોલાયેલો શબ્દ પણ બિંબદિશામાં સંભળાય છે અને ઊંચું મુખ કરી બોલાયેલો શબ્દ પણ અષોદિશામાં નથી સંભળાતો એમ નહિ. કદમ્બના ફૂલના જેવા ગોલકાકારે શબ્દ પોતાના જેવા શબ્દોને ઉત્પન્ન કરે એ સંભવે છે. પરંતુ વાયુઓ ગોલકાકારે ગતિ કરતા દેખાતા નથી. કાણુ વગરના ચામડાથી કંઠ સુધી ઢાંકેલા મુખમાંથી નીકળતો શબ્દ સંભળામ છે પરંતુ ત્યાં કોઠામાંથી વાયુ બહાર નીકળતો નથી. ભીંત વગેરેની આધારે કારણે વાયુનું પ્રસરણ થતું નથી એમ તો આપે જ કહ્યું છે. કાણુ વિનાના ચામડાના પુટથી રૂંધાયેલો વાયુ પણ પ્રસરે નહિ. વળી, ચારે બાજુથી અથા દારો જેના રુદ્ધ છે એવા મંદાગ્નિ પુરુષના જઠરમાં ‘ગુડગુડ’ શબ્દ સંભળાય છે. અહીં કોઠાના વ્યંજક વાયુના બહાર નીકળવાનું છે જ કયાં ? રોમછિદ્રોમાંથી બહાર નીકળેલા વાયુઓ એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેમનામાં નિશ્ચય વાયુને હડસેલવાનું સામર્થ્ય જ હોતું નથી. વળી, થોડો પણ બહારનો વાયુ વાય તો શબ્દનું શ્રવણ ન થાય. બહારનો વાયુ દુર્બળ હોવા છતાં પ્રમળ કોષ્ટચ વાયુ કરતાં વધુ બળવાન હોય છે તે! પછી કોષ્ટચ વાયુ તેનું અપસરણ કેવી રીતે કરી શકે ?

292. અન્યે એવ સૂક્ષ્મા વાયવઃ શબ્દાવરણકારિણઃ, ન પુનરેતે પરિદ્રશ્યમાનાઃ શ્યામાકલ્લતાઞ્ચાસ્યોપદેશિનો માતરિશ્વાન ઇતિ ચેત્, ન, વિશેષે પ્રમાણાભાવાત્ । યં ચ સૂક્ષ્મા અપિ વાયવઃ તિરોદશતિ તં સુતરાં બલીયાંસોડપિ વિવૃણુયુરિતિ યત્કિન્નિદેતત્ ।

292. મીમાંસક-શબ્દાવરણકારી સૂક્ષ્મ વાયુઓ બીજા જ છે, તેઓ શ્યામાકલ્લતાના લાસ્યનૃત્યને જણાવનારા (પેલા) દેખાતા વાયુઓ નથી.

નૈયાયિક-ના, પ્રત્યક્ષ વાયુઓથી અપ્રત્યક્ષ વાયુઓમાં એવી કોઈ વિશેષતા હોવાનું પ્રમાણ નથી જેને કારણે પ્રત્યક્ષ વાયુઓ શબ્દનું આવરણ ન કરી શકે જ્યારે અપ્રત્યક્ષ વાયુઓ કરી શકે. જે સૂક્ષ્મ (અપ્રત્યક્ષ) વાયુઓ શબ્દનું આવરણ કરી શકતા હોય તો પુષ્ટ (=પ્રત્યક્ષ) વાયુઓ પણ વધુ સહેલાઈથી શબ્દનું આવરણ કરી શકે એ તો સાવ સ્પષ્ટ વાત છે.

293. તસ્માત્ સજાતીયશબ્દસન્તાનારમ્ભપક્ષ એવં યુક્ત્યનુગુણઃ । તથા હિ સજાતીય-ગુણારમ્ભિણો ગુણસ્તાવદ્દશ્યન્તે એવં રૂપાદયઃ । અમૂર્તોઽપિ ચ બુદ્ધિર્બુદ્ધચન્તરમાર-મમાણા દશ્યતે । દેશાન્તરેઽપિ સૈવ કાર્યમારમ્ભતે, પથિ ગચ્છતો દેવદત્તાદેરેકસ્માદાત્મ-પ્રદેશાત્પ્રદેશાન્તરે બુદ્ધ્યુત્પાદર્શનાત્ । કાર્યારમ્ભવિરતિરપિ ભવતિ, અદૃષ્ટાધીન-સંસર્ગાણાં સહકારિણામનવસ્થાનાત્ ।

તીવ્રેણાપિ શનૈરેવમતીવ્રારમ્ભસમ્ભવઃ ।

સીદત્મચિવસામર્થ્યસાપેક્ષક્ષીણવૃત્તિના ॥

વીચીસન્તાનદૃષ્ટાન્તઃ કિઞ્ચિત્સામ્યાદુદાહતઃ ।

ન તુ વેગાદિસામર્થ્ય શબ્દાનામસ્ત્યપામિવ ॥

યતુ કુઙ્યાદિવ્યવથાને કિમિતિ વિરમતિ શબ્દસન્તાનારમ્ભ इति, નૈષ દોષઃ, નિરા-વરણસ્ય હિ વ્યોમ્નઃ શબ્દારમ્ભે સમવાયિકારણત્વં તથા દર્શનાત્ કલ્પ્યતે, નાકાશમા-ગ્રસ્યેતિ ।

293. નિષ્કર્ષ એ કે પૂર્વ પૂર્વનો શબ્દ ઉત્તર ઉત્તર પોતાની જાતિના શબ્દને ઉત્પન્ન કરી સંજ્ઞાતીય શબ્દોના સંતાનને રચે છે એ પક્ષ તર્કસંગત છે. ૧૫ આદિ યુગ્મો પોતાની જાતિના યુગ્મોને ઉત્પન્ન કરતા જણાય છે જ. અમૂર્ત બુદ્ધિ પણ અન્ય બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરતી દેખાય છે. પોતાના કાર્યને અન્ય દેશમાં પણ તે જ ઉત્પન્ન કરે છે. રસ્તે ચાલતા દેવદત્ત વજ્રેની બુદ્ધિના ઉત્પત્તિ એક આત્મપ્રદેશ ઉપરથી બીજા આત્મ-પ્રદેશ ઉપર થાય છે. કાર્યોની ઉત્પત્તિ અટકે પણ છે કારણ કે અદૃષ્ટને લીધે ભેગાં થયેલ સહકારીઓ છૂટા પડી જાય છે. એટલે જ તીવ્ર શબ્દ પણ ધીમે ધીમે આમ અતીવ્ર શબ્દને ઉત્પન્ન કરે એ સંભવે છે. જે સહકારીઓના સામર્થ્યની અપેક્ષા શબ્દની ઉત્પા-દક શક્તિ રાખે છે તે સહકારીઓ નબળા પડતાં શબ્દની ઉત્પાદક શક્તિ ક્ષીણ બની જાય છે. શબ્દસંતાન સાથે વીચીસંતાનનું થોડુંક સામ્ય હોઈ વીચીસંતાનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે અને નહિ કે પાણીની જેમ શબ્દોમાં પણ વેગ આદિનું સામર્થ્ય છે એટલે, ‘ભીંતની આડને લીધે શા માટે શબ્દના સંતાનની ઉત્પત્તિ અટકી જાય છે?’ એમ જે પ્રશ્ન તમે કર્યો છે તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે એ દોષ નથી. નિરાવરણ આકાશ

જ શબ્દની ઉત્પત્તિમાં સમવાયિકારણ છે એવું અમે માનીએ છીએ કારણ કે એવું દેખાય છે, આકાશમાત્ર શબ્દની ઉત્પત્તિમાં સમવાયિકારણ નથી.

294. यदपि गुणत्वमसिद्धं शब्दस्येति तत्र केचिदाश्रितत्वाद् गुणत्वमाचक्षते,
तदयुक्तम्—

आश्रितत्वं गुणत्वे हि न प्रयोजकमिष्यते ।

षण्णामपि पदार्थानामાશ્રિતત્વસ્ય सम्भवात् ॥

દિક્કાલપરમાણ્વાદિનિત્યદ્રવ્યયાતિરેકિણઃ ।

આશ્રિતાઃ ષટ્પીઘ્યન્તે પદાર્થાઃ કળભોજિના ।

ન ચ વ્યોમાશ્રિતત્વમપિ શબ્દસ્ય પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષે નમસિ તદાશ્રિતત્વસ્થાપ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્ ।

કથમાધારપારોક્ષ્યે શબ્દપ્રત્યક્ષતેતિ ચેત્ ।

યથૈવાત્મપરોક્ષત્વે બુદ્ધ્યાદેરુપલમ્બનમ્ ॥

एतदेवासिद्धमिति चेद् अलं वादान्तरगमनेन । उपरिष्ठान्निर्णयमाणत्वात् ।

294. 'શબ્દનું ગુણ હોવાનું પુરવાર થયું નથી' એમ જો તમે કહ્યું તેના ઉત્તરમાં કુટલાક જણાવે છે કે શબ્દ આશ્રિત હોઈને ગુણ છે. પરંતુ તેમનો ઉત્તર અયોગ્ય છે, ગુણ હોવાપણું સિદ્ધ કરવા આશ્રિતત્વ હેતુ નકામો છે કારણ કે જ્યે પદાર્થોમાં આશ્રિતત્વ સંભવે છે. દિક્ક, કાલ, પરમાણુ આદિ નિત્ય દ્રવ્યોને છોડી જ્યે પદાર્થોને (=દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ જ્યે પદાર્થોને) કથાદ આશ્રિત માને છે. વળી શબ્દનું આકાશાશ્રિતત્વ પ્રત્યક્ષ પણ નથી, કારણ કે આકાશ પોતે જ અપ્રત્યક્ષ રહે છે ત્યારે શબ્દનું આકાશાશ્રિતત્વ પણ અપ્રત્યક્ષ જ રહે. 'એ આધાર પરોક્ષ છે તો શબ્દ (આધેય) પ્રત્યક્ષ કેમ ?' એમ જો તમે પૂછતા હો તો એનો અમારો ઉત્તર એ છે કે 'આત્મા પરોક્ષ હોવા છતાં શુદ્ધિ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે'. 'એ વસ્તુ જ પુરવાર થઈ નથી' એમ જો તમે કહેશો તો અમારે કહેવું પડશે કે આ ખીજા વિવાદાર્પક મુદ્દાની ચર્ચા રહેવા દઈએ કારણ કે તેના નિર્ણય આગળ ઉપર [૭મા આદિક્રમાં] અમે કરવાના છીએ.

295. किमेतर्हि शब्दस्य गुणत्वे प्रमाणम् ? परिशेषानुमानमिति ब्रूमः । प्रसक्त-
योर्द्रव्यकर्मणोः प्रतिषेधे सामान्यादावप्रसङ्गाच्च गुण एवावशिष्यते शब्दः । कथं
पुनः न द्रव्यं शब्दः ? एकद्रव्यत्वात् । अद्रव्यं वा भवति द्रव्यम् आकाशपरमाण्वादि,
अनेकद्रव्यं वा द्रव्यणुकादि कार्यद्रव्यम् । एकद्रव्यम् तु शब्दः, एकाकाशाश्रितत्वात्,

તસ્માન્ન દ્રવ્યમ્ । નાપિ શબ્દઃ કર્મ શબ્દાન્તરજનકત્વાત્ । કર્મગો હિ સમાનજાત્યા-
રમ્ભકત્વં નાસ્તિ । સત્તાશબ્દત્વાદિસામાન્યસમ્બન્ધાચ્ચ સામાન્નાદિત્રયપ્રસન્નોઽસ્ય
નાસ્તિ । પારિશેય્યાદ ગુણ એવ શબ્દઃ ।

295. મીમાંસક -તો પછી શબ્દ ગુણ છે એમાં પ્રમાણ શું ?

નૈયાયિક --અમે કહીએ છીએ કે પરિશેષાનુમાન. શબ્દના દ્રવ્ય અને કર્મ હોવાના
સંભવિત વિકલ્પોનો પ્રતિષેધ થઈ ગયો છે અને શબ્દના સામાન્ય આદિ હોવાના વિકલ્પો
જ સંભવતા નથી, એટલે છેવટે બાકી રહે છે ગુણ જ, જે શબ્દ છે.

મીમાંસક -શા માટે શબ્દ દ્રવ્ય નથી ?

નૈયાયિક-કારણ કે શબ્દ એક દ્રવ્યમાં જ સમવાય સંબંધથી રહે છે. દ્રવ્ય કાં તો કોઈ
એક દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહેતું નથી યા તો એકથી વધુ દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી
રહે છે. કોઈ પણ દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી ન રહેનાર દ્રવ્યોનાં ઉદાહરણો છે
આકાશ, પરમાણુ, વગેરે. એકથી વધુ દ્રવ્યોમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર દ્રવ્યોનાં ઉદાહ-
રણો છે દ્રવ્યજુક વગેરે કાર્યદ્રવ્યો. શબ્દ તો કેવળ એક જ દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહે
છે, કારણ કે તે જેમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે તે દ્રવ્ય આકાશ એક જ છે. તેથી શબ્દ
દ્રવ્ય નથી. શબ્દ કર્મ પણ નથી કારણ કે તે શબ્દાન્તરને ઉત્પન્ન કરે છે; કર્મ કર્મને
ઉત્પન્ન કરતું નથી. સત્તા, શબ્દત્વ, વગેરે સામાન્યો. શબ્દમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા
કોઈ શબ્દ સામાન્ય, વિશેષ કે સમવાય પણ નથી. એટલે બાકી રહ્યો તે ગુણ જ શબ્દ છે.

296. નનુ ગુણત્વસિદ્ધૌ સત્યામાકાશાશ્રિતત્વં શબ્દસ્ય ભવિષ્યતિ, ગુણસ્ય દ્રવ્યા-
નાશ્રિતસ્યાદર્શનાત્ પૃથિવ્યાદીનાં ચ શબ્દાશ્રયત્વાનુગપ્તેઃ । તતશ્ચ ગુણત્વે સત્યેક-
દ્રવ્યત્વમ્, એકદ્રવ્યત્વે સતિ ગુણત્વમિતીતરેતરાશ્રયત્વમ્ । તથા ચ સમાનજાતીયારમ્ભક-
ત્વમપિ ગુણત્વસિદ્ધિમૂલમેવ । ગુણત્વે સતિ શબ્દસ્યાકાશાશ્રિતત્વાત્તાદાત્મકેન શ્રોત્રેણ
ગ્રહણમ્ । તત્ત્વે દેશાન્તરગતસંયોગવિભાગપ્રભવસ્ય શબ્દસ્ય સન્તાનમન્તરેણ શ્રોત્રદેશ-
પ્રાપ્ત્યમાવાન્ન સિદ્ધિયતીતિ ગુણત્વસિદ્ધિમૂલા સન્તાનકરૂપના, સન્તાનકરૂપનાયાં ચ
સમાનતાત્યારમ્ભકત્વાત્ કર્મવ્યવચ્છેદે સતિ ગુણત્વસિદ્ધિરિતીતરેતરાશ્રયત્વમેવ ।

296. મીમાંસક-શબ્દ ગુણ છે એ સિદ્ધિ થતાં તેનું આકાશાશ્રિતત્વ બનશે, કારણ કે
ગુણ દ્રવ્યમાં આશ્રિત ન હોય એવું જોયું નથી અને પૃથ્વી વગેરેનું શબ્દના આશ્રય
હોવું ઘટતું નથી. પરિણામે શબ્દ ગુણ હોતાં તેનું એકદ્રવ્યત્વ (= એકદ્રવ્યાશ્રિતત્વ)
પુરવાર થાય છે અને તેનું એકદ્રવ્યત્વ (= એકદ્રવ્યાશ્રિતત્વ) હોતાં તે ગુણ પુરવાર થાય
છે-આમ ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવે છે. વળી, શબ્દનું શબ્દઉત્પાદકત્વ પણ શબ્દ ગુણ છે એ
પુરવાર થતાં તેમાંથી જ ક્ષતિ થાય. શબ્દ ગુણ હોતાં તે આકાશાશ્રિત સિદ્ધિ થાય, તે

આકાશાશ્રિત હોવાને કારણે આકાશરૂપ શ્રોત્ર દ્વારા તેનું ગ્રહણ થાય, અને અન્ય દેશમાં સંયોગવિમાગથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દની શ્રોત્રને પ્રાપ્તિ તે શબ્દની સંતતિ (શ્રેણી) વિના થાય નહિ, પરિણામે શબ્દ ગુણ છે એ પુરવાર થતાં શબ્દના સંતાનની કલ્પના થઈ શકે છે, અને શબ્દના સંતાનની કલ્પના કરી એટલે શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે એ ઘટે અને શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે એ સ્વીકારતાં તેની કમથી વ્યવૃત્તિ થાય અને પરિણામે તે ગુણ છે એ પુરવાર થાય-આમ ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવે છે જ. [અર્થાત્ શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે કારણ કે શબ્દ ગુણ છે અને શબ્દ ગુણ છે કારણ કે શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે-આ પ્રમાણે ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવે છે.]

297. ઉચ્યતે, નોમયત્રાપ્યેષ દોષઃ । શ્રોત્રપ્રાઘ્વાદેવ શબ્દસ્યાકાશાશ્રિતત્વં કલ્પ્યતે, સમાનજાતીયારમ્ભકત્વં ચ ગુણત્વાત્ । આકાશૈકદેશે હિ શ્રોત્રમિતિ પ્રસાધિતમેતત્ । પ્રાપ્યકારિત્વં ચેન્દ્રિયાણાં વક્ષ્યતે । ન ચાકાશાનાશ્રિતત્વે શબ્દસ્ય શ્રોત્રેણ પ્રાપ્તિર્ભવતિ, ન ચાપ્રાપ્તસ્ય ગ્રહણમિતિ તદાશ્રિતત્વં કલ્પ્યતે । एवं સમાનજાતીયારમ્ભકત્વમપિ તત્ત એવ શ્રાવણત્વાત્ દૂરવર્તિનઃ શબ્દસ્ય શ્રવણે સતિ કલ્પ્યતે, ન તુ ગુણત્વાદિતિ નેતરેતરાશ્રયઃત્વમ્ । કાર્યત્વાદાકાશાશ્રિતત્વં કલ્પ્યતે ક્યેકે ।

297. નૈયાયિક-આને ઉત્તર આપીએ છીએ. જાને ઠેકાણે આ દોષ નથી. શ્રોત્ર-આજ હોવાને કારણે જ શબ્દ આકાશાશ્રિત છે એનું કલ્પવામાં આવે છે અને શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે એ તો તે ગુણ હોવાને કારણે કલ્પવામાં આવે છે. આકાશને એક ભાગ જ શ્રોત્ર છે એ તો અમે પુરવાર કર્યું છે. ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે એ અમે [આકાશ આહિનકમાં] પ્રતિપાદિત કરીશું. જો શબ્દ આકાશાશ્રિત ન હોય તો શ્રોત્રને તેની પ્રાપ્તિ ન થાય અને જો શ્રોત્રને તેની પ્રાપ્તિ ન થાય તો શ્રોત્રને તેનું ગ્રહણ ન થાય, એટલે શબ્દને આકાશાશ્રિત કલ્પવામાં આવે છે. એ જ રીતે શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે એ પણ એના શ્રાવણત્વને કારણે-દૂરવર્તી શબ્દનું શ્રવણ થતું હોવાને કારણે-કલ્પવામાં આવે છે, ગુણત્વને કારણે નહિ. તેથી ઇતરેતરાશ્રયત્વદોષ આવતો નથી. શબ્દ કાર્ય હોઈ આકાશાશ્રિત છે એમ કેટલોક કહે છે.

298. નનુ કાર્યત્વાદપ્યાકાશાશ્રિતત્વકરૂપનાયાં તદવસ્થમેવેતરેતરાશ્રયં, કાર્યત્વા-દાકાશાશ્રિતત્વમાકાશાશ્રિતત્વે સતિ નિયતગ્રહણપૂર્વં પૂર્વરીત્યા કાર્યત્વમિતિ । નૈતદેવમ્ મેદવિનાશપ્રતિભાસામ્યામેવ કાર્યત્વસિદ્ધેઃ । કિમર્થસ્તર્હિ નિયતગ્રહણસમર્થનાયાય-મિયાન્ પ્રયાસઃ ક્રિયતે ? નિયતગ્રહણમપિ કાર્યપક્ષાનુગુણમિતિ દર્શયિતું, ન પુનરેષેવ કાર્યત્વે યુક્તિરિચ્છં સક્ષમેક્ષિકમા ।

298. મીમાંસક-કાર્ય હોવાને કારણે શબ્દ આકાશાશ્રિત છે એમ કલ્પવામાં ઇતરેતરા-શ્રયદોષ એમ ને એમ જ રહે છે-કાર્ય હોવાને કારણે શબ્દ આકાશાશ્રિત છે, શબ્દ

આકાશાગ્નિ હોવાની સાથે સાથે તેનું અહ્યુ, પૂર્વે જ્યુષ્ઠ્યા પ્રમાણે, નિયત હોવાથી (અર્થાત્ સર્વ નહિ પણ અમુક દેશમાં તેનું અહ્યુ થતું હોવાથી) તે કાર્ય છે.

નૌવાયિક—આ એનું નથી, કારણ કે એક શબ્દનો બીજા શબ્દથી ભેદ તેમ જ શબ્દનો વિનાશ પ્રત્યક્ષ થતો હોવાથી શબ્દનું કાર્યત્વ સિદ્ધ થાય છે.

મીમાંસક—તો પછી શબ્દના નિયતઅક્યુનું સમર્થન કરવા માટે શા સારુ આટલો બધો પ્રયાસ કરો છો ?

નૌવાયિક—શબ્દનું નિયતઅક્યુ પણ કાર્યપક્ષને અનુકૂળ છે એ દર્શાવવા. તે જ તેનું કાર્યત્વ પુરવાર કરવા માટેની યુક્તિ નથી. વધુ સૂક્ષ્મ પરીક્ષાની જરૂર નથી.

299. અપર આહ પરિસ્પન્દવિલક્ષણસ્ય પ્રત્યક્ષત્વાદકર્મત્વં શબ્દસ્ય સાધ્યતે, ન સમાનજાત્યારમ્ભકત્વાદિતીવરેતરાશ્રયસ્પર્શોઽપિ નાસ્તીતિ । તસ્માત્ સર્વથા પરિશેષાનુમાનાચ્છબ્દસ્ય ગુણત્વસિદ્ધિઃ ।

299. બીજા કટલાક કહે છે કે શબ્દમાં કર્મવિલક્ષણતા પ્રત્યક્ષ થાય છે એ કારણે શબ્દ કર્મ નથી એ પુરવાર કરવામાં આવે છે—નહિ કે શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરતો હોવાને કારણે. તેથી પરિશેષ અનુમાનથી શબ્દની શુભત્વસિદ્ધિ સર્વથા ઘટે છે.

300. કથં તર્કસ્ય મહત્ત્વાદિયોગો ? નિર્ગુણા ગુણા इति हि काणादाः । अस्ति हि प्रतीतिर्महान् શબ્દ इति । समानजातीयगुणाभिप्रायं तत् कणादवचनमिति न दोषः । तस्मादाकाशगुणः शब्दः । अपि च—

यथाऽऽत्मगुणता हीच्छाद्वेषादेरुपपत्त्यते ।

શબ્દો નયેન તેનૈવ ભવિષ્યતિ નમોગુણઃ ॥

300. મીમાંસક—જો શબ્દ શુભ હોય તો તેમાં મહત્ત્વ વગેરે કેમ રહે ? કારણ કે ‘શુભોમાં શુભો હોતા નથી’ એમ ગૌણિક કહે છે. પરંતુ ‘મહાન શબ્દ’ એવી પ્રતીતિ તો થાય છે.

નૌવાયિક—કણ્ઠાદના તે વચ્ચનનો આશય એ જણાવવાનો છે કે શુભોમાં સન્નતીય શુભો હોતા નથી; (ઉદાહરણાર્થ, રૂપમાં રૂપ હોતું નથી, રૂપમાં સંખ્યા તો હોય છે.) તેથી, શબ્દ આકાશનો શુભ છે. વળી, જો રીતે [પરિશેષાનુમાનથી] ધ્રુવ, દેવ વગેરે આત્માના શુભો પુરવાર થાય છે તે જ રીતે શબ્દ આકાશનો શુભ પુરવાર થશે.

301. ये तु समानजातीयशब्दारमभकत्वनिषेधहेतवः ‘शब्दत्वात्’ इत्यादयः परैरुपन्यस्ताः तेषामप्रयोजकत्वान्न साधनत्वम् ।

इत्थं सन्तानवृत्त्या च शब्दग्रहणसम्भवे ।

कल्पनाऽरूपतराऽस्मार्कं न शब्दव्यक्तिवादिनाम् ॥

शाक्यकापिलनिर्ग्रन्थप्रथितप्रक्रियां प्रति ।

यत्तु दूषणमाख्यातमस्માકં પ્રિયમેવ તત્ ॥

તસ્માત્ કાર્યપક્ષે નિયતગ્રહણોપપત્તેઃ અભિવ્યક્તિપક્ષે ચ તદભાવાત્ કાર્ય એવ શબ્દ
ઇતિ સ્થિતમ્ ।

301. શબ્દ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે એનો નિષેધ કરનારા ‘કારણે કે તે શબ્દ છે’
વગેરે જે હેતુઓ મીમાંસકોએ આપ્યા છે તે અપ્રયોજક હોઈ સદ્ હેતુઓ નથી. આ રીતે
શબ્દશ્રેણી દ્વારા શબ્દનું ગ્રહણ સંભવતું હોઈ અમારી કલ્પનામાં લાઘવ છે, શબ્દની
અભિવ્યક્ત માનનારાની કલ્પનામાં લાઘવ નથી. નમે મીમાંસકોએ બૌદ્ધ, સાંખ્ય અને
જૈન પ્રક્રિયાઓમાં દોષ દર્શાવ્યા એ અમને ગમ્યું. નિષ્કર્ષ એ કે શબ્દ કાર્ય છે એ પક્ષમાં
શબ્દનું ગ્રહણ અમુક જ દેશમાં થાય છે એ વસ્તુ ઘટતી હોઈ અને શબ્દ અભિવ્યક્ત
થાય છે એ પક્ષમાં એ વસ્તુ ન ઘટતી હોઈ શબ્દ કાર્ય જ છે એ સ્થિર થયું.

302. તદિદમુક્તં સૂત્રકૃતા ‘આદિમત્ત્વાદૈન્દ્રિયકત્વાત્ કૃતકવદુપચારાચ્ચાનિત્યઃ
શબ્દઃ’ इति [न्या० सू० २.२.१३] આદિમત્ત્વાદિતિ સંયોગવિભાગાદીનાં શબ્દે
કારકત્વં, ન વ્યવજકત્વમિતિ દર્શિતમ્ । અતશ્ચ ન પ્રયત્નાન્તરીયકત્વમનૈકાન્તિકમ્ ।
ऐन्द्रियकत्वादिति कार्यपक्षे एव शब्दस्य नियतं ग्रहणमित्युक्तम् । प्रतिपुरुषं
प्रत्युच्चारणं च शब्दभेदस्यैन्द्रियकत्वादिति वा हेत्वर्थः । तेन प्रत्यभिज्ञादुराशा
श्रोत्रियागामपाकृता भवति । कृतकवदुपचारादिति तीव्रमन्दविभागाभिभवादिव्य-
वहारदर्शनात् सुखदुःखादिवदनित्यः शब्द इति दर्शितम् । तथा ‘प्रागूर्ध्वमुच्चारणा-
दनुपलब्धेः आवरणाद्यनुपलब्धेश्च’ [न्या० सू० २.२.१८] इत्यनेन सूत्रेण
शब्दाभावकृतमेव तदग्रहणमिति उक्तम् । न हि स्तिमिता वायवः शब्दमवरी-
तुमर्हन्ति मूर्ते हि मूर्तेन व्यवधीयते नामूर्तमाकाशादिवत् । न च प्रकृत्यैवाकाशा-
दिवदतीन्द्रियः शब्दः । तस्मात् क्षणिकप्रतीतेस्तत्कालमेव शब्दस्यावस्थानमित्यस्था-
नहेतारपि नान्यथासिद्धत्वम् ।

302. એટલે જ સૂત્રકાર જોતમે આ કહ્યું છે કે ‘શબ્દને આદિ હોવાને કારણે, તે
ઇન્દ્રિયથી જ હોવાને કારણે તેમ જ ઉત્પન્ન વસ્તુની જેમ તેની આપતમાં વ્યવહાર થતો
હોવાને કારણે શબ્દ અનિત્ય છે.’ (ન્યાયસૂત્ર ૨. ૨. ૧૩) ‘શબ્દને આદિ હોવાને કારણે’
એમ કહીને દર્શાવી દીધું કે સંયોગ અને વિભાગ શબ્દના ઉત્પાદક છે, અભિવ્યક્ત નથી.

અને તેની 'પ્રયત્ન પછી તરત જ આસ્તત્વમાં આવતો (સંભળાતો) હોઈ' એ હેતુ અને-કાન્તિક નથી [કારણ કે 'અભિન્યંગ્ય શબ્દ' એ સાધ્યમાં તે રહેતો નથી]. 'શબ્દ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી' એમ કહીને કાર્યપક્ષમાં જ શબ્દનું નિયતમહત્વ શક્ય છે એ જણાવી દીધું. 'પુરુષે પુરુષે અને ઉચ્ચારણે ઉચ્ચારણે થતા શબ્દભેદનું ઇન્દ્રિય દ્વારા મહત્વ થતું હોઈ' એવો પણ પ્રસ્તુત હેતુને અર્થ થાય. પરિણામે પ્રત્યક્ષ દ્વારા શબ્દનિત્યત્વનો નીરાસ કરવાની મીમાંસકોની આશા ટળી જાય છે. 'ઉત્પન્ન વસ્તુની જેમ તેની આખતમાં વ્યવહાર કરવામાં આવતો હોવાથી' એમ કહીને એ દર્શાવી દીધું કે તીવ્ર-મંદ એવો વિભાગ, એક શબ્દ દ્વારા બીજા શબ્દનો અભિભવ, વગેરે વ્યવહારો દેખાતા હોવાથી સ્પષ્ટદુઃખની જેમ શબ્દ અનિત્ય છે. વળી, 'ઉચ્ચારણ પહેલાં અને પછી શબ્દ ઉપલબ્ધ થતો ન હોઈ તેમ જ શબ્દનું આવરણ કરનારી વસ્તુ પણ ઉપલબ્ધ થતી ન હોઈ' આ સૂત્ર દ્વારા શબ્દના અમહત્વનું કારણ શબ્દનો અસાવ જ છે એમ કહેવાયું છે, નિશ્ચય વાયુઓ શબ્દનું આવરણ કરતા શક્તિમાન નથી કારણ કે મૂર્ત વસ્તુ મૂર્ત વસ્તુને જ ઢાંકી શકે, આકાશ જેવી અમૂર્ત વસ્તુને ઢાંકી શકે નહિ. વળી શબ્દ સ્વભાવથી જ આકાશ વગેરેની જેમ અતીન્દ્રિય નથી [કે જેથી અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવા છતાં ઇન્દ્રિયથી શુદ્ધિત ન થાય.] નિષ્કર્ષ એ કે એક ક્ષણ જ શબ્દ પ્રતીત થતો હોવાથી તેટલો વખત જ તેનું અસ્તિત્વ છે એટલે '[ઉત્પન્ન શબ્દો] અસ્થિતિ [દેખાતી] ન હોઈ' એવો શબ્દની અનિત્યતા પુરવાર કરવા માટે આપવામાં આવેલો હેતુ અન્યથાસિદ્ધ નથી.

303. વાર્તિકકૃતા શબ્દાનિત્યત્વે સાધનમભિહિતમ્ 'અનિત્યઃ શબ્દો જાતિમત્ત્વે સત્યસ્મરાદિબાહ્યકર્ણપ્રત્યક્ષવાદ ઘટવત્' [ન્યા.વા. ૨.૨.૧૪] इति । यत्त्वत्र जातीनामपि जातिमत्त्वादनैकान्तिकत्वमुद्भावितम् 'एकार्थसमवायेन जातिर्जातिमती यतः' [શ્લો. વા. ૦ શબ્દનિ. ૩૨૯] इति तदयन्तमनुपपन्नम्, निस्सामान्यानि सामान्यादीनीति सुप्रसिद्धत्वात् । न हि घटे घटत्वपार्थिवत्वे स्त इति घटत्वसामान्येऽपि पार्थिवत्वसामान्यमस्तीति शक्यते वक्तुम् । अतो निरवध एवायं हेतुः । तेन यदुच्यते—

जातिमत्तैन्द्रियत्वादि वस्तुसन्मात्रबन्धनम् ।

શબ્દાનિત્યત્વસિદ્ધ્યર્થ કો વદેછો ન તાર્કિકઃ ॥

[શ્લો. વા. ૦ અનુ. ૨૧] इति ॥

તદવિદિતતાર્કિકપરિસ્પન્દસ્ય વ્યાહતમ્ ।

303. વાર્તિકકાર [ઉચિતકરે] શબ્દનું અનિત્યત્વ પુરવાર કરવા આ અનુમાન જણાયું છે—'શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે અતિમત્ હોવાની સાથે આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો વડે, ઘટની જેમ, પ્રત્યક્ષ થાય છે.'

‘એક જ અર્થમાં બે ભતિઓ સમવાય સંબંધથી રહેતી હોવાથી એક ભતિ બીજી ભતિથી યુક્ત (=ભતિમત્) ગણાય’ એમ કહી અહીં [ઉદ્યોતકરના આ અનુમાનમાં] ભતિ પણ ભતિમત્ હોવાને કારણે જ અનૈકાન્તિકદોષ [કુમારિભદ્રે] આપ્યો છે તે ઘટતો નથી. [કુમારિભદ્રે કહેવા માગે છે કે ઉપયુક્ત રીતે ભતિ પણ ભતિમત્ છે. વળી તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય પણ છે અને તેમ છતાં તે અનિત્ય નહિ પણ નિત્ય છે. એટલે ઉદ્યોતકરનું અનુમાન અનૈકાન્તિક દોષથી દૂષિત છે. પરંતુ તેમણે આપેલો આ દોષ ઘટતો નથી,] કારણ કે સામાન્ય સામાન્યરહિત છે એ હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે. ઘટમાં ઘટત્વ અને પાર્થિવત્વ એ બે સામાન્યો છે માટે ઘટત્વ સામાન્યમાં પણ પાર્થિવત્વ સામાન્ય છે એમ કહેવું શક્ય નથી. એટલે [ઉદ્યોતકરે આપેલો] આ હેતુ નિર્દોષ છે. તથા “ભતિમત્ત્વ, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ વગેરે જે વસ્તુની કેવળ સત્તાને પુરવાર કરવા માટેના હેતુઓ છે તેમને શબ્દની અનિત્યતા પુરવાર કરવા માટે કોણ કહે ? જે તાર્કિક ન હોય તે” [એમ કુમારિભદ્રે] જે કહ્યું તે તો તાર્કિકના ન્યવહારને ન ભણનારાનું વચન છે.

304. इह त्वप्रयोजका हेतवो भवन्ति ।

हस्तनोच्चारितस्तस्माद् गोशब्दोऽद्यापि वर्तते ।

गोशब्दज्ञानगम्यत्वाद्यथोक्तोऽवैष गौरिति ॥

विज्ञानग्राह्यता नाम वस्तुस्वाभाव्यबन्धना ।

नित्यत्वे कृतकत्वे वा न स्वरूपेण प्रयोजिका ॥

अप्रयोजकता चैवंप્રાયાણાં ચૈવમુચ્યતે ।

સ્વયં ચૈતે પ્રયુજ્યન્તે હેતુત્વેનાંત કિં ન્વિદમ્ ॥

304. અહીં (=શબ્દનું નિત્યત્વ પુરવાર કરવામાં) [કુમારિભદ્રે આપેલ] હેતુઓ અપ્રયોજક છે. (તે હેતુઓ છે)—મઠ કાલે ઉચ્ચારેલો ‘ગાય’શબ્દ આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કારણ કે જેમ મઠ કાલે આ ગાય ‘ગાય’શબ્દજ્ઞાનગમ્ય હતી તેમ આજે પણ તે ‘ગાય’શબ્દજ્ઞાનગમ્ય છે. વસ્તુની આ જ્ઞાનગમ્યતા વસ્તુના અસ્તિત્વ સાથે અવિનાશાવ સંબંધ ધરાવતી હોઈ ખરેખર વસ્તુના નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વને પુરવાર કરવા સમર્થ નથી. જે [કુમારિભદ્રે] કહે છે કે આ ભતિના હેતુઓ [શબ્દની અનિત્યતા પુરવાર કરવા] અસમર્થ છે તે પોતે જ એવા અસમર્થ હેતુઓને [શબ્દની નિત્યતા પુરવાર કરવા] પ્રયોગે છે એ શું વિચિત્ર નથી ?

305. एवं नित्यत्वे दुर्बलो युक्तिमार्गः

तस्मान्मन्तव्यः कार्य एवेति शब्दः ।

वाचोयुक्तित्वे वैદિકો योऽनुवादः

न्याये प्रयुक्ते किंफलस्तत्પ્રયોગः ॥

ક્ષણમક્ષિભાવસ્થાભાવાદપિ શબ્દસ્ય ક્ષણિકતાં ન વક્તુમભ્યમ્ । સ્થૂલ-
વિનાશમ વાદિતિ યદુક્તં તદપ્યનૃતમ્—

સૂક્ષ્મવિનાશાપેક્ષી નાશઃ સ્થૂલઃ સ્થિરસ્ય કુમ્ભાદેઃ ।
પ્રકૃતિતરલસ્ય નાશઃ શબ્દસ્ય સ એવં હિ સ્થૂલઃ ॥

સત્ત્વાદિ ક્ષણિકતાં કથયેત્ પુરા વા
શબ્દસ્તદૈષ કથમક્ષણિકોઽભિધેયઃ ।
યુક્તચન્તરાદિ તદેવ હિ તર્હિ ચિન્ત્યમ્
કિં પ્રૌઢિવાદબહુમાનપરિમ્લેહણ ॥

અભ્યવિવિતતોક્તયા ત્યજ્યતાં નિત્યવાદઃ
કૃતકાદિતિ નયજ્ઞૈઃ ગૃહ્યતામેષ શબ્દઃ ।
સતિ ચ કૃતકભાવે તસ્ય કર્તા પુરાણઃ
કવિરવિરલશક્તિઃ યુક્ત એવેન્દુમૌલિઃ ॥

इति जयन्तभट्टकृतौ न्यायमञ्जर्यां तृतीयम् आह्निकम्

305. આમ શબ્દની નિત્યતા પુરવાર કરવા આપવામાં આવેલી દલીલો દુર્બળ છે. તેથી શબ્દ કાર્ય જ છે એમ માનવું જોઈએ. જયારે [શબ્દનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે આપવામાં આવેલ] અનુમાનનો નીરાસ કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે [શબ્દનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે] વેઢવચનરૂપ ક્ષિત્ત તરીકે જે વૈદિક અનુવાદવાક્ય[‘વાચા વિરૂપનિત્યયા’]નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેવું ક્ષણ શું ? [કંઈ જ નહિ.]

વસ્તુ એ ક્ષણિક ન હોવાથી શબ્દને ક્ષણિક કહેવો યદ્વતું નથી. સ્થૂળ વિનાશ થતો જાય તો કે ઇ [ને ઉપરથી પ્રતિક્ષય વિનાશનું અર્થાત્ સૂક્ષ્મ વિનાશનું] અનુમાન થાય છે] એમ જે મોક્ષામે કહ્યું છે તે પણ ખોટું છે. સ્થિર કુંભ વગેરેનો સ્થૂળ નાશ સૂક્ષ્મ વિનાશથી અપેક્ષા રાખે છે પરંતુ સ્વભાવથી તરલ શબ્દનો જે નાશ છે તે નાશ જ સ્થૂલ છે (અર્થાત્ તેની મ.પનામાં સૂક્ષ્મ નાશ અને સ્થૂલ નાશ એમ બે પ્રકારનો નાશ જ નથી.)

[મોક્ષ સત્તામાં ક્ષણિકતા પુરવાર કરવામાં સ્થૂળ વિનાશદર્શન જ હેતુ નથી પરંતુ અસ્તિત્વ પણ હેતુ છે.] અસ્તિત્વ હોવાને કારણે જે [શબ્દની] ક્ષણિકતા કહેવાતી હોય તો ‘પહેલાં તે વખતે આ શબ્દ હતો’ આ રીતે તેને નિત્ય કેમ કરીને કહી શકાય ? જે

તેને બીજી દલીલથી નિત્ય કહી શકાતો હોય તો તે બીજી દલીલોને જ વિચારી કાઢોને; 'મારો પક્ષ જ સાચો છે, તમારો સર્વથા ખોટો છે' એવું અભિમાન ધરાવવાથી શો લાભ ?

વધુ લાંબુ કહેવાથી સચું. તમે મીમાંસકો શબ્દ નિત્ય છે એવો આગ્રહ છોડી દો. તર્કના નિયમોને જાણનાર તમે શબ્દ કાર્ય છે એ સ્વીકારો. શબ્દ કાર્ય હોતાં કાન્તદર્શી, અવિરલશક્તિ, પુરાણપુરુષ ચંદ્રમૌલિ તેનો કર્તા છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.

જયંત લલ્લ કૃત ન્યાયમંજરીનું ત્રીજું અભિધ સમાપ્ત

